ISSN 0131-2561

ВІТЧИЗНА

4

Проза · Поезія · Критика · Публіцистика · Мистецтво · Гумор

'90

М. Бабак (Черкаси). Вечір тихої скорботи

вітчизна 4

квітень 1990

літературно-художній та громадсько-політичний

місячник Спілки письменників України

Київ · Видавництво «Радянський письменник» виходить з 1933 року

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

Мистецтво

ЛІВІУ ДОМІАН

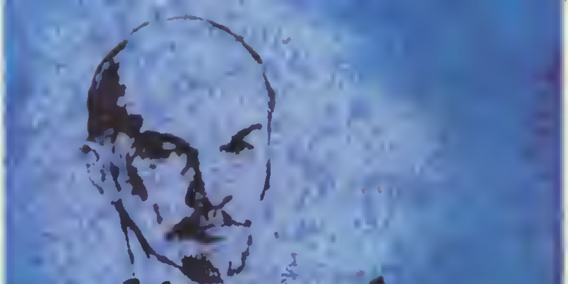

Передовсім

ФРАГМЕНТИ З ПОЕМИ

Кілька років тому, коли я читав листи В. Ульянова із сибірського заслання (1897—1900), адресовані рідним та друзям, у мене виник задум поеми. Я зрозумів, що три роки, проведені у засланні, відіграли особливу роль в остаточному формуванні особистості того, хто потім стане Леніним, яким його знає весь світ. З листами я не розлучався декілька місяців. Захоплений грандіозністю і благородством його думок, я сподівався нового осяяння. Проте радість ця не квапилася прийти до мене. Видно, я занадто глибоко увійшов у матеріал. Мені вже нічого було відкривати.

Навесні того року був я у Ялті. Море, гори... І раптом я почав писати. Працював напружено. До поеми увійшло все: радість повернення до нереалізованого задуму, що його я вже вважав втраченим для себе, відтворення в пам'яті документального матеріалу (самих листів у мене з собою не було), хвилювання, зроджене зустріччю з морем і горами, смуток за кодрами, щастя жити, кохати і бути коханим. Навіть останні вісті — все проникало в мою душу, то вповільнюючи поему, то підстьобуючи та прискорюючи її плин. Я намагався, поки писав її, осягнути до самих глибин стан опору, боротьби, любові, злиття з полями, горами, ріками, з історією — з усім тим, що ми називаємо Батьківщиною. Я не коментував життя Леніна. Я намагався пережити кілька вершинних миттєвостей його життя. Пережити тут і тепер.

Кишинів — Ялта, 1970

АВТОР

Та передовсім
будь зерном.
Блискавкою будь.
Будь дощем.
Григоре Вієру

II. БУТИ КНИГОЮ

Книжок чекаю я, книжок...
Та книги не приходять.
Я знаку жду бодай якогось —
пера перелітного птаха,
росини, що сум мій збагне.
Та ніхто мені знаку не подає.
Вирушають назустріч книжкам
і лупа, і олівець.
І кома під лупою
знаком питання стає,
а олівець чи то підкреслив, чи ні

котрийсь рядок.
Втім, це дрібниці —
адже книг немає, та й годі.
І тепер я сиджу
на березі, життя моє плине,
як ці води глибокі,
і думаю про книги,
які до мене не приходять.
Оце і є заслання.
Я думаю про подорожі, що їх не здійснив,
про ті дороги, що напевно не суджені,
я кланяюсь мостам усім доземно —
так, щоб чоло й руки торкали камінь,
й випростуюсь.
І розчиняюсь знову
у величезному безлюдді.
До джерел
невпізнаний приходжу, безіменний,
вгадую давно уже відоме,
бо нащо продиратись до джерел,
коли від них ти хочеш тільки брати,
не даючи нічого навзаєм.
Що я натомість дам?
Саму лиш спрагу.
І жду у хащах
необхідних книг,
навчаючись терплячості в тайги,
жду бистрини великої води,
пізнавши біль, самотність, та не відчай,
жду допомоги, бо підтримка звична —
чужа, не мною виношена мисль, —
й не чую, що вже зріє в мені слово, —
лиш книжку б, щоб із неї зайнялись
в пустелі — живодайні блискавиці.

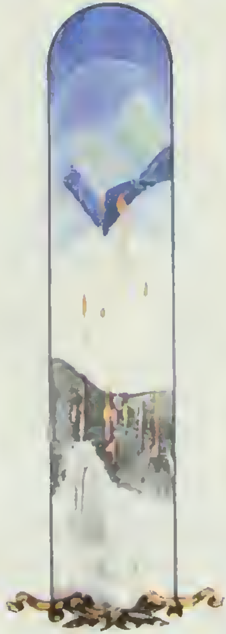

III. БУТИ ЛІСОМ

Чоловіка закинуто у безкраїй ліс,
аби він там щез.
Так жолудь кидають в землю,
так лягає зерно в борозну.
Небо на жолудь струсне краплю вологи,
лунку вириє батько-грім,
пагорб затулить маля своїм горбом,
вкутає стеблами трав,
і мурахи заметушаться,
а ведмедю його не знайти,
поки збудить його весняний ручай
і піснею соловейко
покличе у проріст...
Так і ти був кинутий у безкраїй ліс,
у сибірські хуги, у лютий мороз,
що розриває стовбури дерев,
кинутий на сваволю жандармів,
а тобі не було й тридцяти,
і книжок не було у тебе.
І щоб вітер тебе не заніс,
ти заглибивсь в дрімучий ліс,
і коріння пізнав його,
і пізнав полювання, —
лютість дикого звіра,

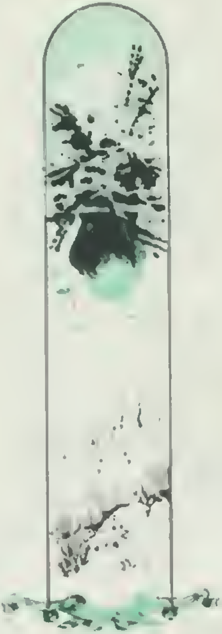

і влучність рушниці,
і тремтіння страху.
Ти рубав і хмиз для багаття,
і ночі тривалість вимірював вогнищем,
і збагнув, що, хоч довга яка,
ніч одступить — поступиться ранку.
А туман в прохолоді світанку
підступає з турботами,
й звістки — нема...
Та, однак, ти знайшов сибірське густе молоко
і писав, попри все,
дібравши слова дивовижні,
зміст осяжний такий,
що аж незнищенний.
Починав із гімнастики —
і новий день починався.
Тайга у шатах чорно-зелених,
як мати, безсоння твоє колихала.
і коли здалося тобі,
що один ти, як палець,—
до вікна самотини вона підступала
то грибами, то ягодою,
то весняним соком.
І, напевно, тайга подарувала тобі
вітрами просвердлену,
освячену в водах любові
сопілку з співучого дерева,
можливо, з бука.
Я не знаю,
які подарунки вона іще припасала,
але знаю одне: рідна тайга
не була тобі конвоїром.
Ви з коханою в лісі
в заметілі пелюсток сиділи,
і столітні травн сухі
шелестіли між струджених пальців.
Ви торкали щоками
стовбури кедрів безмовних,
і сиві древні ящірки
довірялись рукам вашим.

V. БУТИ ГАРМОШКОЮ

Монолог мого опонента

Я той, хто стоїть на вулиці
зі своєю гармошкою і своєю горілкою
і дивиться в освітлені вікна
мудрагеля, який всеношні відсиджує
над книжками безсонними.
Я дивлюся в обличчя цього бідаки,
що намірився думать за мене й заради мене.
Боже, за що ти його караєш?!
Ще б пак, він хотів би, щоб я не пиячив,
чи йому заманулося, щоб я збагатився
та — іще чого! — глузду набрався,
щоб копійку складав до копійки.
Вели йому, господи, світло задмухать,
хай лягає — проспиться!
У мене своя сторона,
своя сторона, свої гриби й картопля.

Маю й пісню свою,
свою пррвду і, мабуть, саою справедливість.
Скільки вже розумак тут хотілн мене рятуватн,
скільки апостолів повигонина з саоєї хвти,
що й згадати їх ніяк —
вже докупи й імен не зберу —
тнх, хто прагнуа, мов з глини,
та на саій копил переліплювать
мою долю мужицьку й нороа! —
скуштуй хоч который
із косою зі мною пройтн,
по чарчині анхилнть справно
і підперти пвркан — маю право —
сплю, де хочу, сам кум королю,
в вони хіба можуть, посміють —
де ж іще нам зустрітнсь?! Атож.
Боже, дай йому спокій, хай мріє!
Хай малює собі, колн хоче,
як для нього це в ночах
все одно що бабу обняти
чи з ведмедем, тьху, цілуаатися
на майдані!..
Напоум лиш його,
що і в темряаі темній
поза колом від лампи
і далі — у лісі, в тайзі —
люди теж такі самі.
У кожного лампа саоя,
трохи менша чн більша,
і у кожного бог, котрнй дав
запоаіді немнлосердні,
і бог, що дає напиаатися.

...Ой, не хочу з божкою,
А хочу з гармошкою!
А хочу з пляшчиною —
З любою діачиною!..

Тн, мудрагелю, тн, книжинку,
дуй свою правду, дій!
А мені своє лихо випити
любо і а темноті.
А як стрінемось
нв завтрашній вулиці —
я проп'ю аже останні штани —
страм мій п'яний тоді затулнться:
— Звинн!

...Твоя правда,
боже мій праведний,—
Поцілую камінннй твій лнк.
Твоє й заатра —
а ми програли а нім,
світляний велик-чоловік.

VI. БУТИ ІСКРОЮ

Серед ночі па пагорб зійди.
Товщу мороку виміряй,
слухвй рух вітрів
і зірок вгорі
і шляхн джерел —

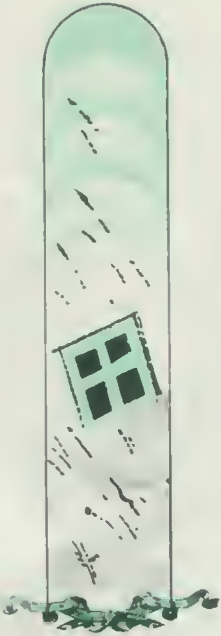

ти їх внмріяв.
Треба поиад усе,
щоб був перший хтось,
абн в иадрах щось почалось,
щоб в офірн кострах
першнй — іскрою став
і Прийдешнє прнйшло, збулось.

Думою дума зміняється —
не міняється ситуація.

Суворо пнтали поля —
де тн був?
Без зерна пісиіла земля —
де ти був?
Зубожілі села в плачах —
де ти був?
Повиий хлів лише в багача —
де тн був?
Дітн пухнуть, з голоду мруть —
де ти був?
Злидиі, гиіт ие дадуть звснуть —
де тн був?
...Був в зериі?
Був у квітці?
В стеблині?
Був у річці і паростку.
В глині.

Із заслання
через рогатки царату
тн руку простягнув
великим і малим иародам:
потокн всі,
як з нитттю нить,
з'єднати треба, в море злнть,
иадгробок кожеи
хай встає,
убогим руку подає,
обвинувачує...
Ствриx фортець не візьме спис —
мечем хай слово твоє стане.
Ти міццю мислі захистись —
це передовсім — слушиа мисль —
щнтом хай думка твоя ствне.

Скількн охочих було
вбнти ідеї твої,
скількн охочнх тепер
ідеї твої зганьбити,
та захищають тебе
тільки ідеї твої,
може, найважча гряде
із битов.

Віщують жар иовому дню
зерна вогию.
Це ти, це мисль твоя стала
іскрою небувалою.
Хлипає небосхил —

мжичку сіє провинну,
та не звгасить ніколи він
крові гнівну жарину.

XVII. БУТИ РЕВОЛЮЦІЄЮ

Тінь старшого брата,
шляхетного мученика,
що обрав шлях одинокий,і —
«Ми підем іншим шляхом!»
Вийти вв вулиці голіруч,
але мати за спиною
одностайність слюсаря й токаря,
удвтність плотарів на бистринах,
пильність мисливця,
любов до землі хліборобв,
сльози твоєї мвтері,
що впали в долоні вітрів.
Дивитися їхніми очима,
випробуванимн вогнем,
імлою й осінніми зливами,
говорити їхніми словами,
промвцати реальність
руками чинбаря-кожум'яки,
шевця й солекопа,
котрий сіль землі добуває.
Це поклмкання — забути про себе,
перейти з себе — в інші життя,
в інший шмат хліба,
в інші обійми.
Мов Бетховен, ти докупи збираєш
пристрасть до пристрасті,
гул моря й забутих дзвонів,
стогін смуги незжвтої.
Скільки справ на тебе чекає,
але інші за тебе їх роблять:
ти цілишся — вони натискають курок,
ти приносиш ключі — вони відмикають,
ти об стіну б'єшся — вони проходять крізь стіни.
Часом думки твої ще не вповні розвинуті,
треба їх коригувати,
редагувати згодом,
але... швидше, хутчіше,
поки можна ще виграти щось:
ще один день, ще пуд хлібв, іще одну долю.
Забуввєш про себе,
а стаєш надією багатьох,
і вони можуть спати спокійно,
і вмирають, просвітлені вірою,
що керманич не зрадить.
Бути кермвничем —
це зустрітися з тьмою першим,
першим почути подих завії,
першим осягнути межі
каменя й хліба, вогню і мрії.
Бути керманичем —
значить, бути водно з народом:
діяння народу — твоє діяння,
справа твоя — справа народу.
Бути кермвничем — значить, п о ч а т и.

та з а в е р ш и т и — справа іншого часу.
Тінь старшого брата,
шляхетного мученика,
І тіні тисяч інших, таких самих, як він.
У жертовності їхній — урок і підтримка для тебе.
У камінні, политому кров'ю.
У білих рукавичках декабристів
на кістках їхніх білих,
що випромінюють світло за Уралом.
...І знову повертаєшся до обчислень,
до математики боротьби та дії,
до вістей, повідомлень, прогнозів,
як хвиля вертається в море,
як борозна повертається в поле...
Спонукають лави полеглих —
ти Прийдешнього прагнеш —
освячене іменем їхнім грядуще.
Але вже не для них день настане.
Надія належить новорожденним
і породіллям.
Ради них ми офіру складаєм
кров'ю синівською.
Мати згасне далеко від сина,
котрий пломінь несе в руках,
але світлу цьому несила
креп розсіять — тугу розлуки,
що затьмарює неньчині очі.
Руки сина піднімуть землю,
хмари, води, ліси вогнів,
та на груди впадуть безмовно
руки неньчині.

XIX. БУТИ ЗАРАДИ ДІТЕЙ

Навіть безсоння твоє
їм належить.
І усміх твій, і короткі рідкісні свята.
Лиш вони вміють так відбиватись —
сонячні зайчики — на обличчі твоєму.
Діти, що зголодніли за іграшками,
зголодніли за радістю,
зголодніли за хлібом.
У кожному вікні
тебе підстерігають їхні очі,
біля кожних воріт
виглядають на тебе вони —
не примушуй їх довго чекати.
Ось, похнюплені, йдуть за село вони
і співають пісень, хіба їм лиш відомих.
На роздоріжжі вклоняються на чотири сторони світу.
Копають могилу.
Ховають ганчір'яну ляльку.
Але гра триває.
Повертаються — грають весілля.
Обирають молоду й молодого.
Під деревом намет напинають.
Гості молодим підносять жменьку насіння,
жменьку золи.
Наречена підводить очі.
Потім їх наодинці лишають.

...І — спочатку, усе спочатку.
— Равлику-равле, висунь ріжки,
дам тобі горошка
і водиці трішки...
Та вода висихає.
І по селах дітей наряджають
жебрати ради Христа.
Господи, зри,
як горять під іконами
їхні личка, сиві від пилу!
Господи, зри,
як вони старцюють біля колодязів!
Як трійко дітей, посеред зими замерзаючи,
в льодяних сльозах, задубілі,
ледве тягнуть сани —
поклажу гіркої недолі...
Проте в сніжних заметах
він не покине їх, ні.
Адже буде в майбутньому
новорічна ялинка в Горках —
його остання ялинка,
їхнє перше стрічання.
З Новим роком!
На ліси падає сніг —
їм зустрітись в безсмерті.
Хай летять понад шляхом
бубонця переливи,
тільки будьте здорові,
тільки будьте щасливі
у широкому світі,
як в красному літі
груші та сливи!

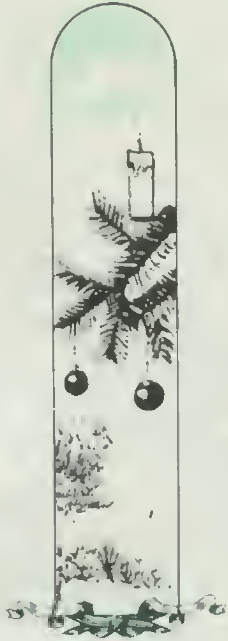

З молдавської.
Переклала Світлана Йовенко.

«ЩОБ УТВЕРДИТИ СВОЮ ЛЮДСЬКУ ГІДНІСТЬ...»

Творчість Лівіу Даміана уже навстіж відкрито вічності. Це сторінка молдавської поезії, сторінка передчасно обірваної долі, яка ось уже чотири роки віддана безперешкодному коментуванню літературознавців, свідченням друзів і ворогів, втручатися в які автор, нагло вирваний тяжкою недугою з життя, на превеликий жаль, не годен. Хіба що твори його, сповнені самоповаги, — вірші, поеми, статті — з невгасаючим жаром пристрасної полеміки продовжують діалог із читачем, з часом поетової любові й ненависті, його «частки польоту».

Ніби провидіння вело рукою Івана Драча, коли він написав ось ці слова у передмові до першого і єдиного поки що українського видання віршів та поем Л. Даміана: «Є сенс у тому, щоб розібратися, що для тебе важливо в тому чи іншому митцеві і без чого тобі не те що не прожити, а просто — життя збідніє, потьмяніє без тих яскравих фарб, які приніс той чи інший поет своїм буттям»... Писано 1984 року, коли наш молдавський побратим був ще в розповні своїх творчих сил і життєвої енергії... «Приніс своїм буттям...» Писано «за здравіє», проте озвучилося так, ніби астральним знаком уже визначено строк: Лівіу Даміан ледве переступить свій життєвий полудень. І до його смерті лишаться дорогоцінні ночі й дні — неповних два роки опору, зусиль слабнучого тіла, а проте — нових замірів духу, сподівань душі і... невідання безнадії.*

Ставний, круточолий, по-чоловічому владний, непоступливо-гордий і вразливо-ніжний, різкий і непримиренний у відстоюванні своїх позицій, Лівіу Даміан своєю творчістю і своїм життям переконливо довів, що немає малих народів, але є мізерні, мерзенні людці у будь-якому краї. І їм він одресував своє презирство поета.

* Л. Даміан. Марафон. Вірші та поеми. К., вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1984. (Упорядкування С. Йовенко. Вступне слово І. Драча).

Я щаслива тим, що це він перший подав мені руку з Молдавії, перекладаючи серед інших моїх поезій «Освідчення в ненависті» і суворим чоловічим стилем означивши в листі солідарність однодумця. Це він підставляв мені братне плече на гіреьких крутизнах Криму і картав за моє (цитую) «недоросле, безтурботно-моцартівське» (за Даміаном це не комплімент!), легковажне ставлення до покликання і обов'язку поета перед народом. Сим він мордувався, чорнів од німоти, коли я просто насолоджувалася «відпусткою Сізіфа», ідилією Криму. Його сувора відлюднуватість і неприступність відлякувала чутливих колег у Будинку творчості письменників, коли наставала нестерпна для поета смуга творчих невдач, проте як разюче змінювався він — до хлопчакуватих пустотливих веселощів,— відчуваючи нємарність своїх замірів. По щоденній роботі добровільного каторжника,— брався бо до праці, як його батько селянин, зі сходом сонця і не пізніше,— Лівіу Даміан часто приходив до мене опополудні достеменно тріумфуючий, очищений, осяяний внутрішнім світлом невтоленного творчого духу.

Приїздив на Україну, щоб поклонитися могилі світоча нації — великого Тараса. Приїздив, щоб спілкуватися зі своїми побратимами, яких любив щиро й зворушливо. Він будив аудиторії своїм полемічним неспокоєм, точно й нещадно заадресованим словом. Наші спільні виступи перед київськими робітниками, студентами ще десять років тому з його волі перетворювалися на енергійні, соціально заангажовані, мийже парламентські дебати із залом, і доводилося працювати по три-чотири години без перерви і без втінаčів... Так, літературний шлях Лівіу Даміана — приклад високого професіоналізму і громадянства письменника. Йому зрідні був трибунний дар В. Маяковського, а тонкий ліризм тільки поглиблював його творчість.

Адресуючи українських читачів до збірки «Марафон», маю посвідчити, що поема «Передовсім», напевне, не найсильніший твір поета. Навіть з тих речей, котрі перекладала я. Одначе важливо, що це твір програмний. Публіцистично загострене слово було невід'ємною часткою обдарування Л. Даміана, тому цілком природно, що книжки його виразно концептуальні. Думки про «народну педагогіку» й етику, про «моральний бік дії» (поема «Заложник поклику свого») органічно вписуються у художню тканину твору, бо публіцистика для Л. Даміана найдійовіший спосіб активного втручання в життя. І, як виявилося, навіть по смерті... Так, він щономера вів публіцистичну рубрику у молодіжній газеті. І невипадково Іван Драч цитує ось це недвозначне кредо поета: «Громадянська поезія — не фесрія. Це передовсім герць, борня, і любов, і почуття історії, і свідомість того, що зараз в цю хвилину хтось з єдиної з тобою сім'ї гине, а інші щойно підводяться на барикади. А треті в цей час народжуються. Що ти розповіси їм про своє життя? Що зробив так, що зробив не зовсім так, що не встиг зробити, що пережив, про що мрієв. Ти розкажеш їм про цей невеликий відрізок часу, якого задосить, щоб скомпрометувати себе, коли все життя будеш пасивним спостерігачем чи стрілятимеш у спини своїм товаришам. Хіба це не громадянська поезія? І чи не вбирає вона у себе той перший крик, з яким ми з'являємося на світ, і нескінченну радість існування, і благоговіння перед зоряним небом, і велике почуття ліктя, яке рухає тебе вперед, інколи випереджуючи, а часом очікуючи від тебе знаку, поради, навіть битви зі своєю долею? Хіба це не громадянська поезія?.. Як можна відокремити роботи Володимира Ульянова, написані в сибірському засланні, від листів до матері? Я намагався написати про це поему і написав, та все ж відділити їх не зміг, і не варто було...»

На жаль, видавництво «Молодь» визнало рядки лeнініани лауреата Всесоюзної премії ім. М. Островського зайвим у Поетичній бібліотеці комсомольця. Попри ці, процитовані І. Драчем, важливі визнання Л. Даміана, брак паперу виявився переконливішим за авторські аргументи. Беру на себе й провину упорядника, хоча відстоювати у збірці власні переклади вважала некоректним.

Ця журнальна подача фрагментів поеми «Передовсім» являє навіть менше третини твору, ми лише знайомимо читача зі спробою молдавського поета художньо відтворити складні часові й життєві передумови подвигу теоретика й вождя революції. І що особливо цінне: автор не робить з образу В. Ульянова ідола чи боженьки, а максимально наближає до нас живу постать молодого революціонера, його родину, час і безіменних сучасників (образи мужика, циркових акробатів, що є уособленням безконечної обивательської готовності до приниження, до соціального фарсу). Причому це не схоластичне розумування: живий подих Природи обіймає всю структуру поеми,— іще й тому образ Леніна не сприймається фантомно — автор мовить про смертну конкретну людину в контексті заворожуючого руху матерії, її флори й фауни, могутнього подиху тайги у її віковічній первозданності. Нехай впізнавано й хрестоматійно прочитується тема «Ленін і діти», але сьогодні, у драматичній необхідності створення Дитячого фонду, ці рядки є асоціативним обвинуваченням нашому суспільству. Можна тільки уявити собі, якої гостроти й нещадності слово сказав би нині Лівіу Даміан, якщо поему «Передовсім» написано рівно двадцять років тому!

СВІТЛАНА ЙОВЕНКО

ОКСАНА ЗАБУЖКО

Тривожне ремесло

ПАМ'ЯТІ «ПРОКЛЯТИХ ПОЕТІВ»

> *..Та вийдеш ти з затишного покою*
> *І десь на розі, десь, де ми берем*
> *До рук газету, в поспіху зім'яту,*
> *Тебе розітне лезами сурем*
> *Невблагана екстаза атентату*
>
> О. Ольжич, «Робітня»

Але ж це пастка, пастка, пастка!.. Тремтячі руки, шелест газети, кров, що зсередини б'є в лице артезіанським виприском,— і вже тобі не з космосом говорити — з гвинтівкою! І вже бугаячі пики диктаторів, перед хвилиною геть жалюгідні, заступають тобі небосхил — і вже ти не годен одмінити світ своїм словом, ані заклясти, ані розгрішити, а тільки шпурляти себе на багнети, що завше готові прийнять твоє тіло гаряче — як будь-чиє інше... Але ж в'язниця не для поетів, поетам належиться проходити крізь стіни: зробившись кинутим на багнети тілом, ти зрадив свій дар. І Євген Маланюк на карім коні — «а ми ж тую червону калину та піднімемо», і Дмитро Фальківський з чекістським наганом у пітній руці, і Олег Ольжич у загуслому присмерку змов, конспірацій, терактів, і Василь Стус у табірних снігах, і «той, що у безсонну ніч бунтарські зазиви друкує»,— історія української літератури є історія «проклятих поетів», і саме тому ненаписаних книг...

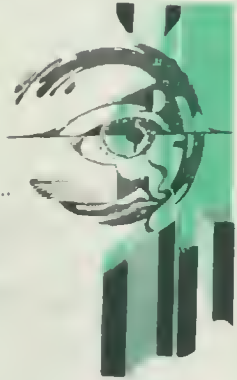

Гуде друкарня, і двигтить верстат,
Сторінка всотує рядка закляклий подив:
Невже це «екстатичний атентат»
Нам віщі очі чорно попідводив?..
Чи це рої підпільницьких епітетів
Різьблять поверх життів словесний тес?..
(А може, замість «проклятих поетів»
Гряде доба проклятих поетес?)
Вже стільки раз виходилось на площі!
Струмить блакитна кров в реторти бруду й тьми...
Поети! Браття! Праведники! Пощо
Ми дійсність розбиваємо грудьми?!
О, пощо перевіюєм первісну
Безсмертну силу — в пил земних засад?..
Це сяйво круг чола чи це ковпак залізний
Так важно тягне голову назад?..
Вітай тепер, Вкраїно гола й боса,
Де вихор забуття заводить свій танок! —
За роком рік громадить стоси й стоси
Не списаних —
                    пожовклих сторінок...
Нема тебе в цім світі несусвітнім!
Реве поріг. Скреготче перекат.
...О, дай нам мужність — вийти в робітні
Під лютий гул поблизьких барикад!

ПОРТРЕТ К. М. ГРУШЕВСЬКОЇ ЗАМОЛОДУ

Катерино Михайлівно, панно Катрусю!
Стоячий «комнежик»,
Пелюсткова шкіра блондинки
І рот недитинно владний...
Метикований львівський фотограф
                              позу обрав, як належить,
В Вас розпізнавши Веласкесову інфанту.
Ах, панунцю Катрусю,
                              до тамтої війни — як до літа,
Іще далі — до Києва,
А ще далі — чорніє розтруб...
Ще Ви вчитеся
                    греки й латини, як на ніч молитви,
Зневажаєте залицяльників
                              і читаєте «Що таке поступ?»
Ах, панунцю Катрусю,
                    капелюшок з широкими крисами!
Але — сіра паморозь погляду:
                              в що вслухались? Куди Ви дивились?!
О, як міняються лиця мертвих, коли на роду написане,
Ніби світло з дверей прочинених, надає їм інакший вираз!
Ви вслухаєтесь, так!..
                         (Чи то стогін з могильної ями —
Наростаючий звук —
                              з року в рік —
                                                  наче здушеним криком?)
Бути Грушевською родом — уже-бо незмивна пляма,
Бути Грушевською духом — гріх, непростимий вовіки.
Наростаючий звук?
                    Наперед?
                              Вздовж століття?
                                                  Це ж анти-

історичний підхід — метафізика, панночко, бляга,
Катерино Михайлівно, ніжна білява інфанто,
Скількись значне число у космічних архівах ГУЛАГу!..
(Звук наростає: паперів батьківських
Роздертих шурхіт — і в грубку. Амінь.
І з тріском згорає Том Одинадцятий —
І всі наступні, которі за ним[1].
Звук: це — щурі, що урозтіч ринулись,
це — об стільницю дубовий кулак:
Трах! гімназисточка —
професорівночка —
інтелігенточка, мать твою так!..)
...На гімназійному фото
вицвів погляд ледовий, аж білий,—
Так, немов за чверть віку до того
Ви вже вміли дивитись, як треба! —
Катерино Михайлівно,
панно Катрусю,
що стали-сьте пилом,
І не табірним — зоряним: Вами засіяне небо,
Убієнні невинно історики вичахлих націй;
Ви — найперша їхня заслона,
Ви — варта в обложенім стані!..
...Катерино Михайлівно,
панно Катрусенько,
де Ваша праця?!
Наростаючий звук...
Наростаючий звук...
Наростає...

ОФЕЛІЯ І «МИШОЛОВКА»

Знову! І доки ж то можна про це?..
. . . .
Знову Гамлет навчає акторів.
У Гамлета лисина і черевце.
Офелія курить, сховавшись на хорах.
Дрижить сигарета у пальцях худих,
Де випнуті крупно каблучки суставів,
І, з ритму збиваючи видих і вдих,
Іде шкереберть класична вистава!..
(Бо голос сідає, мов просить води,
Бо всякли в волосся випари кухні,
Бо, скільки картоплю сиру не клади,
Однаково очі на ранок запухнуть!)
— Що вип'єте, панно?
— Те саме, що ви! — Й
Привид хвалить горілку, що ловка,
А Клавдій сміється, бо Клавдій живий,—
А Гамлет все ставить свою «мишоловку»...
Офелія курить.
(Аби тільки туш
Не потекла, зачорнивши цей образ:
Клавдій на троні. Оркестр. Туш.
Гамлет акторів вчить про хоробрість...)
Гай-гай, мій принце!..
(Вуста закусив —

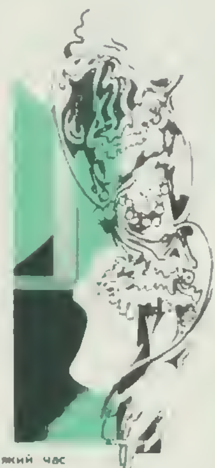

[1] Нові мешканці спустілого по арешті дому Грушевських деякий час топили грубку залишеним напризволяще архівом покійного історика.

Тільки як репліка вбік: — А котись ти...)
Гримовані лиця в патьоках зусиль —
Статисти,
статисти,
статисти,
статисти...
День у день,
спектакль у спектакль
Нових дебютантів ковтає масовка...
Гамлете, Гамлете, щось тут не так!
Це ж нас зачинила в собі «мишоловка»!
Ніщо ж не міняється, свідок бог,
Лиш круг очей все темніші підкови...
Господи-боже! Подай монолог,
Який розірве зачароване коло,—
Мов пляшка, надбита об край стола,
Всю цю шую «блатну» протаранить!..
«Заміж за дурня»? Уже була.
Ну, а в черниці — не той темперамент...
«Офеліє, німфо» — чортополох
Зужнтих словес: минулася німфа!
О боже, подай — оч один монолог,
В якім клекотіла б и кров, а не лімфа!..

. . . .

І чавить цигарку («Минздрав СССР предупреждает»!), як зігнуту спину...
— Офеліє! Вихід! — кричить режисер.
Здригнулась.
Впізнала?
Це — голос Шекспіра.

●

Хлопчику, хлопчику, знято з підрамника
Полотна надій моїх юних — за гріш...
Твого обличчя глевка кераміка —
Все, з чого маю писати вірш.
Не цілування по темних скверах,
Не з мокрих прилавків березовий сік —
Я ж тепер вся в фешенебельний скверні,
Котрій наймення — «бальзаківський вік».
Хоч ти очима всю мене внмуч —
Хлопчику, хлопчику, це вже не те...
Я ж розжилася на власний «імідж»:
Мені вже троянди шлють у готель!
...Але з липучих вогнів ресторанних,
З високогір'я сяйних авансцен
Виношу, мов зяючу ніжну рану,
Твоє сире півдитяче лице,
Де вилиці — круто і губи — вперто:
Без жодної сказн, аж вогке! —
а все ж
З таких проступає **готовність на жертву,**
Як внутрішній відсвіт майбутніх пожеж!
Стоять у зіницях засльозені свічі...
Ще ти зостався такий один:
Я упізнала тебе в обличчя
Пам'яттю генів і сновидінь.
Тремчу, неначе автокатастрофу
Раптом угледіла на бігу:

Такий медальйонно ліплений профіль
В юності міг би носити Богун!
Ти ковтаєш клубок гарячий,
Ти весь іще з борсань і мерехтінь...
Хлопчику, хлопчику, я тебе бачу —
Але не можу застерегти...

БЛАЗЕНЬ СПІВАЄ

Так і живем, моє серденько, так і живем:
Хліб чи до хліба — усе, що назирим, жуєм,
Возим добро постолами із людської шкіри,
Їздимо по карачах все котами баскими.

Так і живем, моя рибонько, так і живем:
Інші посіяли — ми запопадливо жнем,
Власні фантазії сушимо в писану торбу
І, поплювавши в колодязя, крутимо корбу!

Так і живем, моя ясочко, так і живем:
Купем сухої соломи воюєм з вогнем
І, утомившись або підупавши на нозі,
Замість води решетом вибираємо сльози.

Так і живем, моя любонько, так і живем:
Доїмо жаби і шапкою зорі гребем,
Снідаєм снивом, вечеряєм льодом печеним,
В пір'я і дьоготь вбираєм своїх наречених...

Так і живем, моя ластівко, так і живем:
Родим ногами, вперед головою на цвинтар несем,
Муром назводим хоч тюрем, хоч терем дарем —
но і помрем, моє серденько, так і помрем.

ARS ROETICA

Поезія?
— Ні, не питай,
Який рецепт її есенцій!
Б.-І. Антонич

I

«Подражаніє» П. Верлену

De la musique avant toute chose?[2]
Ох знаю, чула, не учіть:
Крізь торохтючий гравій прози
Зненацька скрипка прозвучить!

Вона прохопиться — мов скрикне! —
А ти, рвонувшись, на ньоту
Накинеш тканку спів на скрипку
(Так прикривають наготу).

Чи втримати сніжинку в жмені?
Чи, до невповності прудка,
Ота стихія безіменна
Набуде обрисів рядка?..

[2] Музики — передусім (франц.) — початок Верленового «Ars Poetica»

Та крізь одне неточне слово
(Як крізь шпарину дощ тече,
Крізь розпірку — мука в мішкові! —
Проллється, вислизне, втече!

Так випаровується сила,
Що била — козирем у масть!
З страшного «Требника» Могили,
З рядків «макбетівських» відьмацтв.

Так чахнуть мертвих голоси,
Так починається халтура...
Ти слуху в господа проси!
...А решта все — література.

II

— Купіть картину!
Ради бога, купіть картину!
Спустіть куртину
І шапку по колу пустіть!..
...Пане художник,
Де ділась Ваша гординя —
Та гординя,
Без котрої світ пустий?
Честь убогим!
Я не боюсь — нікого:
Таляра золотого
В корчму віднošу вмент:
— Пане музико!
Грайте для пана Бога —
І, ради всього святого,
Не підбирайте монет!..
— Ех коби ж тіло
Тілом буть не хотіло
(В светрі замшілім
Вбраний у кості дух)!..
— Пане музико,
Нікому ж немає діла,
Чи Ви пили, чи їли,
Якщо Вас підводить слух!
Тож в нагороду
Проситься на хліб і воду
І не питайте броду —
Все інше, повірте, дарма...

Панство артисти,
Де ділась ваша свобода —
Та свобода,
Без котрої вас нема?...

III

Твоє тривожне ремесло —
Не біль, не кровоплин сумління,
А здатність в слово, як в число,
Вписати ціле покоління.

І хай з нутра тобі димить
Сліпучий біль тисячосвічний —

Надсадний крик триває мить,
Прицільна ж точність слів довічна:

Цій неосмисленій юрбі,
Що суне з кін,— різьблена рама...
А біль — він завше при тобі.
Зумій не скрикнуть — от і драма.

ЗАКЛИНАННЯ НЕЛЮБА

Думай про мене — у кожну хвилину і навіть у сні,
Вірші мої ненаситно напам'ять заучуй,
В пам'яті перебирай, як в комірці тісній,
Спогадів спільних іржаве, старе базалуччя.

Май це в запасі — як той, хто конає од ран,
Має в запасі останній — визвольний! — постріл.
З кожного дня возведи отиньковани́й храм
І у вівтар помісти мою світлом заломлену постать.

Думай про мене усім своїм мертвим життям,
Вдихом і видихом, кожним серцевим ударом,
Вір в потойбіччя — хоч в пекло, хоч в рай: може, **там**
Все, що оплачено **тут**, дістається задаром.

Я — не платила.
Чого ж я без шага сама?
Чом мені впору люстерком позичене світло ловити?
Тільки єдиною думкою держачись (отже, позбувшись ума),
Можна, неначе по линві, пройти понад прірвою світу.

Кинь мені линву! — кінцем зашморгнувши тугим
Душу, мозольно намуляну, наче бурлацькі рамена.
Думай про мене — не дай мені щезнути в дим,
Думай про мене, тримай мене, думай про мене...

В. Недайборщ (Київ). Без назви

ЄВГЕН ҐУЦАЛО

ЗЕЛЕНА

Хтось прогупав під вікнами, наче проїхав хурою з золотими житніми снопами, й стара баба Текля Гайдучка прокинулася. Сон, що сидів їй кажаном на грудях і на голові, злетів десь під дерев'яний сволок, і легше стало дихати, а в голові трохи розвиднилося.

Відчинилися двері, й через поріг посунули якісь постаті, що в невидющих бабиних очах погойдувались, мов у воді.

— Дай боже здоров'я, діти,— озвалася баба Гайдучка, подивована, що неждані гості всунулися бовдурами — й мовчать. Звісила ноги в валянках з лежака на долівку, сіла, підсліпувато мружачись. — А хто ви такі?

— Це правда, бабо, що ви не бачите? — пролунав голос молодий, надщерблений.

Баба зраділа тому голосу й закивала головою:

— А правда, правда!

— Нас ото ви бачите? — почувся другий голос, теж молодий і дзвінкий, мов дзвоник.

— Бачу вас, як у тумані.

— І не впізнаєте, хто ми? — прошелестів третій голос, теж молодий, та вже дівочий, бо то два були парубочі голоси.

— Де ж мені впізнати! Сільські наші, еге? Понаростало всякого люду, а я все в хаті і в хаті, все навпомацки і навпомацки... Може, дочко, ти внука баби Варвари, бо схожі у вас голоси?

— Е-е, ні,— бризнув сміхом дівочий голос.

— І вас, хлопці, не знаю,— гомоніла балакуча баба Гайдучка. — Ось підійдіть до мене, помацаю, може, навпомацки впізнаю. Не хочете? Авжеж, не йдіть до старої баби, не йдіть, бо ще якусь болячку переймете, а я так і дихаю болячками. Либонь, ти синок покійного Петра Ксьондза, його війна забрала... А ти не Мотрі Вітрочки бахур?.. Таки не знаю, таки не бачу.

— Як ви живете, бабо? — поспитав молодий дівочий голос. — Отак самі?

— Сама, сама,— забриніла сухеньким, мов комишина, тремтячим голосом. — Але ж і з богами, з богами.

Й пухом-куделею сивої голови кивнула на стіни, а на стінах, обвішані вишитими рушниками, в сутінках сумного досвітку супилися лики святих.

— Де богів набрали?

— А то ще старі ікони. Мені від матері дісталися, а матері від її матері. Завжди були боги, скільки себе й пам'ятаю. І діва Марія, і мати божа, і Микола-угодник, і Георгій-побідоносець.

ВОЛЯ

повість

Баба Текля Гайдучка стала на долівку й сухими пучками перехрестилася на покуть, де тьмаво зблискував образ божої матері з божим дитям на руках. Вона їх не бачила, як не бачила Миколая-угодника чи Георгія-побідоносця, бо сліпота очей роз'їла їх, мов шашіль, але вона знала, що вони там є, як були завжди в низькій хаті, що запала стінами в землю, мов у драговину.

— Спаси вас бог за те, що навідали стару бабу. Куди я судна, кому потрібна? Сама самотою, ото хіба що ластівка вдариться в шибку — це такі мої гості... Чим би вас почастувати, га? Бо ж неділя господня. Самі злидні в хаті і павуки по кутках, а я щось придумаю своєю дурною головою, пождіть.

Намацавши біля лежанки вишневий ціпок, баба Гайдучка горбатим корчем почовпала в сіни, з сіней — у комору, де в кутку стояла бодня. Під кружками дерев'яними, на самому денці, в бодні лежало кілька шматків старого сала, ще позаторішнього. Позаторік вона ще здужала тримати порося, мала на засмачку солонину. Вкрає по скибочці сала, є в неї трохи підпалка — ось і почастує гостей.

Намацавши сало, перепочивала над боднею, бо стомилася.

Згодом, лівою рукою спираючись на ціпок, а в правій руці тримаючи сало, вернулась у хату.

— Ось пригощу солониною вас...

А як звела голову, а як приглянулась... Де гості? Є чи нема? Начеб нема... Здивовано покліпавши тумвними сліпаками, баба Гайдучка мовила:

— Чи ви були? Чи не були?

Хата відповіла мовчанням.

Зітхнувши, баба Гайдучка поклала шматок сала на столі і, сердито цюкнувши ціпком долівку, перехрестилась на покуть:

— Мати божа, помилуй мене.

І раптом ціпок мало не впав їй з руки: на покуті не було ікони божої матері з дитям. Ошелешена стара провела долонею по обличчю, мовби хотіла здерти полуду з очей. Ікони таки не було! Мовби вознеслася на небо... Тоді баба Гайдучка пошукала сліпим зором ікони інших богів та святих на стінах, але не знайшла і їх. Не було діви Марії, не було Миколи-угодника, не було Георгія-побідоносця. Наче вони теж вознеслися на небо разом з божою матір'ю.

Ноги самі підкосилися, й вона гупнула на долівку.

— Страшний суд, страшний суд почався.

Авжеж, почався страшний суд, тому-то ікони щезли зі старої хати.

яку освячували з незапам'ятних часів. Баба Гайдучка прислухалася — чи не чути гамору, зойків, криків страшного суду знадвору, проте чула тільки шум листя на деревах, наче то шуміла вода в лотоках біля млина.

Зіщулившись, чекала, що ікони вродяться на стіні, бо ж не могли пропасти, але марно, стіни хати зоставалися сліпі й німі без ікон.

У глухому відчаї стала хреститись, як хрестилася завжди, але рука наче всохла — й безсило опала вздовж худенького її тіла, схожого на антипаннії околотин: не було на кого хреститись, не було до кого молитися й просити заступництва.

Тепер, без богів та святих, з якими зріднилась її душа, хата здавалась чужою й гнітила, мовби стеля ось-ось упаде на голову. Баба Гайдучка звелася з колін, прочовгала до лежака, сіла — й відразу ж звелася. Від лежака прочовгала до ослона, сіла — й знову звелася. Наче сідала на вуглики, а вуглики пекли.

Їй навіть причулося, що надворі, десь зовсім близько за садком, сурмить ієрихонська сурма... еге ж, сурмить, кличучи... кличучи і її на страшний суд, на останній суд. Усіх кличе, і її теж. А раз кличе — не можна не йти, слід збиратися.

Отак у старому дранті й піде? Е-е, не годиться, бо це ж останній суд, то вдягнеться в те, що назбирала на смерть.

Забарно почала вбиратися, бо не хотіла прийти незугарною, а хотіла прийти чистою перед очі всевишнього суду. І щоб не спізнитися, щоб не останньою! Якби молодша, якби здоровша та проворніша, то вже б успіла, а так...

У голові паморочилося, й думки костричилися, наче сухі коноплі на терниці.

Вийшла надвір — важкі, чорні хмари лежали на верхах розлогих яблунь, на вербах і тополях. Удень було темно, як уночі. Від грому розламалося небо, з тріском обвалюючись додолу, зразу ж спалахнула пекельним вогнем блискавка, й стара Гайдучка захиталась на порозі, наче то громом та блискавкою небо цілилося не тільки на село, а й у неї.

Через дорогу за вербами заревла корова, а їй здалося, що реве худоба по всьому селу, іржуть коні, валують собаки, скриплять колеса, чується людський лемент і плач, особливо ж дитячий — гострий, мов голка. Заточуючись від вітру, що татарською ордою гнав через городи, сади та обійстя, вона подрібцювала до хвіртки. Бо мала наввпитись, щоб не спізнитись на страшний суд, бо тепер лише в страшному суді вгадувала якийсь дивний, якийсь непевний свій порятунок.

Широкий шлях кипів! І трава кипіла, й лобода кипіла, а в цьому зеленому окропі летіли й перевертались чиїсь білі та сірі гуси з розчепіреними крильми. З цього пістрявого шпарного шумовиння щось налетіло на стару — й спинилося.

— Бабо! — забриніла тугою струною міцний чоловічий голос. — Ви куди в бурю? Чи не бачите, що зірвалося? І грім, і блискавка — та все проти зими! Чудно.

— Ти хто такий? — спромоглася на слово плюсклими губами.

— Тиміш! Тиміш Пірнач! Хіба не впізнали? Я вам навесні криницю чистив, бо замулилася, згадайте!

— Справді Тиміш,— упізнала стара Текля Гайдучка. — Й ти, синашу, на суд?

— На який суд, бабо?

— На страшний, на останній...

Тиміш Пірнач зареготав голосом — струною бандури, що твн і сяйнула гострими звуками:

— Й придумали старою головою! Хто вам таке сказав? Гайда в хату, бо вітер понесе, як пісну гуску... Ото менше молилися б та поклони били своїм богам...

— Нема богів, нема,— й заплакала.

— Бо нема! Й не було.

— А я таки піду на страшний суд, піду, бо як не йтк? Чуєш, архангели в сурми грають? Чуєш ієрихокські сурми? Грають?..

Ткміш Піркач погас рум'яним лицем, зачудовако поглядаючи на ствру Гайдучку, то справді прислухаючкся, мовби і йому ось-ось звграють архангели в сурми. Але не почув і, вже йдучи своєю дорогою, пробубонів:

— Може, й грають десь кв тому світі... А я ще на цьому світі, я ще живкй, то й не чую.

Вітер підганяв у спину, а то бив зобіч, а то раптом забігав наперед, упирвася в груди — й ке пускав, аж покк пусквся кавтікавчв, аж кущі виляскували в тисячі замашнкх хлудин, і тоді Тиміш Пірнач знову міг рушити вперед.

Чвсом зв деревами, розгойданими вітром, ген-ген ліворуч відкривалася річка в лугах — вода поміж очеретів то чоркіла, каче розплавлека смола, то спалахувала на гребенях хвкль синіми куриними відблксками. Вода бунтувала в тісних берегах, рвалася на луги, спиналася вгору...

— Тимоше!

Хтось поклнкав чи причулося в гомокі вітрякої бурі? Оглянувся — за дощвтимк ворітьмк, під хкстким кущем бузини, що здригалася киткцями дозрілих ягід, стояла Зінька Свербкус.

Її щокк пашілк пелюсткамк руж, прихоплекими першим морозцем, видаввлкся прижухлими. Пасмо рудого, як вінкччя, волосся вибилося з-під тернової хустки, спадало ка сторчкуввті брови, під якимк й огнисті випуклі очі здавалися сторчкуввткми. Губк свіжо блищали, наче хтось мвзнув пекучим перцем — і вони запалали.

— Тимоше!.. Тимофію Мвкврович, доброго дня! Чого мимо йдете — й не здороакаєтеся? Запаніли?

— Здоров, здоров, Зінько,— підступивши до неї, мовив Пірквч і несподівано обняв її за плечі. — Хіба ж пройдеш мимо тебе, щоб не обняти?

— Пустіть,— кеохоче виривалася з його обіймів. — А то ще в вікко побачать батько з матір'ю. Вам би лкш кепкувати. Куди це вк біжите? Буря твкв зірвалася...

— А на страшний суд!

— На якиk стрвшкий суд? — здивувалвсь.

— Баба Гайдучка стрілася отам оно, допнтувалася за страшний суд у селі...

— А, баба Гайдучка набалакає. — Зінька осміхкулвсь доброю і водночас запобігливою усмішкою. — Зайшли б до меке в гості, бо змерзли від холоднечі. А то все обіцяєте...

— В тебе є чкм погріткся? — підморгкув гострkм оком-терноскивом.

— Для вас завжди знайдеться.

Тиміш Піривч лівою рукою підкяв угору картузв з скків кликців, правою рукою завзято пошкріб потилицю, що кільчилася густим чорним волоссям, поміж якого вже де-не-де сивіла паморозь.

— Ех, Зінько, одкк раз помкрати, а двом смертям не бувати!

Й хвацько надів картуза, й засміявся снпким, розсипчастим сміхом, і вона йому у відповідь твкож засміялася — зніяковіло й звпобігливо.

У сікях кахикнув і запитав:

— А мвтк ке пригостить коцюбою?

— Збрехала за батька й матір... Нема їх, подались недавно обоє...

В хаті було затишко, тільки шелест загати долнав знадвору. Либонь, у печі недавно випалено, бо дихала м'яким і лаcкавим теплом. У кутку під ослоном на ряденці лежали груші-дички, і в ніздрі вдарив їхкій дух солодкої гнилизни. А ще пахло конопляним сім'ям. І всі ці звпвхи заспокоювали, умиротворювалк.

— Сідвйте до столу, я зарвз...

Він розвальцем пішов до столу, застеленого зжовтілою полотняною скатеркою, а Зінька меткулася в сіни й скоро веркулася з гладущиком

у руках. Гладущик несла так, наче боялася впустити на долівку, а лице її сяяло від щастя.

— Повний гладущик сивухи?! — Аж голову назустріч витягнув.

Обережно поставила гладущик на столі, а вже потім сказала:

— Молоко...

— Яке молоко? — не міг втямити, навіщо принесла молоко, адже обіцяла погріти чимось гарячішим.

— Від корови.

— Якої корови?.. Позичила?

— Видоїла свою корову.

Тепер Зінька прямо й радісно дивилася перед собою, не боячись гострого погляду його очей-терносливу. Самій їй здавалося, що росте, наче на дріжджах, і ось-ось уже маківкою сягне стелі. Тиміш Пірнач відвів погляд і, повагавшись, обняв долонями гладущик. У гладущику справді світнулась ясна, пінява латка-кружальце коров'ячого молока, тонко й збудливо пахнучи.

— Пригощайтеся, Тимофію Макаровичу,— благально попросила. І раптом схаменулася: — Ох, дурна, дурна, а про хліб і забула... Наготувала, а забула.

Проворно метнулась до мисника, дістала вкраяну цілушку житнього хліба. Тиміш Пірнач узяв хліб — і повільно поклав зверху на гладущик.

— Та пригощайтеся! — цвіла радістю.

— Де ж ти молоко взяла? — чомусь спохмурнів, наче йому ворожили тим молоком, а він не хотів, щоб наворожили.

— Не вірите? Ходімо зі мною!

Зінька схопила його за руку, силоміць потягнула в сіни. З сіней двері вели до хліва — й вона плечем штовхнула двері:

— Дивіться, коли не вірите...

Вп'ята на мотузку, а хліві стояла червоної масті корова, дістаючи з жолоба якусь пашу. На скрип дверей повернула велику рогату голову, спокійно подивилася, сопучи теплим диханням, переступила з ноги на ногу, глухо стукнувши ратицями. Потім спокійно ткнулася в жолоб, лямзаючи пашу.

— Купила... В Калинівці на ярмарку... Сама купувала, сама з ярмарку привела.

Він мовчав, дивлячись з якоюсь чудною та важкою підозрою.

— Не вірите? Думаєте, може, вкрала? Та яка з мене злодійка чи які злодії з моїх батька-матері!.. Наскладала грошей — і купила. Жили з себе сотали! Тільки дві курки зосталося на розплід, а й курей продали, щоб на корову стягнутися. Яке яблучко з яблуні, чи кошика з лози батько зладнав, чи діжечку збив — усе на ярмарок. І допозичила трохи в хрещеної, серце в неї не скупе.

Тиміш Пірнач з важкою недовірою поглядав то на Зіньку, то на корову червоної масті, що дихала теплою парою в жолоб, ремигаючи.

— А паша? — запитав. — А корми на зиму? Чим годуватимете?

— Добре, що є корова, а корми знайдуться... Гарбузи та буряки з городу. А на горищі і сьогорічне, й торішнє, й позаторішнє сіно. Скільки лепехи на річці, люди не всю вижали, то ми й восени жатимемо, й узимку. А солома? Соломи випрошу в голови колгоспу — ось і січка, ось і запаримо... Ще ж і гороховинка та вівсянка є в колгоспі. Йому купимо.

— Гороховинка та вівсянка є в колгоспі, авжеж, та чи вам ото випишуть? Еге ж, наставляйте долоні! Спритніших за вас вистачає.

— Корова не пропаде, й ми біля корови не пропадемо!.. Ви так і не скуштували свіжого молочка, Тимофію Макаровичу... Ходімо до хати... Сьогоднішнє, свіже. Ото дай боже, аби доїлася справно! — Зінька гріла поглядом спокійну корівчину. — А знаєте? Якби не ви, то я й не постаралася б на молочницю. Дякуючи вам, постаралася, справді, не вірите?

—Цур тобі й пек, Зінько! Авжеж, не вірю. Ти стяглася, купила, а мені дякуєш...

— Не пам'ятаєте? — щасливо засміялася. Й навіть довірливо

торкнулася за рукав його куфайки, що пахла ледь пригнилою буряковою гичкою та гноєм, бо повертався він з колгоспної корОварні, де глядів товар. — Невже забулися? Ану згадайте, згадайте!

— Хрест йбо не пам'ятаю,— забожився, хмарячись гостроносим смаглим лицем.

— То нагадаю,— лукаво примружилася Зінька. — Ходи-но зі мною...

Взяла його за лікоть і повела надвір до того куща бузини, що біля хвіртки, втиснулась поміж гілля.

— Пам'ятаєте, бузина оця весною цвіла? Я отак стою отут увечері в цвіту, а ви мимо йдете. З гармошкою. Пам'ятаєте?

— Побий мене господь, коли пам'ятаю,— пробурчав.

— Отак глянули на мене й кажете: «Ну й славна дівка — хоч зараз бери заміж». А я вам: «То й беріть, за чим діло стало!» Ви як почули, Тимофію Макаровичу, то розтягли гармошку — на весь куток заграла. «За чим діло? — кажете. — А діло за тим, що славна ти дівка, ось тільки без корови. Тепер шукають дівок із коровами, от!» А я вам і кажу: «Правда ваша, правда, вже на дівку не дивляться, в на її статки, на корову... А коли постараюся корову, то візьмете?» Ви знову розтягли гармошку — аж у вухах заклало — й кажете: «Візьму, чом не візьму. А коли я не візьму, то безпримінно хтось другий візьме, а тільки буде лад і тобі, і твоїй корові». — Знітившись, помовчала й додала зовсім тихо: — Ось я й купила...

— Не пам'ятаю... Либонь, повертався з якогось весілля, геть п'яний, усяку всячину міг тоді сказати.

— То... відмовляєтесь? — і зовсім похнюпилася Зінька, хоч у голосі бриніла слабенька надія.

— Чого ж відмовлятися... Може, й сказав. А ти яка спритна: грошей ні копійки — й стягнулася на корову! — Тиміш Пірнач вірив і не вірив почутому, бо ж не хотів у халепу вскочити, а вскочив. — Підстаркуватий для тебе, а ти шукай молодшого. Та й шукати вже тепер не доведеться, а самі знайдуть, бо з коровою!

— Правду кажете? — м'яла слова. Й зовсім тихо: — Далеко вам до підстаркуватого...

— Та ти що, плакати збираєшся? — здивувався. — Е-е, таки страшний суд, таки неспроста приверзлося казна-що бабі Гвидучці!.. Ну, піду я, пора...

— Тимоше... — жвлібно покликала, коли вже ступив за хвіртку. — Тимофію Макаровичу!

— Га? — глянув через плече.

— Ви ж бо молока не скуштували... Ідете з корівника — й голодний. Повний гладущик!

— Не скисне,— буркнув.

— Таки скисне.

— А як скисне — однаково не пропаде.

Зінька відчула, що теплі сльози бризнули з очей на щоки, наче молоко з дійок.

Тиміш Пірнач, боячись оглянутись назад, чимдуж подався дорогою й шепотів собі під ніс: «І ніхто ж не тягнув мене за п'яного язика, ніхто не тягнув... Отак скривдив дівку. Хоч і руда, а дівка. Та з коровою не пропаде. Тепер для неї корова і за корову, і за чоловіка, й за дітей... Господи, й що мелю, що варнякаю?»

Хмари потоптом ішли в небесах, котилися ордою, котра не вибирала шляхів, і за тією несинною грізною навалою не було видно ні сонця, ні блакиті. З-за яких обріїв, з якої давнини йшла навала?.. Попіл сутінків тремтів у повітрі, заслав доли. Дерева металися врізнобіч, мовби й не відали, куди тікати від орди: так їх кидали біснуваті хвилі вітру. Хурделилася городина — сухе кукурудзиння та соняшничиння; на хатах та клунях, на погрібниках вихорилася вишита солома.

— У-у-у... у-у-у!..

З-поміж шамкотіння-вирування, що творилось на землі й на небі, раптом долинуло оце пронизливе й гостре виття. І не звір кричав, бо де ж візьметься звір з таким дужим голосом, і, мабуть, не людина, бо яка ж це людина так страшно закричить?

Цей голос-виття перекрив, заглушив шамкотіння-вирування. Звідки долинув — з землі чи з неба?

Тиміш Пірнач несподівано спинився під шелесткими акаціями, що струшували йому на плечі сухі стручки, сторожко прислухаючись, чи знову не закричить.

Баба Гайдучка, заточуючись від вітру, лівою рукою з ціпком уперлася в землю, а правою хрестилась, і вітер смикав довгий рукав, лопотів, ляскав по лицю.

І Зінька, все ще стоячи біля хвіртки, теж почула й спершу злякалася, та зразу ж і зраділа, аж дрожем пронизало її.

Раптом знову розляглося — чи то в лугах на сільській околиці, чи то в хмарних небесах над околицею.

— У-у-у... у-у-у!

Наче то сам жах кричав і не людським, і не звіриним голосом.

Тиміш Пірнач сплюнув спересердя та й подався своєю дорогою...

Баба Текля Гайдучка хрестилась у вербовому бушовиську...

Зінька сказала сама собі:

— Господи, як славно кричить пастух Гарасим! Змерз, неприкаяний, біля худоби, хочеться йому в тепло, в хатній затишок.

І пекучим жалем узялося її серце до їхнього сільського пастуха, що не кине череди, не прижене в село, бо ще далеко до вечора...

Приклав долоню дашком до брів, пильно змружився, вглядаючись у провалля кручі, порослий терном, калиною та будяччям. Примарилося? Ні, щось там унизу притаковилося, клочча бороди ледь світиться... Тиміш Пірнач звернув ліворуч, на бережину, пройшов поміж копанок, з яких повибирали торф, наблизився до надолу кручі. Бо хтось там є. А може, в халепу хтось ускочив?

І стежкою в кущах вийшов прямо на діда Кислого Дмитра.

У шапці-пушапці, в куфайчині, в заяложених ватяних штанях і в зчовганих битих валянках Кислий Дмитро сидів тут, під кручею, де село брало глину на мастіння хат, на толоку, на всякі інші хазяйські потреби, і, здавалося, спав, бо заплющився, й тільки страпата руда борода ворушилась від вітру. Підійшовши впритул до старого, торкнув за коліно — й той сіпнувся, наче вжалений.

Зблизька здавалося, що то самих кісток напхом напхано в зношений одяг: такий дід Кислий був худющий. Навіть дрібні колючі очиці були худющі, схожі на сухі реп'яхи.

— Ти чого, ти чого? — пробубонів, але звестися не зміг, бо наче руки вчаділи й ноги вчаділи. Часто кліпав безвіими повіками, намагаючись упізнати, й нарешті впізнав: — А-а, Тимко... Ти чого тут?

— А ви чого тут?

Дід Кислий сапнув горілчаною ядухою.

«Та він же п'яний мов чіп,— мвйнуло в голові,— ось і звеело на дурного стежку. Що в нього питати? Хай сидить собі, хай чад вивіється з нього»

— Сказати? — по-баранячому вигнув голову дід. І оглянувся по кущах так, наче хтось міг підслуховувати. — Сказати?

— А чого ж, скажіть,— уже намірився йти, бо чого тут панькатися.

— Поглянь отуди, — скарлюченим пальцем показав угору на спадисту кручу, посновану якимось коріннячням, де-не-де в кущиках бур'янів, у брилах глини.

Тиміш Пірнач глянув угору й нічого не вгледів, ото хіба що низькі хмари, що сунули крижаною шугою в небесах, наче по скреслій річці.

— Нічого не бачу.— пробубонів.

— Отам, отам,— тицьнув пальцем,— домовина.

Ген-ген угорі з пісkуватої глини справді видніло щось схоже на струхлявілу домовину. Тиміш Пірнач заингтав:

– То й що? Бо так, наче справді гріб видніє.

— А гріб, гріб,— якось аж зрадів Кислий Дмитро, облизавши шорстким язиком шорсткі й тонкі губи. — Там же старий цвинтар нагорі. Обвалюється. То жду, коли ота домовина обвалиться.

— Вам на голову, еге?

— На голову? — дід лапнув шапку. — А хай і на голову!

— Та що вам з тієї домовини?! Йдіть додому, до баби, аніж отут гибіти в яру.

Чіпкі очиці-колючки несподівано замерехтіли злістю:

— А ти знаєш, чия то домовина?

— Чия? Покійник якийсь.

— Покійник, тільки не якийсь. — Карачкувато сп'явся на ноги, зашепотів на вухо Тимошу Пірначу: — Попадя там лежить, от... Матушка Єфросинія. Чи то сама померла ще в громадянську... чи то матрос якийсь кокнув уночі. Не чув? Е-е, не знаєш, бо чужий у нашому селі... А батюшка чудом врятувався, через вікно вискочив надвір, навіть з рамою вискочив, так тікав од матроса, як побачив у нього пістолет.

— У якого матроса?

— А в матроса, що в безкозирці. Попросився в них на нічліг. Матрос — і до батюшки на нічліг. А що було отцю Никодиму робити? Пустив на свою голову.

— Де ж той матрос подівся?

— Утік — і шукай вітра в полі... То батюшка поховав свою матушку отамо...

Обоє подивилися вгору на глинисту кручу, з якої стриміла домовина.

— Я щодня ходжу на цвинтар, усе чекаю, коли обвалиться, щоб ніхто переді мною не вспів.

— Та нащо вам домовина? — скрикнув Тиміш Пірнач, упевнений, що вислуховує п'яне пасталакання, якому нема краю. — Хто вспіє перед вами?..

— Ти дурний чи прикидаєшся? — й собі здивувався дід Кислий. — Бо є такі, що хочуть успіти... Бо знають, що батюшка в домовину до своєї матушки Єфросинії поклав золото й перстні. Сховав. Од усяких матросів, од усяких злодіїв... Отам багатство, отам...

І задер угору голову з рудою страпатою бородою, пожадливо дивлячись на кручу, на домовину.

— То ви... розбагатіти надумали?.. Чекаєте... манни з неба? — посмутнів оторопілий Тиміш Пірнач. — Ждете, коли звалиться просто на голову?

— Жду,— смиренно зізнався дід. — Бо попівське багатство неправдою нажите. Усе від дурманної релігії.

— А нащо вам оте попівське багатство? Отой дурман, коли він є в домовині?

— Хочу розбагатіти. Не вік у злиднях жити... Чоботи собі нові справлю, а бабі куплю кожуха, бухикає і зимою, і літом. Трохи щось і залишиться в спадок.

Тиміш Пірнач хотів зареготати, але губи йому змерзлися й не розмерзалися.

— А як домовина порожня?.. Самі кістки?..

— Народ знає все, марно б не плескали язиками.

— А коли домовину вже пограбували? Ще до війни чи в війну?

— Е-е,ціленька! — заперечив дід Кислий, вглядаючись у гріб, що видавався з кручі. — Народ знав би, що пограбована, бо народ знає все.

Стомившись стояти, він сів поміж полину, обхопив долонями чорне лице, схоже на осінній соняшник, битий негодою та приморозками... Очікуючи свою долю. Щоб доля завалилася прямо на нього... В Тимоша Пірнача скривилися губи від ядучого усміху.

— Діду,— сказав,— ходімо додому, бо замерзнете... Чи ви вже заснули?

Дідова голова в шапці справді впала на коліна.

— Та ну вас... — лайнувся Тиміш Пірнач і вже ступив убік поміж тернів. Але, повагавшись, вернувся. — Жалко ж, коли старий задубіє, наче кінський кізяк.

Потермосив за плече, задер шапку-вушанку на облізлій голові — все марно, дід умить заснув і спав як убитий.

«Ох ти ж п'яндига! Та й чи багато йому треба? Худющий, голодний, завбільшки з горобчика — від самого запаху самогону вчвмріє. І ти ж бач — домовину чатує. Зовсім з розуму вижив. Ану ми тебе на оберемок візьмемо. Та тут нема що й брати, півмішка бульби й то важче. Ну, поїхали до баби».

Взяв діда Кислого на оберемок, подався поміж чагарів.

«Гайда в тепло, до баби... Хмари такі сунуть, що хоч гримить, а чекай снігу. Ще замерзнете, а мені гріх на душу. Знаїть, не хочу гріха на душу».

Голова колгоспу Єфрем Іванович Залізошвайка смикнув за віжки — й коні спинилися. Він сидів у передку воза на пружинистому сидінні з німецької автомашини. Пружини весь час мелодійно поскрипували, наче стиха зойкали. У зеленому брезентовому дощовику, у зеленому кашкеті з широким і довгим козирком (на прямому околиші виднілo місце від знятої зірки), він витягнув жилаву шию з твердого коміра дощовика, глянув прозорими вибвлушеними очима, якимись тужливими й заяклими. Поряд із ним сидів незнайомий чоловік — у начищених хромових чоботях, у сизому драповому пальті, у м'якому капелюсі, кольором схожому на грушку-лимонку. На його білому обличчі скельця окулярів поблискували, як дві сниліві крижинки. Щіточка вусів стирчала під гострим носом, що заквиздюблювався на кінчику. Шкіряний портфель з блискучими застібками лежав на колінах, а на портфелі дві долоні в шкіряних рукавичках.

— Тимко, ти кого несеш? — запитав Єфрем Іванович голосом пісним і хоровитим.

— Та діда Кислого,— відказав Пірнач, зупиняючись.

— Скалічився чи п'яний?

— Занедужав!.. Уже ноги не носять... Старий зовсім.

Чоловік у окулярах сидів непорушно, поблискуючи крижинками-скельцями. Єфрем Іванович винувато подивився на незнайомця, але той не відповів на його погляд.

— А куди несеш?

— Та куди, як не до баби.

Тиміш Пірнач переступав з ноги на ногу від важкої ноші, хитнувшись під нею ближче до воза, наче хотів покласти недужого діда на солому, намощену між полудрабків. Та саме тієї миті Єфрем Іванович смикнув за віжки, вйокнув — і коні рушили, і віз покотився.

Дві прямі спини підскакували на ресорах.

— Тьху! — стиха вилаявся Тиміш Пірнач і почовгав далі дорогою.

Стрілась йому Ксенька Пишна, бідова молодиця: від осінньої сльоти в полі біля цукрових буряків смагле її лице мало не зчугліло, де-не-де порепавши й зпашівши розгалуженими калиновими жилками, вишневі губи також узялися вугільною смагою, а карі глибокі очі грають, куряться хмелем.

— Де знайшов таке добро? — пожартувала.

— Візьми безплатно!

— Е-е, такого добра не хочу й безплатно,— засміялася.

Й тут вони побачили, що віз котиться назад, а на возі голова й отой незнайомець із шкіряним портфелем на колінах. Він так само тримав руки в шкіряних рукавичках на портфелі, світив скельцями-крижинками окулярів. А Єфрем Іванович Залізошвайка всміхався: наче на сірому павутинні замерехтіло сонячне проміння.

Обоє дивилися на доладну, міцно збиту Ксеньку, яку не могли спотворити ні шиті валянки в червоних чунях, ні чорного рубчика спідниця, ні куфайка, ні приношена хустка — достоту рядюжка з кропив'яного мішка.

— Ксенько! — мовив Єфрем Іванович Залізошвайка, розтягуючи драглисті губи. Й показав плечем на незнайомця в окулярах і капелюсі: — Ось Кирило Демидович питає, чи можна на тебе подивитися.

Ксенька зразу налаштувалася на грайливу хвилю, та знаку не подала.

— В кого питає? — звела докупи кущисті брови.

— В мене.

— А чом не в мене? — І, помовчавши, таки не втрималася від усміху, помолодшавши й покращавши. — То хай дивиться, коли ви не заперечуєте.

— А ти хіба заперечуєш?

— І я не заперечую. Одноголосно! Я не беру грошей із тих, хто дивиться.

Кирило Демидович не всміхнувся й не подобрішав, а й далі дивився спокійно, значущо, наче прицінюючись до Ксеньки.

— Здалеку гість? — запитала вона.

— З району.

— Ого!

У цей час дід Кислий на руках у Тимоша Пірнача завовтузився. Либонь, розбуджений балачкою, і сповз на землю, оговтуючись і розплющуючись.

— Як спалося, діду? — жартома сказав голова колгоспу. — Здрастуйте, Дмитре Федосовичу.

— Та добре спалося,— відсапуючись, буркнув Тиміш Пірнач.

На возі під крисами жовтого капелюха обличчя за щіточкою вусів пожвавішало, дві руки скинулись на шкіряному портфелі, проте чоловік так і не озвався.

Дід Кислий нетямковито кліпав очицями, бо ніяк не міг дібрати, де він і що з ним коїться.

— Тимку,— прошепотів,— на якому я світі?

— Та не на тому. Ген і голова колгоспу. Раз голова колгоспу — значить, на цьому.

Несподівано старий став кулаком розмазувати сльози по лицю.

— Та не плачте, дідуню, так,— озвалась до нього весела Ксенька. — Людей посоромтеся! Ще й на тому світі побуваєте. Вспієте.

— Ну, буває, Ксенько! — з притиском у голосі мовив Єфрем Іванович і вйокнув на коней.

— Тьху! — знову лайнувся Тиміш Пірнач. — Оглядали тебе, Ксенько, наче першістку на ярмарку. Й чого приїхав отой, в окулярах?

— А до мене! — сипнула сміхом Ксенька.

Дід Кислий, тручи кулаком очі, вже завзято чвалав від них убік, чудно сіпаючись на ходу огузкуватою постаттю.

— Ви куди? — крикнув навздогін Пірнач.

— Куди, куди! — повернув той скривлене обличчя. — І хто тебе просив нести мене в оберемку, як дитину? Щоб людей смішити, еге?.. Знаєш куди. Назад подамся, поки не пізно.

— Тьху! Й що за народ! — Аж кулаком об кулак ударив Тиміш Пірнач. — Таки без однієї клепки!

Й поклав долоні на вигнуті, пружні жіночі клуби.

— Зась, Тимоше! — ляснула його по руці Ксенька. — Нинькі зась... Хіба не бачиш, хто приїхав з району до мене на оглядини?

— Тебе не вбуде...

— Нинькі на чужий коровай рота не роззявляй!

Залізошвайка, зоставивши воза з кіньми на обійсті під грушею, повів гостя до хати, що блимала шибками вікон з-під стріхи. Загелгали гуси біля хлівів, закахкали качки, булькнув горлом відгодований індик з м'ясистим

червоним підгорлям, засокотали кури. На пташиний гамір з хліва виткнулося рябе телятко з кучвичками ріжок, з розумними дитячими очима — й сховалося назад у темряву хліва. Гість ішов до хати статечно, оглядаючись на всю ту метушливу живність, і розсипана бурякова гичка повискувала під підметками хромових чобіт.

Залізошвайка раз і вдруге заглянув йому в засклені очі, сподіваючись на будь-яке слово, проте Кирило Демидович мовчав, міцно стискуючи вуста.

В сінях було викопано погріб, накритий лядою. Звідти долинали притлумлені пахощі квашенини. Гість зупинився над лядою, вдихнув пахощі, й тонкі ніздрі його носа затріпотіли від задоволення.

Зайшовши в хату, він спершу подивився, де б покласти портфель,— і поклав на лаві під вікном. Потім зняв кашкета і почепив на кілочку біля дверей. Неквапливо роздягнув драпове пальто, акуратно почепивши біля кашкета. Зоставшись у зеленому, застебнутому на всі гудзики кітелі, обсмикав поли кітеля, далі з нагрудної кишені дістав кістяного гребінця й пошукав очима дзеркало. Дзеркала ніде не було.

— Корніївно! — не своїм голосом скрикнув Залізошвайка. — Де дзеркало?

З сусідньої кімнати вмить випливла дорідна, в довгому квітчастому платті, приязно усміхнена Корніївна. Лівою рукою вона поправляла брошку — велику пурпурну троянду — на грудях, а в правій тримала дзеркало, яке проворно припасувала на цвяшку біля шафи.

Кирило Демидович спершу розчесав перед дзеркалом свої рідкі пелехи, схожі на просяну солому, пригладив страпатий пушок на скронях, заховав гребінець у нагрудній кишені кітеля і вже тоді подивився на хазяйку.

Так наче вона щойно звійшла в кімнату й він щойно вгледів її.

— А ви все кращаєте й кращаєте,— нарешті спромігся на добре слово.

Корніївна — огрядна подолянка зі снопом чорного важкого волосся на великій голові, з широкими бровами, наче сажею підведеними, з бездонними тьмавими очима — радісно всміхнулася почутому й повела рукою на відчинені двері до сусідньої кімнати.

— Заходьте... Все готово.

Ще раз осмикнувши поли кітеля, остережливо торкнувшись пучками пальців розтрубів галіфе, гість твердою ходою, аж зарипіли пофарбовані дошки, подався до сусідньої кімнати. В нього за спиною чимось стривожений Залізошвайка самим виразом обличчя щось запитав у дружини, Корніївна самим виразом обличчя щось ствердила, й чоловік зрадів, похапцем роздягнувся й подався слідом за гостем...

Скоро вони вже сиділи за столом, заставленим наїдками та напоями. Стіл було зготовлено заздалегідь, та й як було не зготовити, коли ще вранці прибіг із сільради виконавець і чомусь переляканим голосом сказав Корніївні пошепки: «Дзвонив із району Єфрем Іванович, велів передати, що ночував у знайомих, і ще велів передати, щоб чекали гостей». — «Багато гостей?» — запитала Корніївна, якій було не звикати до оказій. «Побіжу в сільраду,— сказав виконавець,— може, він передзвонить і скаже, скільки гостей». І побіг, а вона кинула йому пошепки в спину: «Телепень»...

— Сідайте й ви до столу,— чи то наказав, чи то запросив Кирило Демидович, сам всідаючись першим і без запрошення на чільному місці. — Бо який же то стіл, коли за столом немає хазяйки?

— Сідай,— дозволив і чоловік, нервово постукуючи пальцем по столу.

Корніївна, мацнувши пластмасову червону троянду на грудях, уже б і всілася, та попід вікнами промайнула тінь.

— Горностай! — з горбатої тіні вгадала вона голову їхньої сільради й подалася зустрічати нового гостя.

Горностай Іван Іванович був невеличкого зросту і весь якийсь лискучий: лисніло темне пухнасте волоссячко, лиснів вузький жовтий лоб, і погляд глибоко посаджених очей був лискучий, і усмішка масних,

п'явчастих губ також лискуча. Його зустріли сидячи. Горностай підійшов до столу, впевнено подав руку спершу гостеві, далі вже хазяїнові і, не чекаючи запрошення, відразу ж умостився на вільному стільці.

— Не запізнився? — запитав шовковистим голосом з м'якими переливами.

— О, щоб ти й запізнився! — з кислою доброзичливістю мовив Залізошвайка.

— Діло є діло! — І вдихнув запахи зготовлених закусок. — О, качка!.. А коропи й карасі!.. Капуста з свинячою порібриною. Холодець. Квашені яблука.

— А хрін, хрін до холодцю! — похопилася Корніївна. — Сама натерла.

— Зі свого городу?

— А то з чийого, родить чортове зілля.

— Е-е, чортове зілля, я бачу, в пляшці.

Либонь, на Кирила Демидовича найшов кепський настрій, хоча б, здавалося, чому тому настрою й псуватися, коли такий стіл! Гість з району мовчав, і всі мимоволі також умовкли, зібгавши усмішки на обличчях. Бо гість навідався в їхнє село та в цю хату не просто так, аби посидіти за столом і погомоніти. Гість приїхав повноважним представником. Гість приїхав із якимось важливим завданням, і поки мовчав, це завдання залишалося таємницею, що особливо насторожувало.

Своїм мовчанням гість відсував їх від таємниці свого завдання, мети свого приїзду в їхнє село — й це пробуджувало особливе ставлення до нього.

Хитрий Горностай утямив, що зараз краще помовчати.

Зрозумівши, що вказівок не дочекається, що він у своїй господі таки сам господар, Залізошвайка спершу в гранчасті склянки поналивав горілки, а потім у череп'яні чашки розсолу з-під огірків. Почекав, чия ж перше і до якого посуду протягнеться рука. Але жодна рука не протягнулась. Зітхнувши, він однією рукою торкнувся до горілки, а другою до розсолу. Й глянув на гостя з району. Але гість усе ще не квапився. Знову зітхнувши, господар підніс склянку з горілкою вгору й мовив:

— Таке надворі коїться, що хай йому грець!

— Погрійтеся, погрійтеся,— защебетала Корніївна. І, раптом втямивши чоловіків настрій, вже палко попросила: — Ну ж хутчій, хутчій, бо страви задубіють, а для кого ж я їх готувала, як не для вас? Якийсь голова сільради нинькі несміливий. Іване Івановичу, та ти ж хоробрий і відчайдушний. Чи не підтримаєш Єфрема Івановича? Підтримай, підтримай, бо він сам не впорається.

Й Горностай узяв склянку горілки в руки, запитально дивлячись на гостя з району. «Мабуть, серйозне діло, раз не квапиться закропитися,— майнуло. — А може, мав нагінку від першого, від Сапожникова? Щось таке доводилося чути... За надмірне панібратство з підлеглими, особливо з головами колгоспів та сільрад... За оце саме... низькосхиляння перед сивухою, і хто її тільки вигадав!»

— За Йосифа Віссаріоновича! — саме злетіло з язика в Горностая.

І всі дружно подивилися на портрет вождя, що висів на стіні: Сталін у маршальському одязі на трибуні Мавзолею, праву руку у вітанні піднесено до скроні, мудрі очі дивляться з величавою проникливістю.

Кирило Демидович узяв склянку з горілкою, встав, усі встали — й залпом осушили за здоров'я вождя.

«Ну слава богу! — подумала Корніївна, прихилившись до одвірка. Вона була рада, що про неї хутко забули. — Тепер у нього розв'яжеться язик».

«Тепер у нього розв'яжеться язик»,— так само водночас подумали Залізошвайка й Горностай, потягшись виделками до полумиска зі смаженою рибою.

Від випитої горілки їхні зсудомлені, скоржавілі від негоди обличчя відтанули, посвіжішали. Запала тиша. Щось брязнуло в сінях — наче

півень дзьобнув у цинкове відро. Далі в сусідній кімнаті німа киця прошаруділа.

— Ото вже люблю карася й порося! — щиро зізнався Горностай, радий за свій вдало виголошений тост.

— Найкраща риба — ковбаса,— пожартував Залізошвайка й показав виделкою на кільце рум'яної домашньої ковбаси. — Призволяйтеся, Кириле Демидовичу.

Хазяїн сидів навпроти гостя, а гість сидів спиною до вікна. Й раптом гість почав поволі зводитися, забувши жувати надкушену рибу, а лице його задерев'яніло. Господи, та що це з ним, що з ним, здивувався Залізошвайка, мимоволі обертаючись через плече на двері, бо саме туди й дивився вирячениими очима Кирило Демидович Калита.

Й вмить звівся сам, аж забряжчав посуд на столі.

— Хто це? — вирвалося в спантеличеного гостя.

— Хто це? — мимоволі повторив і хазяїн.

А на порозі, опираючись на ціпок, згорблена людська постать, аж Корніївна сахнулась від неї, заломивши руки.

Голова сільради Горностай відкинувся до спинки стільця, поглянув на неждану гостю й сказав:

— А це баба Гайдучка!

Старенька, почувши, що про неї йдеться, закивала розпатланою головою:

— Еге ж, я, Гайдучка Текля... А чи нема тут голови колгоспу? Як його... Залізошвайки?

— І голова колгоспу, і голова сільради є,— спокійно відказав Горностай. — Чого ви сюди прийшли?

— Та як не прийти, як не прийти? — забідкалася старенька. — До вас прийшла, вас шукаю. Хоч і сліпа, а знайшла, люди показали дорогу.

— Ви сідайте, сідайте! — заметушився хазяїн перед шановним гостем, украй роздосадуваний нежданими відвідинами.

Кирило Демидович важко осів за столом, і лице його скрижаніло, а неживі скельця ще більш змертвіли.

Старенька Гайдучка заплакала, сякаючи носа, й Корніївна лагідно взяла її за плечі, щоб вивести, бо ж знайшла де плакати!

— Ви, бабцю, спершу виплачтесь, а тоді вже приходьте.

Але старенька не зрушила з порога:

— Ти мене, Лідко, з хати не випихай. Чи я часто буваю в тебе? Оце перший раз. Я б і не прийшла, якби лихо не привело. А хто мене оборонить, га? Хай оборонить колгосп, хай оборонить сільрада. Ти знаєш, скільки я в колгоспі проробила? Буряки моє здоров'я з'їли, вже б швидше вмерти, ніж на цьому світі мучитися так тяжко.

— Бабо! — поблажливо озвався Горностай. — Від кого вас оборонити?

Чомусь був радий, що сталась така оказія, що все це відбувається в чужій хаті, що при цьому за столом набундючений і похмурий Калита.

— Ікони в мене забрали нинькі! — схлипнула старенька.

— Ікони? Хто забрав? — не повірив почутому голова колгоспу.

— Прийшли в хату, а хто прийшов — і не зирю, бо сліпа. Я для них по сало в комору подалася, а вони поздирали ікони — й драла. І Миколу-угодника забрали, й Георгія-побідоносця, і діву Марію... А як мені без ікон, коли звикла до богів, коли без них і хата не хата?

Чоловіки за столом помовчали, й тоді брязнула голосом Корніївна:

— Таке балакаєте, що й не збереш. Хто забрав? Нащо забрав? Таж ні Єфрем Іванович, ні Іван Іванович не були там і не бачили, а ви до них.

— А до кого, як не до них? До влади прийшла.

Троє чоловіків понуро мовчали, уникаючи дивитись один на одного.

— То вони що, побіжать вам ікони шукати?

— Ой, покрали, покрали!

Тоді Залізошвайка, дражливо кривлячи губи й розтягуючи голос, озвався до Горностая:

— Може, твої атеїсти навідалися до баби? Когось посилав по хатах?

— Нікого я не посилав!

— То, може,— звернувся до своєї жінки-вчительки,— директор школи Хміль своїх атеїстів посилав по хатах?

— Не знаю, не чула,— розгубилася хазяйка.

Баба Гайдучка схлипувала:

— Діток немає в мене, повмирали в голодовку, самісінька в світі, моя перст, ото що боги на стінах були, побалакаю — й полегшає, а більше нікого не було в мене, бо стара, бо кому я потрібна... Обікрали бабу, знайдіть злодіїв!

І тоді Корніївна спалахнула гнівом:

— То в Єфрема Івановича і в Івана Івановича нема іншої роботи, як ваших богів шукати? А колгосп на плечах в одного, а сільрада на плечах у другого! Ваші боги — то старі забобони, тільки памороки забивають, а треба жити з ясною головою.

— Ти живи зі своєю ясною головою, коли хочеш,— огризнулася стара Гайдучка,— а мені важко без ікон.

Корніївна знизала плечем. Поглянула на гостя, шукаючи в нього підтримки.

— Старі ви, темні й непросвіщенні! — сказала. — Уже вас ніхто не виправить.

Кирило Демидович, здавалося, й не дихав. Так наче був у хаті й водночас не чув і не бачив, що тут коїться.

— А може... — знайшлася Корніївна, бо якось же слід було спекатися цієї непроханої гості. — А може, ваших богів ніхто й не брав? Може, то вам тільки привиділося? Бо ви ж таки зовсім не бачите, зовсім сліпа. Ось прийдете додому, а вони на місці.

Баба Гайдучка мовчала, покивуючи.

— Підіть і подивіться,— докинув Горностай.

— А так, а так,— пробубоніла старенька. — Справді... Бо ж то гріх який узяти на душу — богів красти.

— Проведи її,— мовив Залізошвайка, роздосадуваний цією пригодою, та ще й не десь, а в себе в хаті, коли за свідка представник райкому. Хто зна, як усе це може повернутись проти нього та й проти лисавого Івана Івановича, який знай хвостом крутить.— Ходіть здорові!

Нарешті Корніївна взяла стареньку за худі плечі, й за ними зачинилися двері.

Чимось настраханий, хазяїн схопився, кинувся навздогін — і скоро повернувся з винуватим обличчям.

— У своїй хаті не вбережешся, не сховаєшся.

І поклав на лутці вікна біля Кирила Демидовича його важкий чорний портфель з блискучими залізними застібками.

«И треба ж! Наче хтось врочить зумисне. Здибали отого баламутного Шпачка з дідом на руках. Знайшов п'яне одоробло — й перед людські очі випхався. Неси задвірками, раз такий ти Ісус-спаситель, щоб менше бачило й тебе, й оте п'яне лихо, так ні... А тепер от баба Гайдучка до хати прителіпалася, шукає правди. За богів своїх допоминається! Ну, що ти їй скажеш, коли на старості літ вижила з розуму? Він їй шукатиме й повертатиме богів? Та ще при такому свідку, як Калита? Набрав у рот води й мовчить, і словом не прохопився, ото вже залізна витримка в людини, ото вже практикований!»

Хазяїн крякнув і сказав:

— За вас, Кириле Демидовичу, нашого дорогого гостя!

А коли випили по чарці, коли напруження трохи спало, зав'язалася й бесіда.

— Питаєте, як живемо? Як із кормами для худоби на зиму? Щоб дуже, то не дуже, але не скаржимося. Сіно заготували й завезли на

норівнин. Кормові буряки занлали в нагати. Є виномішанка, от виномішвику з поля ще не забрали, треба поставити сторожа, бо народ у нас — тільки й дивиться, що та де поцупити. И тан само треба пильнуаати ожереди з соломою.

— Таж є сторожі в полі,— иагадав Гориостей.

— Сторожі є, та мало, а зайвий сторож не завадить. Забув, як ми з тобою торік ходили в поле сторожувати?

— Еге ж, сторожів сторожували... Бо в нас і сторожів треба сторожувати! Ян треба, то й тепер підемо.

— Є випадни? — вронив важні слова Калнта.

— Які випадки? — не втямив хазяїн.

— Розкрадання соціалістичної власності.

— Без випаднів не буває,— ухильно відповів Залізошвайка. Навмисне ухильно, бо чи мало йому всяких халеп, що самі валяться на в'язи? Коли хоче, нехвй Горностай признається за ті випадки. — Та ми боремося... Сторожуємо! Не допускаємо...

Спровадивши бабу, в кімнату вернулася Корніївна. Почувши балачну, вона докинула:

— Ви не допускаєте, а хіба не буває? Ось наша вчительна, Ольга Кузьмівна...

Троє чоловіків повернулися до неї, запитально позводили брови.

— Ходила зі своїм сьомим класом збирати нукурудзу в колгоспі, бо ж шнола в нас часто ходить помагати — чи на жнива до зернотоку, чи соняшники зрізати... Капусту збирають, помідори, яблуна... То Ольга Кузьмівна що? Качанів нукурудзи поклала за пазуху! А ян ішли з поля в село, то загубила одного качана — й мало не вмерла з сорому. Добре, що діти не бачили! Ви тільни не подумайте на неї лихого! Вона славна вчительна, фізику та хімію славно дітям читає, діти люблять її, а ось таке...

— Хто ж бачив, нолн діти не бачили? — поцікавився Калита, милуючись із рум'янцю на порожевілих щоках Корніївни.

— Що бачила? — спершу не втямила вона.

— Отого качана, що випав у неї з-за пазухи.

— Та я бачила... Я теж зі своїм нласом була на нукурудзі... Коли треба, то й дружина Івана Івановича,— ннвнула на Горностая,— йде в нолгосп, хоч вона й фершална.

Калита дістав хусточну, протер снельця окулярів. Підсліпуваті його очі змружилися, були схожі на дві дучни, в яких набралося сльозовиння. Надів окуляри — й знову його лице стало відчужено-холодним.

— Ось, ось,— мовив. — Значить, учительна Ольга Кузьмівна. Я про такий злочин і не чув...

Почувши про злочин, Корніївна затнулася, хоч збиралася ще сказати щось. Спохмурнівши на виду, не так вийшла, як задки відступила з німнати, не спускаючи погляду з районного уповноваженого.

— А ще... — мовив той до двох голів — колгоспу та сільради. — А ще тані випадки у вашій Зеленій Волі? Антигромадські, тан би мовити, антисуспільні й антисоціалістичні. Оце яскравий випадок розкрадання соціалістичної власності. Цей випадок залишився без понарання, так? Подивились на нього крізь пальці, обійшлося без покарання. Отже, це принлад для інших, тан, заохочення інших, тан? Тут і сторожі не поможуть, хоч біля кожного ожереда виставити їх по десятку... А ще такі випадки? А ще тані люди, які порушують норми соціалістичного співжиття? Хто заражений чужими для нас вірусами?

Говорив тихо, спонійно. Говорив лагідним, приємним голосом. Немов запитував — як ваше здоров'я, як ваші родинні справи? Або ж, навпаки, сам розказував — як його здоров'я, як його родинні справи. Але раптовий холодок пронизав Залізошвайку: він уже здогадувався, чому до них приїхав районний уповноважений. І кинув короткий позирк на голову сільради: той здогадується чи ні?

— Щербина Трохим,— непевним голосом озвався Єфрем Іванович. І запитально поглянув на Горностая, що мовчав. — Наш кравець. У нього шиють не тільки з нашого села, а й з інших. І з району шиють.

— Чув я про Щербину, чув. Мені радили теж звернутися до нього, щоб пошив костюм. Бо в Калинівці нема такого майстра... Знайомі наші в нього шиють.

— У Щербини є патент,— сказав Горностай. — Він платить великий податок.

— Більше, ніж заробляє?

— Не більше, але багато. А його рідний брат в Одесі якимось великим начальником у міліції. Тільки яка балачка — Щербина про свого брата.

— А Сайна? — запитав у нього Залізошвайка.

— Що Сайна?

— Ти скажи про Сайну.

— А що казати про Сайну? — прикидався чи й справді не розумів Горностай. Але зустрівся з вимогливим поглядом районного уповноваженого й ледь усміхнувся: — Єфрем Іванович хоче сказати про Сайну, але сам не каже, а мені каже... Є такий австрієць у селі.

— Який австрієць? — м'яко поцікавився Калита й поторкав пучками пальців щіточку вусів під закандзюбленим носом.

— З війни зостався... Тут у прийми пристав, має дітей.

— З війни, пристав у прийми? — спокійно дивувався уповноважений.

— Та ще з тієї війни, з царської! — схаменувся Горностай. — Без обох ніг, тільки руки. Не зміг відступити без обох ніг, ось і зостався в приймах. А жінка в нього Секлета, наша, з Зеленої Волі. Двох синів забрали на фронт — не вернулися... Німці не чіпали його, каліка. Шис і латає людям чоботи, з того й живе. Без роботи не сидить, хата завалена шкарбанами... І ще спроворив двох діток, двох дівчаток, ще маленькі.

Уповноважений поглянув на голову колгоспу, що той скаже.

— В нього й родичі є в Австрії,— мовив той.

— Приїжджали сюди?

— А хто ж їх пустить!

— А він до родичів їздив?

— А хто ж його пустить! — так само відповів Залізошвайка. — Нібито і чоловік як чоловік. Але ж із Австрії, всі як почують — носами крутять здивовано, що такий у Зеленій Волі.

— Діти його... по-якому говорять? По-австрійському?

— По-українському, бо від матері Секлети перейняли мову. І Сайна вміє по-українському, тільки так говорить, наче повен рот костриці. А як учеше по-своєму, по-австріяцькому, то за живота берешся.

— А між собою вони... Сайна з жінкою?

— Таж по-нашому, по-сільському.

— А якісь такі антигромадські випади?

— Не чув,— сказав Залізошвайка. — Хіба признається, що там у нього справді на думці.

— Сказано — австріяка,— це Горностай.

Уповноважений з району замовк, прислухаючись до вітру за вікном. У напівзабутті сам налив собі горілки, випив, мов воду, не кривлячись, узявся за рибу, що припала до смаку. И вони стиха випили, жували неквапливо. Залізошвайка з цієї розмови ще більше впевнився в меті приїзду Калити. По інших селах це вже почалося, отже, підійшла черга до Зеленої Волі. Потай він сердився на голову сільради: уникає розмови, хитрує, а мав би відповідатися за село, за всіх людей, бо він тут радянська влада. З себе Залізошвайка відповідальність не знімає, але влада є влада, їй слово.

— Так, так,— зрештою по мовчанню озвався уповноважений. — А ще хто вам псує картину?

— Іване Івановичу,— мовив голова колгоспу до голови сільради,— скажи за батюшку.

— Чому — скажи та скажи? — сіпнувся Горностай, та зразу ж пога-

муляв свій гнів. І вже з усмішкою до уповноваженого: — Батюшка є в нашому селі.

— Та воно й видно, що є,— захмелілим, жартівливим тоном сказав Звелізошвайка. — Інакше баба Гайдучка б не прийшла, аби ми їй шукали ікони.

— А що батюшка?

— Що батюшка? Йому дозволено... Якийсь нетутешній, з-під Херсона, а живе в двох близнючок, у Тосі й Фросі, вони обпирають, годують його... Батюшка дітей хрестить, це не заборонено. И покійників відспівує, це теж не заборонено. Ходить на сусідні села, коли кличуть.

— Молоді в церкві вінчаються?

— Буває, що вінчаються,— насупився Горностай, бо він саме цього найбільше й боявся, що їхні молоді вінчаються в церкві. Спершу йдуть реєструвати шлюб у нього в сільраді, а тоді вже йдуть до отця Олександра. — Та яка та церква? Не бачили? Померла баба Олянка, самотня, після неї хата залишилася. То старі що? Зібралися на толоку, помастили, шибки вставили, стріху вшили.

— А дзвін?

— Дзвін? Діди закопали на обійсті два стовпи, залізну рейку зверху почепили, а на рейку колесо від трактора — ось і дзвін.

— Колесо від трактора? — рівним голосом перепитав уповноважений.

— Десь дістали, звідкись привезли,— виправдувався Горностай.

— Значить, ви з церквою в мирі-злагоді?

— Та які там мир і злагода,— начебто злякався голова сільради. — Церква в нас відділена від держави, і я від неї відділився... Батюшка цього року паски святив і проводи на цвинтарі встроїв...

— П'є?

— Не п'є.

— А як поводиться з жіночою статтю? Грішить, коли молодиці приходять на сповідь?

— Уже він зовсім старенький, то не чув за таке.

— Поганий приклад подає ваш батюшка.

— Та хто ж каже, що гарний! Хіба ми не знаємо, що дурман великий іде і від хорошого батюшки, й від поганого? Знаємо. Але ж народ ще в нас темний... Самі собі знайшли отця Олександра, самі й хату доглянули під церкву. А камінної церкви в нас нема давно, тільки цегла та штукатурка на вигоні лежить від камінної церкви, знесли ще в двадцять дев'ятому, я тоді хлопчаком був, пам'ятаю.

Горностай поліз у кишеню, дістав цигарку, запалив від сірника, а вже потім схаменувся і винувато подивився не на хазяїна, а на Калину. Уповноважений широко повів рукою, показуючи на вікно: мовляв, можна почадити й надворі. Як було мимоволі не зрадіти широкому, приязному жесту! А вже наступної миті отямився, почав роговими пучками пальців м'яти вогонь у цигарці, бо як же це він вийде, коли така важлива бесіда. Така важлива бесіда без нього не обійдеться, він зобов'язаний бути за службовим становищем. Бачачи його вагання, уповноважений м'яко наказав:

— Та вийдіть, вийдіть і покуріть уволю.

Що зоставалося чинити? Незграбно зачепивши стільця, Горностай звівся з-за столу, нсквапно вийшов надвір.

Вітер ударив у розпашіле обличчя. З гілля нападало багато жовтих грушок, віялом порозкочувалися від стовбура. З опалки, підв'язаної до дишла, коні їли прив'яле сіно, в якому світилися синим світлом квітки конюшини. Обійстя (обгороджене штахетами, з зачиненими ворітьми) гелгало гусьми, кахкало качками, сокоріло курми. В хліві порохкувало порося, жалібно мекнуло телятко.

Здалося чи справді з хатнього причілка чується гострий запах живої риби?

Пішов на гострий дражливий запах — на причілку, в затишку під загатою, Корніївна, ставши навколішки, тельбушила живу рибу. На опалому кленовому листі билися окуньці, красноп'ір, звивалося кілька в'юнів, чималий щупак. Вона звела очі, нітрохи не здивувавшись появі Горностая.

— Хтось із рибаків приніс? — поцікавився.

— Ага.

— Мабуть, Кожушний,— здогадався Горностай, котрий добре знав звички і вдачу їхніх сільських рибаків, що сторожували рибгоспні ставки. — Йому й нагадувати не треба, коли слід підкинути свіжої рибки, сам нюхом чує... А то у вас хто?

Й подивився на город, що проглядав за вишневим садком.

На городі горбилася жіноча постать. Вітер обліплював спідницю довкола ніг, зривав з голови хустку. Жінка заступом копала картоплю, то вітер порошив землею з-під заступа, навіть звіював картоплю, яку вона кидала у відро.

— Копальниця,— уникливо мовила Корніївна.

— Чи не тітка Хрущиха? — пригляну вся пильніше.

— Авжеж, тітка Хрущиха. Ми її не просили, сама прийшла. Мовляв, люди вже городи повикопували, а у вас перестоює. Скільки ж можна перестоювати, коли осінь і сльота, коли й до зими недалеко. Мовляв, нам ніколи: я в школі, чоловік як не в колгоспі, то по нарадах... Сама і заступ узяла в сінях, і відро, і мішок. Надумала копати й носити в погріб. Я вже сварилася, хоч незручно сваритися на тітку, а вона як затялася. Мовляв, перед нами в боргу, бо Єфрем Іванович виписав трохи лісу на хату, бачте, вона свою хату надумала перекривати на осінь.

— Але ж ліс колгоспний...

— Знає, знає, що колгоспний, що Залізошавйка не зі своєї кишені. Тітка Хрущиха зі своєю вдячністю — гірше печеної редьки,— щиро досадувала.

— Та й у колгоспі досі корівник стоїть не перекритий,— наче між іншим сказав Горностай, палячи цигарку. — Як насіпли осінні роботи — ну завал! І колгоспні буряки ще в землі, і морква, і капусту ще не позрізали. Ото буде, як урожай під сніг піде!

— А піде, піде, коли отакі колгоспниці, як Хрущиха! — згоджувалися. — Скільки вбиваємо їм свідомість, а де свідомість візьметься, як не було й не хочуть мати?

— Еге, важкий наш народ,— згодився Горностай.

Якось так чудно сказав, що... не тільки про тітку Хрущиху, не тільки про інших в Зеленої Волі, а й... про себе, й про неї, Корніївну. Й вона, вже тельбушачи щупака, набитого молочком, запитально поглянула на голову сільради:

— Чого приїхав Калита?

— Не знаю,— з удаваною байдужістю сказав Горностай. — Мене спровадив з хати надвір... Мовляв, піди покури. А самі змовляються... Звідки знати, про що змовляються, коли я отут курю?.. Уповноважені з добром не їздять.

— Постережи рибу від котів,— звелася Корніївна,— а то самим нема чого їсти.

Й через вишневий садок хутко подалася на город... Горностай з хатнього причілка бачив, як вона свариться на тітку Хрущиху. Зрештою, тітка залишила і заступ, і відро, і мішок з картоплею та й похнюплено почовгала з городу, важко відриваючи ноги від землі.

«Сільська інтелігенція,— роїлися зневажливі думки. — По вуха в гною та в пір'ї. Тут і вчительська зарплата не потрібна, коли є потяжка як не з колгоспу, то з рибгоспу. Та ще коли дармові руки пораються на твоєму городі».

— І самі викопаємо,— повернувшись на причілок, мовила Корніївна. — А то не стільки тієї помочі, як соромить перед людьми.

Не озвавшись, Горностай підійшов до вікна, обштукованого загатою.

Поміж вазонів на підвіконні лежав чорний хромовий портфель з блискучими металевими застібками. Якась там у кімнаті відбувалася розмова, тільки яка? Нашорошив вуха, наче сподівався почути, але хіба щось почуєш через подвійну раму. І йому стало так тоскно, аж мороз дериуа по шкірі: наче в кімнаті змовлялись не проти когось, а проти нього, й він у цей час не міг втрутитися, щоб зарадити змові, щоб порятуватися. Бо про цього райкомівського служаку в окулярах та зі щіточкою вусів ого скільки начувся та наслухався! Голосок у нього медовий, це правда, але діла...

За спиною звивруділо, й він злякано повернув голову через плече, наче заскочений на гарячому.

До нього наближався Залізошвайка, і його по-кінському довге обличчя здавалося ще довшим, ніж завжди, й очі закисліші.

— Покурив? — суворо озвався.

— Покурив,— чомусь посуворішав і Горностай.

— А тепер іди,— й кивнув на вікно. — З тобою хоче теж поговорити віч на віч.

— Наодинці? — наче аж не повірив. — Що там?

Голова колгоспу дивився похмуро й не відповідав. І вже коли Горностай рушив рвучко, наче боявся запізнитися, кинув йому в спину:

— Чи я знаю, що він тобі скаже? Якісь має секрети до тебе. — І вже не так залякуючи, як по-дружньому: — Будь готовий до всього.

Ксенька Пишка замайоріла гарячою червоною хусткою неподалік на вигоні. Ох і молодиця! Любо подивитися: не йде, а пише. Й руками пише, й ногами, й головою. Ото вже бог жінці дав, то дав! Дивишся — наче щойно з вогню вискочила або ж сама вогонь палкий і тебе заманює в своє полум'я, а ти хочеш — і побоюєшся, побоюєшся — й хочеш ускочити в її вогонь.

Ставши за кущами облетілого бузу, стежив за молодицею-удовицею.

Її чоловік не вернувся з фронту, завіяла війна в безвісті. Не вживши з ним дітей, Ксенька знай тільки й балакала про дітей, марила ними. А тому приймала в себе і сільських дядьків та парубчаків, і з сусідніх сіл, та й уповноважених, коли приїжджали з району чи з усяких усюд. Але ніхто в неї не затримувався: вони казали, що не дуже й ласі на Ксеньчині ковбаси, а Ксенька гудила їх усіх огулом. Мовляв, які з вас молотники, якщо з мого дорідного снопа не годні вмолотити й зернинку, лише марно ціпами гупаєте, лише марно пріють ваші чуби та лисини. Мовляв, ніхто не годен спроводити її дитинку, то вона таки відшукає собі такого вмільця, бо ж не буде сама собі пальцем робити!

Нащо вже Залізошвайка вдався байдужим до вредного та підступного жіночого кодла (він і справді знав та шанував свою жінку-вчительку, яку сам підкреслено величав Корніївкою), та зараз таки милувався Ксенькою, хай їй біс.

А вона вгледіла його за бузом і ще зоддалік закричала:

— Сніг, сніг на вашу голову, Єфреме Івановичу!

І лише тоді він зауважив, що в холодному, посірілому від денних сутінків повітрі спадають поодинокі сніжинки, самі схожі на попіл, що летять з хмар.

— Справді, ще й сніг на мою голову,— стиха лайнувся.

Ксенька стала за кущами та за штахетами, від неї пашіло теплом. Схожа на розквітлу мальву, стояла й ждала, що скаже Єфрем Іванович, а йому як заціпило.

— Правду сказали? — лукаво підморгнула.

— Яку правду? — розтягнув довгі, відквашені губи.

— А за уповноваженого!

— А-а, згадав... Чом не правду! Як побачив тебе на дорозі — аж облизався. І запитав — хто така. Ну, то я й завернув коней, щоб роздивився краще.

— Ото вже спасибі, Єфреме Івановичу,— щиро зраділа Ксенька. — І я вам колись добром віддячу за добро. То ждати вас удвох? Приведете його? Щоб я знала, щоб зготувалася.

— А ти завжди будь готова.

— Та я готова, а все ж... І до телят мушу йти. Чи не йти на телятник?

— Не знаю,— сказав. — Ще не балакали... А на телятник чом не йти? Зараз іди, а ввечері вертайся.

— А я вирядилася, як до клубу! — пригасла гарячими рум'янцями Ксенька Пишна. — То я спершу додому скочу й перевдягнуся... не піду в тому до скотини, в чому прийшла до уповновяженого...

З поля верталася колгоспна череда, важко збивала ратицями відвологлу куряву на дорозі. Роги погойдувались, мов гілляччя.Ількоро йшли з прив'язаними на шиях дрючками, що погойдувалися біля ніг; це були найвредніші, гзиві, які весь час норовили в шкоду, задерши хвоста, а дрючки били їх по ногах, навертаючи до тями.

Й раптом розлігся протяжний і пронизливий крик.

Такий страшний, наче то кричала і не людина, й не звір... а кричали разом людина й звір, сплівшись у смертельному клубку. Залізошвайка мимоволі здригнувся, а Ксенька — так та зіщулилася.

— Та це ж пастух Гарасим,— сказала.

У кінці череди, поміж понурої худоби, стримів цибатий Гарасим, колгоспний чередник. Вивернувши ворком, накинув на голову мішок, і з-під ворка видніло трохи чорного, як смалюх, та ще ніс сокирою. Поміж ратиць худоби миготіли його босі, розтоптані ноги, також чорні, заболочені. Був у звсохлому болоті, наче в панцирі.

— До тебе кричить,— пожартував Єфрем Іванович. — Тебе гукає.

— Нуждаюсь и в ньому!

— А правду кажуть, що жінки на той крик біжать до нього в поле? Ото як він закричить біля худоби — хтось і біжить. Скільки разів кричить на день — стільки й біжать. І не тільки з Зеленої Волі, бо далеко чути його...

— Слухайте — набалакують. А я не бігала, не знаю... Бачте, який дурний, а який здоровий. Сніг іде, а він босий. І зима йому не страшна, не простуджується. Біля худоби — сам як худоба.

— Може, такий здоровань тобі й потрібен?

— Таж від нього за версту гноєм несе!

— Не скажи, Ксенько, не скажи.

— Ет! Уже краще з вовком у лісі поцілуватися, ніж з ним.

І подалася — гарячою мальвою замайоріла на рвучкому осінньому вітрі.

Корніївна копала картоплю на городі, й він подосадував, що жінка не клопочеться коло ніннішнього гостя, не догоджає, та вже наступної миті подумав: як же вона крутитиметься біля гостя, коли той, навпаки, прагне усамітнення для розмов? Спершу з ним, а тепер з Горностаєм. Ото й добре, що на городі. Що вона, сільська вчителька, з заступом у руках, сама порається. Бач, зодягла заяложену куфайчину на вихідне квітчасте плаття з брошкою-трояндою й порається, й сніг їй не страшний. Ото нехай Кирило Демидович побачить, хай оцінить, хай не думає, що вона за головою — головиха, ні, вона — проста трудівниця.

По східцях ганку важко прогупотів Горностай і, не глянувши на нього, прудко подався до воріт.

— Івановичу! — покликав.

Горностай не обернувся, не зупинився. Може, не почув? Ні, таки почув, але не захотів зупинитися. Що ж це йому так припекло в розмові з уповноваженим райкому? Ох, і хитра бестія! Начебто простий з вигляду, начебто жодної думки в очах нема, щоб прочитати, а... ніколи не відвеш, що від нього сподіватися. Спершу разом посиділи за столом. Далі спровадив Горностая, щоб покурив надворі. Потім спровадив Залізошвайку, щоб покликав Горностая, а сам тим часом провітрився. Отака собі перехресна розмова, отакий собі перехресний контроль,— і все це таїть у собі купу несподіванок. Але й він, Єфрем Іванович, не в тім'я битий, умів залагодити діла ще не з такими. Хоча і в них передбачається діло непросте.

У кашкеті, у кітелі, адоволено мружачись за скельцями окулярів, на ганок вийшов Калита. Спинився, дивлячись понад подвір'ям на село, що слалося по горбках, а ген-ген за селом, за вінком обезлистілих тополь на околиці, видніли голі поля під млистими хмарами... Хай подивиться, хай збереться з думками, а буде треба — сам підійде чи покличе. Може, там у хаті за балачкою не чув, як горлав їхній Гарасим? Ото ще трясця його матері: Тиміш Пірнач стрівся з п'яним дідом на руках, наче з кулем соломи, а тепер от Гарасим рикає на все село, ото ще вдалася їхня Зелена Воля!

— О, та це ж Ольга Кузьмівна,— стиха мовив.

На обійстя справді завернула вчителька їхньої школи Ольга Кузьмівна, й не сама, а з двома дівчатками, своїми донечками. Малі діти були разюче схожі на свою матір: всі троє — наче білі кульбабки, ось тільки мати — велика кульбабка, а вони — малі. Синіли очі, як барвінки весняні в краплинах роси.

— Я до Ліди Корніївни,— мовила м'яким, тремтячим голосом. — Сказати, що директор на завтра призначив педагогічну нараду вчителів.

— Завтра педагогічна рада? — роздумливо повторив голова колгоспу. — Сумніваюся, чи завтра відбудеться педагогічна нарада.

Й поглянув на Кирила Демидовича. А той, зацікавлений лагідною трійцею, вже зійшов з ганку й наближався до них.

— Ось Ольга Кузьмівна каже, що завтра педнарада в школі...

— Директор школи Хміль? Нехай відмінить,— мовив Калита, ласкаво приглядаючись до молодої жінки і її дітей.

Ольга Кузьмівна хоч і розгубилась від почутого, але відразу втямила, що цей чоловік, якого бачила вперше, мав право відмінити нараду в їхній школі, а тому слухняно покивала пухнастою головою у білій вовняній шапочці. В таких самих в'язаних вовняних шапочках були і її діти.

— Так, так,— сказала вона.

— Передайте директорові.

— Передам, передам,— слухняно покивала.

— Шкода, Кириле Демидовичу,— мовив Залізошвайка,— що мало у вас часу. А то б подивились, який музей у школі організувала Ольга Кузьмівна. Музей слави! Похвастайтесь, чого ви мовчите? Мабуть, у районі такого музею більше ніде нема.

— То не тільки я сама, а й школярі помагали, а й інші вчителі...

— Навіть крейсер «Аврора» є! — усміхнувся Залізошвайка. — І броньовик — такий самий, на якому Ленін виступав на Фінському вокзалі. І макет Мавзолею, й Красна площа.

— То все діти,— пояснила Ольга Кузьмівна,— а найперше поміж них Ілько Півень, ото вже тямуща й кмітлива дитина. То він додумався й до «Аврори», й до броньовика, й до Мавзолею, сам і виготовив — з дерева, картону, заліза. А ще є у нас археологічні всякі знахідки, з сивої давнини, таки свої, назбирані в Зеленій Волі. І всякі бойові реліквії — з громадянської війни, з цієї війни. Але то тільки початок справи, назбираємо ще більше. Хай діти знають про свою землю, про свою країну, хай ростуть патріотами.

— А які дівчатка в Ольги Кузьмівни! — Голова колгоспу долонею торкнувся білих шапочок на голівках мовчазних донечок. — А ще ж і вдома троє дітей, і теж славні. Жаль, що чоловік нездужає, покалічило на війні.

Калита слухав, лагідно поглядав на сором'язливу вчительку з її сором'язливими дітьми, що більше дивилися в землю, ніж угору, й несподівано сказав:

— А ви зовсім не така, як я подумав.

— Не така? А яка? — нічого не втямила вчителька.

— Ви Ольга Кузьмівна? — перепитав.

— Ольга Кузьмівна,— відповіла Ольга Кузьмівна.

— Це про вас кажуть, що ви за пазухою ховали крадену колгоспну кукурудзу?

Ользі Кузьмівні кров прилила до обличчя, вуха почервоніли пелюстками маку. И так само спалахнули дитячі личка. В учительки напіврозтулився рот, вона розгублено подивилася на голову колгоспу, глипнула на уповноваженого й почала зівати: ось хоче сказати щось — і не годна, бо не вистачає повітря.

— А мені важко повірити. Хіба ви могли б зважитися на такий вчинок? Бо який це приклад для школярів, для підростаючого покоління?

— В Ольги Кузьмівни велика сім'я,— промимрив Залізошвайка. — Чоловік недужий, і мати її старенька не встає з ліжка... Все тримається на її плечах.

— Усі ми переживаємо тимчасові труднощі. Якого ворога у власному лігві задушили! І тепер нашій державі потрібен кожен колосок, кожен бурячок, кожен качанчик... Е-е, не вірю, не вірю, щоб ви зважилися на таке. Це ж так патріотично — музей слави у школі. Хіба можна: одними й тими самими руками клопотатися про музей слави — і красти кукурудзу?

Меншенька дівчинка стиха схлипувала — й раптом зайшлася тонким плачем-скімленням. Старшенька дівчинка, здавалося, також ось-ось заплаче, бо покусувала губи. Ольга Кузьмівна, ховаючи очі, смикнула за руку одну дитину, смикнула другу, вгамовуючи, а потім, відчуваючи, що клубок підкочується до горла, що зараз і сама ридма заридає, приречено почовгала до воріт.

— Не віриться, така славна вчителька,— мовив їй у спину Калита.

Плечі в Ольги Кузьмівни здригнулися, наче від удару.

Голова колгоспу мовчав понуро.

Софрон Кожушний приймав гостей. Покликав не так і багато, бо на багатьох не настараєшся, але ж могли поприходити й незапрошені. Оті, що люблять випити задурно, що люблять переводити чужі харчі, бо на свої чи не заробляють, чи шкодують. І яка вже чудна вдача в нього: й радів гостям, що пошанували, й водночас щось вороже до них ворушилося в душі. Пригнічував оті ворожі порухи в душі, на якийсь час переймався щирою рвдістю, а потім знову гадюка озивалася під серцем, смоктала.

Авжеж, переймався щирою радістю, бо в Галі, його жінки, знайшлася дитина. Еге ж, у Галі нарешті знайшовся хлопчик!

Скільки Галя вимучилася, скільки вистраждала. І в церкві їхній била поклони, вимолюючи материнської втіхи в самого бога, й просила помочі у ворожок та знахарок по сусідніх селах, п'ючи якісь трав'яні настої, й навіть зі знайомою фершалкою радилася в Калинівці, зустрівши ту фершалку на базарі. Нічого не помагало, хоч кричи пробі! Дівчата-доярки (я робила дояркою в колгоспі) радили їй звернутися до сільради. Мовляв, хай сільрада поможе, хай тобі Горностай поможе, ха-ха-ха, бо в його жінки аж троє хлопчиків. Галя гнівалася на поради: «Самі йдіть до Горностая в сільраду!» А ще казали їй прислухатись, як то в полях та лугах страшним криком кричить їхній колгоспний чередник Гарасим, кличучи до себе жінок. Мовляв, інші чують той крик — і ходять, а потім і приплід з'являється в хаті. Галя так само гнівалася: «Самі йдіть до Гарасима, коли свербить, коли приспічило!»

І хто зна, з якої причини... Чи то боги почули її молитви, чи знахарки помогли, чи сільрада посприяла, чи Гарасим... А може, все-таки її чоловік Софрон Кожушний, бо собою поставний, з вигляду здоровий? А тільки вийшла Галя в тиж, а як увійшла, то вже так запишалась, як ото кажуть: наче кобила до будяка.

Отак, пишаючись, і ходила своїм первістком, отак, пишаючись, і розродилася.

А сьогодні родини-хрестини.

Може б, Софрон Кожушний і не хрестив свого хлопця, але Галя вперлась, як рогом: хрестити — й край. Щоб спокійніше було на душі, хай росте хрещений. Вони, батько з матір'ю, опікуватимуться дитиною тут, на землі, а там, на небі, хай дитиною опікується сам господь бог.

Найпершим гостем сьогодні в їхній хаті був отець Олександр.

Охрестивши дитину, від чарки та від пригощання відмовився. Вони знали, що відмовиться, то не дуже й впрошували. Зате з порожніми руками за поріг не випустили: поніс у вузлику і грудку масла, і мед у щільниках. І там-таки, у вузлику, поніс пляшку міцної бурячихи. Може, справді, не вип'є, зате матиме ліки: чи заболять зуби, чи на розтирання, то позичати не доведеться. А ще, звісно, й червінця туди встромив. Аби не збував маленького раба божого в своїх молитвах та в звертаннях до бога.

Потім уже приходили родичі й дуже шкодували, що розминулися з батюшкою. Родичі підходили до немовляти, що лежало на чистих ряднах на тапчані, вглядалися в зморщене личко.

— Правда ж, на мене схожий козак? — радів молодий батько.

Дитя було зовсім не схоже на батька, то родичі уникливо казали:

— На матір схоже, а раз на матір, значить, вродилося щасливим... Тільки як же це так? Батюшка вже відправив свою службу над дитиною, а хто хрещена, хто хрещений? Відправив службу без хрещеної і без хрещеного. Чудно — й годі.

— Є хрещена, є хрещений! — відповідав Кужушний. — Надійдуть пізніше.

— А хто вони?

— Великі люди. Я вибрав хрещену, а жінка вибрала хрещеного. За хрещену буде вчителька Ольга Кузьмівна.

Родичі всміхалися, бо всі в селі знали, що Софрон Кожушний не байдужий до вродливої вчительки.

— Звісно, вчителька, як же їй з батюшкою зустрічатися, не годиться, тому й надійде пізніше. А за хрещеного хто?

— Просив Тимоша Пірнача, бо так закомандувала жінка.

— Тимоша Пірнача? — дивувалися. — Так він чужак у нашому селі, тут у нього ні роду, ні плоду. Тому й Тимком охрестили дитину?

— Жінка захотіла назвати так, як хрещеного батька.

— Жінка, жінка, а ти?..

Гості приходили — й ішли геть, нарешті навинувся Тимко Пірнач, сяючи смаглявим лицем, кошлаючи смоляного чуба. З холоду остерігаючись близько підходити до похресника, помилувався збоку, а потім разок намиста Галі в руки:

— Гостинець!.. А де кума, де його хрещена мати?

— Давно б пора бути! — раділа Галя з гостинця, тулячи до грудей і до щік. — Софроне, піди по Ольгу Кузьмівну.

Люблячи жінку, в усьому її слухаючись, Кожушний уже йшов до порога, бо справді бариться вчителька. Клопотів у неї по саму зав'язку, але ж обіцяла прийти, і які це родини-хрестини без хрещеної матері.

Повернувся хутко.

— Нема Ольги Кузьмівни вдома. Прийшла зі школи вся в сльозах, привела дітей — і зразу кудись побігла. Я думав, що до нас, а її нема і в нас. Там стара мати лежить на печі, встати не годна, бідкається, що діти не годовані, що в хліві не порано. Куди ж вона могла побігти?

— Сідайте до столу й за столом чекайте, закропіться трохи.

Чоловіки посідали до столу, випили за здоров'я породіллі, за її первістка. Софрон Кожушний від радості сяяв, як нова копійка, й таким самим радісним блиском світився Тиміш Пірнач.

— Спасибі, Тимоше, спасибі,— гомонів хазяїн. — Мій син матиме такого хрещеного! Матиме не одного батька, а двох. Галя своєю головою додумалася! Нікого, каже, не хочу за хрещеного, тільки Тимоша. Правда, Галю?

Галя сиділа на тапчані біля немовляти, милувалася сонним личком. Здавалось, не чує, про що мовиться за столом.

— Хочеться, аби він у тебе вдався, Тимоше! І розумом, і силою, і вмінням, бо ти до всього вдатний. Нема такого діла, яке боялося б тебе, от що то бог обдарував.

— Де ж Ольга Кузьміана? — супився Пірнач, бо не полюбляа п'яних балачок та ще коли анхааляли його на асі застааки.

І тут щось майнуло під аікиами, зашаруділо а сінях. Всі так і атупилися а двері, нетерпляче очікуючи й не сумніваючись, що нарешті прийшла Ольга Кузьміана, бо кому б іще каанитися до цієї хати.

Поріг переступила Зінька Саербиус.

У них усіх аід розчаруаання погасли обличчя, що було засаітилися а радісному очікуввині, а хазяїн то й боакиуа:

— Ти чого, Зінько?

— Як то чого? — не розгубилася Зінька. — Прийшла на твого первістка подивитися... Що тут Галя розстаралася. Чи не можна?

— Дивися, грошей за таке не беруть... Постаралася б на саоїх і дивилася б удень і аночі. Молода, здороаа, скільки ходитимеш яловою?

— А ти скільки ходив ялоаим? — весело відрізала Зінька.

Софрону Кожушному зачепило, а аона скрадливо стала підступати до тапчана. Здааалося, обличчя її антягується до немоаляти. Дивилася з розтуленим ротом, ніби чудо якесь бачила, ніби аірила й не аірила.

— Хлопчик! — захоплено моаила. — Спить...

— Холодна ти, бо з холоду,— застережливо озаалася мати.

— Все, асе, надивилася, мені більше не треба,— аідступила задки Зінька аід тапчана, а очей з немоаляти не зводила. — Як огірочок... І я хочу анпити за його здороа'я!

Мабуть, аона хотіла випити й за здоров'я новонародженого, й з Тимком посидіти, бо тепер уже гріла його таким аідверто гарячим поглядом, що тому аж на душі було мулько.

— Хіба тебе спекаєшся, Зінько? — зареготаа хазяїн, розгадааши її бажання. — Сідай біля Тимоша, сідай. Іноді аарто отак посидіти біля чолоаіка — і аже діти пішли. Не боїшся, не страшно?

— Ти рибу на стааах сторожуєш? — узяла Зінька налиту чарку. — То спитай у своєї риби, чи їй не страшно у аоді плавати.

Засміялися, бо хіба не засмієшся аід такого?

— Значить, ти як риба? — питаа Кожушний у доярки, що одним духом перехилила чарку.

— Якби ж то! — зітхнула Зіньке. И поторкала себе пальцями за щоки. — Не з моєю мармизою! Обминають чолоаіки десятою дорогою.

— Не прибіднюйся, Зінько! На всякий товар знайдеться саій покупець.

— Тепер у Зіньки й корова є,— мовив Тиміш Пірнач. — Тепер вона діака з короаою.

— Короаа а Зіньки? Ого! Таки стяглися й купили? Ого! Тепер усі парубки, дядьки, парубчаки таої. Хто не захоче посвататися до корови!

— Софроне,— осмикнула Галя,— май совість — отаке плещеш.

— А хай плеще,— сміялася Зінька. — Правду плеще...

Чекали на ачительку Ольгу Кузьмівну, та її не було й не було. Даано звечоріло, давно аже ніч дивилася у шибки. Хазяйка розтопила картоплинням піч, нагріла аоду а чаауні, а коли запхинькало немовля — задумала купати а дереа'яних ночаах.

— Ідіть уже, йдіть,— лагідно просила, беручи на руки немоаля, що аж заходилося аід плачу. — Ось ти, котику, покупаєшся й перестанеш плакати.

Земля лежала а тонкому білому запиналі зі снігу, що м'яко саітнася, а тому осіння ніч здавалась не така й темна.

Опинившись після теплої хати надаорі, Зінька аже на шляху, а затишку старої аерби, раптом пригорнулась до Тимоша Пірнача.

— Страшно тобі?

— Холодно, хочу погрітися... Тимофію Макароаичу.

— Погрієшся скоро адома, біля короаи.

— Тимофію Макароаичу, можна аам сказати?

— Кажи,— ледь насторожився.

Зінька сп'ялася навшпиньки, поклала йому руки на плечі і, торкаючись твердих чоловічих губів своїми м'якими губами, сказала:

— Хочу від вас дитину.

Несподівано голос її став глибокий, гортанний, забринів і тривогою, і сподіванням.

— Овва! — зірвалося в нього. Хотів засміятися, але сміх пропав. — Ти подумала?

— Подумала.

— Либонь, ти подумала за себе. А за мене ти подумала?

— Та не бійтеся, народжу для себе, а не для вас, ніхто й не знатиме.

— Ніхто не знатиме? Село завжди знає все.

— Так хочеться від вас!

— Ото напилася, Зінько... Прочумаєшся завтра — й соромно стане. Подивися на себе! Молода дівка, знайдеш собі пару. А кому ти будеш потрібна з дитиною? Ото май терпець, не губи голову й бережи свою честь дівочу.

— Ха-ха-ха! — засміялася Зінька. — Таке набалакали — бережи честь дівочу. Кому вона тепер потрібна, ота честь дівоча? Ха-ха-ха! Тут шукаєш і не знаєш, кому б віддати свою честь дівочу, бо який з неї толк?

— Великий толк, — злим, рішучим голосом сказав Тиміш Пірнач. — Ходімо.

Зінька слухняно рушила слідом за ним, похнюплена й невесела. Вже не сміялася, де й пропав її безтурботний сміх.

— Я пожартувала, а ви накрили мене мокрим рядном, — злукавила.

— Пожартувала? — перепитав недобрим, тужавим голосом. — То я теж пожартую. Ось чуєш? Давай зайдемо до цієї хати.

І за лікоть узяв, і підштовхнув до понурої розхряснутої хати в необгородженому яблуневому садку. Одне вікно забите хрест-навхрест, заткнуте драптям, бур'яном, снопками соломи. В другому сірів солом'яний мат. Хоч би тобі скалка світла блиснула в щілинці! Зате з комина сотався млявий димок і зсередини долинали якісь вигуки, гупотнява, наче там дідьки телесувалися.

Зінька пручалася, благально дивлячись на Тимоша Пірнача, але він як затявся:

— Жартувати — так жартувати!

Сінешні двері відчинилися легко, й так само відчинилися хатні, з протяжним скрипом. На той скрип у хаті, по темних її закутках, стало стихати, хоча там і там чувся притишений дівочий шепіт чи парубоче бубоніння, а то хтось прискав сміхом. У хаті було темно, хоч в око стрель.

— Хто? — долинув грубий парубочий голос з найдальшого кутка.

— Хто тут? — зразу ж прогув дівочий голос.

Парубок і дівка навмисне скривили голоси, і тому по кутках бризнуло сміхом.

Тиміш Пірнач поліз до кишені, дістав коробку сірників, щоб запалити.

— Тільки засвіти — я тобі засвічу! — долинула погроза. Це був міцний бас здорового чоловіка, й Тимошеві Пірначу здалось, що він знає цей голос, хто ж це, хто?.. Сховав коробку сірників до кишені, бо розізляться і вліплять запотиличника. Вечорниці! У цій напівзруйнованій хаті, що з війни досі стояла пусткою, мало не щовечора тирлувалися кому тільки охота. Найчастіше не засвічували світла. Зрідка пропалювали в грубі чи в лежанці. Лузали насіння. Пили самогон, коли хтось приносив пляшку. Подеколи співали пісень — їхніх таки, сільських пісень. Іноді звучала якщо не балалайка, то цигикали тримби, в які дули через тонкий цигарковий папір, що дрібно бринькав. А хто збирався? Коли хто, бо мало кого сюди могло занести — чи з зеленого розуму, чи з дурного, чи з п'яного: й ті, що засиділися в дівках чи в парубках, а то й шмаркачі, в яких під носом не висохло, а то й малі задрипанки, яким уже було мало погарцювати в танці біля клубу в юрмі старших, а кортіло на отакі вечорниці.

Зараз Тиміш Пірнач прислухався до сопіння, писків сміху, бубоніння, що чулося в хаті. На новоприбулих уже не звертали уваги, хоч

вони й стояли біля порога, не присіли на розкидану по долівці солому.

Хтось голосно випустив смерті газ — й що тут зчинилося! Хата вибухнула реготами, такими дружними, такими зразливими, що, здавалося, їм кінця не буде. Тиміш Пірвич смикнув Зіньку за руку:

— Ходімо!

Вони хутко вийшли надвір, вирвалися з тирловиська, а хата все ще реготала навздогін, наче з них знущалася.

— Чого ви... чого ви сюди водили мене? — ображеним голосом зпитала Зінька.

— Як то чого? На вечорниці! До парубків!

— На вечорниці? Мене?

— А кого ж? І хотів отут залишити, а то випрошуєш дитину. Хутко б розстаралася!

— Хотіли залишити?

— Треба ж тебе якось рятувати!

— Ех ви!.. А я... Я до вас усім серцем, а ви... Поглумитися надумали. Що з вами? Та ви не такий, Тимофію Макаровичу.

— Такий чи не такий... Тут з такого зроблять не такого!

Зінька ридма заплакала. Ошелешений її риданнями, обняв за стан, поклав руку на плече, але вона сердито скинула його руку. Й подалася геть, зашарудівши валянками по опалому листю і по снігу, а він розгублено дивився їй услід.

— Ох і телепень я! — лайнувся.

В хаті неподалік знов почули — й спалахнули дикі реготи.

— Зінько! — покликав й нвіть ступив услід за дівчиною.

Але Зінька навіть не обернулася, й скоро її невисока, витоптувата постать зникла в нічній темряві.

— Кликали?

Ілько Півень переступив поріг кімнати, в якій під стелею колихався сивий дим від викурених цигарок. На столі голови сільради горіла гасова лампа, язичок полум'я лякливо фахав за одутлим склом. Сам Горностай сидів за столом, біля нього лежали якісь папери, рахівниця. Уповноважений з району, заклавши ногу на ногу в хромових чоботях, відкинувся на спинку дивана, поблимував окулярами.

— Та викликали, викликали,— бадьоро зпевнив виконавець Левко, що мав ропухвату, як у жаби, пику. І вже до голови сільради й до уповноваженого: — І додому не довелося йти по хлопця. Тільки я на шлях, а він і здибався на шляху.

Горностай подивився на велику полотняну торбу в його руках.

— Що там у тебе?

— Їжаки,— буркнув Ілько.

— Їжаки? Де назбирав їжаків? І нащо тобі їжаки?

— В чагарях назбирав їжаків... Хочу зварити — і з'їсти.

— Що-о? — звівся за столом Горностай. Звівся — й опав безсило назад на стілець. — Тобі нема чого їсти?

— Нема... Запаси малі на зиму. А зараз багато їжаків попадається.

Розпливлись у безглуздій усмішці, виконавець Левко замурмотів:

— Та що йому їжаки? Він їсть і вужів!

— Що це ви брешете в один голос? — аж посинів Горностай, злякано позираючи на уповноваженого, але той сидів спокійно й мовчав. — Ану винеси свою торбу за двері.

Ілько Півень слухняно виніс торбу з їжаками за двері й зразу ж повернувся. В облізлій котячій шапці, у куфайчині, у шитих валянках, на які було натягнуто чуні з зеленої гуми. Вилицюватий, горбоносий, дивився похмуро вовкуватим поглядом. Чого покликали в сільраду? Ніщебто за ним не водилося такого, щоб викликати в сільраду. Тільки не за їжаків питати.

Іван Іванович Горностай відсапувався, наче важкого клумака скинув з плечей.

— Слухай,— озвався,— це правда, що ти пишеш вірші?

Всякого сподівався Ілько, але щоб викликали в сільраду й питали за вірші?! Хто ж це з його однокласників пробалакався, що аж у сільраді знають? Але ж хіба в класі не крився від усіх зі своєю страшною таємницею? Крився. Либонь, хтось нишпорив поміж його зошитів з рудого паперу, який іде на виготовлення мішків. Нишпорив — і надибав. І продав. Хто?

— Чого мовчиш? Озвися.

Чужим голосом, у якому бриніла глуха образа, сказав:

— Пишу...

— Як ти пишеш? — поцікавився голова сільради. — Списуєш у когось чи справді сам пишеш?

— Я не списую, а вчуся. Вчуся у Павла Тичини і Максима Рильського. — Ковтнувши суху слину, додав: — І в Тараса Шевченка.

— І в Тараса Шевченка? — Голова сільради поглянув на уповноваженого, але той не відповів на його погляд. — А хіба в нього можна вчитися? Дозволяють? Що про це каже вчитель? Хто вчить?

— Ольга Кузьмівна вчить.

Тут уповноважений з району скоса так поглянув, наче досі не чув бесіди, не бачив хлопця, а ось тут і почув, і побачив.

— Що Тарас Шевченко писав, ми знаємо,— клацнув кісточкою на рахівниці голова сільради. — А за Тичину та Рильського в Києві знають, що вони там пописують. — Він кинув на рахівниці ще дві кісточки. — А що ти пишеш, га? Скажи. Скажи так, наче ти на уроці, відповідаєш перед Ольгою Кузьмівною.

Виконавець Левко шкірив зуби на масному розпухлому обличчі.

Ілько важко передихнув і, дивлячись у темне вікно, за яким панувала ніч, проказав невдоволеним голосом:

— Куди я йду в розхристаному полі
ту, де хрести розхристаних доріг...

І затнувся, бо не стало чим дихати.

— Що, що? — не второпав Горностай, кривлячись так, наче вдавився зеленим яблуком. — Ану повтори!

— Не хочу,— буркнув Ілько.

— Яке це розхристане поле? Які це хрести... розхристаних доріг? Тьху. Де це ти все побачив? У Зеленій Волі, у нашому колгоспі? Хто це тебе навчив — Ольга Кузьмівна? Чи Тичина з Рильським? І не видно, що ти вчився в Тараса Шевченка.

Виконавець Левко, щоб не реготати, заткнув собі рота кулаком; кусаючи пальці, Ілько пік раків, бажаючи якомога швидше втекти від такого оглушливого сорому — й не зважуючись кинутись навтікача.

— А ми тут з просьбою до тебе... Та чи ти зумієш? Гм, хрести розхристаних доріг — і треба до такого додуматися... Завтра свято в селі, знаєш? Свято передовиків усього нашого колгоспу імені Кагановича. Скликаємо в клубі кращих з кращих. Пошануємо за ударний труд у світлі нових традицій. Прийде школа, піонери, комсомольці. А ти... — голова сільради надав своєму обличчю суворого виразу і з сухим стуком кинув кісточку на рахівниці. — А ти напиши вірші на свято й прочитаєш у клубі.

— Написати вірші? — не міг повірити розгублений Ілько. — Про що?

— Про активістів, про ударників. Скажімо, про наших доярок, які домагаються високих надоїв молока. Ми їм вручатимемо грамоти, а ти прочитаєш вірш, оспіваєш їх.

— Яких доярок?

— Чи ти не в Зеленій Волі живеш, що не знаєш кращих доярок? Ось Дошка пошани коло сільради — вийди й подивись... Напиши про тітку Марію Лебідь, про її дочку Дусю, а ще про Катерину Поясок, і Гафію Мерзлу, і Ваську Романько, й Зіньку Свербиус... Напиши, які вони красиві

в своєму труді! І не забудь сказати, що про них думає Сталін у Кремлі. Ну, йди.

— Я ще уроків на завтра не поробив.

— Оце для тебе найважливіший урок. Іди. Й забери за дверима торбу з їжаками, бо ще тут порозповзаються.

Виконавець Левко вийшов слідом за хлопцем, захихикав у вистудженому коридорчику:

— А я й не знав, що ти Тарас Шевченко!

Ілько люто замахнувся на нього торбою з їжаками:

— Нагодую живими!

— Ну-ну, біснуватий,— злякано сахнувся ропухатий Левко.

Надворі порошило снігом, де-не-де по хатах блимали вогники: світили чи каганцями, чи гасовими лампами. Ілько підступив до Дошки пошани, вглядався в знайомі обличчя. Авжеж, він добре знав усіх цих жінок. Ось тітка Марія з Дусею, і Катерина, і Гафія, і Васька, і Зінька. Якісь усі похмурі, наче бояться, хоч би одна всміхнулась, то ні. Хіба про них можна скласти вірші? Ніколи не спадало на гадку, щоб про оцих тіток і дівчат писати вірші. Доярки весь час біля худоби, весь час у гною та в багнюці... Цікаво, хто виказав голові сільради, що він пише вірші? Й знову опік сором, аж душно стало, аж задихнувся...

Німою дорогою подався додому, коли раптом хтось чи то покликав, чи то застогнав.

Ілько обдивився — ніде нікого. Може, причулося? Ні, не причулося, хтось у рові стогне.

— Хто тут? — підступив з острахом.

— Поможи,— почулось,— це я, дід Кислий Дмитро.

— Знову напилися й звалилися? — сказав сердито, помагаючи дідові звестися з канави й вибратися на дорогу.

— Хе, напився! — дід Кислий ще був і невдоволений. — Чи такому комареві багато треба? Дихнув — і готовий.

— А ви менше дихайте,— порадив.

— Постій, постій,— ухопив за рукав хлопця, що вже хотів чкурнути геть. — Либонь, піонер, а тікаєш. Ти поможи старому дійти додому, а то ще задубію к лихій годині. Я не такий простий дід, як ти думаєш.

— А який, коли не простий? — буркнув Ілько. — В мене клопоти й так об'їдають вуха, а тут ще ви.

— Постій, кажу,— зашпортувався п'яними ногами. — Може, я рахівником служив колись у вашому колгоспі, а ти не знаєш.

— Рахівником? — не повірив Ілько. — Ви? Який з вас рахівник? Хіба що пасічник, та й то у вас три вулики.

— А я кажу — рахівником! — аж розсердився дід Кислий. — Мені таке довіряли, що тобі ніколи не довірять. Про тридцять третій рік чув? Страшний голод був скрізь, і в Зеленій Волі теж. Тебе ще на світі не було, а якби тоді був, то б тепер не було. Народ мер, як мухи, бо весь хліб вичистили, до зернини. А я рахівником, чув! А в мене щодня свіжа цифра — скільки сконало чи скільки ще й живими відвезли грабаркою на цвинтар. Я телефоном др-р-р... і полетіла цифра в район. І так щодня. А з району — в область, а з області — ще кудись.

— Та що ви патякаєте з п'яної голови? — закричав Ілько.

— Я патякаю? Неук ти і шмаркач. Я рахівником служив, у мене була цифра, була рахівниця, був телефон. Оті мої цифри всі йшли в план!

— У який план? — ще голосніше закричав Ілько, якому стало зовсім страшно п'яного та дурного діда. Хотів утекти, а як утечеш, коли справді візьме звалиться й до ранку задубіє на снігу, хіба мало таких оказій.

— У план,— твердо повторив дід Кислий. — Був план по людомору. По всьому тепер план, так? І тоді по всьому плани були — скільки людей розкуркулити, скільки посадити до тюрми, скільки записати до колгоспу. Я по телефону доповідав, щоб план не провалився.

Ількові хотілося плакати, але він кусав губи, щоб погамувати сльози: він не вірив жодному слову з того п'яного варнякання.

— А звідки ви йдете ик хлющ?

— Звідки йду?.. Чекав отам, що попадя мені звалиться иа голову.

— Яка попадя? — у відчаї зверескнув Ілько.

— Натуральна попадя,— незворушно відказав дід Кислий Дмитро. — У домовині. Я оце чекав, коли вона гупне вниз,— і не дочекався... А ти, хлопче, ще смаленого вовка не бачив, ось що я тобі скажу. Старих треба поважати. Вони багато пожили, то щось у свої голови нажили. Ой-ой-ой!

Дід Кислий не закричав, а зарепетував, аж Ілько підскочив.

— Що це в тебе в торбі таке, як оси? Я торкнувся — й поколовся.

— Ось... То їжаки.

— Господи, йди ти зі своїми їжаками, я вже якось сам доберуся до хати, вже близько.

Й Ілько прожогом побіг від старого, наче від нечистої сили.

Дві сестри-близнючки, обидві незаміжні, вже підстаркуваті, обидві сліпі на ліве око Тося і Фрося жили над річкою, здаючи півхати батюшці. Хоч і вбогі, хоч і без статків, зате житло тримали доглянутим і чистим. Та й варили для отця Олександра, та й прали, отож усі клопоти за його тіло сестри-близнючки взяли на себе, а він уже дбав про свою душу й про бога.

Коли хтось приходив у справі до батюшки, насамперед мусив зустрітися з Тосею чи Фросею, вони випитували, з чим явилися до їхнього сповненого таємничості постояльця, а вже докладно випитавши, казали:

— Їх нема вдома, в селі на відправі.

Або:

— Отець Олександр спочивають, зждіть.

А чи:

— Батюшка поїхали на чужі села.

Маючи батюшку за постояльця, обидві сестри помітно постатечніша-ли, наче їм самим передалося сяйво святощів, якими володів отець Олександр...

Цього вечора Тося і Фрося дерли куряче пір'я над решетом, коли хтось постукав у шибку. Сестрам не захотілося зодягатися й з тепла виходити надвір, на холоднечу, отож терпляче очікували. Згодом брязнула клямка, відчинилися двері. В хату, освітлену каганцем-бликуном, увійшла вчителька Ольга Кузьмівна.

Вона була бліда, як сніг, що падав з неба.

Тося і Фрося водночас відставили решето з дертим пір'ям на ослін, водночас звелися з низьких стільчиків, водночас подивилися на неждану гостю живими правими очима. А щоб дивитися живими правими очима, водночас трохи кумедно і, звісно, однаково, повигинали лобаті голови.

Сестри-близнючки дітей не мали, про школу не думали, з учителями не знались, та й поріг їхньої хати Ольга Кузьмівна переступила вперше,— хіба тут не здивуєшся?

В Ольги Кузьмівни високо здіймалися груди, либонь, після швидкої ходи, наче вона тікала від когось, наче хтось гнався за нею. А тому-то сестри-близнючки ще сподівалися, що ось-ось відчиняться двері. Проте двері не відчинилися, й учителька вражено мовчала. Немов здивувалася, що опинилася в цій хаті з низькою дерев'яною стелею, що бачить Тосю і Фросю.

— То заходьте,— мимоволі озвалася Тося.

— Не стійте в порозі,— додала Фрося.

Ольга Кузьмівна слухняно ступила крок по рипучих дошках фарбованої підлоги й зупинилася. Й вже плечем повела так, наче ось зараз обернеться й піде назад. А що вона мовчала, то сестри-близнючки запитали в один голос:

— Ви до кого?

— Батюшка вдома? — зрештою мовила Ольга Кузьмівна. — Я до батюшки.

— До батюшки? — в один голос перепитали сестри-близнючки.

— До Олександра Олександровича...

Сестри-близнючки переглянулися живими правими очима. Далі Фрося невпевнено ступила до дверей, що вели до сусідньої кімнати. І слідом за нею Тося ступила невпевнено до дверей.

— Батюшко,— благальним голосом озвалася Фрося,— до вас можна?

— До вас гості,— так само благальним голосом сказала Тося.

— Хай увійдуть! — долинув з-за дверей старечий батюшчин голос.

— Увійдіть,— водночас мовили сестри-близнючки.

Зітхнувши, війнувши холодом, учителька пройшла в сусідню кімнату й причинила двері. Тося і Фрося нашорошили вуха, прислухаючись, далі сіли дерти пір'я над решетом. Через якийсь час схопилися, знову підійшли до дверей, мало не стукнувшись лобами,— й знову подалися до пір'я.

— Плаче,— здивовано прошепотіла Тося.

— Ой, плаче,— згодилася Фрося.

Через якийсь час знову підійшли до дверей.

— Батюшка втішає...

— Благословляє...

— Просить у бога милості для неї...

— Про дітей каже...

— Про гріх великий...

— Який то гріх великий?

Переповідали пошепки одна одній те, що долинало з-за дверей. Сестри-близнючки отак завжди підслуховували, коли хтось приходив до їхнього постояльця. Інколи вдвох, інколи одна з них, але завжди знали, що за зачиненими дверима сказали отцеві Олександру, що у відповідь сказав отець Олександр.

Але зараз слухали — й не розуміли. Вчителька плакала, її слова тонули в сльозах, а батюшка втішав словами, якими він втішав завжди й усіх — чи то в церкві, чи то на вулиці, чи то в хаті.

Вмить вони розскочилися вбоки, бо двері шарпнулися від їхніх приплюснутих носів, і мимо, не дивлячись, заплакана, розпашіла, пройшла Ольга Кузьмівна, прожогом зникла в сінях.

Тепер чекали, що з'явиться батюшка, та його не було, й сестри-близнючки хутко зодяглися в куфайки, запнулися в хустки, вступили в чуні та галоші — й гайда надвір. Бо що ж це таке з учителькою? Де вона? Сіявся легкий сніжок, і Ольги Кузьмівни вже не було, тільки в вулиці з-за дерев долинуло поскрипування. Хтось пішов чи хтось іде? Вони стояли одна біля одної на ганку й чекали.

З-за припорошених кущів вигулькнула згорблена постать баби Гайдучки з ціпком у руці. Мимо човгає чи заверне до них у двір? Але далі ж нема куди йти, ген луги, річка чорніє. Еге ж, завертає баба Гайдучка до них. Незряча, а дорогу знає, ціпок водить її скрізь по селу.

— Це ви, голубоньки? — прочовгала до самісінького ганку, вглядається — й не впізнає. — Тося і Фрося?

— Тося і Фрося,— відказали в один голос сестри-близнючки.

— Я оце до батюшки...

— Нема батюшки!

— Пустіть, голубоньки... Хай поможе. В мене якісь люциперн покрали ікони.

— Знаємо, що покрали, вже чули. Тільки що вам батюшка поможе? Шукатиме злодіїв? Шукайте самі, йдіть у сільраду.

— До сільради ходила, а тепер до батюшки, бо до кого ж...

— Нема батюшки, чи ви зовсім оглухли?

Баба Гайдучка висякалася, перехрестилась на хату, й повів її ціпок до воріт. Сестри-близнючки дочекалися, поки стара кане за кущами, тоді вже зачинили сінешні двері на новий залізний прогонич. Цей прогонич вони поставили тоді, коли в них поселився батюшка, а раніше двері не зачинялися, бо що там берегти в хаті?

Отець Олександр зустрів їх біля решета з дертим пір'ям. Зодягнений

у хутряну шапку і в рясу, він зібрався кудись іти. Поскубуючи посріблену памороззю бороду, запитав занепокоєно:

— Хто там? З ким ви розмовляли? Не з Ольгою Кузьмівною?

— Вона вже пішла.

— То я наздожену її.

— Батюшко! — зняли руки вгору. — Куди ви надумалися? Зима надворі, ніч.

— Піду й пошукаю Ольгу Кузьмівну,— бубонів батюшка, але наче вріс у підлогу.

— Побіжите за вчителькою? Де ви знайдете її серед ночі? А що скажуть люди? Хіба ви не знаєте нашої Зеленої Волі? Батюшка в рясі посеред ночі бігає за вчителькою!

Рум'яні яблучка щічок у батюшки тремтіли, й соковиті губи тремтіли:

— Гріх так думати про мене!

— Авжеж, гріх,— згодилися Тося і Фрося,— але ж одиаково думатимуть, людям не закажеш. Шануйте свій сан, у вас високий сан!

— Мій високий сан,— отець Олександр поскубував бороду,— велить мені не слухатися вас, сустиних! Велить допомогти людині.

Пішов прямо на сестер-близиючок, і вони змушені були відступити, дивлячись осудливо на батюшку не тільки своїми видющими очима правими, а, здається, і невидющими лівими.

Прислухаючись до його ходи в сінях, далі на ганку, Тося і Фрося не втрималися. Слідом за ним скрадливо ступили через хатній поріг. Дивилися з ганку, як він за ворітьми звернув у вулицю. Далі ступили за ворота й стежили, як його щупла постать чорніла у вулиці, аж поки зникла на дорозі. Й мимоволі обоє подалися вулицею.

— Господи, спаси й помилуй нас, грішних...

Жінка якась бовваніла біля колодязя, крутила корбу, побрязкуючи ланцюгом та бадею. Розхлюпуючи, перелила набрану воду з баді в відро — й проворно стала переходити дорогу.

— О, кому це я вповні переходжу дорогу? — забриніли срібні дзвоники в її тужавому, мелодійному голосі. — Це ви, святий отче? А чи не ви? Чого мовчите? Чого не скажете «боже помагай»?

Батюшка в темряві впізнав Ксеньку Пишну, що грала не тільки лукавим голосом, а й гарячими, з бісиками в зіницях очима, а й усміхненими губами.

— Чи не до мене часом ідете? — пожартувала.

— Не до тебе, Ксенько,— стиха відповів отець Олександр.

— О, я так і знала, що не до мене! — ласкаво дорікнула. — Ідете до когось молодшого й кращого, так? А до такої грішниці, як я, нема коли заглянути? Якби ж то ви знали, як сподіваюсь на вас, уже давно хотіла зайти сама. Батюшко, не погребуйте, ось хата моя через дорогу, пройдіть уже ступінь по золотому. Не засидитеся в мене, прошу всім серцем.

Що зоставалося чинити? Чув, чув лукавство в її голосі, та коли вже так просить... І, зітхнувши, почовгав слідом за молодицею.

В її тісненькій хатчині було напалено, з челюстей печі дихало жаром. Батюшка зняв з кудлатої голови шапку, затиснув під пахвою, а змерзлі руки протягнув до полум'я, що вмлівало на золотих вугляках. Ксенька проворно поставила відро в кутку на ослоні, скинула куфайчину, метким оком глянула в уламок дзеркала на вікні.

— Слухаю тебе, Ксенько,— похмуро мовив батюшка, втупившись у піч.

— Ви краще б глянули на мене! — дорікнула.

Не витягуючи змерзлих рук із челюстей, батюшка глянув через ліве плече. Ксенька стояла з розпущеним хвилястим волоссям, високі груди ще дужче випнула, одну ногу виставила вперед і вбік.

— Славна я? — запитала.

Батюшка задумливо мовчав, був десь далеко своїми помислами, а Ксеньку наче не бачив і не чув.

— Питаю, чи слаака, чи до вподоби вам? — вимогливо й водночас пустотливо перепитала вона, притупнувши ногою. — Ви чоловік чи тільки батюшка?

Він мовби прокинувся, закліпав рудими повіками:

— То яке діло до мене?

— Яке діло? А те, що й у всіх: врятуйте мою душу. Чи ви всіх відсилаєте до бога, щоб бог рятував?

— Лукавий у тебе вселився, лукавий тобою колотить.

— Виженіть лукавого з мене! То дідько, еге? Чи відьма?

— І язик у тебе нечестивий. Піду я...

— Постривайте! — кинулася Ксенька до нього. — Не пущу з хати, бо коли ще зайдете? Хочете злишити мене з лукавим? З дідьком чи відьмою? Е-е, не такий ви, батюшко, й старий, щоб не впоратися з лукавим.

— Блуд блудить у тобі, блуд. Гріх отак жартувати зі мною. В церкву не ходиш, не постися, їсиш скоромне.

— Прийду в церкву, прийду, щоб тільки на вас подивитися... — Вона прислухалася... — О, якась трясця несе когось, не дасть нам рятувати мою душу. Теж якісь хлопці, либонь. Батюшко, давайте захова́ю вас, гайда на піч!

В погляді отця Олександра загускла така туга, така мука, що й камінь би змилувався над ним, тільки не Ксенька:

— А то ще віддухопелять вас! Ховайтесь мерщій.

Клямцнула клямка і, низько згинаючись під верхнім одвірком, у хату зайшов засніжений, у білому овечому кожусі голова колгоспу, а слідом за ним боязко ступив уповноважений. Скельця окулярів у нього з холоду спітніли, він заходився витирати їх хусточкою, підсліпувато мружачись.

— О, батюшка! Олександр Олександрович! — здивовано вигукнув Залізошавійка. — Ото вже не сподівався бачити вас тут.

— А може, батюшка не сподівався вас тут бачити? — весело мовила лукава Ксенька. — Зайшов мене висповідати.

— О, тебе довго треба сповідати.

— Головне, вби терпець був у обох!

Уповноважений дивився на батюшку, а батюшка дивився на уповноваженого, наче переборювали поглядами один одного.

— До побачення,— скупо мовив отець Олександр і, надівши шапку, статечною ходою подався з хати. Щойно за ним зачинились двері, як метка молодиця заметушилась іскрою вогню:

— І треба вам той батюшка? Прийшов – і пішов, слава богу. А ви, гості мої дорогі, і в хату замість батюшки. Сідайте, сідайте, бо в ногах правди нема.

Ксенька раз у раз позирала на молодого уповноваженого, всім своїм виглядом виказуючи і цікавість до нього, й жіночу сердечність.

— Пошанували мене, пошанували! Не знаю, чим і віддячити.

— Та пошанували, авжеж! — стоячи посеред хати, усміхався на весь рот Залізошавійка. — Можна сказати, заскочили батюшку прямо в гречці.

— Де ви ту гречку бачили? — вигинала брови хитра й лисава Ксенька. — Ні зернини в хаті нема: що було, те з'їла, а більше не запаслася.

— А з вигляду батюшка такий хорошенький,— гнув своєї Залізошавійка. — Либонь, щодня компрометує себе і свого бога отут, у твоїй хаті?

— Що? — не втямила. — Що робить у моїй хаті?

— Кажу, батюшка в твоїй хаті компрометує себе і свого бога.

— Не знаю, не бачила,— навмання відповіла, бо ніяк не могла втямити, чим ото, на думку голови колгоспу, батюшка займається в її хаті, і, звісно, займається не сам, а таки з нею, з Ксенькою.

— З нами й погомоніти не захотів про діла божі і мирські.

— Бо ми не з його паствн,— нарешті озвався й уповноважений. — Не з його приходу.

— Ой, правду кажете, правду кажете! — щиро зраділа молодиця, що уповноважений подав голос. — Не ви ходите в його церкву, а він до вас.

— Ото співає Ксенька! — похвалив голова колгоспу. — Нема такої другої на всю Зелену Волю.

— І співаю! Ви сідайте до столу, а я вам холодцю внесу з комори, попросила в сусідки, вони підсвинка закололи.

— А ти знаєш, завтра свято у нас. І для тебе теж свято. — Голова колгоспу кивнув на уповноваженого. — Кирило Демидович привіз нам свято в село. Кращим дояркам вручатиме премії. І ти поміж них. Як-не-як, а наш колгосп не з останніх по надоях молока в районі.

— Мені грамота? Чи я заслужила грамоту? — цокотіла Ксенька, рада, що за балачкою забули про батюшку.

— Там, нагорі,— й Залізошвайка знову кивнув на уповноваженого,— видніше, заслужила чи не заслужила.

— І нагорі про мене знають?

— Нагорі знають про всіх.

— І про мене?

— Всіх видно по їх добрих чи лихих ділах.

Раптом у шибку хтось постукав, розплющившись пласким лицем на склі. І голос долинув глухий жіночий: «Єфрем Іванович тут? Єфреме Івановичу!» Голова колгоспу заквапився:

— Та це ж моя Корніївна. Бачите, де знайшла! Не інакше, як хтось навів на слід. Ну, я подався, а вам щасливо залишатися. Поспівай, Ксенько, нашому дорогому гостеві, потіш душу.

І вже в сінях почув, як защебетала Ксенька:

> — Скакав козак через станицю,
> через кубанські поля...

Ступивши на своє обійся, Ілько Півень спершу свиснув цуцика,— й рудий цуцик, щасливо повискуючи, викотився з халабуди, тицьнувся йому в ноги.

— Значить, ти вдома, стережеш хату,— сказав Ілько. — Гайда назад у кучу.

Цуцик слухняно побіг назад у халабуду, згорнувся калачиком на вгрітому ганчір'ї і вже з халабуди повискував радісно. Ілько Півень пройшов повз криницю в садок, далі поміж груш і яблунь пройшов до яру, що підступав до садка. Положистий яр чорнів кущами терну й дичками. Хлопець розв'язав торбу, витрусив їжаків у гущі:

— Гайда собі на волю!

А сам, не оглядаючись, подався до хати.

Сидячи біля печі, мати пряла кужеля, й веретено легко фуркало в її руці. Нічого не сказала, що син прийшов так пізно. Звелася з низького ослінчика і, накульгуючи на ліву ногу, ступила до печі. Відтулила затулку, дістала з попелу горнятко з юшкою, насипала в полумисок, поклала дерев'яну ложку на стіл. Ілько мовчкома заходився їсти, бо добряче виголоднів, а мати без слів дістала з купи попелу в печі ще теплі солодкі буряки — звичні ласощі для сина — й почала здирати з них ножем чорну смалятину. Давши печених буряків, давши ще миску холодної квашi, вона знову всілася на ослінчику перед кужелем, і важке веретено знову туго захурчало в її вправних руках.

Ілько думав про все зразу: й про балачку в сільраді, й про дідове п'яне пастарювання, й про випущених у яр їжаків. Чи порозбігаються? Чи знайдуть стежки до своїх кубел? Чи не замерзнуть від холоду? Може, не варто було випускати, а коли вже випускати, то віднести назад, де наловив.

З'їавши юшку з опеньками (сам назбирав і сам насушив), з'ївши буряки (ці буряки падали з грузовиків, що везли з довколишніх сіл через їхнє село на цукрозавод у сусідньому селі), нахлебтавшись уволю кваші, аж у животі бовталась, аж до горла підступала, Ілько почав міркувати про вірші, замовлені головою сільради.

Все-таки хто його видав з віршами?

Він знав усіх сільських доярок, але ніколи не думав, що про них можна складати вірші. Ось і зараз перебирав їх усіх у пам'яті, але вірші

чомусь не складалися. Може, тому, що в них самих не було корови? Не було корови, авжеж, але скільки разів доводилося відпасати людську череду, коли хтось просив відпасти чергу за такий-сякий наїдок або за латану сорочку!

Вірші не складались, хоч ти лусни, ото хіба що в голові невідчепно крутилося: «Піонери, піонери збільшованченої ери...» Ага, та це ж йому заважають їжаки! Заважають їжаки, яких випустив у яр, уже заметений снігом. Ото піде подивиться, що там коїться з їжаками, чи порозбігались, а тоді вже...

Накинувши куфайку наопашки, голомозий, він вихором повз мовчазну матір біля кужеля полетів надвір.

Біля похилених воріт бовваніла чиясь постать, і хлопець, забувши про їжаків у яру, звернув до воріт.

— Це ви, дядьку Тимоше? — упізнав Тимошв Пірнача, що зігнувся над санчатами. — А то що у вас на санках?

— Що, що! — гаркнув Тиміш, поправляючи якусь поклажу на санчатах, а поклажа звалювалася на дорогу.

— Хто це, кого везете? — приглядався Ілько, й у грудях йому чомусь хололо й хололо. І раптом голос злякано забринів: — Та це ж Ольга Кузьміана, вчителька!

— Вчителька,— знехотя підтвердив Тиміш Пірнач. — Знайшов недужу, везу додому.

На маленьких санчатах Ольга Кузьмівна лежала непорушно, як нежива, руки безсило опвдали обіч скоцюрбленого тілв. Очі були заплющені, вуста міцно стулені. Біла шапочка десь загубилася, запорошене снігом волосся розкуйовдилося. Від її одягу різко тхнуло горілим і чадом.

Тиміш Пірнач потягнув санки з непорушною вчителькою, а Ілько мимоволі вийшов із-за воріт і подався слідом.

— Ти куди? — спинився Пірнвч, надсадно дихвючи широко роззявленим ротом на зчорнілому перекошеному обличчі. — Ось що, слухай... Гайда хутчій у школу!

— У школу? Таж ніч...

— Гайда в школу, там пожежа, музей горить.

— Музей? — І хлопець обернувся, шукаючи в нічній темряві полум'я, але не побачив. — Горить музей?

І він уже біг, ще нічого не тямлячи. Що сталося з Ольгою Кузьмівною? Чому дядько Тиміш везе її на санчатах? Звідки везе? И чому горить їхній шкільний музей, де полум'я, де?

Задихаючись і ковзаючись на пухкому снігу, він вимчав на вигін, а вже за вигоном жовта будівля школи під черепицею, з темними вікнами, й неподалік від школи хатина під стріхою. Там їхній шкільний музей. Раніше в цій хатині жила самотня стара жінка, вона померла, й сільрада передала житло школі.

Тільки немає хатини під стріхою, замість неї стоїть руїна, сніпки димом куряться, у вибитих вікнах, у відчинених дверях спалахи полум'я, біло-жовті язики вогню зникаються й опадають. І якісь постаті схарапуджено кидаються поблизу хатини.

Ілько підбіг до розпашілих людських постатей, що безпорадно тупцяли на цій хоч і тихій, та все ж таки страшній пожежі. І першим його порухом було вскочити всередину, щоб рятувати все те, що вони виготовляли своїми руками, чим так тішилися, але хтось схопив його за плече:

— Ти куди? Ану стій! Чи хочеш, щоб балка на голову звалилася?

Це був дід Кислий. На коротких ногах розкарячився так, наче земля під ним ходила ходором, а він силкується втриматися, не впасти. Поблизу перекидалися сапкими словами:

— Чого загорілося? Саме не загорілося, значить, хтось підпалив.

— Це ж не колгоспна комора, щоб палити.

— Пірнач Тимко перший наспів сюди. О, той усюди перший! Без нього ніде вода не освятиться. Отож він і вчительку знайшов там.

— Кажуть, двері були замкнені зсередини?
— Еге, зсередини, то він вибив двері, а сам у вогонь.
— Та не могла вчителька сама підпалити, щоб живцем згоріти.
— Не могла, не могла, та коли в голові запаморочиться, то хіба людина знає, що робить?
«Не могла, не могла! — відлунювало в Ільковій голові. — Та як же це Ольга Кузьмівна зважилася б підпалити наш музей? Таж там і «Аврора», і броньовик, і Кремль, і всяка всячина, яку назносили не тільки діти, а й старші. Все ж то завдяки Ользі Кузьмівні. А чого їй було зачинитися в музеї, чого підпалювати? Не могла, не могла!»
Ілько знову шарпнувся до сіней, з яких несло чадом і димом, і знову дід Кислий смикнув його за плече:
— Стій, хай тобі трясця! Чогось ти, хлопче, не слухаєш мене? Старих треба шанувати, а ти не шануєш. Ходімо, ще раз відведеш мене додому, а то ніяк не дійду. — Старий тримав на хлоп'ячому плечі тверду кістляву руку з пазуристими пальцями, й вони вдвох поволеньки подалися від згарища. — А ти не віриш, що я колись був рахівником у колгоспі? Е-е, не тільки на рахівниці клацав... За саботажників чув, учили в школі за саботажників? А я їх отак бачив, як тебе. Не хотіли в колгоспі робити, це правда. Голодні, опухлі, падають з ніг — це правда, але ж і на поле батогом не виженеш. Саботажники! То ми, активісти, позбирали їх докупи, в колону построїли, червоний транспарант їм дали, хай несуть,— і гайда в колгосп, на поле. Вони отакечки йдуть отут дорогою, як ми йдемо з тобою, а ми, значить, активісти, б'ємо дрючками в порожні відра, гатимо залізяками в пательні, такий гармидер, такий рейвах зняли. Аби всі чули! Аби всі знали за оту їхню ганьбу! А вони йдуть. Хтось упаде — й зведеться, а хтось як упаде — вже не зведеться, то поки вивели їх за Зелену Волю, то вже ні одного не було, й колони не було.
— Чому не було? — спромігся на слово Ілько Півень.
— Бо не було сили йти, бо ноги такі як водяні торби! Саботажники всі голодні, от і позвалювалися. Так і не дійшли до поля... А ти скоса дивишся на мене. Чого? Я був рахівником, був активістом, це тепер мені ходу нема, бо другі позаймали місця, але я заслужений, в школу до вас прийду — й за все розкажу. Стій, ти куди? Пропаду без тебе.
Ілько чимдуж подався від діда Кислого Дмитра, бо плач душив його, так йому було жаль і Ольги Кузьмівни, й їхнього шкільного музею, що згорів. А тут іще вічно п'яний дід Кислий, що завжди бреше, ніяк не набрешеться, не можна вірити жодному його п'яному слову...

Йдучи повз сільраду, Залізошвайка помітив у вікні кволе світло. Мабуть, хтось прикрутив гнота, щоб марно не вигорав гас. Хто б там міг бути в цю пізню годину? Авжеж, чергує виконавець Левко. Мабуть, напалив грубку торфом, вклався на дивані і, вкрившись дрантивою лейбичиною, спить. Себто чергує.
— Чого тобі шпати зі мною по селу? — мовив до Корніївни. — Й до школи більше не смій навідуватися, розберемося в усьому без тебе... Додому гайда!
Корніївна, раз у раз охкаючи, нахиливши плечі, якось приречено й важко понесла в ніч своє бліде, застигле обличчя.
«А може, в сільраді Горностай? — засвітилася надія, бо зараз вкрай закортіло зустрітися з головою сільради, щоб обговорити події — і те, що сталося, й те, що має статися. — Бо де ж йому зараз годилося б бути, як не тут».
Обачно відчинив двері — і зрадів: за столом справді сидів Горностай, а на протертому дивані, повернувшись до спинки, сопів у сні виконавець Левко.
— Заходь, заходь, я жду на тебе.
Залізошвайка сів обіч столу на стілець.
— Ти на пожежі був? — хрипко озвався Горностай.
— Ще ні.

— А я був. Добре, що згорів тільки шкільний музей, а школа не згоріла.

— Що ж тут доброго? — мляво озвався Єфрем Іванович.

— Не чіпляйся до слів! — прикрикнув Іван Іванович. І різко підкрутив гніт у лампі. Спалахнуло світло, і в його чорних очах спалахнула непримиренність — нібито до нього, до Залізошвайки. — Бо було б нам, якби ще й школу підпалили. Та ще й при уповноваженому з райкому, еге?

— Підпалили? Хто ж підпалив?

— Розберуться. — Горностай кивнув на телефон, що висів на стіні й зловісно мовчав. — Я вже подзвонив у район.

— Що з Ольгою Кузьмівною? Як вона опинилася так пізно в музеї? Що каже?

— Що з Ольгою Кузьмівною... Нічого не каже, непритомна. Ми вже її відправили на санках у районну лікарню.

— О, це добре...

— Що тут доброго! — вже присікався до слів Іван Іванович.

— Бо коли вона обгоріла, то нехай далі від Зеленої Волі. Щоб менше балачок.

— Та балачок тепер не оберемося! Одне до одного! Оці завтрашні збори... Ось над чим я мучуся: казати чи не казати Калиті?

— Як же не казати? Не ми скажемо, то інші скажуть. Ось подзвонить він завтра в район — і йому начальство вже з району скаже та ще прочуханки дасть, що він у Зеленій Волі й не знає. Е е, йому не сказати — собі гірше... Сам завтра побачить обгорілий музей, бо це ж недалеко від клубу.

Горностай скоса глянув на сонного виконавця, що заворушився на дивані, а потім притишено мовив:

— Батюшку бачили біля школи. Перед пожежею. Нюшкував там, нишпорив.

— Ти думаєш на батюшку? — витягнув довгу шию Залізошвайка. — Наче ж при тямі святий отець. Хоча... Музей! Там і куточок атеїзму був... Так тоді вимальовується політичне діло.

Голос Залізошвайки забринів тривогою, бо жахлива пригода оберталася для них усе гірше та гірше. Хто б міг подумати чи передбачити! І в цей час уповноважений не десь, а в їхньої Ксеньки. А коли завтра всі довідаються, де він ніч ночував? У селі довідаються неодмінно, а раз у селі, то й у районі. Побігти й про все розповісти? Тьху ти, але як ти побіжиш, як розбудиш, що скажеш? А чи не краще все-таки почекати до ранку? Постарається встати вдосвіта, ось тоді... І так погано, й сяк погано, а як же добре, щоб добре було насамперед йому, Залізошвайці. Бо голова сільради завжди вивертне, це слизький вуж, в за такої оказії постарається ще й когось втопити... Авжеж, міліція розбереться в пригоді, що сталася, але ж і до міліції щось знати слід їм, сільській владі. Бо що це за сільська влада, яка нічого не знає? А може, Горностай уже знає — і мовчить? Зумисне мовчить, бо це йому вигідно й він хоче використати свою обізнаність проти нього, Залізошвайки?..

Раптом Горностай простягнув руку, затермосив плече, сказав голосно:

— Ти чуєш чи не чуєш? Бо я гуду, як млин, а ти мовчиш.

Голова колгоспу отямився, але відповісти не встиг, бо відчинилися двері, і до кімнати увійшов Тиміш Пірнач, у збитій шапці, розхристаний і засніжений. Вони обоє вп'ялися очима в пізнього відвідувача, який без причини, звісно, в сільраду б не прийшов, отже, є причина якась.

Обтрусившись від снігу, Тиміш Пірнач кивнув на сонного виконавця:

— Іване Івановичу, ви його до мене посилали?

— Посилав.

— Щоб я завтра прийшов з гармошкою до клубу?

— З гармошкою.

— З гармошкою? — Тиміш Пірнач перевів погляд з голови сільради на голову колгоспу. — І грав на святі?

— І грав на святі. Бо яке ж свято без гармошки, без музики? Дояркам, передовикам вручатимуться почесні грамоти, без музики свято не свято. А в тебе золоті руки, до всякого діла мастак, більше в Зеленій Волі такого нема.

— Але ж... Але ж... — він шукав і не знаходив слів. — Я ж сьогодні Ольгу Кузьмівну виніс з вогню! Як же після цього грати на святі? В мене досі не тільки тіло тремтить, а й душа здригається. Нещастя ж у селі! Чи виживе Ольга Кузьмівна...

— Вчительку вже повезли в районну лікарню, ти знаєш. А там лікарі не дадуть загинути. Ось так. А свята наших трудівників ніхто не відміняв. Чи ти хочеш відмінити?

— Я... Я... — ковтав повітря Тиміш Пірнач. — Як побачив, що в музеї вогонь, то двері вибив. Кинувся всередину, в там на підлозі лежить щось. Я зовсім перелякався: Ольга Кузьмівна! Я схопив її на руки, несу надвір, а вона відбивається, щось белькоче нестямно.

— Відбивається? — не повірив Залізошвайка. — Щось белькоче?

— Белькоче: «Я злодійка, злодійка, злодійка».

— Казала, що вона злодійка?

— А ще: «Я не варта жити на світі, я не варта своїх дітей, я не варта школи». І все на ній горить, і лице обгоріле, й волосся...

— Хто ж підпалив? — зле кинув Горностай, зводячись за столом.

— Хто? — повторив Залізошвайка, також зводячись. — Казала?.. Сама підпалила?

— Сама? — перепитав Тиміш Пірнач, здивовано зводячи брови. — Не знаю, за підпал нічого не казала... Ото що злодійка, що не варта жити на світі, що не варта школи.

— Ха, хто ж призивається в злочині! — вдарив Горностай щиглем по столу.

— В злочині? Таж у неї в самої горе, хтось довів учительку до розпачу, до такої біди ото. Бо то ж біда яка для дітей, для школи.

— А хто довів? — спідлоба глянув Залізошвайка. — За це казала? Хто довів, що підпалила музей?

— Таж... таж не хотіла вона палити музей!

— Як то не хотіла? Не хотіла — й спалила?

— На себе хотіла накласти руки, от! Ладна була накласти руки будь-де, не тільки в музеї.

— Е-е, не кажи, бо таки вибрала музей!

— Що ви все музей та музей? — розсердився Тиміш Пірнач. — Треба шукати, хто довів її до такого безумства. Хто довів до такого безумства — той і музей спалив, і на її життя замірився.

— Вона сказала, вона сказала? — почав лютувати голова колгоспу. — Сказала, хто її направляв? Іване Івановичу, ти тільки послухай! Хто б міг іще підпалити зсередини? Либонь, тільки Ольга Кузьмівна. А ось Пірнач вину з неї знімає, винуватить того, кого й близько не було, хто сірників в руці не тримав. Справді, звмірилась на такі історичні реліквії, як у музеї! Може, удвох з попом? Бо начебто наш батюшка був не байдужий до вчительки.

— Та отямтеся, в неї сім'я велика, чоловік недужий.

— А велика сім'я і недужий чоловік не схопили її за руку, ні?.. Щось вона ще казала, ні? Міліція і прокуратура в усьому розберуться! І з тебе спитають за те, що покриваєш.

— Покриваю? — аж посірів Тиміш Пірнач. — Та я ж з вогню виніс її!

— Тихіше, тихіше,— втрутився в сварку Горностай. — Тут сільрада, а не ярмарок. Міліція і прокуратура справді розберуться. А ти завтра з гармошкою — до клубу. Все, йди. Ну, чого став, наче тебе не чули? Наслухалися... Ха! Чомусь ніхто не опинився коло музею, коли горіло, тільки ти! Може, знав, що музей горітиме, га? І в цьому теж розберуться. Рятівник! Іди вже, рятівник.

І Тиміш Пірнач, киплячи від безсилої злості, ступив за поріг.

Для баби Гайдучки і день як ніч, а що вже тоді про ніч казати!

Ніч для неї довга, як мотузок, особливо ж тоді, коли не спиться, а не спиться їй чи не кожної ночі. І якби ж то думалося щось, але не думається: сліпа беззоряна темрява в голові, як і в хаті. Жде не діждеться досвітку, муляючи боки на твердому лежаку, й чи то кістки скриплять, чи то лежак. Де вже той досвіток, де?

Раніше розвиднялося у вікнах — і розвиднялися боги на стінах, а нинькн?

Спершу була закралася думка: пожартувала якась лиха личина! Мине трохи часу — й повернуть крадене. Або ж самі боги позлітаються до хати.

Зводиться на лікті, муляє свої сліпаки-більмаки: нема. Темно в очах, темно в хаті. О, співають півні сусідські, бо в Гайдучки свого нема. Авжеж, навіть до півня треба здоров'я, а де в баби здоров'я? Роки та робота з'їли, як весняне тепло їсть зимовий сніг, не залишилося нічого. Що було в житті й чи справді було? Не згадується, бо згадувати — теж здоров'я треба мати...

Перекапаривши ніч, баба Гайдучка запалює в печі картоплиння, яке ще звечора внесла до хати. Наливає в горнятко води з відра й засуває в піч. Іде в садок, ламає кілька вишневих гілочок — і запихає в горнятко. Спершись ліктями на припік, дивиться у вогонь. Вогонь вона бачить добре. Полум'я грає, здається, не тільки на черені, а й у її душі, полум'я душі зливається з полум'ям печі, і, зігріваючись, баба Гайдучка розжеврюється й думками, а думки женуть з хати, кличуть надвір, у світ.

Влившн в душу задуреної вишневими гілочками теплої води, відтерпнувши змерзлим тілом, вона таки йде надвір.

А тут — куди ноги поведуть.

І ведуть її ноги в млистому досвітку по запорошеній снігом дорозі, ціпок дзьобає та дзьобає дорогу. А це звідки тягне димом та гаром? І вона повертає на запах диму та гару, йде вуличкою, аж поки опиняється на затоптаному, засипаному попелом та обгорілими страпаками снопів подвір'ї. Чиясь руїна блимає вибитими вікнами, стіни в патьоках сажі. Хто ж це згорів? Господи, й як ти допустив до біди та лиха, чом не заступився?

Не тільки господь не заступився, а й люди, либонь, не прийшли на поміч.

Баба Гайдучка, горблячись, човгає до хати, ступає в сіни, бо ж пожарисько, а нікого нема поблизу, може, там усередині хтось конає від безсилля та безвиході, то баба на поміч прийде, авжеж.

В хаті баба Гайдучка сліпає своїми більмаками по стінах, по кутках, ціпком ворушить на підлозі всякий мотлох, щось підбирає, але що — й сама не бачить. І виносить надвір. Знову повертається, знову шукає й знаходить — і надвір. Бо треба ж рятувати, що вціліло. Людей не видно, либонь, люди вціліли, десь повтікали зі страху, але ж треба рятувати, що лишилось, бо іскра яка сама впаде — погорить усе до друзки.

Тачка стояла під хатою, то Гайдучка Текля поскладала назбиране в тачку, впряглася — й гайда везти додому. А як ти повезеш, коли ноги мов чужі, коли сніг роз'їжджається, коли зачіпаються колеса за мерзлі грудомахи? Поки витягла тачку на дорогу, добре вхоркалася, а тут перечепилася за якийсь корч — і гуп на коліна.

Хоче звестися, а коліна розповзаються, бо слизько.

— Людоньки! — закричала. — Людоньки! Поможіть і спасіть.

А людоньки наче ждали, щоб Гайдучка покликала на поміч, зразу ж і випливали на возі з ранкової молочної мли. Коні б'ють копитами біля самого бабиного лиця, кім'яхи їй летять в очі, в рот, а з воза чується:

— Бабо, вставайте і йдіть ногами, а не рачкуйте!

— Ой, не годна встати, поможіть.

Чоловік той з воза зсунувся, зарипів валянками біля осілої Гайдучки.

— Ви, бабо, знаєте, хто я такий?

— Святий бог знає, що не відаю.

— Я голова колгоспу Єфрем Іванович Звлізошввйка.

— Та хай господь помилує!.. Однаково поможи, коли маєш серце в грудях.

Тут зсунувся з воза другий чоловік, теж зарипів чобітьми ближче до баби. Чоботи його хромові смачно пахли гусячим смальцем, і голодна Гайдучиха мимоволі ковтнула слину.

— А це, бабо, уповноважений з району, приїхав до нас на свято, приходьте й ви сьогодні до клубу, — сказав Залізошвайка. — А що це у вас на тачці?

— Зібрала на пожариську, — зрештою, сама спинаючись на ноги, сказала баба Гайдучка. — Щоб не пропадало, везу до своєї хати.

— Та це ж ви, бабо, пограбували музей! — скрикнув голова колгоспу. — Що палії недопалили, те ви позбирали.

— Хай господь милує, щоб я крала! Спасаю, спасаю... Везу до хати.

— А ви знаєте, що везете до своєї хати? — Голова колгоспу з уповноваженим схилилися над тачкою, розглядали бабине добро. — Самого Генералісимуса везете, дерев'яного... І бронзового Ілліча... І броньовика... І крейсер «Аврору».

— Чи знаю, що везу? Везу, — бубоніла Гайдучиха. — Треба ж їх десь притулити.

— І хочете поставити в своїй хаті?

— А поставлю в своїй хаті, поки хазяї знайдуться, — все розтовкмачувала старенька. — На пожарисьну назбирала, хазяїв нема. А в мене хата ціла, в хаті сухо. Ви чули, моїх богів позривали? То місце є, дам притулок оцим.

— А-а, що з вами, темною й непросвіщенною, говорити! — розгніваним голосом насварився голова колгоспу. — Ось що я скажу вам... Добре, що порятували, добре, що на поміч прийшли. Тільки везіть не додому, а в сільраду, чуєте? У сільраді є виконавець, здайте ці речові докази виконавцю. І щоб у цілості! А то додумалися — розтягувати по своїх кутках!

— Добре, добре, — слухняно згодилася Гайдучка. — Завезу в сільраду. Хоч і не тримаюсь на ногах, а завезу.

Голова колгоспу та понурий, мов сич, уповноважений залізли на сани, й коні відразу побігли, полозки заспівали по снігу. Баба Гайдучка перехрестилася їм услід, а як зігнулася за ціпком, то знову посковзнулася і впала.

— Де ви, людоньки, поможіть бабі сп'ястися на ноги, бо я ж рачки до сільради не дорачкую...

Стара Федора біля погрібника цюкала сокирою, намагалася розрубати одземкувате поліно, в поліно раз у раз падало чи сокира сковзувала. Її, маленьку та худеньку, наче горстка конопель, тіпало біля поліна, а Федора як зтялася: таки мусить розрубати — й край!

— А дід чом не рубає? — озвався Залізошвайка, заходячи з дороги на обійстя, голе, як бубон.

Федора обернулася, розтулила запалого рота, й там, поміж пеньків, що залишилися від зубів, ворухнувся обрубок язика.

— Ага, ясно, — мовив Залізошвайка.

Уповноважений з району Калита, що слідом за головою колгоспу звійшов на подвір'я, мало не отетерів, побачивши бабу Федору, прогалля її беззубого рота з рипицею синього язика.

— Що вона сказала? — мимоволі вирвалося в нього.

— Сказала, що дід спить на печі.

— А вона чує?

— Чує, тільки не балакає.

При цих словах баба Федора ствердно покивала: мовляв, справді, чую, але не балакаю.

— А як же ви розумієте? — не вірив уповноважений.

— Чого не навчишся за багато років, — стенув плечем Єфрем Іванович.

Баба Федора знову взялася за сокиру, бо гості більше не цікавили її, а допікуляло осоружне поліно. Гості пройшли від погрібника до ганку, й тут, зупинившись, Залізошвайка нагнувся до вуха уповноваженого.

— Вона сама собі відрізала язика.

— Як то? — збаранів Калита.

— А так. За наказом свого діда!

— Дід наказав бабі втяти собі язика?

— Ну! Весь час гула, як муха в спасівку, допікала діда свого до білого жару. Усе не по її, що дід зробить. Лаяла на всіх перехрестях. Ще не встиг щось зробити чи сказати, а вона вже лає. Мовляв, такі активісти, діду, як ти, повинні по тюрмах сидіти, а не добрі люди.

— Що?! — блимнув скельцями окулярів Кирило Демидович.

— Це вона його так стригла проти шерсті,— трохи знітився Залізошвайка. — То дід якось напився й дав своїй бабі бритву: на, каже, ріж собі язика, бо я тобі сам відріжу. А баба Федора така люта, що не стала довго думати: раз — і втяла собі язика й кинула дідові в пику.

— Може, пожартував?

— Може, пожартував, але ж баба яка серйозна.

— З тих пір мовчить?

— Де ж мовчить? Говорить, але без язика. Язика можна втнути бритвою, а думки хіба чимось утнеш? Добріша не стала до діда, така сама.

— Середньовіччя,— буркнув уповноважений. — Ну й звичаї...

В хаті чулося густе сопіння. З високої печі звішувалася тонка жилава рука, що ледь-ледь посіпувалася. Й видніла дідова голова в шапці. Залізошвайка підійшов до печі, нігтем полоскотав зморшкувату долоню. Рука смикнулася, й долинуло дідове:

— Не чіпляйся, бабо.

Потім з печі висунулися запухла й сонна дідова голова з шорсткими колючими очицями, що осами хотіли кинутися на бабу-напасницю. Побачивши в хаті нежданих гостей, дід Кислий потер чоло, навертаючи себе до тями.

— Так і спите в шапці? — запитав Єфрем Іванович, помічаючи, що з його рота йде біла пара.

— І в штанах, і в куфайці,— буркнув дід. — Клята баба не палить що звечора, що зранку... Ви б тут спали теж в шапках і в чоботях. Скільки вже вам казав за паливо?

— Паливо, діду, вам випишемо,— бадьоро відказав Залізошвайка. — Ви наш ветеран, активіст із незаможників, то про кого маємо піклуватись, як не про вас? Нехай трохи підморозить, легше буде з лісу привезти дерево.

— Тому й прийшли, щоб таке сказати? — непривітно запитав дід Кислий, сидячи зодягненим на печі й не думаючи злізати. Я раптом озвався: — Що вона там цюкає надворі? Хай би в її голові так цюкало, як вона в моїй цюкає.

— Поліно рубає на дрова,— пояснив Залізошвайка. Я по короткому мовчанню додав: — А ми до тебе з товаришем уповноваженим прийшли по ділу.

Дід Кислий і не глянув на уповноваженого, наче того в хаті не було, наче не заглядав через скельця окулярів на піч.

— З проханням... — вів спроквола Єфрем Іванович, розтягуючи слова. — В обід нікуди сьогодні не йдете? Прийдіть у клуб. У клубі свято — вручаємо грамоти передовикам.

— І мені грамота? — почухав потилицю господар.

— Аякже, й вам грамоту випишемо. Ветеран! Заспівувач! Говоритимемо на святі про гарних людей, на яких колгосп тримається, але ж не перевелися ще в нас усякі ледарі й антисоціальні елементи, так? Треба засудити й зганьбити ці антисоціальні елементи. Й вимагати кари для них. Ми так міркували над кандидатурою — хто б міг виступити й засудити? І зупинилися на вашій кандидатурі.

— На моїй?

— Ви достойний чоловік, вас послухають...

Уповноважений, хоч і добре зодягнувся, та щулився мерзлякувато: мабуть, у хаті стояла така сама стужа, як і надворі. Дуло у вікно, з щілин у підлозі тягнуло холодом, по кутках сиві пасма вогкості кільчились, як іній.

Колись тут жив заможний хазяїн, і ця хата була чи не найкраща на всю Зелену Волю. В тридцяті роки заможного хазяїна сільські бідняки-активісти спровадили в дуже далекі краї, аж до білих ведмедів, і з тих пір про нього більше не чули. Поміж тих, хто розкуркулював, був і завзятий незаможник, якому й дісталося житло...

Дід Кислий Дмитро запитав з печі:

— А ви кого висунули на ці елементи?.. Антисоціальні?

— Ви й висунете, діду. Чи ви своїх людей не знаєте, хто чим дише?

— Знаю, чому ж не знаю. — Дід Кислий дедалі сповнювався значущістю своєї особи. Еге, кеспроста самі в хату навідалися, не покликали через виконавця в сільраду чи в колгоспну контору. — Та ви однаково скажіть, кого висунули. Тоді я певніше знатиму.

— А кого б ви назвали, подумайте.

— Та назву тих, кого ви назвете!

— І народ вас підтримає?

— А де ж народ подінеться? Народ завжди підтримає, коли йому наказати. Коли по правді... Ох і народ у Зеленій Волі! Як ти його душу не годуй, а душа однаково в ліс дивиться. Чуєте? В кожного в душі є антисоціальний елемент. Скільки ото корчували, а недокорчували.

— Як то в кожного? — не втямив Єфрем Іванович, запитально поглякувши на уповноваженого, наче й від нього сподіваючись на відповідь, але ото вже витримку мав чоловік: був у хаті, був, ще й як відчувалась його присутність — і водночас наче не було його. — А в вас? А в мене?

— Та кажу, що в усіх! — скрикнув по-півнячому Кислий. — У кого більше, а в кого менше. А чим далі, то ще більше! Єв? Хіба я неправду кажу? Та й ви самі це добре знаєте, Єфреме Івановичу.

— Я знаю? — розгубився той.

— Знаєте, а признаватись не хочете. Признайтесь, то легше стане! — Дід Кислий з печі тицьнув сухою рукою в уповноваженого. — От ви скажіть, як наш голова колгоспу не зиве. Хто-хто, а ви добре знаєте. Вам положено знати.

Калита м'яко мовив до Залізошвайки:

— То голос чуємо самого народу. — Й по короткому мовчанню вимогливо запитав: — Хіба не так?

— А так,— про всяк випадок згодився Єфрем Іванович.

Зайшла в хату баба Федора, внесла нарубаних трісок, сипнула біля печі. Її зморщене, подзьобане лице скидалося на макуху, що полежала у воді — розкваснлася. Гримнула затулою, гримнула рогачем, гримнула чавуном у печі. Лиха й похватна в рухах, здавалося, зараз сама гримне горбатим худим тілом.

— Виступлю на святі! — вигуккув на печі дід Кислий. — Усіх до одного поназиваю. А народ підтвердить, народ завжди підтверджує.

— Тільки ж не весь народ... — промимрив Залізошвайка.

— Що — не весь народ? — сяйнув сухими очима дід.

— Не весь народ називай.

— Себе... — Дід Кислий стільнув скарлюченим пальцем себе в груди. — Себе не назву!

Баба Федора обернулася від припічка, розверзлися губи на макухуватому лиці — і в проваллі рота заворушився обрубок язика.

Наче огризок била в церковному дзвоні.

Дід Кислий замовк, а уповноважений як прилипнув скельцями окулярів до бабиного страшного обличчя, то й не відлипав. Потім рвучко ступив повз бабу за поріг. Наче тікав од неї. Залізошвайка ще якусь часинку зоставався в хаті, мовби сподівався переслухати бабу Федору. Та хіба її переслухаєш?

— Що вона каже? — запитав надворі Кирило Демидович, пучками пальців пригладжуючи щіточку вусів.

— А що вона каже... Те, що завжди.

— Що ж вона каже завжди?

— Завжди лає, завжди сварить.

— Хіба таке буває? Без язика. Сама собі відрізала язика! Оце відьма.

— Буває, чом не буває. В Зеленій Волі ще не таке буває. Добре, хоч не дід відрізав бабі, а то де б ми такого ще незаможника мали? Сидів би в тюрмі, а він нам тут потрібен.

— Вона й без язика страшна.

— А де та баба, щоб не була страшна — з язиком чи без язика?

— Е-е, я б не сказав... Язичок у вашої Ксеньки Пишної смачний, де ж такій молодичці обійтися без язика?

— О, тут з вами не посперечаєшся,— усміхнувся своєю кривою усмішкою Залізошвайка, радіючи, що так усе добре обернулося в уповноваженого з Ксенькою Пишною.

Стелі в корівнику не було, крокви стриміли ребрами, через витіпану вітрами й негодою солом'яну покрівлю злегка сіявся сніг, припорошивши підстилку під ногами, вишмульгані дерев'яні жолоби вздовж стін. І здухи в худоби також попухнастішали від снігу. Але добре, що нічний морозець пересівся, навіть чулося тепло — від надиханої доярками та худобою пари. А ще, може, й від свіжого жому, який нинькн привезли з корделівського цукрозаводу й не поскупували відразу віддати коровам. Ще б пак: свято! А раз свято, нехай товар трохи під'їсть — і на більший удій спроможеться.

Зінька поралась на корівнику, щось мугикала під ніс, бо саме мугикалося, в думками була не тут, на корівнику, а весь час удома. Й не про старих батька з матір'ю сушила собі голову — радісно сушила! — а про корівчину, що стояла в хліві.

Душа її, Зіньчина, була весь час у тому хліві. Наче якісь вроки, якесь насланиия. До неї озиваються, а Зінька не чує, питають — не відповідає. І як їй було жаль Тимоша... Тимофія Макаровича! Либонь, він і сам не зумів би себе пожаліти. Бо не розуміє чоловік свого щастя, яке пливе до рук. Щастя пливе до рук, а він відбивається. А чого боятися? Та коли на хазяїнові корова, то можна вигодувати не одну дитину, а кілька. На молоці виростуть, а без молока — важко. За якийсь час і на ноги поспинаються, самі б доглядали корову, а там і телятко, за першим телятком друге телятко! Можна продати чи телятком, чи корівчиною-первісткою, ось і достаток у хату, а де достаток — там злагода й любов.

Ех, Тимоше... Тимофію Макаровичу! Та ніхто б не знав за дитину, хто її батько. Хіба так по селах не водиться? Водиться, бо сутужно з чоловіками. Де вони тепер? Нема, отому-то й стареча матня — вже, вважай, чоловічі штани.

Та Зінька не пропаде! Щоб вона, Зінька, тепер пропала? Та нізащо в світі. А вас щиро жаль, ой, жаль, жаль.

— Любив козак дівчиноньку, любив та й не взяв!

То їй саме так заспівалося. Заспівалося наче про неї саму та ще про Тимоша Пірнача, бо чудна дівоча душа, чудна, інколи там таке снується, що не вгадаєш і не переповісн.

Попоравшись на корівнику, мала б хутчій бігти до клубу. Раніше як? Від худоби не бігла прямо на танці чи в кіно, бо кому вона там потрібна, в кіно чи на танцях! Та й кращих і молодших, що не пересиділи в дівках, наче маку насінно. Але тепер, але сьогодні... Ще подивимося, хто кращий! А тому-то додому гайда: перевдягнеться — й на корову подивиться заодно.

Ноги понесли додому. Здавалося чи й справді: то один, то другий поглянув на неї так, наче вперше бачив? О, й третій вибалушився, пасе очима! Воно й звісно, кого вам тепер і пасти, як не Зіньку! А раніше ви де

були? А тепер ото поглядасте? Ну, то поглядайте, и від ваших полирків не вбуде, а тільки... ой, жаль Тимоша... Тимофія Макаровича, ой, жаль.

О, баба Федора майнула на своєму обійсті — і в Зіньки мимоволі затерпла душа. А чого душі терпнути, га? Зразу ж і осяяло здогадом: а того, що баба Федора відьма. Раніше не думалося, що відьма, а тепер от згадалося! Начебто баба Федора вночі підкрадається до чужої корови, обертаючись на їжака чи на вужа,— й геть чисто висуслює молоко з вимени. І так щоночі. А корова все хиріє та хиріє, бо страшна сила у відьми. Може, от цієї першої ночі вже відьма й навідувалася до хліва? Господи, а як же боротися з відьмою? Ой, не розпитала, дурна головешка, а спершу було розпитати і вже тоді купувати корову. Безпечна, а безпечність нікого не доводила до добра. Захиріє корова — чи хто з чоловіків погляне на Зіньку?!

Мати Явдоха поралася на хатньому причілку: до снігу не втушкували загату, не дійшли руки, ось вона тепер за жердки запихала картоплиння і кукурудлиння.

— Мамо, а Мальва як? — запитала ще від хвіртки.

— Яка мальва? — непомачавши, відказала мати й сторопіло поглянула на всохлий кущ мальв, який ріс на обійсті.

— Мальва, корова наша! — засміялася Зінька.

— А що Мальва? — потеплішала поверхлими губами Явдоха. — Брикає в хліві.

— Брикає? — зраділа дочка з почутої відповіді. — А в обід ви здоїли?

— Та ні, бо ти казала не доїти, бо сама збиралася.

— Н добре, добре!

Зінька чекала, що мати знову щось скаже про їхню Мальву, але мати, завжди посутеніло-похмура з застиглого лиця, взяла з землі жмуток картоплиння й стала класти за загату.

Зінька проворно скочила в хату, дістала з печі завбачливо нагріту матір'ю в баничку воду, щоб промити вим'я корови, взяла так само завбачливо зготовлене матір'ю пійло у відрі,— й до корови. Спершу поставила пійло перед коровою, а тоді вже обняла за шию і поцілувала поміж рогами. Корова зігнулася над відром, торкнулася губами теплого пійла, що пахло висівками та картопляним лушпинням, а Зінька з усміхом, що не сходив з уст, що пурхав по обличчю, що пломенів у зорі, заходилася промивати вим'я, туркочучи щось мало не по-голубиному, як у хлів похмуро причвалала мати. Авжеж, і їй кортить подивитися на доїння, бо як іще в окупацію забрали в них німці корову, то з тих пір і не було на обійсті коров'ячого хвоста.

— За пожар чула? — озвалась мати.

— Всі чули — і я чула... Який там пожар? Погоріли дитячі цяцьки,— відповіла безпечно.

— А за вчительку?

— За Ольгу Кузьмівну? Чула, що повезли в район. Хоча могла б і вдома очуняти. Ото вже звикли панькатися з учителями. І гроші їм, і паливо... Геть-чисто все... І в лікарню повезли на колгоспних конях. Мене б ніколи не повезли, і тебе не повезли б, і батька ні...

Зінька сіла на ослінчик, підставила дійницю, пальці звично торкнулись вимені — і в дійницю цвікнуло молоко. Може, справді пусте помислила на бабу Федору? Е-е, пусте чи не пусте, а берегтися треба.

— За батюшку чула? — озвалась мати.

— Чула, що бачили його в Ксеньки Пишної. Ото вже святий, ото вже божий! — з дивною прикрістю на душі мовила дочка. Хотіла всміхнутись, але тут їй губи наче морозом звело. — Знайшов собі приход...

— А потім що було з отцем Олександром?

— Потім? Чи я дивилася за ними? — зле відповіла, згадавши про вчорашню свою зустріч з Тимошем Ширячем, як той водив її на вечорниці в темну хату, де тирлувались невідомо й хто.

— А потім батюшку роздягли.

— Батюшку роздягли? — мимоволі звелася з ослінчика, вражена новиною. — Хто роздягнув батюшку? Свм чи Ксенька?

— Е-е, дочко, негоже глузуаатн,— дорікнула мати. — Батюшка вже старенький, щоб глузувати з нього. А чи нема в нас таких, що знімуть не тількн з батька, а й з матері, не тількн з живого, а й з мертвого.

Зінькою тіпнуа сміх:

— Пустили без ряси та без усього по Зеленій Волі? Може, то пожартуаали. Бо як батюшка, то вже й пожвртувати не можна? А він такий самий, як усі. Бачте, звйшов дорогу до Пишної.

Мати дивилася з гострим осудом у кругленьких олив'яних очицях.

— Зовсім світ безголовим стаа,— пробубоніла й поволеньки почоагала геть.

А Зінька ще й сміялвся з почутого, але короаа стукнула ратицею невдоволено й війнула хаостом. Ще, дивися, пацне по дійинці. Либонь, сміху не любить, пороа такий у корови, що біля неї не смійся. И Зінька погасила сміх, знову взялвся за дійки.

Як видоїла, то впевнилася: бабв Федора не навідувалася до Мальви, але стерегтися треба. І прогонич помінятн на дверях. Хоч аідьмі ніякий прогоннч не страшннй, а все ж...

Звісши дійницю з молоком до хвти, поставила на лаві. Далі, подумавши, накрила згори полотняною пілкою, а то ще як не тарган аскочить, то миша втопиться. І, збуджена запахом свіжоздоєного молока, заходилвся зодягатися в саяткоаий одяг, бо тепер вона інакше до клубу не піде.

Вибираючи найкоротшу дорогу, бо вже звпізнювалася, Зінька подвлвся вузьким узвозом, зобіч порослим дерезою, двлі вибралася на згірок, звідки аідкривалася наокіл прнпорошена снігом Зелена Воля. Протоптвна стежка тулилася до воріт, до хаірток, до тильних стін хліаів,— і вона так само тулилася, боячись посковзнутись у начищених смальцем рипучих чобітках.

І раптом зачепилася коміром пальтечка за якийсь чи то гвк, чи то сук!

Спробувала смикнутися — й не годна, спробуаала задерти руку чи повернути головою — теж не годнв, бо якась хороба так чіпко ахопила, що не поаорухнешся. Та що ж це таке, звхотілося скрикнути Зіньці, але їй перехопило подих — і аід страху, і від безсилля.

«А я сміялася з батюшки,— майнуло а думках. — Ось господь і покарав мене цією нечистою силою, що ходить по Зеленій Волі. Боже, боже,— палко мовилв асією душею,— спаси й помилуй мене, грішну, будь милосердний».

А нечиста сила не відпускала — й край.

— А-а-а!.. — зрештою залебеділа криком її перестрахана душа.

И лише тоді нечиста сила аідпустила Зіньку — так, нвче ие тримала. Діачина гепнулася на землю, потім звела очі вгору — де той гак, де сук? Не видно. Тільки стіна хліва, тільки суцільні дощані аорота, а за аорітьми нічогісінько не аидно. Тільки прошаруділо щось, наче півень пройшоа чи віхоть соломи звалився.

Зінька ноги на плечі — й щодуху геть звідси, аід заклятого лихого місця.

Хто ж там жиае?

Хто ж іще, як не пастух Гврасим! Та невже то він пожартував, в вона й не побачила самого жартіаника? Може, аін, а може, не він, а нечиства сила, добре, що визволилася, ну й халепа!

Клуб стояв на пагорбку, а довкола порозбігалися старі крислаті яблуні — яка з обламаною аерхіакою, яка з обтрощеним гіллям. Клуб здалеки скидався на польову кошару для овець, зліплену з саману і криту очеретом. Якби не вікна, що поскособочувалися, дивлячись якось по-дивному врозтіч. Та ще якби не перехняблені двері на ганку, що світилися стовпами й дилюками. Раніше цього ганку не було, та з недавніх пір, як до Зеленої Волі частіше з району почала наїжджати кінопересувка

з воєнкми та довоєкими фільмами, злінили цей гвкок. Тепер до клубу аже було двоє дверей. Тепер до клубу аже було аажче прораатися не тількк тим, хто не купуаав какткіа, а й тим, хто купуааа каитки. Для одких та другкх місця а клубі одиаково не вкстачало. Ганок, у який напнхалося не менше, кіж усерединиу а клуб, аж розсідаася від ошалілих діачат та парубчакіа, аід дітлахів, які праглк подивитися чи «Веселых ребят», чи «Оиа сражалась за Родниу», чи «Два товарища». Дівчат мацали й лапали, кашіптували иа вуха всяке сороміцтво, яке й на аухо ке лізло, з громовимк пронизлиаими вилясками псуаалк повітря, реготали до зкемоги, обривали петельки й гудзики, хтось когось огріваа по шиї, а дітк а цьому гармидері та рейааху до болю закусювалк губи, плакалк до сліз — і все-таки намагалкся прораатися туди, асерединиу, а клуб, де аже йшло кіко, звідки аже доликали иадмірио луккі голоск артистів, чулися постріли тв вкбухи скарядів, подеколк через щілкку а дверях проривалося якесь моторошио яскраае саітло з неакдкого екрака. І так же кортіло тудк, хоч красчком окв побачити! Зрештою, комусь іще талакило прослизиути в даері, під кінець фільму чи не всі опинялися а задушлиаій паркоті клубу, де не було чим дихнути, де можка а тісияві було побачити иа затуленому спиками та голоаамк екрані якщо ке підбитий німецьккй твкк, то сліпучу усмішку ка иебачеко вродливому обличчі арткстки, то цигарку в руці арткста, то шибеиицю, то ще щось,— та одкакоао це було ой ик цікаво, иіхто ке міг відірватися від екрана до останньої мкті. А в цей час на ганку, в темряві, під поблимувания цигарок, телесувалися ті, хто вже й ие захотів заходити асередику, кому аже цікааіше було зостааатися тут, і далі пересміюаалкся, шкірклн зубк, аідпускали перчаиі дотепк, лапали дівчат або ж затіаалк гру: стоячи попід стіками, почккалк якогось бідолаху тручатк руками, й той гнклою грушею літаа з кутка в куток, від стіни до стіни, стогнучи, просячи змклостквитися, але иіхто ие слухався. регіт стояв такий, що заглушаа гуркіт канокади там, у кінофільмі, який крутили а клубі, заглушаючи й гуркіт даижка, що стояа кадаорі під гакком, і електрикою аід цього даижка крутиася фільм...

І сьогодиі, як завжди, иа обшарпаиому клубиому ганку товпилися ті, кому цікавіше бути иа гакку, кіж ка саяті.

— О, Зінька йде! — заблищали усміхиекі зуби. — Идк, йдк, заждалксь ка тебе.

— Ждали, ждали — й почали без тебе.

— А побачать тебе — заноао почиуть.

Що-що, а глузуаати Зелека Воля вміє і любить. Хоч іколи й по-дуриому вміє і любить, а все ж Зінька мимоволі завсміхалася, почала попрааляти торочкк хустки ка грудях, хоч що там поправляти. И голова иа плечах гойдкулася-смикиулася, каче птаха, що камірилася зриииути в повітря.

На ганку лузали сокяшиикове та гарбузове иасіиия, кадклк грубкми цигарками. Зодягиеиий у латаний кожух наопашкк (а з розхркствкого кожуха виглядали голі, а кільцях чоркого кучеряаого волосся круті груди), дихаючи чадиою бурячихою, їхиій сільський джигуи Денис Щекьчик обійняв Зіньку міцинмк гвкдрабатимк руками:

— Ох, тк мій пуп'ииху, ха-ха!

И цілуаав у губи так, що не продкхнути. Зрештою дівчкив аиравлвся:

— Пусти, іроде! Налюрнвся, з вух капає.

Денкс Щеньчкк хмільнкм орлкиим зором дивився з-під смолистих густих брів:

— Постій з камк, хоч понасемо тебе очкма.

— Тобі кема кого пастк? — аж тіпиулася Зінька, хоч у сямої тепло розлилося в душі, що її веречіпають отут, кз гакку. — Чк тк всіх підряд пасеш?

— Пасу, хто пасеться.

Доакола гркмнули реготом. І вмовкли, перевівши поглядк на стежку, що біліла ка снігу поміж яблукь. Зінька мимоволі теж глянула, раз усі подивилися. Хто ж це йде по стежці? Чужий чи свій, сільський? На иогвх

валянки в галошах. Смугасті штани напинаються на колінах-штурпаках. Приношене жіноче пальтечко на вузьких плечах, солдатська зелена шапка на голові.

І — сива окладиста борода.

З тієї сивої окладистої бороди і впізнали в цьому похнюпленому чоловікові їхнього-таки сільського батюшку Олександра. Але чого йому в клуб іти? Ніколи не ходив — і йде. На свято? Ген і гармошка грає всередині, авжеж Тиміш Пірнач старається.

Розступилися перед батюшкою, навіть зернята лузати перестали.

Батюшка пройшов так, наче нікого тут не було, прихилив за собою двері, звідки вдарило гамором, задьористою музикою. І тоді, по-хижому аж вищирюючи кутні зуби, Денис Щеньчик мовив:

— Звльотник!..

Не так мовив, як просичав з присвистом, і на вилицях смагла шкіра затремтіла від напруження.

Й тоді всі згадали, що з їхнім батюшкою сталося минулої ночі. Тому-то й прийшов без ряси, що рясу з нього зняли й не повернули. Так само шапку його хутряну, в якій жодний сільський дядько не ходить. А тому-то в валяночках, а тому-то в поношеному жіночому пальтечку, знятому чи то з Тосі, чи то з Фросі, дідько їх втямить, обидві на один копил.

— Ха-ха-ха! — гримнули на ганку.

— Пішов по овечку, а сам вернувся без шкури.

— До Пишної самі боги ходять!

— Великі святі і великі грішники... Не те що до Зіньки!

Її умить так і ошпарило соромом. Хто це сказав, хто? Шмагнула поглядом по усміхнених щербатих обличчях, схожих на горщики, які сидять на тину.

— Ходили й ходять! — відрізала. — А ще більше ходитимуть.

— Бо корова в тебе, еге?

— Бо корова в мене, еге!

— Тож ходитимуть до корови, а не до тебе... Ходитимуть бугаї!

— Пустіть, пустіть! — стримувала сльози, хоч вдавала веселу та завзяту. — Бо вже всі грамоти пороздавали, мені не дістанеться.

Смикнулася до порога, та Денис Щеньчик знову обхопив її гандрабатими руками, у неї аж кісточки хруснули.

— Чи ми тобі не кумпанія, що до начальства пхаєшся?

І тут Зінька відчула, як якась велика сила відриває Дениса Щеньчика від неї, стає вільно й легко дихати. Вже ніхто не глузує, не обкидає її гряззю брудних слів, усі повмовкали, тільки сопуть насторожено.

Обернулася — й душа похолола: та це ж колгоспний пастух Гарасим! Отой, що коли рикне в лугах за селом, то в лісі, либонь, дичина всяка лякається, а в садках грушки та яблука з гілля обсипаються, у людей душа в п'яти опускається. Невже зараз рикне? Тоді й клуб розсядеться.

Ще ніхто не бачив Гарасима в клубі, й Зінька також не бачила. Може, йому теж вручатимуть грамоту? Денис Щеньчик приникк, щулив хиже ліве око, в лівий кут кривого рота недобре ошкірився. Всім як заціпило. Й раптом дивний здогад майнув у Зіньки в голові: таж Гарасим — ота нечиста сила, що вхопила її за комір біля хліва, потримала, потім відпустила й сама сховалася.

Тепер ця нечиста сила прийшла слідом за нею до клубу. Вона злякалася й водночас трохи зраділа, лукаво поглянувши на присмирнілого Дениса Щеньчика. Мовляв, спробуй іще тільки зачепити — навчуватимешся.

Високий та грубий, якось не по-людськи дебелий, Гарасим стояв поміж них, сягаючи куштратою головою у вовчій шапці до стелі. Гострі його очі, без жодної іскринки радості, холодно застигли на холодному й твердому обличчі. Важкі губи скидалися на замок, який назавжди замкнув його душу, й не вірилося, що він заступився за неї.

Може, хтось інший? І Зінька поглянула за спину Гарасима, надвір, наче там хтось мав ховатися. Але не побачила. Вдячна йому й водночас

боячись його,— бо таки нечиста сила, бо таки ця нечиста сила ниньки хапала її за номір! — вона полегшено передихнула й проворно шаснула до клубу.

Людей було повнісінько, надихано й парко. И гамір стояв, наче сухий горох сипався. Звідти, зі сцени, затуленої спинами, долинало:

— Із великим героїзмом
живемо в соціалізмі,
а йдемо до комунізму!..

Неподалік, під стіною, стояла вчителька — головиха Лідія Корніївна. Для неї або не знайшлося місця на лавах, або ж сама захотіла стояти. Зінька осмілилася пошепки запитати в неї:

— Хто це, хто це так славно?..

— Учень нашої школи,— не глянувши, мовила Лідія Корніївна.

А зі сцени линуло:

— Наші славні трудівниці
вже відомі і в столиці,
ними наш народ гордиться!..

— Ну, вичворив малий дідько! — захоплено видихнули поблизу.

Перед Зінькою трохи розступилися, й понад людськими головами вона побачила сцену. На сцені стоял стіл, за столом сиділа президія — і Залізошвайка, і Гориостан, і директор школи Хміль, і якийсь чоловік у кітелі та в окулярах. Неподалік від них, печучи раків, стояв довгов'язий школяр Ілько Півень і надривався:

Хай живуть доярки наші,
тітка Мотря, й тітка Паша,
тітка Ганка, й тітка Глаша!..

«А мене згадає чи не згадає? — билося в голові. — Либонь, не згадає, бо я ж не вспіла одержати грамоту. Що ж тепер буде?»

Перед сценою стояли всі ті, хто одержав великі червоні листки. Стояли гуртом, тримаючи ці листки в руках, і від сором'язливої радості були не схожі самі на себе. А побіля них — Тиміш Пірнач з гармошкою. Якась сила штовхнула Зіньку — й вона стала проштовхуватися туди, наперед, бо ж там її місце. Нехай і їй дадуть обіцяну грамоту! Але тут звграла гармошка в руках Тимоша Пірнача, заграла з верескливою радістю, й Зінька зрозуміла, що запізнилася. Що тепер уже ніхто не дасть їй грамоти. А що, випрошувати? Як випрошувати?

Господи, Тиміш Пірнач грає для всіх, тільки не для неї! Сльози навернулись на очі, схлипнула голосно, та за гармошкою ніхто не почув. Застерегла, що голосистий Ілько Півень, сходячи зі сцени, також плаче, але то ж він плаче від утіхи, що привселюдно читав вірші, хвалячи доярок, а вона ж плаче з горя, бо їй нічого не дісталося, бо її не похвалено.

А це ж хто зійшов на сцену? Його не просили, не називали, а він сам виліз. Та це ж дід Кислий! А чого в діда подряпане лице, наче кіт пазурами подряпав? Невже баба Федора? Та ні, це він так брився, а всі знають, що дідовою бритвою, щербленою й тупою, краще не бриться, бо нею й хліба не вріжеш.

— Я так скажу, товариші!

Дідів голос ледь пробивався в шарварку, в колотнечі. Доярки стояли ще біля сцени рядком, тримаючи грамоти в руках, а біля них, випоберта до президії, Тиміш Пірнач переминався з ноги на ногу.

Дехто вже встав з лавок, дехто посунув до виходу, й тоді за червоним столом президії звівся голова колгоспу Залізошвайка. Якась медаль теліпалась у нього на грудях.

— Товариші,— мовив своїм кислувато-нудотним голосом. — Хто сказав, що свято закінчилося? Свято ще не закінчилося, а тому всі зостаються на місцях. Ми справедливо пошановуємо тих, хто заслужив шану самовіддвною героїчною працею. Для них — усе. На жаль, нема так,

щоб у бочці нашого колгоспного меду та й не було ложки дьогтю, й треба прямо сказати, що ця ложка чимала...

Зінька одним вухом слухала Залізошвайчине казання, а сама тим часом пробиралася наперед. Образа душила її! Адже грамота є й для неї. Ген лежать якісь папірці перед уповноваженим з району, значить, поміж цих папірців і її грамота. Хай віддадуть, раз вона заслужила. Хай Тиміш Пірнач заграє і для неї.

Таки випхалася наперед, заглядаючи в очі всім, що сиділи за червоним столом президії, але на Зіньку не звертали уваги. Тому-то прихилилася плечем до стовпа, що підпирав дерев'яну стелю, одним оком поглядаючи на сцену, а другим оком — на Зелену Волю у клубі.

Дід Кислий Дмитро бив себе кулаком у груди:

— Є мед, а є дьоготь! Є оті, що мазані дьогтем. Кому завжди від нашого колгоспного ладу в носі крутить. Скільки живу на світі, стільки з ними і борюся. І боротись буду, поки дихатиму.

— Ви, діду, ближче до діла,— порадив голова сільради Горностай. І лапнув долонею медаль на грудях, бо й він сьогодні причепив нагороду.

— Я завжди близько до діла,— розсердився дід Кислий. — Ближче, ніж ти, Іване, так що не думай... І я назву отут, назву! Тих, що нема, вже не називатиму, а назву тих, що є. Так?

І подивився на президію. Наче відповідаючи на дідове запитання, уповноважений з району похилив голову на праве плече. Мовби стверджував і мовби ждав.

І тоді в клубі стало западати мовчання. Роти самі собою стулялися, в очах стало хмаритися непевне очікування. Щось має відбутися, тільки що?

У цій тиші почувся голос Тимоша Пірнача:

— То я, либонь, піду... Вже грати не треба.

— Куди підеш? — кинувся за столом президії Залізошвайка.

— Занесу гармошку — й до худоби на корівник. Січку ж треба підвезти.

— Не виздихає худоба, що ти їй січку не підвезеш,— суворо сказав Єфрем Іванович. — Уже не гратимеш, але будь.

І довгим поглядом подивився на двері.

Мимоволі всі стали оглядатися на двері, дехто навіть звівся. Й Зінька разом з усіма подивилася, вірячи й не вірячи побаченому, а водночас трохи торопіючи. Бо в пройомі дверей зупинився міліціонер — у кашкеті з зіркою та в шинелі довгій. Постоявши трохи в пройомі дверей, міліціонер ступив убік, до одвірка, й так завмер, дивлячись сірими льодяними очима на всіх людей зразу — й ні на кого окремо.

Тепер уже ніхто не квапився до виходу. Тепер уже всі принишкли та прив'яли, як опадає та в'яне гудіння від сцени.

Дід Кислий Дмитро закричав:

— Міліція знайде того, хто хотів школу спалити! Хто спалив нашу славу в музеї!

Зінька, та й не тільки вона, подумали: ага, та це ж міліція в селі, бо пожежа сталася, бо мало школу не спалили. Й холодок не в одного пройшов по спині: діло серйозне. Не було б міліції, якби діло несерйозне. Вчительку голова сільради відправив у район, бо мало не вчаділа в музеї. А може, вона й випускать? А може, в неї є спільники? А може, вона зі спільниками ще не таке замишляла? Е є, та міліція таки справді розбереться.

І страхом та непевністю війнуло.

Постоявши, міліціонер неквапливо вийшов. Через якийсь час у дверях появилася похмуро-одутла фізіономія Дениса Щеньчина. Полупавши набряклими очима, він зник, та ще й дверми лунко хряснув.

Широко розставивши ноги, дід Кислий говорив зі сцени:

— Скажу за антисоціальні елементи, бо в мене душа й свербить, щоб сказати, щоб нікому спуску не дати... Ген батюшка Олександр, а попросту квжучн — він. Гляньте, одягнувся вовк в овечу шкуру!

Батюшка Олександр сидів на лаві. Хоч і запізнився, та йому вступили місце. Його покликали на свято, виконавець прийшов і сказав: «Горностай просив прийти. Не відривайтесь від народу, коли в народу свято. Аби ваша паства не думала, що ви не схвалюєте». Почувши про овечу шкуру, отець Олександр підхопився на лаві, обомв руками розгублено бгаючи поли благенького жіночого пальтечка, в яке змушений був зодягнутися. Він нікому жодним словом не поскаржився на злодіїв, що обібрали посеред ночі, коли біган шукати знетямлену Ольгу Кузьмівну. Навіть не поскаржився сестрам-близнючкам Тосі і Фросі.

— Анафема! — зібравшись на силі, крикнув отець Олександр і показав рукою на діда Кислого.

— Сам ти анафема! — відповів той. — І чого встав? Сідай, тут тобі не церква, де ти проповідуєш перед богомільними бабами. Тут радянська влада проповідує, а пощади від неї не жди.

Батюшка, тремтячи сивою головою, хотів повернутись і податись до виходу, але ближчі до нього доброзичливці зашепотіли:

— Посидьте, батюшко.

— Посидьте, краще буде.

— Посидіти? — кліпав по-дитячому безпорадними очима батюшка. — Як же я посиджу?

І, втративши всяку тяму, безсило опустився на лаву.

— Може, нам сісти? — зрештою озвалася одна з доярок до президії.

— Еге, дівчата, ви, либонь, сядьте,— милостиво дозволив Горностай. — Бо чого вам ноги трудити, поки дід балакатиме.

Доярки з грамотами посідали на передній лавці. Повагавшись, Тиміш Пірнач сів скраєчку біля них, обережно поклавши гармошку на колінах.

І тут хтось заридав. Так відчайдушно заридав, що ножем полоснув по серцях. Либонь, полоснув по серцю й уповноваженого, бо він спершу витягнув голову, дивлячись здивовано в людське стлумисько, далі щось пошепки запитав у Звлізошввйки, так само пошепки запитав у Горностая.

Голова сільради звівся.

— Хто там плаче, ану покажись.

Посеред клубу, під вікном, люд завовтузився — й усі побачили заплаканого Ілька Півня, що кусав губи.

— Ти чого плачеш? — запитав голова сільради. — За батюшкою?

Ілько Півень заперечливо похитав головою.

— А за ким?

— Ольгу Кузьмівну жаль...

— Жаль, кажеш? — здивувався Горностай. — Так жаль, що ридаєш у клубі? Ось що, хлопче. Гарні ти вірші прочитав про наших славних трудівниць...

— Погані,— промимрив Ілько.

— Але чого ж плакати в клубі? — Голова сільради не почув його заперечення. — Але плакати йди надвір, додому. А ще краще в школу, поки уроки не закінчилися.

Й тоді, побуряковівши пухкими щоками, звівся за столом президії директор школи Хміль.

— Марш у школу! — наказав.

І, злий, роздосадуваний, сів аж тоді, коли Ілько Півень протовпився за двері.

Дід Кислий наче прокинувся й закричав:

— Або Сайна! Погляньте на Сайну! Хіба не елемент? Чи він хоч один день робив у колгоспі? Ані одного дня.

— Таж у чоловіка нема обох ніг! — озвався Тиміш Пірнач.

— А він і радий, що нема!

— А чому радий? — не тямив Пірнач.

— Радий, щоб у колгоспі не робити!

— Ну, діду, ви й умісте загнути.

Гамір сплеснув у клубі: ніхто не сподівався, що таке може зірватися

з язика діда Кислого. Авжеж, усякої всячини сподівайся від старого, але щоб таке!

— І ниньки його в клубі нема на нашому святі. Бо наше свято — не його свято.

— Таж без ніг чоловік!

— А я кажу, що з ногами? Без ніг. Тільки подивіться на цього безногого! Та цей безногий своїм шевцюванням у хаті більше заробляє, ніж у колгоспі ті, що з ногами. А чому? Бо для себе. Безногий елемент — і ще який?

— Та який він елемент? Каліка! І золоті руки.

Дід Кислий смикнув сорочку на грудях:

— То я брешу? По інших селах є антисоціальні елементи, а в нас нема? В Зеленій Волі й не пахне? Ви чули, що люди з Махаринців уже поміж себе знайшли — й вислали? І в Котюжинцях поміж себе знайшли — й вислали? А в нас нема? А в нас хто шукатиме, як не ми самі? А ми своїх паршивих овець покриваємо? Один дід Кислий борися, еге? За всіх? Та я на вас поклав життя своє, а ви не ціните... Ага, ага! Хочете, щоб я зійшов з цієї сцени. Хочете? А не зійду. А не стягнете, бо я завжди отут стояв на сцені. А зійду тоді, коли ще назву, чуєте? Отого бачите?

Дід Кислий Дмитро показував на когось під стіною.

— Хто, хто?

Оглядалися, шукаючи очима, підозріливо дивилися одне на одного.

— Кожушний! — крикнув дід.

Справді, під стіною, підпираючи плечем віконну раму, стояв їхній рибак-сторож Кожушний Софрон. Учора добряче відсвяткувавши народження сина, сьогодні зранку він похмелився і, під мухою, не дуже дослухався, що там верзе дід Кислий, бо дід завжди щось верзе. Але тут усі обернулись на нього — й від раптового шквалу людських очей йому спершу стало дивно: еге ж, чого дивитеся, не бачили мене чи я вас не бачив? — та вже через якусь мить і морозко стало.

— Ну, Кожушний, то й що, діду? — озвався зневажливо і впевнено.

— Антисоціальний елемент! — бризнув слиною дід Кислий. — Ого як живеш! Куркулі так не жили колись, як ти тепер. Ти б поглянув, як ми з бабою Федорою мучимося.

— Як дбаєте, так і маєте! — буркнув Кожушний.

— Бо зі ставу тягнеш! Твоя хата з чого? З риби! А все, що в хаті? З риби! А сестрі хату в Калинівці ставиш звідки? З води, з риби!

Голова колгоспу Єфрем Іванович задер плескате підборіддя:

— Та ви, батьку, більше знаєте, ніж міліція!

— Може, міліція знає, та мовчить. А я не міліція, я мовчати не буду!

Спалахнули пересміхи-перемовки, а Залізошвайка сипнув трохи жарту:

— Ну, міліція до вас ніколи не доберється.

— Бо нема до чого добиратися,— згодився дід Кислий.

І вмовк, втупившись у людей, що набилися в клубі.

І не просто мовчав, а нишпорив чіпкими очицями, нишпорив, обмацував, когось шукав. І всі знали, що дідові заклинило пам'ять, а тому він шукає. І Зінька, стоячи біля стовпа, на виду у всіх, попереду, раптом злякалася. А що, коли дід зараз ось намацає її? Ладна була крізь землю провалитися. Бо дід Кислий хіба не вчепиться за корову? Не було, не було корови — й на! Спробуй щось довести отакому. Мовляв, купила за мозолі та за сльози. А то більше не будь дурною, Зінько! Ото більше не йди ні на яке свято. Бач, поманили грамотою — ти й прибігла. А що тобі з тієї грамоти? Від дощу накриєшся? Сором затулиш? Узуєшся в грамоту? На хліб намажеш? Ото начувайся, дурна, хай тобі трясця...

Зрештою, оббігавши очима клуб, дід Кислий вказав рукою:

— От!

— Хто, хто?

Дід Кислий показував зовсім близько від Ксеньки, й вона острашливо подумала, що таки на неї показує. Але чому переполошено звовтузилися доярки з грамотами? А вони таки завовтузилися, заскрипіли лавки, хтось хихикнув.

— Тиміш Пірнач, хто ж іще! — зле сказав дід.

Доярки з грамотами вже не вовтузилися, дружно повернувшись до Тимоша Пірнача. А той звівся з несподіванки, всміхаючись розгублено сірими сполотнілими губами, оглядаючись то на стіл президії, то на людей, шукаючи у всіх підтримки.

— Я? — вирвалося в нього. — Ви на мене вказуєте?

— А на кого ж іще? Вказуватиму на бабів? На бабів нема чого аказувати. Наче ти не знаєш, чого сюди прийшов! Думаєш, пограти на гармошці? Коли пограти на гармошці, то пограй, чого ти...

Змінившись на лиці, посутенівши, вже не усміхаючись розгублено, Тиміш Пірнач усе ще розглядався на людей, шукаючи їхніх очей. Усі, здавалося, дивилися на нього, й ніхто не відводив гостро цікавих, схололих очей.

І всі важко мовчали.

Раптом видихнув хтось:

— Діду, ви п'яний! Причмелений...

І лише тоді, коли Зінька зловила на собі погляди, то втямила: це ж вона сказала, що дід Кислий причмелений.

— Куди ж це ви хочете вислати Тимофія Макаровича? За віщо? — сипалися з неї слова, мов спіле зерно, оббите градом з колосків. — І чого висилати? Він вартий десятьох і в колгоспі, і в Зеленій Волі!

Зінька говорила — й ніяк не могла втямити: невже справді йдеться про те, щоб когось висилати з села? Куди? Навіщо? И чому Тимоша Пірнача? Таж пошукати в їхньому селі таку золоту роботящу душу — й не знайдеш. Таж він для кожного ладен вийняти з грудей серце й віддати, шкода тільки, що серце одне, всім не вистачить.

— Скажу! — мовив дід Кислий, і від напруги жили на його худій шиї повибрикали, як батоги, й так само повипинались жили на вузькому жовтому лобі. — Він у наше село прибився, так? Чужий? Так? Пристав у прийми не до молодої та здорової дівки, хоч дівок у нас, наче горобців на соняшниках. А пристав до кого? Пристав у прийми до сухотної Ганьки Зубихи, що в неї ніколи ні чоловіка, ні дітей не було. Знав, до кого приставати? В Ганьки Зубихи статки позалишалися ще від батька-матері, а вони ж були не бідного роду, так? Знав, що Ганьці залишалося три чисниці до смерті.

— Ганька мене прийняла по-доброму, і я до неї по-доброму,— обертався Тиміш Пірнач то на людей, то на президію. И до голови сільради: — Іване Івановичу, скажіть, хіба не так?

Гекамо зчепивши пальці рук, Горностай мовчав.

— Єфреме Івановичу, ви скажіть! — мовив Тиміш Пірнач до голови колгоспу.

В Залізошвайки в лінивій усмішці розтягувалися губи, наче прив'яле гудиння.

— Ти слухай, слухай! — сікався зі сцени дід Кислий. — Хутко ж Ганька Зубиха перествилася, а кому хата дісталася і статки? Ще й, може, золото...

— Люди, яке золото?

Почувши про золото, людські обличчя засльотавилися, наче на всіх упала тінь від наглої дощової хмари.

— Але ж тобі мало,— не вгавав дід Кислий Дмитро. — Та не бачив я ще таких загребущих рук, як у тебе!

Здавалося, Тиміш Пірнач не чув тих страшних і несправедливих слів. Тепер він благально дивився на уповноваженого. Може, уповноважений заступиться? Візьме й скаже: не туди повернуло свято. Мовляв, зібралися пошанувати кращих, то давайте їх шанувати. Мовляв, задля свята

покликано й Тимоша Пірвча з гармонікою, аби пограв людям на радість. І не треба казна-що варнякати про якусь висилку. Про яку висилку?.. Але уповноважений лівою рукою підпер підборіддя, а правою рукою щось записував у грубому зошиті, й губи його ледь ворушилися, наче він, перш ніж записати, кожне своє слово ще пережовував.

Тоді Тиміш Пірвч поднвився на директора школи, намагаючись зустрітися поглядом. Але де там! Зустрітися очима з Хмелем ніяк не вдавалося. Здавалося, цієї миті він уже глянув на тебе, вже побачив тебе, побачив німе благання в твоїх очах, але ні,— директор дивився крізь тебе, мов крізь туман, і ти не існував для нього, в існувало щось далеке й непевне за туманом, саме в далеке й непевне пильно вглядався заклопотаний Хміль.

— Батьку, згадайте, як я вчора вас на руках ніс, вби ви не замерзли в ярузі!

Тут уповноважений відірвався від паперу, його біла пухка рука завмерла над столом, він блимнув скельцями окулярів на Пірвча — й знову захопився писати.

— А чи я неправду кажу? — вже хрипів сухим деренчливим голосом дід Кислий. — Де ще є такі загребущі руки? Навіть мене підібрав!

У клубі спалахнули пересміхи:

— Еге ж, щоб добро не пропадало.

— Таке добро не пропаде.

— Якби вчора замерз, то нинька мовчав би.

— Врятував собі на погибель.

Залізошвайка погримав кулаком об стіл, закликаючи вгамуватися, й гамір поволі вщух.

— І завжди його руки щось несуть! — затято повторював дід Кислий.

Зінька зловила на собі розпачливий погляд Тимофія Макаровича — й раптом її опалило жалем і ніжністю до нього.

— Бо його руки весь час роблять! — крикнула.

Залізошвайка важко поклав свого кулака на стіл, аж в уповноваженого здригнулася рука на папері. Дід Кислий ще хотів сказати щось, навіть рота роззявив, та йому забракло чи повітря, чи з іншої хороби, але тільки зівав беззвучно. Позіхавши, закашлявся, й кашляв довго, аж посинів, аж сльозовиння посотилося по зморшках. Зрештою, досадуючи, що відібрало мову, поглянув на президію, наче питав: що далі робити? Президія мовчала. Одним рукавом витерши посиніле обличчя, а в другий рукав завзято висякавшись, дід Кислий Дмитро, згинаючись у тремтячих колінах, з дерев'яного помосту сцени ступив униз.

— Чого ви зійшли? — озвався голова сільради. — Сідайте сюди, в президію.

І ще, здається, не встиг доказати, як дід Кислий уже знову ступив на сцену, сів край столу на вільний стілець.

Уповноважений відірвався від паперів і раптом ляснув пухкими долонями.

Це було так несподівано, що в клубі спершу запала тиша. Через якийсь час хтось заляскав у долоні посеред клубу. Зінька глипнула: це аплодувала Лідія Корніївна, вчителька-головиха. Стоячи в порозі, вдарив у долоні й Денис Щеньчик. Ще врозміш почулися оплески, наче опадали кавалки мокрої глини.

— Ваші оплески будемо вважати за схвалення палкого виступу нашого шановного активіста товариша Кислого,— мовив голова сільради Горностай. — Він сказав багато суворої, але справедливої правди. Не тільки ростуть квіти в нашій Зеленій Волі, а ще й росте буйний бур'ян. І цей бур'ян глушить квіти, глушить показники нашого колгоспу. Шановний товариш Кислий сказав багато, але він сказав не все. Народ скаже більше. Послухаємо, що скаже наш народ.

Денис Щеньчик ззаду крикнув басом:

— Сказано — як зав'язано! У діда є ще олія в черепку.

И сам засміявся, хоч більше ніхто не засміявся.

— Денисе, йди сюди, скажи звідси,— покликав Горностай.

— А я вже сказав! Мене й звідси почули,— гагакнув той.

Горностай нахилився до уповноваженого, витягнув губи до його вуха, шепотів, і у відповідь уповноважений лише згідливо кліпав повіками. З клубу ніхто не бачив, що той згідливо кліпає повіками, скельця окулярів приховували, а тому здавалося, що слухає — й мовчить, а голова сільради ніяк не дочекається відповіді, тому-то шепоче й шепоче. Зрештою, Горностай випростався й мовив:

— Тимофію Макаровичу, тепер ти скажи.

— Що сказати? — пробубонів Пірнач.

— Ось товариш Кислий Дмитро виступив з принципових позицій. Як безпартійний більшовик. Виступи й ти з принципових позицій. Хто, на твою думку, в Зеленій Волі належить до антисоціальних елементів? Назви. І дай принципову оцінку собі самому. Виступи з такою самою громадянською мужністю, з якою виступив товариш Кислий. І не мни ото більше свою гармошку, поклади на лаві. Гармошка тобі тут не поможе, на гармошці ти вже награвся! Йди сюди, нехай народ подивиться на тебе.

Тиміш Пірнач обережно поклав гармошку на хисткій лаві, де недавно сидів поряд з доярками. Гармошка ледь схлипнула-зітхнула. Наче злякавшись того схлипування-зітхання, він підхопив гармошку на руки й ступив до сцени.

— Та ти що, знову хочеш грати? — мовив Горностай. — Годі, вже наслухалися твоєї музики, а тепер скажи.

Винувато всміхнувшись кутиками вуст, Пірнач притулив гармошку біля сцени, а сам незграбно ступив нагору.

І глянув на всіх.

І всі подивились на нього.

Тиміш Пірнач побачив Зелену Волю, що набилася до тісного клубу з низькою стелею та з прикривленими стінами, з підсліпуватими вікнами, з попроламуваною підлогою, з сучкуватими стовпами, що підпирали стелю. І Зелена Воля побачила Тимоша Пірнача, невисокого зросту чоловіка, кремезного, з міцною шиєю, що стриміла з розхристаного коміра сорочки, з міцною круглою головою, до якої розлитою смолою прикипів чорний кільчастий чуб. Зодягнений у розношені кирзові чоботи, в розпухирені на колінах ватяні штани, в куфайці, з незграбними вузластими руками, опущеними донизу, він нічим не відрізнявся від усіх інших, що зібралися тут.

І Зінька мимоволі залюбувалася ним, і хвиля тепла знову вдарила їй у груди. Вона вже зовсім не гнівалася на нього за вчорашнє. І що відмовився пити молоко свіже, коли покликала. Й не гнівалася за ті вечорниці, на які завів, наче вона казна-що якесь. І не гнівалася за те, що вже сталося пізніше, коли зневажив її таке щире прохання. А кому вона могла отаке сказати, ну, кому? Голові колгоспу чи голові сільради? Директорові школи? Чи дідові Кислому, що величається за столом президії, наче будяк на городі? А чи комусь, що зібралися в клубі? Денисові Щеньчикові, еге? Та нема нікогісінько, до кого лежало б її серце. Нема достойних. Тільки він, Тимофій Макарович. І ще гарячіша хвиля ніжності пойняла її до цього доброго й працьовитого чоловіка, який зараз винувато стояв перед усіма на сцені, мовби його виставили на суд — і він боїться цього суду.

— Отак і стоятимемо? — запитав Горностай.

— А що казати?

— Що казати? Хіба не слухав товариша Кислого? Йому, старому, принциповості не позичати, повчись у нього. Він тут назвав декого, в тому числі й тебе. Ніхто не каже, що ти тікаєш від роботи — чи в колгоспі, чи де. Робиш більше за інших, правда, Єфреме Івановичу?

— Ох і ро-о-обить! — протяжно прожував-промимрив Залізошвайка, так що й не втямиш: похвалив чи погудив.

— Але чомусь і тебе назвав. Неспроста. А що ти сам скажеш? І зв інших, і за себе?

— А що казати за себе? — Він простяг перед собою руки. — Ось мої руки весь час кажуть.

— Ти руками не козиряй! Кого сам назвеш?

— Аби вислати?

— Вислати чи не вислати — ще побачимо, а ти скажи!.. Чув, що вночі сталося? Пожежа. Саме не зайнялося, так просто нічого не горить. Учительку там знайшли, обгорілу... Кажуть, ти чогось бігав за нею. Ти ж перший наскочив на пожежу?

— Я туди прийшов, коли горіло. Я б погасив, та як погашу сам? Ну, виламав двері, а там знайшов Ольгу Кузьмівну... Пізно вспів... — Пошукав очима рибака Кожушного, що хмара хмарою стояв під вікном, втупившись поглядом у зачовгану підлогу. — А якби пізніше, то зовсім було б злецько.

— Та ми тут зібралися балакати не про твоє геройство! Гм! З пожежею та з Ольгою Кузьмівною ще розберуться!

Це вже щось підкинув за столом президії голова колгоспу Залізошвайка. То з нього раніше слова соталися, мов застигла патока, а тут раптом сипнуло градом. Відшукавши очима під стіною свою жінку Лідію Корніївну, що мало не кипіла від стримуваної люті до цього чоловіка, який зараз бозна-що насталакав про спалений музей та врятовану ним Ольгу Кузьмівну, голова колгоспу аж забухтів, аж затремтів, але більше нічого не сказав, тільки сапнув парою, як загнаний кінь.

— Тут говорилося про Свйну,— мовив Горностай. — Що ти скажеш про Сайну?

— А що казати про Свйну? Ви всі добре самі знаєте його. Жінка в нього, діти.

— Жінка, діти! — понуро згодився Горностай. — Але ж як він живе?

— Тяжко живе. Без ніг жити тяжко, хай кожного бог боронить, і вас хай боронить, Іване Івановичу.

Горностай пожував губами, стримуючи лють.

— А який приклад показує всім? — запитав.

— Який приклад? — не втямив Тиміш Пірнач.

— А своєю роботою?

— Роботою? Таж добре чоловік робить. Не розгинається ні вдень, ні вночі. Ось у Хомутинцях є такий самий каліка, теж без ніг. То його рідна баба скрізь носить на руках. П'яного. Бо весь час п'є. Де нап'ється, там і засне. Ото весь час п'є, а більше нічого такого не робить. А наш Сайна що? Нема за ним таких гріхів.

— Правда,— почулося.

— Ти нам за Хомутинці не розказуй! — озлився голова сільради, але озлився тихим голосом, що забринів струною. — Колгоспники роблять за трудодні! А Сайна? А Сайна робить за трудодні?

— Либонь, ні,— мусив згодитися Тиміш Пірнач.

— Ото ж бо, що ні,— муркнув Залізошвайка. — Навіть не колгоспник. А на садибу чию землю йому нарізано? Колгоспну. Ось ти кажеш, що люди йому за чоботи, за чуні, за всякі латки-набойки своїм платять. А де колгоспники беруть оте своє? Колгоспники беруть з колгоспу, бо де ж інакше візьмуть, отож неколгоспникові платить колгоспник. Де ще таке чувано? Правду я кажу, люди?

І Єфрем Іванович запитально повів балахутими, блякло-синіми очима по зібранню. Зібрання мовчало, тільки хтось кашлянув. Ядучою усмішкою за столом президії усміхався дід Кислий Дмитро. Вчителька-головиха Лідія Корніївна зовсім тихесенько прошепотіла: «Правда!» Але прошепотіла так тихо, що й сама себе не почула.

Не почули сказаного Лідією Корніївною і в президії.

Але раптом президія дружно позводила голови й почала дивитися саме туди, де стояла під стіною вчителька-головиха, й першої миті вона

сахнулася душею: чого, чого дивляться сюди? Неподвлік щось гупнуло, заметушились дядьки й тітки, почулося злякане:

— Батюшка впав! Батюшка звалився...

Голова сільради, втямивши, що сталося, сказав голосно:

— Спокійно, спокійно, товариші. Отець Олександр втратив свідомість. Хто там ближче до нього, візьміть і віднесіть надвір, на свіже повітря. Тільки не всі, не всі! Ну, знепритомнів од духоти, а вікна в нас не відчиняються, щоб догодити батюшці. Але нашого колгоспного свята батюшка не зірве, так?

Уповноважений з району лише на коротку мить відірвався від паперів, аби поглянути, що там коїться, але зразу ж знову впнувся в папери, мовчe нічого не відбувалося, наче для нього нічого важливішого за папери не було.

Директор школи Хміль весь час косував покрадьки на уповноваженого, чатував кожен його рух. А тому-то хоч був у клубі, хоч дивився на раптову колотнечу в клубі, але водночас наче перебував десь-інде.

Знепритомнілого отця Олександра в шестеро чи в восьмеро рук понесли надвір.

У порозі стояв розпашілий Денис Щеньчик, усміхався криво.

І щойно винесли батюшку, як із-за спини Дениса Щеньчика несподівано вигулькнула Ксенька Пишна. У червоному яскравому кожушку, з-під якого рясними оборками звисала яскрава зелена спідниця, в терновій хустині з торочками, з рум'янцями на щоках, зі звабливим полум'ям у безсоромному погляді, з хтивою усмішкою повних, напіврозтулених уст, вона знадвору, з зимового дня, внесла до клубу дивне живе світло, яке не одного осяяло, зігріло.

«Відьма прийшла», — з наглою, сліпою неприязню подумала Зінька.

А Ксенька Пишна, посміюючись туди-сюди, пройшла наперед і всілася на лавці там, де ще недавно сидів Тиміш Пірнач, де він хотів було прилаштувати свою гармошку.

«Всілася!» — дойняло Зіньку.

Коли народ у клубі трохи вгамувався, Горностай знову приступив до діла:

— Тимоше, а що ти скажеш про нашого сільського батюшку?

— А що? — знизав плечем той. — У голові запаморочилось в батюшки.

— В голові запаморочилося? І все? А ти не чув, яку оцінку давав йому товариш Кислий? І хрестить наших людей, і вінчає, і відспівує, і побори з них бере.

— Мене він не хрестив!

У клубі де в кого в усмішці розповзлися лиця.

— І ще не відспівував! — зрадівши тому пожвавленню, додав Тиміш Пірнач.

У клубі густо заблищали зуби.

— Та він як Ісусик! — подав голос і Залізошвайка. — Христосик.

— Та який з мене Ісусик чи Христосик? — заперечив Тиміш Пірнач. — Хіба ви даєте?

— А чого жалієш батюшку?

— Я всіх жалію.

— Повна відсутність класового почуття,— озвався директор школи Хміль до уповноваженого, але той не відірвався від паперів і не відповів, в тому-то директор зі зловісною похмурістю випростався за столом.

Але щось таки змусило уповноваженого звести голову, зі здивованою задумою глянути перед собою, крутячи поміж пальців гостро заточеного олівця. Його біле холодне лице все ще зоставалося незворушним і холодним, але холод його лиця ледь підтанув, і навіть не вірилося, що підтанув, що лице потеплішало, а воно таки потеплішало. Й скельця окулярів якось м'якше зблиснули, наче підсвітлені з очей незвичним сяйвом.

Губи в уповноваженого затремтіли — й усміхнулися.

Це сталося так несподівано, що люди в клубі аж не повірили. Уповноважений усміхався з того, що сказав Тиміш Пірнач, який усіх жалів? Чи зі слів директора школи Хмеля про повну відсутність класового почуття у Тимоша Пірнача? Але чого всміхатися з цього? Тут нема нічого смішного.

Уповноважений змусив себе опустити голову над столом, спробував знову втупитися в папери, але тепер ці папери наче відштовхували його, якась сила знову змусила його випростатись — і губи знову затремтіли в сваволільній усмішці. Було видно, що він зціпив зуби, біла крейдяна шкіра понапиналася на жовнах, але й це не помогло. Тоді уповноважений схилився до Залізошвайки і, приклавши йому розчепірену долоню до нашорошеного вуха, наче долонею захищаючись від усього клубу, щось прошепотів. Єфрем Іванович насупився, далі ствердно покивав — і звівся.

Тиміш Пірнач мовчав, бо про нього забули.

Залізошвайка, намагаючись ступати скрадливо, хоч як можна було ступати скрадливо в битих валянках, зійшов зі сцени і, зловивши на собі цікавий погляд Ксеньки Пишної, ледь помітним кивком поманив її за собою, а сам подався на вихід із клубу.

Обличчя в уповноваженого з району похутеніло, тепер на ньому не було й тіні тепла та усміху. Зосередившись, він знову втупився в папери.

Вгамовуючи народ, Горностай раптом надмірно голосно, мов би чимось нажаханий, вигукнув:

— Товариші!

Вигукнув так страшно, що гамір вщух умить.

— Тимофію Макаровичу,— уже спокійно вів далі голова сільради,— тут називалося ще дві кандидатури — Софрона Кожушного і твоя. Що ти можеш сказати народові? Народ жде.

Тиміш Пірнач намацав під вікном понуру постать Кожушного, який, здається, все більше та більше темнішав зсередини, мов би гроза колотила ним, тільки та гроза ще не вирвалася назовні.

— А що казати? — знехотя озвався Тиміш Пірнач. — Ми з ним учора покумувалися.

— Що? — наче аж не повірив Горностай.

— Та кажу, що вчора ми з Кожушним покумувалися. У Софрона знайшовся син, ось і випили за здоров'я новонародженого, тепер я в нього за хрещеного. Правда, Зінько?

Зінька так і спаленіла, що Тиміш Пірнач привселюдно звернувся до неї. Але радісно стало водночас: отже, не забув учорашнього вечора навіть цієї хвилі, коли його вистявляли на посміховисько.

Тут до клубу вже повернувся голова колгоспу. Повернувся сам, без Ксеньки Пишної. Ідучи до столу президії, Єфрем Іванович посвитав:

— А хто за хрещену? Хто за куму?

Тиміш Пірнач мовчав.

— А чи без куми?

— Та хай Софрон скаже, то його діло.

— Та що ти всіх вигороджуєш! — розгнівався Залізошвайка. — Як є, так і кажи.

— Вчительку Ольгу Кузьмівну просили, а вона от... Не прийшла. Я потім і подався шукати її.

Горностай суворо мовив до директора школи:

— Ось такий у вас педколектив? Учителька — й хрещена, і кума!

Уповноважений з району осудливо подивився на директора школи Хмеля, що сидів поряд. Навіть дужку окулярів ледь-ледь підняв угору, наче без скелець було легше роздивитися. Директор школи Хміль зовсім близько, мало не впритул побачив безмежну — порожню — глибину бляклих очей уповноваженого. Здавалося, нічого не виражали ці очі, та Хміль злякався їх більше, ніж якби вони виражали. Скоро ці очі знову зникли за скельцями, наче поховалися в дуплах, і вповноважений, не

торкаючись паперів, заходився роздумливо крутити олівця пучками пальців.

— Низька свідомість,— пробубонів директор школи Хміль, розуміючи, що не має права промовчати. — На жаль, з отакою низькою свідомістю дехто ще й дітей вчить.

Голова сільради, либонь, захотів порятувати директора школи, мовив до Тимофія Пірнача:

— Тут ось товариш Кислий...

Дід Кислий уже почав куняти. Почувши про себе, сіпнув довгою худою шиєю, закліпав нетямковито на всіх. Мовляв, де я?

— ...товариш Кислий говорив про Софрона Кожушного. А ми й не знали, що ви з Софроном такі близькі родичі, що ти його синові за хрещеного.

— Та вчора ж,— м'яко усміхнувся Тиміш Пірнач.

— Значить, знаєш не згірше за товариша Кислого, як то твій кум живе з води та з риби. Розкажи. Ти вчора в нього за вечерею свіжу рибу їв?

— Їв,— признався. — А хто не їсть рибу з нашої річки та з наших ставків? Усі потроху їдять. І ви їсте, Іване Івановичу, й Залізошвайка їсть. Добре, що риба водиться, а якби не водилася, то не їли б.

У клубі почався схвальний гамір.

— А коли вже така балачка й за мене, то скажу за себе. — Голос забринів так, наче в ньому далека сльоза озвалася. — Ганьку Зубиху я полюбив, отого і в прийми пристав до неї.

Шелеснули голоси під низькою стелею й стихли. Тепер усі дивилися на Тимоша Пірнача. Ждали, що далі скаже. А Зіньку так обпалило почутим, і щоки її спалахнули, а тіло сповнилося полум'ям, ось-ось те полум'я понесе її, наче пір'їнку — далеко звідси, з Зеленої Волі.

Так це ж він і досі любить Ганьку Зубиху, покійницю, з якою навіть не встиг побратися!

Господи, що ж там було любити? Хіба що голос. Такого співочого голосу справді більше не було — ні в їхньому селі, ні в інших. Ото й усе, що в неї зосталося з молодості. А в молодості — і голосом славна була, і вродою, і вже така ласкава та приязна, що замість любистку клади на болящі рани. Але ж Тиміш Пірнач не бачив її в молодості, не бачив, бо зразу по війні в їхнє село добився. Може, він угадував, якою Ганька Зубиха була в молодості? Вгадував з її чарівного, русалчиного голосу, а відтак і полюбив її — оту, колишню, молоду, якою була в дівоцтві, а не оту, яку вже застав, вимучену хворобою?

Мабуть, правду сказав Тимофій Макарович, бо як переставилася Ганька Зубиха — ніхто з жінок не переступав поріг її хати, це вже чистісінька правда. На обійсті бігає кудлатий пес, що до воріт страшно підступитися.

Сльози самі бризнули в Зіньки, й вона спершу затулилася долонею, а тоді вже похапцем стала вимочувати хустиною.

— Тепер я скажу!

Голос бухикнув, наче з діжки бухикнуло. Спершу не всі й упізнали, що це обізвався Софрон Кожушний. Дід Кислий, що вже знову почав дзьобати носом, на той вигук стрепенувся зляканим півнем, закліпав безвіїми повіками. Уповноважений Калита, либонь, теж здригнувся, але виду не подав і не поглянув на чоловіка, що озвався на весь переповнений клуб.

— Іди, Софроне, вступлю тобі місце,— озвався Тиміш Пірнач і запитально поглянув на стіл президії, чи вже перестануть йому теребити душу.

Ніхто з президії не дивився на Тимоша Пірнача, й він, ступивши зі сцени, обережно взяв з підлоги гармошку, обома руками притулив до грудей, наче скучив, а тепер от радий пригорнутись до неї.

Софрон Кожушний загримів чобітьми з залізними підковами та

з залізними косицями на передках (аби не так стесувалися носаки) й посунув так навально, що люд мимохіть сахнувся від його важкої постаті.

Його продовгасте лице взялося плямами-лишаями, й навіть шия взялася, й навіть розхристані груди. Нижня губа в нього відвисла, й Софрон раз у раз намагався стулити широкого рота, що блищав двома рядами білих та широких, як часничини, зубів. Йому не вистачало повітря, він задихався.

«Господи, який страшний!» — подумалося Зіньці, що змалечку побоювалася цього відчайдушного та розбишакуватого сторожа-рибака.

— Я отак дивлюся на вас усіх і думаю...

Кожушний круто махнув правою рукою навідліг, наче відбивався від когось. І замовк, мабуть загубив думку, а тепер от шукає — чи на підлозі в клубі, чи на чужих настороженихобличчях.

— Ну? — підбадьорливо мовив Залізошвайка.

— Я думаю! — знову ревнув громовим голосом той — і знову затих, лише випуклими очима гарячково лупав.

— Або думай, або кажи. Так, як дід Кислий.

— Я не дід Кислий! — розсердився Кожушний, і його нарешті прорвало. — Дід Кислий кабалакав — і в кущі, еге?

Дід Кислий завовтузився на стільці, готовий заестися, але Горностай поклав йому долоню на плече, мовляв, сиди й не рипайся.

— Усе має бути по справедливості, так? Я за справедливість.

Ще ніхто не смів і гадати, що скаже Кожушний, але при словах про справедливість хтось раз і вдруге схвально ляснув у долоні. При тому ляскапні уповноважений з району повів пучкою по вусах, наче перевіряв, чи на місці.

— Як же без висилки, коли треба? Є такі, що ні чортові, ні богові, а тільки собі. Тут казинали мене. То наганяли недобрі люди, лихі язики. Може, ці язики й заслужені, й старі, та лихі! Де це я живу з води та з риби? А може, я сам не даю жити отим, що хочуть з води та з риби, га? Ось виступав активіст Кислий. Усі ми знаємо цього активіста, еге? Але чи ви знаєте все про цього активіста?

— Я від народу не криюся,— засовався матнею на стільці дід Кислий. — Моє життя весь час у народу на виду.

— Може, ваше життя на виду, а ятірець ваш завжди у воді! І то ж який хитрий та меткий наш батько! Ятірець ставить не проти своєї левади, щоб на нього не подумали, як знайдуть і витрусять, а ставить проти городу тітки Хрущихи.

— Ти мене зловив? — півнем скрикнув дід Кислий.

— Не зловив, це правда, й не збираюся ловити. Бо повірите чи не повірите, в мене за вас пече сором. Зате я інших ловлю. — Софрон Кожушний підніс угору обидві руки-довбешки, стиснуті в кулаки, наче в кулаках ось зараз привселюдно тримав усіх тих, кого наловив. — Та коли я йду в березі, то від мене все живе сахається, бо знає, що нікого не помилую. Ось тут Тиміш Пірнач, мій кум, що казав? А може, й не казав, то я сам скажу, що вчора їв у мене рибу за вечерею. І я їв, і він їв, правда. Смачна риба. А де я взяв ту рибу? Сам наловив, сам накрав? Не ловив і не крав, а в браконьєрів відняв, от. Під лісом зловив, аж із Глинська до нас не полінувалися приїхати на велосипедах. І не з вудочками, а з сіткою. Обоє здорові гевали, та я дужчий. Я їм велосипеди не побив, тільки трохи рулі поскручував і камери шпилькою попроколював, аби назад пішки пішли, та добре подумали, як то чуже красти. А сітку забрав. І рибу в них забрав. Яка жива, то випустив у воду, хай собі пливе й росте. А з сонною що було робити? Викидати? Сонну рибу я забрав. Чуєш, куме Тимоше?

Тиміш Пірнач ствердно покивував головою, сидячи на лаві неподалік від Зіньки, а вона тільки й дивилась на нього.

Кожушний перевів погляд на Залізошвайку. Наче тим поглядом нагадував про ту вчорашню рибу, яку приніс і віддав Лідії Корніївні.

Моаляа, правду я квжу чи не правду? Скажіть, бо я сам скажу за вас. І Єфрем Іваноаич сквзав:

— Прввильно, що злодіям спуску не двеш, не даруєш.

— Хвй і Хміль скаже,— наполіг Кожушний. — Чого аін у школі вчить дітей?

Зненацька заскочений (і йому не раз перепадала рибв з рук щедрого Кожушного, якнй спрввді не асім злодіям даруаав крадене), директор школи аипалив:

— У школі ачимо не миритися з розкрадачами соціалістичної влвсності.

— Оцей ремінь бачите? — Кожушний показав на саїй широкнй матроський ремінь з великою блискучою бляхою. -- Оцей ремінь попоїздив не по одних браконьєрських плечах і ще поїздить, обіцяю. Може, я неправду кажу?

І він умоак, чекаючи на відпоаідь.

Знала, знала Зелена Воля, що все, щойно сказане Кожушним, правда. І про ятірець діда Кислого, й про брвконьєрів, і про широкий матроський ремінь, якнй він любить пусквти в діло, кярвючи спійманих на гврячому. Але знала Зелена Воля й інше. Знала те, про що Кожушний мовчаа. Що жив — і добряче жив! — таки з їхньої води та рибн. Що амів красти стільки, нк ніхто. Що мав побори з тнх, хто краа рибу в нього перед очима, а аін вдавав, що не бачить. Що возиа рибу потрібним людям не тільки в район у Клинівку, а й а область у Вінницю.

Тв хто зараз підаедеться й скаже. Кожушного боялися. Боялнся й тих, хто стояв за Кожушним.

— А я скажу! — знову гримнув голосом, нвче повна діжка гуркнула по камінню. - Тут дід Кислий уже квзав правильно. І за вчительку. Ну, тут міліція розбереться. І за батюшку, що ото йому в голоаі запаморочилося. І тут міліція тв голова сільради розберуться. І зв Свйну. Але ж куди безногого на виснлку? Хто його понесе, хто його тамноситиме? Тут жінка носить, діти носять... Хоч не принесли сьогодні до клубу!.. Та й, коли подумати, аастріакв, ще тамтої аійни в селі. Не такий уже великнй збиток від чоловіка... Ятерів не ставить, як деякі!

Дід Кислий, почуаши про нтері, сіпнуася довгою шиєю, хвинув ротом повітря, але змоачвв.

— Я скажу зв тебе, куме. Чуєш, Тимоше? Аж сьогодні розплющилися мені очі, на оцих зборах. А вчора я ще був сліпий. І ачора, й раніше, того й покликвв тебе хрещеним до свого первістка, того й пив учорв з тобою чарку. Тепер та чарка мені кілком ось тут у грудях стоїть! Але кінь хоч і на чотнрьох ногах, а й то спотнкається.

В клубі шелеснули голоси, по лицнх наче тінь від хмари прокотнлася, очі заблимвли здиауванням. Кожушного Софронв й Пірнача Тимоша знали як друзів нерозлийвода. Як здибалися, так зразу ж заприязнилися. Хоч і дивна це була приязнь: приязнь-саарка. Майже зяажди пересварювались між собою, наче щось весь час ділили — й не могли поділити. Вже скільки вснкої правди поаипоминва невгомоннй Тиміш Пірнач своєму товаришеві, що інший уже б і не дививсн в його сторону, інший уже мав бн його за найлютішого ворога, але Софрон Кожушний, у свою чергу, теж в'їдав товаришв, спраседлнао чи несправведливо, а в'їдав. Ото, казали у Зеленій Волі, якби не Галя, жінка Софронова! Мирила їх, до згоди нааертала і, подейкуаали, не байдужий був Тиміш до чужої жінки, й вона була не байдужа до нього, та хіба вгвдаєш, що там поміж ними, хіба вони признаються? Та й не хтось, в Гвля таки вмовила чоловіка покликати за хрещеного Пірначв Тимоша, хоч, може, бтькові хотілося звати голову колгоспу Залізошвайку чи когось іншого.

— Надивився я нв тебе, куме, і всі ми надивилися! Тримвєш у руках гармошку, еге? Не могли без тебе сьогодні обійтися, й не могли обійтися без твоєї гармошки. Аякже, незамінимий, грав ня святі! Хочеш знати правду? Твій музичний інструмент — справжнісінька експлуатація!

— Та побійся бога! — хтось кинув.

— Не боюся бога, бо його нема!.. Хіба своєю гармошкою Тиміш Пірнач не заробляє більше, ніж якийсь дядько в нашому колгоспі? Дядько біля биків що заробляє? Трудодні, палички. А Тиміш Пірнач по весіллях своєю гармошкою заробляє і чарку, і гроші, і всяку всячину. Й не тільки по весіллях, а скрізь, куди покличуть. Ніколи не відмовляється.

— То й добре, що не відмовляється! — крикнула Зінька.

Від Зінчиного крику Тиміш Пірнач наче збудився. Розгублено оглядаючись, він звівся з лавки з гармошкою в руках. Далі ступив до сцени, простягнув гармошку:

— Візьми, Софроне!

— Що взяти?

— Візьми мою гармошку.

— А нащо мені твоя гармошка?

— Гратимеш для людей. Ходитимеш по весіллях і гратимеш. От на ту неділю мене кликали, то ти підеш замість мене. Заробиш собі.

— Ти мене своєю гармошкою не лякай! — закричав Софрон Кожушний. — Ще не таких бачили — й то не лякалися. Я тобі ще не таке скажу. Ти майстер, це правда. Там сьогодні грубу муруєш, там завтра піч кладеш. А то вже ти криницю чистиш. А то двері комусь ладнаєш. Та нема такого, що б ти не робив. Правда?

— Правда,— стиха сказав Тиміш Пірнач. — То бери мою гармошку.

— І з цього маєш зиск! Для тебе колгосп — так, про людське око, з колгоспу тобі яка потяжка? Згоден, така, як для інших, ніяка! Зате вже скубеш з інших стільки, скільки ніхто не скубе. Як подумати, нема загребущішого чоловіка на всю Зелену Волю. Щоб мав стільки, як ти маєш. О, ти сьогодні не пропадеш і завтра не пропадеш. Тобі в усякому колгоспі добре, бо ти не на колгосп, а на себе робиш. Для себе сотаєш жили. Якби тобі дали розперезатися — куркуль, чистісінький куркуль! Таких раніше з Зеленої Волі висилали швидше, ніж за двадцять чотири години. Й тебе треба вислати, бо кого ж іще? Бо як подумати, кращої кандидатури шукати не треба. Вислати, щоб іншим була наука надовго-надовго! Я тобі так завжди казав — і зараз кажу. Хоч ти мені кум, а правда мені дорожча. А то ж бач... Ганьку Зубиху він любить! Хто тобі повірить, що ти її любив чи любиш? Знали ми Зубиху, пам'ятаємо... А коли так любиш, то можна і в іншому місці любити, а не в її хаті, на всьому готовенькому. Без тебе знайдуться такі, що полюблять чуже!

Здається, Софрон Кожушний сказав усе, що хотів. Бо хоч іще стояв на сцені, бо хоч і зівав ротом, хапаючи повітря, хоч груди в нього ще ходили ходором, але аже весь перегорів на плямисто-лишаюватому обличчі.

Тиміш Пірнач обернувся до людей. До Зеленої Волі, що зібралася в клубі. Від тих, що сиділи за столом президії, не сподівався доброго слова, не ждав порятунку. Цих, що в клубі, він знав кожного, й кожне знало його. Важко було сказати, кому він не поміг — чи молотком, чи сокирою, чи кельмою, чи долотом, чи косою, чи заступом. Бо справді його руки любили всі інструменти, які водяться в світі, й ці інструменти так само не цуралися його рук. І біля колгоспної півторатонки, якщо траплялася поломка, клопотався, і так само біля трактора, біля жниварки, біля комбайна. Коли треба, ставав до ковадла в колгоспній кузні. Йому казали, що міг би за батюшку Олександра відправу відправити в церкві — й Тиміш Пірнач не заперечував, бо варто йому було хоч раз почути пісню чи молитву, як запам'ятовував назавжди. Та що там пісня чи молитва! Міг він співати на всякі пташині голоси, й то вже так майстерно, що навіть самі пташки відгукувалися на його спів.

— Ви чули, що тут набалакано? — тремтіли в нього губи. — Мій кум набалакав...

— Та який ти мені кум! — гаркнув Софрон Кожушний, сходячи зі сцени й гуркочучи залізними підковами та косинцями.

— Ви чули?

Зелена Воля мовчала, мовби не чула не тільки того, що тут набалакал

Софрон Кожушний, а й зараз не чула та не бачила Тимоша Пірнача.

Він поглянув на Зіньку, що й досі стояла неподалік, притулившись плечем до стовпа. У Зіньчиних очах стояли гарячі полум'яні сльози. Він перевів погляд на її сусідку — й опінся жалем та болем, який побачив у її зорі. Очі, очі, очі... А це чиї, сповнені зневаги та ненависті! Невже Лідії Корніїанн, вчительки-головихи? Сама на себе не схожа, мовби змугліла та зчорніла до найглибшого свого нутра.

Тиміш Пірнач сподівався, що хтось таки скаже про нього добре слово, захистить.

Але всі мовчали.

Мовчала й Зінька в рясних, невиплаканих сльозах.

І раптом з порога лясиуло глумом:

— Гармошку візьми, як будеш їхати!

Це крикнув Денис Щеньчин. І зареготав дуринуватим голосом.

Баба Гайдучна, горблячись, дзьобала вишневим костуром зваїяну сніжном землю і то спинялась, то далі тупцяла. Мовби ціпок вів її сільською дорогою. Мовби не баба Гайдучна прихлявала та спинялася, а вишневий ціпок прихлявав та спинявся.

— Господи, здери з моїх очей шкаралущу, хоч я ще трохи подивлюся на цей світ, а вже потім клич мене до себе. Зажилася вже, зажилася. Сам знаєш, скільки мені ще мучитися, та хіба скажеш?

А може, то не вона так осліпла, а білий світ осліп, Зелена Воля осліпла? То шкаралущею взялося небо й земля, їхня Зелена Воля взялася полудою? І треба віддирати з землі та з неба цю непроглядну шкаралущу, треба з Зеленої Волі згромаджувати цю полуду,— й тільки тоді білий світ постане таким, яким був за її даленої молодості, якої начеб і не було, яка начеб примарилася вві сні?

А як не було молодості, то де ж вона взялася в пам'яті?

Е-е, була молодість, отому-то й стоїть сльотою в пам'яті.

Гамір чувся з горбка, від клубу, й вуха повели бабу Гайдучну на той гамір. Неспроста зібралися люди, а люди щось знають, щось скажуть. Якісь машини стояли біля клубу, таких машин у їхньому колгоспі не було, хіба що, може, проїжджали через село, та хіба з бабиними очима побачиш їх?

Гайдучка Текля впритул підступила до якогось чоловіка, чадив цигаркою, так і несло від нього тютюновим димом, наче з каглн. Хоч і як сліпала своїми сліпаками на цього чоловіка, а впізнати не могла.

— Щось хочете сказати? — озвався той.

— Хочу, хочу,— пробубоніла.

— То кажіть, питайте, що хочете.

— Либонь, ти все знаєш. Голос у тебе добрий. Може, чув за мої ікони?

— За які ікони?

— А покрали з моєї хати.

— Не чув про ваші ікони.

— Вкрали Варвару-великомученицю, й Миколая-угодника, й божу матір з божим дитям. Геть-чисто все винесли з хати. Ходжу, питаю, а ніхто не знає і ніхто не хоче помогти старій бабі. Може, ти поможеш, чоловіче?

— А як я поможу,— здпвовано відказав незнайомий чоловік,— коли й сам не знаю? Коли й не чув про ваші крадені ікони. Ось міліція стоїть, бачите? Ви в міліції запитайте, міліція повинна знати.

Гайдучна підійшла до міліціонера, що стояв на виході з клубу. Й тільки хотіла сказати йому про ікони, як з клубу хлюпнуло гамором, вдарило шарварком. Наче там стеля обвалилася, наче там завирувало під уламками.

І хтось закричав усередині.

Так несподівано й страшно закричав, що бабу Гайдучку пройняв гострий страх.

— Людоньки, що ж це там коїться? — зашамотіла стара. Й навіть за лікоть торкнула міліціонера, бо таки до нього звернулася. — Лихо, лихо...

Міліціонер прожогом кинувся до клубу, а Гайдучна стояла на виході

й шепотіла щось тонкими плюсклими губами й сліпала невидющими сліпаками.

Скоро з клубу стали вивалюватися люди. Вивалювалися — і спинялися біля ганку, дивлячись назад, у розчинені навстіж двері. Сподіваючись заздріти чогось і страшного, й дивного, й нежданого. І баба Гайдучка також стала чекати нежданого та страшного.

Зелена Воля все валила й валила з клубу, аж поки в цьому киплячому, ворушкому шарварку появилися два міліціонери. Баба Гайдучка і не впізнала б, що це міліціонери з району, а може, навіть з області, але на них її більмаки вгадували міліцейську форму.

А кого ж це вони тримають попідруки?

Може, зловили злодія, що посеред білого дня покрав її ікони? І зловили, й засудили, тепер от хочуть допровадити в тюрму? А бабі ніхто й не сказав, еге? Авжеж, не сказав, бо кому вона, стара й темна, потрібна...

І баба Гайдучка ступила до міліціонерів, щоб таки роздивитися злодія, волоцюгу, який не злякався разом з іншими харцизяками покрасти богів з її хати.

Впізнала — й не повірила своїм більмакам.

— Свят, свят,— мовила вражено,— та не може бути.

Захлинаючись, голосно схлипувала Зінька. То вона кричала в клубі, а тепер уже не було сили кричати. Серце їй рвалося з грудей, боліло великою мукою.

— Тиміш... — бубоніла баба Гайдучка, дрібцюючи слідом за міліціонерами. — Та не може бути, щоб Тиміш крав мої ікони. Пам'ятаю, пам'ятаю! Тиміш не приходив до моєї хати, а приходили другі. То другі покрали, а не Тиміш.

Юрма розступалася перед міліціонерами, що вели попідруки похнюпленого Тимоша Пірнача до машини, а слідом за ними намагалося поспішати двоє — Зінька та баба Гайдучка.

— Тиміш не винен! — закричала баба. — Пустіть!

Це було так несподівано, що навіть міліціонери спинилися, обернувшись на кволе людське створіння, яке підняло голос, коли всі мовчали. І Тиміш Пірнач поглянув на бабу через плече. Здається, не вірив, що баба заступається за нього. Здається, він і не впізнав цю немічну стару жінку, яку важке прожите життя горбило, гнуло до землі.

— Тиміш не крав ікони! — кричала баба Гайдучка. — А тамтого літа він перемурував піч у моїй хаті, бо куріла, а тепер не курить... І чистив криницю! Чуєте, чистив криницю...

І баба Гайдучка, однією рукою опираючись на ціпок, другою рукою шарпнула Тимоша Пірнача за рукав, наче намагалася визволити від міліціонерів.

У юрмі хтось пирснув сміхом, а Денис Щеньчик поглузував:

— Баба надумала міліцію бити! Ото грім-баба!

— Не треба, мамо,— тихо сказав Тиміш Пірнач.

— Ти ж не винен! — бубоніла стара. — Ти ж не крав ікони. Хай пустять! Хлопці, чуєте, пустіть.

Ніхто вже не слухав бабу Гайдучку. Двоє міліціонерів смикнули Тимоша Пірнача — й повели до машини, що стояла під яблунею. Відчинили перед ним дверцята. Перше ніж сісти в машину, Тиміш Пірнач відкинув назад голову, довгим протяжним поглядом подивився на люд, з'юрмлений біля клубу, на Зелену Волю подивився. Наче хотів тим гірко-тужливим поглядом увібрати геть усе.

А може, він хотів наостанку побачити Софрона Кожушного? Де той? Пропав десь, наче розвіявся...

Заплаканій Зіньці здавалося, що Тиміш Пірнач ось-ось звкричить, що він щось скаже, що мовчки не сяде в машину.

З клубу вийшов дід Кислий Дмитро, за ним уповноважений з району, потім голова колгоспу й голова сільради, а вже слідом за ними директор школи Хміль. Далі за їхніми спинами появилася вчителька-головиха Лідія Корніївна. Вона всміхалася скупою усмішкою. Та опинившись

надворі, аміть погасила усмішку, й лице її стало не по-жіночому суворе.

Опустивши голову, Тиміш Пірнач сів у машину, а поряд із ним на задньому сидінні вмостилися два міліціонери.

І тоді з дверей клубу, з-поза спин, висунувся Ілько Півень з гармошкою в руках, розгублений, заплаканий...

Загув мотор, і машина скоро гойднулася, рушила, залишаючи на снігу ребристі сліди від шин. Усі дивились на машину й мовчали. Не дивився тільки уповноважений Калита, розмовляючи про щось з дідом Кислим, який теж не дивився, бо хотів побалакати з уповноваженим на виду у всіх. Не дивились також голова сільради Горностай і голова колгоспу Залізошвайка, не дивився директор школи Хміль і не дивилась Лідія Корніївна. Всі уважно прислухалися до розмови.

Ілько Півень, намацавши очима Тимоша Пірнача в машині, прожогом вигулькнув із-за спин, тримаючи гармошку в руках...

Баба Гайдучка хоч і дивилася вслід машині, але не бачила, бо невидющі очі були заслані пеленою.

— Господи, спаси й помилуй, спаси й помилуй,— шепотіла плюсклим голосом, що вмирав на вустах.

Зінька мимоволі вийшла з німої юрми на дорогу і все тяглася зболеним поглядом за машиною, що вже ледь-ледь виднілася за селом.

І тоді слідом за машиною кинувся Ілько Півень з гармошкою в руках. І щось розпачливо закричав услід.

— Господи, спаси й помилуй, спаси й помилуй...

Зінька переступила поріг, мати Явдоха глянула на неї — і не впізнала: дочку наче з хреста зняли.

Човгаючи, пройшла до лавки, сіла в кутку, мовби шукала найглухішого місця. Червоні з холоду руки впали на коліна як неживі. В надвечірніх сутінках її лице, здавалося, теж смеркає.

— Ой, не мовчи,— попросила мати, пораючись коло печі.

Зінька як заснула, навіть материн голос не збудив її.

— Корову сама доїтимеш чи мені подоїти? — озвалась мати.

— Корову? — мимоволі повторила Зінька, збираючи зморшки на лобі. Наче не могла спершу згадати, про яку ж корову мовиться. — А де то ви сіно взяли? У сінях лежить...

— Не взяли, а Герасим приніс.

— Який Герасим?

— Таж пастух, який іще. Цілу копицю на плечах припірнв.

— Попросили в нього?

— Та сам приніс...

— Сам? — задумалася Зінька, намагаючись осягнути почуте. — Ніхто не казав, а сам приніс? А не кричав дурним своїм голосом?

— Не кричав. Жди, що закричить. Хіба не чуєш ото? Прислухайся.

Зінька прислухалася — з хатнього причілка долинало чиргикання пилки.

— З ким це там батько? — запитала.

— Та з ким... з Герасимом. Дрова пиляють.

Зінька звела брови здивовано, бо ніяк не могла повірити почутому. Герасим і ногою ніколи не ступав на їхнє обійстя, а тим більше в хату. А це з якої хороби приніс в'язку сіна? Раніше не носив, а тепер от приніс. Авжеж, раніше в них і корови не було, то нащо нести сіно. Й тепер от разом з батьком затіяли пиляти одземки під хатою. Раніше не приходив пиляти, а ось тепер... Авжеж, бо корова на хазяйстві.

Зінька так наплакалася й накричалася, так намучилася за сьогодні, що не було сили навіть щось казати. Отак би сидіти зі складеними руками — й край. Але пилка надворі озивалася то голосніше, то тихіше, навертаючи думки до Герасима.

То він, то він ухопив її рукою за комір, ухопив із-за високих воріт, а потім сховався, що вона й не побачила його. А в клубі? Слідом прийшов до клубу, оборонив від вовкуватого Дениса Щеньчика. А тепер от і сіно приніс для корови, й дрова пиляє разом з батьком.

І не кричить своїм страшним та дурним криком. Либонь, нічого Зінька так не боялася в їхній Зеленій Волі, як того нелюдського звіриного крику. Й чому він так люто кричить, лякаючи і малих, і старих? А зараз ось мовчить, аж не віриться, що мовчить, наче й не Гарасим під хатою.

— Давно прийшов? — спитала в матері.

— Вже давненько.

— А коли піде?

— В мене питаєш... Ти в нього спитай.

У печі горіло картоплиння та соняшничиння, іноді потріскуючи, й тоді іскри летіли з челюстей, падаючи на припік. На комині жевріа каганець. У вікно заглядало припорошене снігом яблуневе гілля. За шибками небо наливалося густою синявою, в якій поблимували перші зірки.

— Баба Федора казала за батюшку Олександра,— похмуро озвалася мати. — Втратив дар мови, не говорить.

— Це після сьогоднішнього свята в клубі. Запаморочилися памороки, впав із лавки, я сама бачила, то на руках винесли... Як же він тепер у церкві правитиме без голосу?

— В мене питаєш... Господь змилостивиться над батюшкою, поверне голос. Ще не чувано за таке, щоб не було голосу в батюшки... Там уже Фрося і Тося плачуть над ним та бідкаються. Оклигає, ще правитиме.

Рипнули двері, в хату зайшов батько. Від нього пахло тирсою, свіжоспиляним деревом.

— Що там у клубі? — запитав. — Де твоя грамота?

— Не дали мені грамоти.

— Всім дали, а тебе обділили?

— Проживу без грамоти,— мовила. — Тимоша Пирвча вислали з Зеленої Волі. Двоє міліціонерів попідруки вивели його — і в машину.

В голосі її охриплому забриніли сльози. Батько тужливо поглянув на дочку, сказав:

— Сльозами не поможеш. А Тимко такий, що ніде не пропаде.

— Що правда, то правда,— мовила мати Явдоха. — Тут з'їли, бо треба ж було когось з'їсти. А кого? З'їли чужого, в нього тут ні роду, ні плоду, ніякого коріння. Змовилися.

— Прямо з клубу — і в машину.

— Іще не таке буде... — насупився батько. — Не панькалися з народом — і не панькаються. Добре, хоч одного. І жінки та дітей у нього нема, добре.

В Зіньки затремтіли губи, ось-ось розридається.

— А Гарасим уже пішов? — спитала мати Явдоха.

— Де ж пішов, коли сів на поліні й сидить.

— Сидить на поліні?

— Еге,— відповів батько, крадькома поглядаючи на дочку. — Я йому кажу йти до хати, погрітися в теплі, а він знай мовчить.

— Чого він прийшов і не йде? — схлипнула Зінька.

— До тебе прийшов.

— До мене?

— Вже ж не до Явдохи,— буркнув батько. — А раз прийшов, то виганяти не станемо.

— Та він такий страшний! — скрикнула Зінька.

— Всі страшні, коли подумати, коли придивитися... А хіба Гарасим страшний? Чоловік як чоловік, хіба що без жіночого догляду. А як трапиться добра жінка, то хутко вилюдніє. Усякої марниці наплескали на нього, а на кого не плещуть? Так уже ведеться в нашій Зеленій Волі.

Батько роздягнувся, роззувся і, крекчучи, заліз на піч, аби погрітися. На печі зашарудів просом, що сушилося на черені.

— Охо-хо-хо,— зітхнув,— гріхи наші...

— О, кашляє Гарасим,— почула мати Явдоха. — Ще простудиться.

— Гарасим не простуджується,— озвався батько. — Біля скотини весь час...

— Авжеж! Біля скотини чоловік не простудиться, а біля нас ото простудиться. Чуєш, Зінько? Иди поклич. Батька не послухав, тебе послухає.

— Покашляє — й піде.

— Ти не знаєш Гарасима? Всю ніч сидітиме. Тобі треба, щоб його кожне ото бачило під нашою хатою?

— Страшний такий...

— Бо дочекаєшся, що закричить.

Ще дужче посутеніло у вікнах, ще більше почорнішали за шибками холодні небеса, перше ніж Зінька звелася з лави.

Звівшись із лави, якусь мить постояла з опущеною головою, наче роздумувала, за що ж їй зараз узятися. Поглянула на піч — батько вже дрімав, підклавши долоню під щоку. Мати коцюбою орудувала в печі, звідти летіли мерехтливі золоті іскри.

Як у воду опущена, Зінька взялася за клямку дверей, ступила в сіни.

З хліва почулося м'яке, благальне мукання корови.

— Господи, пошли нашій дочці щастя,— мовила мати Надоха, дивлячись у ніч, звертаючись до вогню.

Мовби у вогню випрошувала щастя для дочки.

Сяючи усмішкою, Галя купала дитину в дерев'яних ночвах. Немовля лежало на підстеленому на дні вишитому рушнику — ив зеленому листі і на блакитному цвіті барвінку. На круглому личку ясні, широко розплющені оченята світилися таким довір'ям, таким розумом, що, здавалося, дитя зараз ось забалакає, перші слова злетять з рожевих уст.

Галя гріла свого довгоочікуваного первістка сяйвом втішної материнської усмішки, гомоніла до нього:

— Славненький огірочку мій, зайчику мій! Знаєш, як назвемо тебе? Тимошем. Чуєш, хто ти такий? Тиміш. Мій маленький, коханий Тиміш. Де ж це наш батько бариться, що досі нема? Ось прийде в хату, а ми його обрадуємо, що ти в нас Тиміш, це ми вдвох з тобою придумали, бо я сама б не здогадалася. Ото батько зрадіє, що ми такі розумні в нього, ото хвалитиме нас...

Галя загортала хлопчика в білі перкалеві пелюшки, усміхалася:

— Виростеш, Тимоше, великим і здоровим, виростеш таким розумним, добрим і щасливим, як твій хрещений...

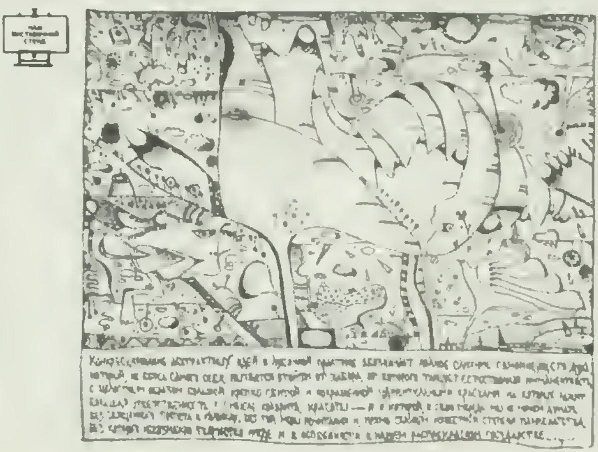

Ю. Поздрін (Москва) Конкрециоаника

15.

Чорна рука стиснулася в кулак і брязнула у вікно.

Глухий вибух струсонув гуртожиток, молочне світання залило кімнату — і все в ній видалося мертвим.

З калатаючим серцем Петро скочив з постелі, вхопив молочне важкеньке тільце на руки, бо крилатий хлопчик ріс не по місяцях, а по днях на радість їм з бабою Клавою, і кинувся в коридор з'ясувати, що сталося.

Але в коридорі було темно, сновигали заспані тіні, евакуюючись на вулицю, лунало морозне слово «війна».

«Невже війна? — з жахом подумав Петро, притискаючи дитя до грудей. — Чому кінець, коли життя тільки розпочинається?»

І так буденно — вибух, молочне світіння в небі, вибиває пробки, тисячі голих людей кидаються на вулицю, не знаючи, куди бігти і до кого звертатися, бо нікому вони, виявляється, не потрібні — всі комунікації мовчать.

Рятівники рятують себе.

Але знову затріщали й загули лампи денного освітлення, в коридорі почувся полегшений сміх, прозвучала здогадка: «НЛО»,— пояснення було знайдене, аспіранти розходилися по своїх кімнатах, обмінюючись науковою інформацією з цього приводу.

Запищав малюк, вимагаючи відшкодування за переляк, Петро повернувся до кімнати, підігрів на електроплиті ріденьку манну кашу, вручив пляшечку малюкові, і той блаженно засмоктав, заплющуючи блакитні оченята.

Крильця його були акуратно складені на спині, потихеньку обросли пір'ячком, вони з бабою Клавою вчили його вже й ходити, але не дуже виходило, тільки танцював на підвіконні, коли бачив, як збираються в зграю птахи.

«Дивись, Петре, тримай, у вирій втече»,— жартувала баба Клава.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1990. № 2, 3.

Про Петра в інституті зовсім забули, зайняті незвичайними подіями. Живи та радій.

Але страшна, мов спалах блискавки, здогадка осяяла його тривожний сон: одчиняє він залізні глухі двері, які відчиняти простим смертним суворо заборонено, але ж він вчений і мусить їх відчинити!

Розтуляються іржаві половини, бачить він пекельні автоклави, в яких вовтузяться, переливаються через край кулі та палички, незнані ембріони, велетенські мікроби, яких ще не знало людство, вигрівається в цьому інкубаторі природи чорне яйце, вже чує він тріск шкаралупи, бо хтось страшний і сильний пробиває собі дорогу в цей світ.

Чує він крик «Стій!» Біжить до нього Розум, відчайдушно намагаючись вирватися з петлі, пробує Петро затулити ті ворота, але пізно — рветься гігантоманія вже назовні, поглинаючи все на своєму шляху.

У сні Іван помер.

Бачив, як несуть його в кришталевій домовині піскуватою дорогою на сільське кладовище, як рядма ридають наймяті плакальниці, вигукуючи: «Поганий, на кого ж ти нас покинув?» Як ступає за процесією зведений духовий оркестр з усього району, бо героєм він повернувся в рідне село, поліг смертю хоробрих при виконанні особливо важливого завдання. Виблискують труби в призахідному сонці, виводять тоскний жалобний марш, якому підвивають бездомні собаки, штиіють Кирик та Паримуд, надимають щоки, час од часу виливаючи слину з мундштуків,— передчувають горілку та свинячий холодець на поминках. Зводять усі між старі яблуні, які ронять яблука, кажуть люди за ним прощальне слово. Уздрів у юрмі і Марію. Стоїть в тугого нап'ятій сукні з розрізом, крадькома цибулю нюхає, сльози на груди капають. Молода вдовичка в соку. А після промов кинулася за ним у могилу, ледь впіймали її люди, почала спершу землю їсти, жменями в рот напихає, демонструє подружню вірність, але не по-справжньому їсть, в крадькома випльовує. Ніби од сліз моргає, а насправді ситому слідчому підморгує. Побачив це, хотів схопитися, але передумав, зручніше склав руки на грудях і ще раз помер.

Й так хороше йому стало. Колишеться домовина на мотузках, схиля у могилу золоту голову соняха, бджілки гудуть, прилетіли з колгоспної пасіки на медоцвіти, небо над ним високе й синє. Та злетіла перша грудомаха з лопати, гупнула об віко, майже в обличчя, зашурхотіли чорним гайвороннями наступні, закриваючи навіки білий світ.

Після нічного вибуху Яків Лукич скинувся в ліжку. На кухні вилетіли шибки, кімнату залило молочним світлом. Тривожна думка струсонула його — невже знову щось в інституті? Але світіння йшло з-за Дніпра.

Це було легше. Певно, якийсь маніяк натиснув на кнопку всупереч політиці партії, випробовуючи послідовність нашої внутрішньої і зовнішньої політики. З постелі бомбою вискочила дружина в рожевій комбінації, рвонула до шафи за облігаціями, люто визвірившись до нього — чого лежиш, бач, війна почалася, але Яків Лукич чомусь із радісною полегкістю подумав: «Нарешті!» Скільки ж вони, військові, її чекали, а вона все відкладалась і відкладалась. І от, нарешті...

— Лягай,— махнув він рукою дружині. — Від цього нікуди не втечеш.

Дружина ступила до нього три кроки, Яків Лукич, обливаючись тваринним потом, завмер, бо тепер все було дозволено, але цієї миті знову увімкнувся холодильник на кухні, спалахнуло забуте світло в туалеті, висромила голову дочка, яка помирилася з чоловіком:

— Чого ви нам спати не даєте?

Яків Лукич прислухався до шлунка, де прокинулася застаріла виразка, вибухів більш не було, довгождане полегшення не настало. До ранку точила його нудна думка, що це знову чортзна-що коїться в інституті.

Ковтнувши дві капсули алохолу, він рушив на роботу.

У тролейбусі жваво обговорювалася тема нічного вибуху.

— Я аше думала, комета на шемлю упала,— радісно жебоніла в траурний горщик бабуся, яка повергалася із заутрені у Володимирському соборі. — Кінчилися наші муки, штрашний шуд наштає...

— А в нас кажуть, що це НЛО прилітало,— викруглила очі завчена абітурієнтка. — Місто сфотографувало, хотіло наші секрети вивідати.

— Та ну,— засумнівався роботяга, який куняв, прихилившись до вікна. — Нащо ми кому треба? У мене товариш на залізниці працює, то каже, що у них цистерна з рейок зійшла, а там таке... Але ж ан нікому ні-ні, їм заборонили про це говорити, щоб народ паніці не піддався.

— А в нас,— згорнув газету товстун в окулярах,— сусід зібрався у відпустку летіти, а приїхав у аеропорт — там все перекрито, нікого не впускають і не випускають. Кажуть, якийсь літак дивної конструкції пробував сісти, наші винищувачі змушені були дати по ньому попереджувальні постріли, то він проти них якусь нову зброю застосував.

— Вороги народу,— затрис сухим пальчиком злий пенсіонер, який їхав з риболовлі. — Диверсанти. Розвели демократію, приспали нашу пильність, а вони знову заворушилися. В Дарниці, кажуть, хімсклад якийсь рвонув. Їхніх рук справа, це я точно знаю. Шкода, що мене в місті не було, а то б я їх у два щоти викрив.

Інформація була суперечлива, однак заспокійлива. З грибами Яків Лукич вже навчився сяк-так боротися, а все, що відбувалося поза службовими обов'язками, його не обходило.

Збадьорений і заспокоєний, він рушив до інституту.

Портрети висіли на місцях, однак гриби полізли із щілин між бетонними плитами. З ними впоратися було простіше — присипав свіжим пісочком, та й годі.

Поплювавши на долоні, Яків Лукич запрігся у тачку. Весело завищало колесо, повертаючи на асфальтову доріжку до музею народної творчості, де ті гриби ніхто більш не бачитиме, але тут Яків Лукич загальмував.

На асфальті відбилися курячі сліди. Проте не звичайні, а метрові. Лапи продавлювали покриття, вгрузаючи в ґрунт. Якої ж ваги мав бути цей птах, щоб асфальт став для нього розплавленим воском.

Сліди вели з третьої лабораторії.

Далі, за три метри од розвилки, кущі обгоріли. Там, у піску, була оплавлена воронка, ніби звідти стартувала ракета. Пташині сліди кінчалися на ній.

На думку чогось спав невідомий літак.

— Живий? — змучена, бліда від переживань Сонька полегшено видихнула, коли Іван одчинив двері на делікатне, проте вимогливе шкряботіння.

Вже зовсім не тямлячи себе, по-бабськи, вона охнула і обхопила Івана за непроспану голову, ховаючи сльози на його грудях. Іван ледь одірвав її:

— А що трапилося?

Сонька, яка за вчорашній день вже вирішила, як вони житимуть з Іваном далі, де стоятимуть меблі, коли їм дадуть нову квартиру, одне слово, пройшла палаючою лавою кохання всю відстань і за Івана, який нічого не підозрював, тепер бачила в ньому вже своє, кревне, рідне, яке належить тільки їй. А те, що з дружиною вірний, це добре. Такий і з нею буде.

— Тепер я зрозуміла, на які спецзавдання ви ходите ночами. Щось випробовуєте? Свій апарат? Я всю ніч після отого вибуху очей не зімкнула, думала, може, це з вами щось скоїлося. Кажуть, воно з інституту вилетіло.

— Що? — протер очі Іван, остаточно прокидаючись.

— Та щось страшне. Вам краще знать.

Іван прикусив язика. Виходить, не добив він ту нечисту силу через особисті переживання. Чи не про це гукала біснувата братія — він прокидається?! Не пішов на чергування, бач, для нього життя закінчилося. Тут для всіх може життя закінчитися, коли вони почали діяти.

Усі вчорашні муки враз видалися Іванові дитячою образою. Що він, коли під загрозою ціле людство. Мало кого зраджували жінки, так не робити ж із цього всесвітню трагедію. Він не має права належати собі.

Іван хлюпнув водою в обличчя, підхопив на плечі свій чорний ящик, яким скористався вчора у своїх вузькоегоїстичних цілях. Треба було надолужувати прогаяне.

— Ви куди? А сніданок? — Сонька жалібно дивилася на широку Іванову спину.

Закотивши візок у номер, вона познімала кришечки зі слоїків і, хлипаючи, заходилася снідати сама, щоб добро не пропадало.

За одну ніч дерева в садку під гуртожитком зовсім вигоріли.

Проте життя тривало. Як завжди, баба Клава принесла замотаний у хустку горщик свіжої кашки. Немовляті мамок вже не вистачало, доводилося підгодовувати. Стромляючи ложку в замурзаний ротик, баба Клава примовляла:

— Їж, їж, скоро ми ногами підемо. Ото росте. Вранці прийду і не впізнаю нашого хлопчика. Скоро, Петре, женить треба буде.

І немовля радо всміхалося до баби, ніби розуміло, плескало по спині своїми білосніжними крильцями.

— Чув, Петре, вночі вибухнуло щось? Кажуть, бензозаправка! Чи блискавка в неї влучила, чи що інше. Чорна тінь там якась літала...

Неясна асоціація з нічною чорною рукою майнула у Петра перед очима. Невже і це його гріх? Мертва долина, де райський сад знищили велетенські шкідники; пекельні кулі й палички, що поглинали самі себе; ожила мумія, яку ніби спрнснули ростовою водою; середньовічна істерія, що чумою спалахнула в колективі; пережитий вночі страх війни, що випустив сьогодні кігті над містом. Невже це він одкрив пекельну лабораторію природи, казани й пробірки, де жили майбутні хвороби та нещастя, навіки заморожені Розумом, який сам злякався, що зайшов так далеко?

Що то була за ростова вода — жива чи мертва? Панацея чи катастрофа? Хіба відає дитина, що чинить, коли вперше відкриває коробку із сірниками?

— На, Петре, хай потупцяє в тебе, а я піду штанці поперу,— баба Клава вручила Петру його малюка, який так ясно всміхнувся, що дивно стало, чи може бути на цьому світі щось погане, недобре, небезпечне. Життя тільки починалося для нього, та й саме людство було тільки підлітком.

Вони вилізли на підвіконня, куди тягнувся малюк, внизу горів осінній сад, що випередив свій час у миттєвому старінні, й Петрові стала ясна мудрість природи, де все відбувається вчасно — не раніше й не пізніше призначеного строку.

З гнізда на березі під вікном випурхнуло пташеня, весело тріпочучи крильцями, ніби кликало на безтурботні ігри, малюк загулькав до нього, пускаючи райдужні пухирі, рипнули двері, це баба Клава несла випрані повзунки, й Петро незчувся, як випорснув з його рук хлопчик, рвучись у свою компанію. Баба Клава охнула, впустивши тазик, перехилився вниз Петро, готовий кинутися навздогін, але було пізно...

Малюк падав, ковзаючи по вітті берези, на бетонований укіс під будинком. Однак на рівні третього поверху воно затріпотіло крильцями, наче пуцьвірінок, пустило з ляку срібну цівку, вирівнялося, пробуючи окріплі білосніжні крильця, звтим здійнялося вгору, вище гуртожитку, разом з пташеням вони завели кумедний танок, радіючи першому польоту. Ні живі ні мертві стояли біля вікна Петро з бабою Клавою, боячись зронити й слова, щоб не злякати це невагоме щастя. А втомившись, хлопченя саме запурхало під вікнами, шукаючи власне людське гніздо, звідки ненароком випало у самостійний світ. Петро поманив його пальцем, ще й посварнвся на неслуха, ніби все це було в порядку речей, і воно покірно прилипнуло йому на руки, обвіявши свіжим вітерцем.

— Це ж і насправді янгол,— перехрестилася взагалі не дуже віруюча тітка Клава. — Скільки живу, а не бачила, щоб людина літала. Дурна його мати, таке щвстя в канаву викинуть. Од нього, може, й крилате плем'я на землі піде, не такі, як ми, сіромахи. Одніс би ти його, Петре, у свій інститут, хай наука з'ясує, якої він породи. Може, йому не такий уход, як у нас, треба. Дитя, як то кажуть, від бога...

Заклопотаний і настороженний прибіг до інституту товариш Дяченко. Учора він наказав прибити над козирком свіже гасло од нечистої сили, власноруч окропив підозрілі місця в інституті свяченою водою, щоб закріпити ідеологічну перемогу.

Тепер на базі інституту слід було провести міжнародний симпозіум по боротьбі з ідейним мракобіссям у науці. Товариш Дяченко плекав намір засісти за доповідь директора інституту, який мав постати організатором і натхненником цієї боротьби у міжнародному масштабі.

Хвалити бога, цей Іван щез, виконавши свою місію в історії, лишившись безіменною масою, але народ повинен був зв'язувати перемогу з конкретним ім'ям.

Почувши це, Інокентій Вольфович Уиксов виявив особисту скромність, але вдалося наполягти, що масам потрібні герої.

Щоправда, трохи стривожив учорашній масовий невихід співробітників на роботу, а також загадковий нічний вибух. Невже той Іван самостійно пробрався в інститут і поліз у печеру за книжками? А гарний сюрприз він придумав!

Товариш Дяченко потер руки, покрадьки перехрестившись.

Дзвіниця стояла ціла. Однак йому назустріч уже біг алеєю Яків Лукич, видно, несучи нову лиху звістку:

— Там сліди. Ніби курячі, але метрові...

Дивно оплавлена яма повернула товариша Дяченка з міжнародних широт на рідну землю. Він нюхнув різкий хімічний запах, що лишився у воронці, прикинув розміри того, що мало лишити такі сліди, і спохмурнів:

— Прошу про це нікому ні слова. Справа серйозна. Скажіть, ви часом тут такого здорового, з мішком за плечима не бачили? І куди ж він подівся? Організуйте товаришів на суботник — тільки надійних, самі розумієте.

Ідучи в інститут, Петро Зозуля уже уявляв, як ахне жіноцтво, коли побачить його симпатичного, у веснянках, рудого первістка, як тицятимуть йому цукерки та тістечка, братимуть з рук на руки, підкидатимуть у повітря, захоплено дивуючись:

— Амурчик, таких на картині малюють! Гарний татусь, такого сина має, а мовчав.

Замордований новим клопотом, товариш Дяченко озирав, чи не пошкоджено випадково п'єдестал, гадаючи, як доповісти про ще одну агресію своєму директорові. Ситуація була складна. Хоч би що там казали про об'єктивність, але різну кар'єру мають підлеглі, які приносять керівництву добрі вісті, і ті, хто змушений доповідати про лихі.

Товариш Дяченко довго не міг зрозуміти, чого хоче від нього цей трохи прицюцькуватий новий завлаб, якого директор взяв уже із зрозумілою тепер метою — приносити жертви великій науці, виручати в скруті моменти. Досі той сидів тихіше води, нижче трави, й товариша Дяченка навіть батьківські почуття брали до цієї покірної овечки. Готовий заступник, скрізь буде тінню. Однак сьогодні й він наче збожеволів. Навіщось притяг до наукового закладу дитину, розкутав з пелюшок, випускаючи на ласкаве сонечко. Цього ще їм не вистачало. Дяченко позадкував, злякано одмахуючись рукою од рудого крилатого немовляти, що одразу почало загравать до доброго дідуся, маючи намір сісти йому на голову.

— Киш, киш. — Він позадкував до дверей, зле поглядаючи на

непормвльного татуся. — Заберіть, і так голова обертом іде, а тут ще ви зі своїм виродком!

Петро Зозуля постояв ні в сих ні в тих. Він не міг збагнути, чому завжди ласкавий товариш Дяченко сьогодні такий жорстокий. Видно, в інституті трапилося щось надзвичайне, те, чого він боявся...

Інокентій Вольфович, якого теж розбудив серед ночі гуркіт, прибув до інституту в гарному настрої. Нарешті щось трапилося не у них. День видався сонячний, хоч ніч була важка.

Після нічного вибуху, коли вже віддалялася геть срібна хмара, очевидно, результат вторгнення в атмосферу великого антитіла, що передувало кометі, мати ніби ив розумі втратилася. Вбігла до кімнати із свічкою, трагічно мовлячи:

— Сатана явилась, кінець світу настає!

Це ставало нестерпним — у квартирі фізика говорять про сатану. Народилася бути монашкою, жаль, монастирів тепер нема. В богадільні було б їй краще.

Як тільки він звйшов до кабінету, його лиекучв розумниця вже сама роззявила щілину, так приручив. Інокентій Вольфович поліз до кишені, витяг портмоне, але грошей там не було. Усі пішли на виконання вчорашніх замовлень міністерств, яким так потрібно було впроваджувати нову техніку, щоб її не впроваджувати. Скринька справлялася з цими завданнями блискавично. А що буде, коли її модернізують!

Чим же її пригостити? Інокентій Вольфович крутнувся біля нетерпляче відкритої щілини, виявив у барі, де завжди тримав заначку з кількох червінців, лише пляшку вірменського коньяку. Він завсумнівався, вимірюючись поставити її назад, але щілина тричі смачно плямкнула і охриплим, ніби з похмілля, голосом мовила:

— Не откажіть в любезності для сугрєва унутреннєга механізму.

Інокентій Вольфович кліпнув, але подітися було нікуди, вони лишилися вдвох, тому він зняв з пляшки безкозирку, налив повну склянку і підніс до щілини.

— Премного благодарствую,— крякнула скринька, звкусуючи черговим папером з відомства.

Це було нове відкриття — вона виявилася не такою розбірливою в засобах для функціонування. Може, вона і хортенятами бере? Тоді треба буде підключити до цієї справи Петюнька з Дворковичем.

Цими діями вже мало вдійти комп'ютерне обладнання, на яке довелося вгехати річні кошти, отож треба було думати про нові стимули.

Зацокотів графин на столі, завібрували вікна, задрижав увесь інститут, ніби почався землетрус, інфразвуковий позіх пролунав у глибинах, ніби то прокидалася страшна гірська сила, що спала тисячу літ.

У прочинену кватирку дихнуло їдким сірководнем, влетіла туди розпатлана ворона, але не ховатися, ні. Сівши на край полірованого стола, вона пішла до нього, несучи в дзьобі клапоть пергаменту. Зловісно каркнувши, вона кинула його просто під ніс товаришу Унксову. Там кострубато, лівою ногою було написано ультиматум. Казка, та й годі:

«Я, Змій-Горинич, вимагаю собі в жертву немовля, найкраще в місті. Інакше не жить вашій науці. Огнісю ніздрею спалю».

Клапоть був обгорілий. Невже якийсь збожеволілий винахідник їх отак шантажує? Але знову ворухнулося щось угорі, од чого захиталися монументальні стіни.

Ворона недбало перегорнула дзьобом його папери, що було точною ознакою — вона таки має собі цього всемогутнього казкового повелителя. Інокентій Вольфович натис на кнопку, викликаючи товариша Дяченка.

Той був напохваті, ніби чекав виклику. Прочитавши записку, він вкрився смертельним потом, сів у крісло, хоч ніколи собі такого не дозволяв. Обличчя його посиніло, й директору довелося пхати нітрогліцерин під довгий в'ялий язик свого вченого секретаря. Опритомнівши, той обхопив голову руками:

— Так н й думав. Горе нам. Тепер обкладе податтю спершу нас, потім місто. Сьогодні тільки дитину прогнить, а завтра вже красуню-незайманку звелить подати. Як розохотиться, так і до нас дійде. Було вже таке, ох, було...

Піймавши на собі цей приречений погляд, Інокентій Вольфович зрозумів, що небезпека була й справді страшною. На території інституту після всієї нечисті завівся і казковий Змій-Горинич.

— Він вимагає людської жертви? — ворухнув Унксов пересохлим язиком. — Чи я не так... так зрозумів?

— Саме так,— покірно опустив голову на груди крейдяний товариш Дяченко.

— А де ж його взяти, хто нам цю дитину дасть? Яка мати?

Товариш Дяченко цикнув зубами:

— Про вовка промовка. Є тут одне... Наш молодий співробітник Зозуля сьогодні приніс. Якесь воно не таке, з крильцями. Але в тілі. Молочне. Гадаю, змію буде якраз. Делікатес, так би мовити. Покликати Зозулю сюди?

— Кличте,— коротко кивнув Інокентій Вольфович.

Петро Зозуля ступив на поріг, віддано дивлячись своєму науковому керівництву у вічі. Товариш Дяченко, певно, доповів директору про дивовижний природний феномен, який він тримав на руках. Звісно, це негайно стане сенсацією в усьому світі.

Ще б пак, з'явився первісток крилатого племені людей, за якими майбутнє цивілізації. Цей хлопчик почне нову еру.

— Що ж, покажіть ваше диво, — солодко всміхнувся до Петра Зозулі товариш Дяченко. — Воно нас дуже звцікавило.

Петро Зозуля втішено скрутив малюкові козу рогатую і розгорнув пелюшки, показуючи добрим дядям свою гордість, якої не було ні в кого.

Інокентій Вольфович знову відчув дивне роздвоєння. Золотоголове немовля було неймовірно схоже на його першу кольорову фотографію — ті ж кучерики, така сама родимка на ключиці, ясний погляд. Тільки він народився безкрилим, а воно крилате.

Цього просто не могло бути. Інокентій Вольфович струсонув головою. Хлопчик пурхнув над столом, граючи до нього, й довірливо опустився на руки. Інокентій Вольфович, який уперше тримав немовля, не знав, куди себе подіти.

Його велике серце озвалося до маленького.

Але залізною рукою він здавив той рослинний потяг живого до живого, наука була над усе!

— Розумієте,— почав він, звільнившись від немовляти,— наша наука під загрозою. Ось прочитайте.

Петро Зозуля пробіг очима обгорілий клапоть і звів затьмарений погляд — при чому тут було його дитя?

— Сподіваюсь, ви не будете... будете заперечувати, що наука завжди вимагала жертв. Кращі з кращих ішли на них, щоб світло істини здолало темряву. Ми сподіваємося, що ви також готові на це. У вашій новій лабораторії ви зможете отримати собі скільки завгодно копій абсолютно нормальних дітей...

Петро Зозуля відступив назад, ще не вірячи тому, що почув від тих, кого слухав, мов богів. Об'єктивні обставини вимагали жертви, і він мусив погодитися.

Щелепа йому затряслася, дикий крик застриг у горлі, бо добро виявлялося злом, чорна рука здушила борлак. Він намагався щось їм пояснити, але тільки кивав головою.

— От і добре,— перезирнулися Унксов з Дяченком,— ваше мовчання дозвольте зрозуміти як знак згоди. Отож ви не заперечуєте... заперечуєте?

— Н-ні,— зашипів, заклекотів, немов скіфський ідол, що за тисячу літ вперше спромігся на слово, мов громом уражений Петро Зозуля. — Н-ні, кр-раще м-мене!

Сказав і сам озирнувся — хто це говорить? Невже він? Він, який був закутий у камінну мовчанку довгі двадцять літ.

— Ич, заговорив,— криво всміхнувся товариш Дяченко. — А прикидався німим. І як я одразу його не розкусив?

— То ви не згодні... згодні? — звів брови Інокентій Вольфович, який уперше бачив такий бунт. — А хіба ви самі ні в чому не винні... винні? Хто лабораторію Розума відкрив?

Петро Зозуля схилився, ніби його підступно вдарили у сонячне сплетіння:

— Так ви з-знали про це?

— Здогадались нарешті, бо тільки в нього таке там водилося. Хто винен, той і мусить платить.

— Своє життя я можу віддати, а чуже н-ні,— зацьковано притис хлопчика до грудей Петро Зозуля.

— Що варте життя однієї дитини, коли під загрозою життя всього людства?

— А якби ц-це була ваша дитина?

— В мене не може... може бути дітей,— холодно, глухо мовив Інокентій Вольфович. — У мене опромінення.

— Та-ту... — раптом заусміхався малюк, простягаючи до нього руки.

Інокентій Вольфович, відчувши, як щось тепле і живе здригнулося в ньому, озиваючись на цей голосок, затряс пальцем:

— Та ти що, який я тобі тато? Он твій тато, он!..

— Не віддам,— вже твердо, чисто і ясно сказав Петро Зозуля, який відтепер знав, що більше ніколи він мовчати не буде.

— Ну, тоді самі підете до цього змія.

У цей час відчинилися двері, і на порозі з'явився Іван, тримаючи за плечима свій апарат у повній бойовій готовності:

— Чи не потрібна моя допомога?

16.

Нарешті зовсім спорожнів інститут.

Налите кров'ю сонце сідало за Лису гору. Край неба громадилася фарбована отара хмар. Повертало на великий вітер. Оглушливо каркало, ліниво чистило пір'я гайвороння між тополь, чекаючи на тризну. От кому всяка війна вигідна — однаково чиї золоті зуби та очі по смертних жнивах видовбувати.

Вечорова тінь порожнього п'єдесталу доповзла під ноги. Незвично було живому серед цієї холодної монументальності. Іван морозно ворухнув плечима. Кашлянув — і відлуння сильними скалками розсипалося по бетону. Сам він лишився на цьому світі. Один як перст. Але дивно — навіть легше од цього стало. Де наше не пропадало. Хоч живи, хоч умри — ніхто не заплаче. Вільний козак.

Не було страху в грудях, лиш пустка. Найстрашніше вже трапилося. Два обличчя було у тієї, яку кохав, мов у зрадливої чирвової дами. Одне йому всміхалося, а друге — сатані вічі. Розірвана була його віра надвоє, не чекала вдома вірна дружина, але це було на краще. Раніше б мав два страхи за себе — її та свій, а тепер жодного.

Сонячний промінь бив у без'язикий дзвін, волав той заголосити на сполох про небезпеку, що вільно пройшла у місто через зарослі Змієві вали і причаїлася у самому його серці, але давно вирвали ентузіасти дзвінне било, щоб не здіймало серед населення паніки.

Пославши гінця із запискою, вгамувалася тварюка, ознак життя не подає, спить у лігві, сил на ніч набира. За своїм звичаєм полякало місто, щоб справніше данину-полюддя платило, а тепер солодкого дитячого м'ясця чека, слину пускає.

Скептично глянув Іван на бочку із смолою, під якою дрівця тліли, волячі шкури та іржавий меч. Все припасли, згадали народні традиції. Спершу крізь зуби говорили, а тепер не знають, як і догодити. Влаштували

урочистий обід а окремому кабінеті. Пригощали різними медами. Пробуали передаруаати узбецький халат, але Іван аідцураася, дуже легкозаймистий. Як не аідмоаляася, самі пили за його здоров'я. Тоаариш Дяченко з папірця навіть тост аиголосиа за народний героїзм, що а тяжку годину аипробувань...

Чим раніше думали? Заажди у нас так. Пустять агресора на саою територію, а потім аручають дубину народної аійни. Христом-богом благаємо, астааай, Іване, проти супостата, ім'я таоє на скрижалях історії аикарбуєм!

Яка там слава? Просто дитяти жаль. Гарненьке таке, кучерики золоті. Чимось на тоаариша Уиксоаа схоже, тільки з крильцями. І як тільки аони могли? Бояться, що всю сучасну науку знищить, готоаі задля цього дитя офірувати. Та чи варта ася сьогоднішня наука однієї заатрашньої жертаи? Хто зна, що з цього янголяти може аирости? Хіба не може одна людина всю історію людстаа змінить? І чом треба чужим життям жертвуаати? Як хоч, то — саоїм. Хіба мало було а історії таких прикладіа, нааіть чуму собі прищеплюаали.

Враз ізнялося гайаороння хмарою, зчинило радісний гаалт — задзеленькотіли шибки, посипалося з тополь листя, дихнуло смородом, видно, перекинулося на другий бік.

Пора! Ворога треба брати у його лігаі.

Асфальтова доріжка аиаела до розвилки, де зранку з'явилася аирва, нині старанно замаскоаана дерниною. Величезні курячі і од цього ще більш потворні сліди були старанно присипаиі саіжим жоатим пісочком. Роботи зупинилися на полоаині — похоаальна команда далі йти аідмовилася...

Навіть а ідейно загартованих доброаольціа почалися безпричинні напади страху, манія переслідуаання, під кожним кущем їм ааижалися вороги народу, недобиті куркулі з обрізами, що хтіли їм помститися. Цей колектианий психоз не змогла пояснити й аикликана бригада психіатріа — панічні чутки аогнем побігли по інституту, спіаробітники під всякими приводами почали одпрошуаатися додому. У знервоааного жіноцтаа, незааажаючи на спеку, не трапляа зуб на зуб.

Там, за пагорбом, й була таємнича третя лабораторія, де, за асіма підозрами, ховаася шантажист. З усіх туманних недомоаок аиходило, що його аиплекали а інституті на саою ж голову. У цій лабораторії, як коротко уаіа у курс справи товариш Дяченко, коли аони дійшли до розвилки з дорогоаказами, якийсь аинахідник-самогубця Розум віа небезпечні досліди з аідкритою ним ростоаою аодою, сам хотіа услааитися на аесь саіт, зігноруааа прямі вказівки товариша Уиксоаа припинити наукоау самодіяльність, а коли перекопався а безперспектианості роботи, то документацію спалив у тигельній пічці, а сам поаісиася. Бач, себе згубиа і науку під удар поставив! Поливав своєю ростоаою водою усе підряд — от воно й аилупилося! Ще не аідомо, на кого аін працюааа — на нас чи на них...

Підозра була дуже серйозна, це Іван тепер знаа точно. Неаже під прикриттям держааиого інституту тут запла собі нечисть зміїне гніздо? Одне було неясно: навіщо було заморожену лабораторію одкриаати?

Під лапами асфальт проаалюааася сантиметріа на тридцять. Од сліду до сліду було кроків п'ять. Яких же розмірів була ця пташечка? На пагорбі аона зачепила, видно, хаостом лінію електропередач, пораааши дроти, що аисочіли на п'ятнадцятиметроаій аисоті.

Мертва, печальна долина одкрилася перед ним. Замість плодоаих дереа лишилися чорні скелети, у міжряддях лежали хітиноаі панцирі здороаенних хрущів та колорадських жуків, тхнуло падаллю од пташиних трупіа, якими поласуааа ще більший хижак. Виссана земля покраялася тріщинами, де-не-де була зрита, у ті аиорпані ями цілком міг аміститися крокуючий екскаватор.

Тут тварюка випробовувала собі силу, влаштуаала полігон перед аильотом на операцію. Пісок у аирвах спікся на скло. Місячні кратери на

випаленій землі свідчили, що нечисть нічого не відкладала в довгу шухляду, а випустила універсальне знаряддя перетворення цього світу на той негайно.

Рвані сліди вели з яру.

Перестрибуючи через свіжі рівчаки, тримаючись за обгорілі кущі, пірнаючи під зламані стовбури, на яких не лишилося жодного листочка, Іван пробирався вниз. Важкий згар спирав легені, чорним снігом кружляла в сонячному промінні сажа. У смердючих калюжах на дні яру поміж автомобільних шин, пластикового непотребу вовтузилися лискучі безформні тіла, що безсило розпливалися, не в спромозі втримати конфігурації. Органічна матерія перетворювалася на неорганічну.

Присмерк уже западав у долині. У самому лоні гори побачив Іван грубо зірвані з петель важкі ворота, розверстий, оплавлений бетонний отвір. Так, саме ця гора й народила змія.

Іван пересунув скриньку на груди, тримаючи палець на кнопці, тоді нахилився, взяв камінчик і кинув у зяючий печерний хід, спритно перебігаючи в мертву зону, щоб не потрапити під обстріл.

Але в печері було тихо. Невже так міцно спить? Що ж, треба розбудити. Либонь, вже апетит нагулив.

Увімкнувши ліхтарик, Іван ступив до підземелля. Промінь анхоплював з темряви обсмалені стіни, подряпини од страшного тіла, що сунулося вузьким проходом. Пластикова обшивка взялася пухирями.

Попереду тихо шепотілися двоє:

— Ти мене кохаєш, любий? Тато сказав, що купить нам машину.

— А звідки в нього гроші, він що, злодій?

— Ні, коханий, він застрахував своє життя до цієї знаменної події.

У порожній кімнаті на шафі працювала напівоплавлена радіоточка, рекламуючи продажне сімейне щастя. Іван висмикнув шнур із розетки.

В кінці коридора зяяв темрявою круглий отвір, холодильна камера, про яку говорив товариш Дяченко. Тварюка могла бути тільки тут. Іван намацав у кишені металевого карбованця і пожбурив його у морок. Монета дзвінко застрибала на бетоні. Змій не відреагував.

Притулившись спиною до стіни, Іван присвітив ліхтариком. Гнуті барокамери, зсунуті під стіну, потрощені пробірки, вигнуті таврові балки — все це свідчило про недавнє перебування змія, який зволив тут потягнутися. Але його самого тут не було.

Іван перевів подих і ступив у спорожніле лігвище. На підлозі лежала чорна столочена шкаралуща од небачених розмірів яйця. Чи не з нього це пташеня вилупилося на світ? Шукай тепер вітра в полі.

Іван розчаровано озирнувся. Серед зсунутого до стін приладдя він приметив і сумнозвісну тигельну пічку. Дивак був той Розум. Робив — не боявся, а зробив — злякався. Тільки чого — от головне питання.

Іван присів навпочіпки й одчинив дверцята. Попіл од змієвої присутності нітрохи не змінився — лишився попелом. Чорні сторінки жолобилися гармошкою, ніби тільки-но згоріли. А що, коли спробувати?

Іван натиснув апарат, спалахнув фіолетовий промінь, звиріло в пічці синтетичне сонечко, де відновлювалася, набирала колишньої енергії кожна клітина, й нарешті на дні лежав товстий обшмульганий лабораторний журнал.

Ось воно — відкриття, яке вимагало закриття. Чого раптом запанікував зовсім не забобонний Розум? Хіба не має знати про це історія науки, щоб не повторити його помилок?

Боячись опектися, Іван узяв журнал в руку, розгорнув першу сторінку, списану недбалим почерком генія, де літери весело стрибали одна поперед одної. Тепер він про все дізнається.

Але цієї миті затремтіла стеля над головою, бетонні крихти посипалися за комір, таврова балка, на яку тиснула гірська порода, почала осідати. Природний катаклізм чи знову тварюка заворушилася? Іван сунув журнал за пазуху і рушив з порожньої лабораторії.

Очевидно, супротивник ховався десь поблизу.

Вітерець доніс солодкавий гнилий сморід. Долинав він із якогось «Музею народної творчості», куди вказувала стрілка на розвилці і вела доріжка.

Видно, зібралися тут не байдужі серцем люди, які не забули за скороминущим вічне.

Іван звернув за глинявий пагорб. Оточене колючим дротом, відкрилося перед ним неозоре поле, над яким кружляло, перелітаючи з місця на місце, гайвороння, криклива ділило здобич. Згасаюче сонце вичервонювало дими чи пару, що звивалися над кучугурами якогось прілого майна. Колись поле було поділене на сектори, але межі його, чіткий порядок розміщення експонатів давно деформувалися од їхнього надміру. Гули в повітрі рої білих, червоноокнх мух, яким тут була, певно, розкіш. Одразу попід дротом розрослися кущі криваво-фіолетових грибів, од яких ішов запах гнилого м'яса.

При вході височіла стандартна арка, фарбована паризькою зеленню, із вицвілим кумачем: «Ласкаво просимо».

Ступив Іван на територію того велетенського музею і зупинився біля найближчого терикона. Лежали там, височіючи метрів на тридцять, химерні конструкції. Сталеві й алюмінієві, із дзеркальними лопатями, майже невагомі. Змонтовані з батарей парового опалення, з важкими чавунними маховиками. З петрів виглядали зовсім старовинні — зі шевських машинок.

Тихо було довкола, лиш мухи дзуміли, і тут почув він легеньке порипування. У застінку під лопухом само собою крутилося важке млинове жорно, насаджене на вісь. Літ йому було сто чи й більше, бо давно вгрузла в землю струхлявіла дерев'яна підставка. Іван зупинив його ногою, та коли відпустив — воно знову пустилося в рух. І лише тоді Іван прочитав на іржавій табличці: «Вічні двигуни».

Тисячі їх було в тій купі, всі давно зупинилися, а цей виявився справді вічним. За що ж його сюди?

Ліворуч було стягнуто, ніби після масової катастрофи, літальні апарати всіх мислимих і немислимих видів. Мов риби на дні, виднілися цепеліни. Накидано було гори всіляких допотопних бiпланів з фанери та аеденоламу. Сотні крил лежало — од обклеєних пір'ям до болоньєвих. Розкидано було кілька десятків махольотів з велосипедними педалями. Стояло поміж них кільканадцять позеленілих ступ з мітлами. Вище йшли новітні винаходи - - літаюче крило, гібрид дирижабля з літаком у вигляді подушки, саморобні вертольоти з мотоциклетними двигунами. Валялося блюдце, очевидь, неземного походження. Усі людські мрії про небо були зібрані тут. Звісно, аматорські, ніким не визнані. Та якби до них професійне КБ, то давно б уже мав кожен радянський громадянин персональний літак. Задерши голову, із зачудуванням обійшов Іван купу, замалим не спіткнувшись об щось згорнуте у сувій. То був його гравіаліт. Не зрозумів Іван: невже і це пройдений у техніці етап, що його в музей?

Тороплючи, рушив він далі.

Ніби кістяки, лежали саморобні велосипеди — одни навіть дерев'яний, з колесами од воза. Іржавів парк міні-тракторців з різним реманентом, які б іванівці з руками й ногами купили. Зібралась виставка саморобних легковиків. Стояли на зарослих полином рейках у тупику допотопні паровози, висів, кидаючи під себе тінь, вагон на магнітній подушці, лежав у вибалку старовинний корабель-амфібія — з колесами та зігнилими парусами, що клоччям звисали на реях...

Аж до обрію тяглося те поле, осяяне примарним світлом. І скрізь, у буртах та кагатах, лежали саморобки. Може, зовні й не зовсім зугарні, але в кожній хоч маленька думка мертвіла. Не ребра конструкцій, а людські ребра побачив Іван на тих купах.

Краєм поля бродила худа біла шкапа, нагинала голову, пробувала пастися, але здіймала в зубах лиш папір. І собі нагнувся Іван — лежали в кучугурах, руділи на сонці, загоралися од битого скла заявки на винаходи.

Та це ж смітник, а не музей!!!

І не доріжка, а глузлива посмішка розітнула враз поле. Звалище, елементарне звалище, куди якийсь зловмисник викидає найцінніше, що є в кожного народу,— людські думки, щоб навіки зосталися вони під снігами та дощами.

Цілий інститут, державний інститут виконує благородну місію, збирає звідусіль народну мудрість, а один негідник тихцем, користуючись зайнятістю керівництва, переправляє все сюди. Йому аби салом та ковбасками приносили — тоді б крихта зі столу не впала.

Треба буде поставити до відома товаришів Уиксова та Дяченка, які негайно викриють шкідника, що користується їхньою далекоглядністю, мисленням на перспективу, вловивши, що під носом вони, звісно, нічого не бачать.

Не одне століття збиралися ці кучугури. Скільки фантазії, винахідливості, нового полягло тут у повному безгомінні. Скільки цвіту людського кинуто під чоботи. Майбутня цивілізація утворила вже товстий культурний шар, так і не розвинувшись, зітлівши в зародку.

Перелітало з купи на купу гайвороння — єдиний хазяїн усіх цих багатств.

Бачить — попереду темніє проти сонця багатотонний механізм завбільшки з двоповерховий будинок. Та в напрочуд доброму стані — трибки та ланцюги передач дбайливо змащені тавотом, мідні частини надраєно, довкруг пісочком посипано. Внизу квадратне віконечко. Коло нього напис білою фарбою і стрілка: «Для тих, хто хоче багато знати»,— а збоку щілина для п'ятнадцятикопійкової монети. Полапав Іван у кишені, знайшов монету, кинув у щілину, запрацював механізм. Таємниче червоне світло заморгало з віконечка, запрошуючи, мовляв, стромляй голову сюди. Нахилився Іван, має це буть винахід із винаходів, та пискнув дитячий голосок за спиною: стій! Озирнувся Іван, але нікого не було. Неясна підозра ворухнулася в душі. Знайшов він у канаві сталеву арматурину і просунув у віконце. Лясну ло — і нержавіючий крицевий ніж перерубав арматурину, мов гнилу нитку. А якби там була голова? Торопіючи, Іван одступив од єдиного тут механізму при доброму здоров'ї — та це ж гільйотина.

Впало за гору сонце, стемніло одразу, ніби хто старанно вкривав темрявою страшний той музей од стороннього ока. Край поля пролунав тоскний вовчий голос, що ніби по-людському скаржився — обманули-и-и.

Ні, не одинак-ентузіаст ці погребіння насипав. Діяла тут страшна темна сила. Куди там середнім вікам з вогнищем навколо кожного єретика. Тут все було поставлено на індустріальні рейки, невідомі виконавці втілювали в життя величний план виявлення і знищення талантів, справно звітуючи тому світові про виробничі показники.

Сходив над полем поритий кратерами місяць, тоскне вовче завивання пролунало за спиною, торохнули якісь бляшанки, Іван рвучко обернувся.

Бігла на нього напівзвірюка, напівлюдина, поросла шерстю, блимаючи глибокими зеленими очима,— втікала доріжкою геть з того поля, нічого не розбираючи на шляху.

А тоді застугоніла земля, низький інфразвуковий рик спаралізував кожну клітину тіла. Світ за очі забіг би зараз організм, гнаний темним інстинктом,— ніби тисячокінна орда наближалася до нього.

Заворушився найбільший курган, коло якого лежала нафтова залізнична цистерна, посипалося сміття, блиснула спина, озброєна гострими зубцями, заколивалися три квадратні голови, освітлюючи поле прожекторними променями, і зіп'явся на ноги, похитуючись зі сну, величезний ящір, що, виявляється, вигрівався на сонці зовсім поруч.

Синтетичний був — фрикціони металеві, крицевий панцир, шиї з гофрованих шлангів, крила пластикові.

Підняло страховидло ногу, і вдарив потужний струмінь, од якого затхнуло сірчаною кислотою; полегшило душу. Навпомацки, наче

з похмілля, пригорнуло лапою до себе цистерну, розпороло її залізним кігтем, аж мороз по шкірі пішов, і заходилося хлебтати — гоать-гоать-говть.

А як похмелилося, розправило крила, замахало ними, немов півень на купі гною, полетіло сміття, покотилися з-під нього порожні металеві бочки, в яких звичайно тримають усякі отрутохімікати.

Плямкнула тоді найбільша голова:

— Оце б щось закусить свіженького.

Глитнула слину середульша:

— Еге ж, крівиці хочеться.

Обнюхала все перед собою найменша:

— Чого немовля не несуть? Ми ж врвниці замовляли.

Виступив тоді Іван на рівне місце та й каже:

— Я замість нього.

Стрепенувся змій, почали очі розплющуватися, лапають небо і землю, мов армійські прожектори.

— Чую, людським духом тхне. Де ти і хто, ану покажися.

Підступив ще ближче Іван.

— Це я, Іван, мужичий син.

Скинувся змій, бо не сподівався, що незваний гість стоїть майже під пузом, де антатуйовано було синім чорнилом: «Життя — копійка».

— То ти битися чи миритися прийшов?

— Авжеж, битися. Хто з таким цуциком миритися буде?

— Ох-ох, ах-ах, іх-іх,— зареготіли голови. — Це ти такий безстрашний?

— Я,— мовив Іван, якому боятися вже було нічого.

— То ти нічого не боїшся?

— Нічого,— твердо сказав Іван.

— Е, брехня,— перезирнулися голови. — Всі у вас страхопуди на тім світі, всі ви, люди, чогось боїтеся. Начальство тільки цитькне — у вас і жижки тремтять. Спробує хто виступити — потім вмирає: що мені буде? Ви не те що на зборах, навіть товаришу по телефону боїтеся всю правду сказати. Народилися ви наляканні, налякані й вмрете. Жодного безстрашного серед вас нема, на кожного гачок мається. Заєць і той хоробріший, так просто не здається. А ви од страху самі добровільно на смерть ішли. Мовчали і йшли. Хіба не так?

— Йшли, та не всі.

— Всі, всі. Система у вас така. Більший меншого ляка. Тільки на батогові все й тримається. Давай поб'ємося об заклад. Тричі я тебе спробую налякати, а як не злякаєшся, ти мене першим удариш. Ні — я тебе. Згода?

— Згода,— кивнув Іван, трохи дивуючись, бо зовсім не казковий був змій, а сучасний, модернізований.

— Тоді тримайся!

Жовто-зелений хлорний туман почав стелитися над полем, ніби не на землі він опинився, а на хмарі. Коли глядь — іде з пітьми до нього Марія. Коса розплетена, ноги збиті, ніби сотні верств босоніж здолала. Біле тіло все в синяках. Побачила Івана, опустилася навколішки й поповзла до нього. І така туга в очах, що серце крається.

— Не винив я, Іваночку. Бий мене, четвертуй, але прости. — А на синій шиї мотузка звисає. — Сама знаю, що не гідна я тебе, але зніми гріх, поцілуй востаннє.

Завагався Іван, але немилосердно було б і ворогові перед смертю не пробачити. Нахилився до неї, щоб поцілувати в лоб, але вищирила вона зуби, почали рости ікла, трупним смородом дихнула, але не сахнувся Іван, бо бачив уже й страшніше, тільки хтів торкнутися вустами, як і пропала.

— Ти ба,— почухала потилицю найменша голова.

Ще дужчий завирував туман, заворушилася майже під ногами земля.

і почала вилазити з неї здоровенна залізна рука, судомно клацаючи в повітрі,— видобувався звідті нержавіючий сталевий чоловік, струшуючи грудки з пліч. Зиркнув він униз мертвими очима й поніс до Івана механічну, немов маніпулятор, руку, роззявив у посмішці золотозубий рот:

— Ах, моб твою ядь. Думаєш, утік? Та я тебе на тім світі знайду!

Торкнув його залізний палець, студячи тіло, та й таке бачив Іван у своєму житті. Знав, що тільки мріють деякі мертві потягти за собою живих.

— Кінчилась ваша влада,— скептично глянув на залізне опудало.

І одразу щезло воно, мов крізь землю провалилося.

— От чорт,— тільки зубами клацнула середульша голова.

Розступився туман, застогнало поле, почали зводитися на ньому люди, оживаючи знову біля своїх винаходів.

Та вже йшла на них височезна худа стара, виблискуючи цукровими кістками, заносила косу — і стинала голови з пліч, рівняючи людську масу. Кривавi то були жнива.

Занесла вже над ним косу, щоб любенько й цю вперту людську бадилину прибрати. Та стояв Іван мов камінний. І лиш дзенькнула коса, наткнувши на камінь.

— Нормально,— здивувалася найбільша голова. — Що ж, твоє право бути першим. Невже ти й справді анічогісінько не боїшся?

Озирнувся Іван, щоб знайти таке замашне, а затим підморгнув змієві:

— Пішли, покажу дещо. Тут саме є агрегат для тих, хто хоче дуже багато знати.

Переступив змій з ноги на ногу недовірливо, та подітися нікуди, цікаво стало.

Підступили вони до того двоповерхового механізму, що був у відмінному технічному стані, глипнув змій, що треба за те задоволення платити, почухався й каже:

— А у мене п'ятнадцяти копійок нема.

А сам аж труситься. Всміхнувся тоді Іван, дістав монетку, кинув у щілину, заворушилися трибки, заводячи вгору ніж. Заморгали у віконечку червоні вогники — знак готовності автомата до дії.

— Туди стромляй, отримаєш інформаційний удар.

Завагалися голови, кожна першою хоче, а тоді пискнула найменша:

— Можна я?

Шелеснули згори троси, гупнув гільйотинний ніж на гофровану шию, охнули дві старші голови й кинулися зализувати обрубок.

— То ти так?!

Загріб змій землю, порснули з його ніздрів іскри, почав розпікатися тулуб од гніву, плюнули по шматку м'яса на порожню культю голови, і одразу ж виросла третя. Почухав він груди:

— Дурний ти, Іване. Хіба не знаєш, що я безсмертний? Мені голову одрубаєш, одразу нова виросте, ще краща. То тільки в казках правда завжди перемагає, а в житті всяко буває. Скільки он про мене писано-переписано, що знищений повністю й остаточно, а я живий-здоровий, чого і вам бажаю. Одного не можу зрозуміти: чого ти мене не боїшся?

— Будеш багато знати, швидко постарієш. Давай-но краще я тобі бувальщину розкажу,— мовив Іван. — Летить, значить, Кінець всьому живому над землею, коли бачить — величезне місто. Дихнув — і всі люди врозтіч. Летить далі, бачить село багате, зелене, дихнув — і всі у погреби поховалися. Летить далі, коли це серед поля хатина перехняблена, кілком підперта. Дихнув — нічого. Ще дихнув — ніякого знаку. Спустився він на двір, заходить, а там голий і босий чоловік сидить за столом, ні жінки в нього, ні дітей, ні добра. Питається тварюка:

— Ти чого отак сидиш? Я ж Кінець всьому живому!

— А н — Втрачать нічого!

Звгарцював тут змій, щоки рзздуває, бачить, не сирввится йому так з Іваном. Розпікся аже до малнового, змахнув крильми й здійнявся а поаітрн:

— Ну, гляди, я тебе зараз жнацем підсмажу!

Полетів він круг поля, вогнем днхвє, падвюче коло за собою лншвє. Загоготіли всі експонати, звиищали блвгальними голосами, гнучи в огні, розбурхувва пожарище змій крильми:

— То як, тепло?

— Холодно,— аідчув, як морозом його обсипає, Іаан.

Звився змій шулікою:

— Та ти знаєш, хто я? Я сам страх людський! Думаєш, чого я такий дужий? Бо всі ви, люди, мене годуєте хто чим. Самі мене й породили нв саою голову. Зарзз і ти в мене нарешті злякаєшся!

— Коли я смерті саоєї не боюсь, то нічого вже не боюсь.

— Го-го,— звреготів змій. — А якщо н все людство зараз спалю?

— Як? — не повірив Іван.

— А полечу в заморські краї, дихну на аороже військо, натиснуть їхні генерали на кнопку, і всесаітня війна почнеться.

І араз почав рости, роздиматися, закриввючи вже піаяеба, вилетів з дюзи в нього ревктивний сніп, і зрозумів тоді Іван, що не жартує проаокатор. Такий сам себе од злості спалить, щоб у сусіда хата згоріла.

Пеклом дихяуло на нього. Мусив Іван на себе прийняти той аогонь. Зоряна мить його нвставала.

Натис аін нв кнопку, вдарив сліпучий фіолетовий промінь у панцирне череао. Вся сила людстаа перейшла тієї миті в Іаана, мусив аін захистити мирний сон землі.

Полетіли лушпайкн зі зміеаого черева, огорнуло його блакнтве яйце. Запекла шкіра, злипалися аії од немислимої температури в Івана, та не заплющував очей, мусив перемогти.

Прошиввв небо наскрізь перший сонячний промінь, що до саітнини вирвався з апарата, крутилася в ньому чорнз розпатлана аорона, намвгаючись вислизнути,— усе, що лишилося од змія.

Потягнув Іван важілець назад:

— Тут тобі й смерть!

І посипалося на землю лиш чорне пір'я.

Геть спечений, хитаючись од нелюдської втоми, доїхав Іаан першим тролейбусом до готелю, тінню проійшов повз швейцара, добрався до ліжка й упав у якусь глибочезну яму без днв.

Отак пролетів він сотні літ й опинився враз вж у середньоаічному граді Києвому.

Саме сонце аставало, юрмився люд біля монастирських стін. Зібралися звідусіль до нового домініканського монастиря сміливі думкою, щоб віддвти на розвій тв примноження мудрість народу. Скловар один рурку зі скельцями усім показуаав — глянеш на краплю води, а в ній стонадцять чортів крутиться; бородатий коваль сюди п а р о в и к о м на колесах приїхав; дідок-гончар свою випалену глину хвалив, що нею замість яєць можна навміцніші фортеці мурувати...

Нарешті й Іван потрапив зі своєю н о в і т р н ь о ю к у л е ю на прийом до самого Владики, бо так покрутили ним сутяги-монахи в канцелярії, що неодмінно хотів стати на ясні очі.

Камін горів у печері, ворушив коцюбою Влвдика книжковий попіл — грівся чужим любомудрієм, яке йому легковірні для переписування несли.

Так і так, почав Іаан, змайстрував я летючий корабель, щоб у країну мвйбутнього злітати.

Одірвався тоді Влвдика од мідної заморської скриньки, що замість нього вірші гекзаметром писалз, винахід іспанського монаха Луллія,

брови насупив, запідозрив, що корабель цей швидше за творця свого безсмертним зробить, ніж поезія.

Викликав він ката, котрий заходився в каміні інструменти розпікати, і звів з Іваном філософську бесіду. Нащо, мовляв, простому смердові слава, якщо він справжній патріот своєї держави? Задля загального добра чи не ліпше б, якби корабель було іменем Владики освячено? Не міг він допустити, щоб якийсь хлоп розум цілого ордену перевершив. Мовляв, головне, Іване, аби твій винахід народу служив. Віддаси — накупимо шовку китайського, зробимо тобі цілий повітряний флот, затнешся на своєму — прив'яжемо до ганебного стовпа, і згориш на кострищі разом зі своєю бісівською єрессю!

Та хіба міг Іван оддати своє дітище в холодні руки, які чужий розум у книжкахналили, щоб ніхто не перевершив...

Засурмили сурми, вдарили дзвони, захвилювалися міщани на ярмарковому майдані, коли зайнялося полум'я довкола Івана. Звгукали істерички: «Смерть, смерть єретику!» — та почала розправлятися куля за його плечима, вирвала стовп, і поплив Іван над юрмовиськом, злетів над Дніпром, щоб вирушити в країну майбутнього.

Але ні в минулому, ні в майбутньому не було для нього місця.

Опритомнів після опіків він у Соньки на квартирі. Пурхала вона довкола райською птахою, поїла й годувала з ложки, доки одного дня глянув на себе Іван у дзеркало і злякався — дивилася на нього сита свиня, на яку завжди перетворюється людина, коли перестає думати.

Вийшов з непам'яті і побачив свою скриньку під мереживною серветкою, бо задумала його самозвана наречена створити фірму Соні і К°, щоб топити сало з начальницьких жінок. Мовляв, руки нам цілуватимуть, Іване.

Так він через Марію у власному нещасті захряс, що про хворих дітей забув, яких міг би на ноги поставити.

Кинувся він читати порятований щоденник Розума — й тут відкрилися йому очі. Мертвою виявилася та ростова вода, силу й велич ставила над розум і талант. Дізнався він про експеримент, коли з партії пацюків найпримітивніший, Сірий, стимульований тією водою, почав експлуатувати хист своїх колег. Вони танцювали та жебрацьких пісень співали перед співробітниками, а харчі за їхні виступи жер він, сварячи підлеглих між собою. Зрозумів Іван, чому так боявся Розум, аби та вода не потрапила до рук пересічних середняків, у яких розвинеться манія величі...

Вирвався він з дрімотного подушкового полону, озирнувся на своє рослинно-вазонне життя, і хоч Сонька кричала йому про київську прописку вслід, рушив на новий бій.

17.

Все йшло до свого кінця.

Уранці наснився йому давній дитячий сон. Ніби викупала його мати в старенькій бляшаній ночвах на кухні, витерла м'яким китайським рушником, дмухнула на руді кучерики, засміялася, золотий ти мій, янголятко моє, підкинула на руках, і враз відчув він, як виростають за спиною білі крильця, як летить він залитою сонцем кухнею, де причаїлися за шпалерами рудовусі таргани, внуки колишніх здоровил... Випурхує він у двір, безстрашно сміється на тлі сірого будинку, де багато вікон прикрито газетами, здіймається вище, над містом, де кружляють вільні птахи, внизу бачить він свій маленький флігельок, батька й матір, які вибігли у двір, махають йому руками, але відчуває, що не рівня їм, бо належить до богообраних, і чує далекий здушений голос:

— Синку, синку...

Сонце заливало кімнату. Цвірінчали на відкритому балконі горобці. Американський клен на його прохання було спиляно, бо затінював апартаменти. І знову почув він стогін:

— Синку, синку...

Інокентій Вольфович неквапно одяг халат і подався на той голос. У сутінкій материнській келії задушливо тхнуло свічковими недогарками та елеєм. Видно, цілу ніч молилася. Била поклони за порятунок його душі. Останнім часом це стало в неї просто манією. Не раз заставав: дивиться сивими божевільними очима в спину і хрестить.

На ослоні перед вузеньким дівочим ліжком стояли ліки, його дитячі фотокартки були розсипані віялом. Мати лежала у цьому склепі зовсім висохла. Хворим, жовтим голосом вона попрохала:

— Сядь коло мене, синку.

Він одчинив кватирку, пустивши струмінь свіжого повітря, і сів на краєчок ліжка в головах. Зараз знову почне скаржитися. Всі вони на старість живуть хворобами.

— Тобі чого?

— Ти знаєш, мені знову батько сьогодні снився. Удруге до себе кликав. Мабуть, скоро піду я до нього. Одне хочу тебе просити. Не погордуй матір'ю, поховай мене за церковним обрядом. Я вже з батюшкою домовилася і завдаток дала...

— Що?! — Інокентій Вольфович зіскочив з ліжка наче опечений. — Знову за своє? Скільки живу, стільки світом нудиш. Правду кажуть, рипливе дерево довго живе. Щоб я більш цих провокаційних розмов не чув!

— Та ні, слаба я стала. Хотіла тобі вівсянки зварить, а не змогла встати.

— Поклони треба менше бить, більше свіжим повітрям дихати. — Інокентій Вольфович бридливо згорнув свічки з-перед ікони на стару газету. Цього ще йому не вистачало. — Ти знаєш, тут днями одне місце з'явилося. У Пущі-Водиці. Будиночок гарний, четвертого управління, доглянуть там за вами, та й веселіше буде.

— То я вже тобі не треба, синку?

— Ти б спасибі сказала,— Інокентій Вольфович обурено заходив кімнатою. — Туди міністри своїх матерів не можуть влаштувати, а я добився.

Мати жалібно кліпнула:

— Спасибі, синку, але мені вже нічого не треба.

Він сам мусив зварити собі кашу і, стоячи біля плитки, вперше подумав про одруження. Його талант вимагав жіночого самозречення, бо належав не тільки йому, а всій державі.

Він капнув у склянку ростової води і цокнувся із дзеркалом. Хоч і не був у відпустці, але груди стали атлетичними, бронзовими. У всій поставі з'явилася державна велич. Навіть думки народжувалися небуденні, масштабні.

Машина стояла біля під'їзду. Замість білявого шофера біля дверцят витягся справді відданий новобранець, який не спізнювався й на секунду. Інокентій Вольфович важко, ніби статуя, опустився в крісло і скомандував:

— На комбінат.

Товариш Дяченко змусив і цю справу довести до кінця — не вам, то народу треба. І хоч його вчений секретар інколи перебирав міру, але сердитися на нього було неможливо. Спершу ти працюєш на авторитет, а потім авторитет на тебе.

Молодик смикнув за шворку, біле покривало хвилями осіло на підлогу, і в кутку Інокентій Вольфович побачив себе.

Він був у вигляді потужної бронзової спіралі, що угвинчувалася ракетою під самісіньку стелю, сяючи нестерпним блиском.

— То як? — з гордістю милувався своїм витвором молодик.

Приголомшений Інокентій Вольфович зажував губами. За брудним

склом майстерні було видно, як двоє вантажників носять зі складу на автомашину цукрові голови новообраного державного діяча. Видно, керівництво комбінату вже встигло зорієнтуватися і налагодити на потоковій лінії їхній масовий випуск.

Інокентій Вольфович ступив до спіралі і обережно торкнув себе рукою. Він був холодний, слизький, монументальний. На лискучій бронзі лишилися туманні плями.

— Прошу руками не чіпати,— застеріг молодик. — Там швидше окислиться. А взагалі треба буде раз на три місяці чистити асідолом.

— Вражає,— нарешті після довгих вагань обережно мовив Інокентій Вольфович, який уявляв себе трохи інакшим. Це мистецтво завжди викликало у нього роздратування своїм свавіллям. — Правда, трохи несхоже... схоже.

— А я вас таким бачу,— став у позу молодик. — Ви — самий політ наукової думки. У вашому внутрішньому світі втілено вічний пошук людини, її прагнення до істини, вічну спіраль пізнання, кожен наступний виток якої заперечує попередній. Геть безкрилий фотографічний реалізм, для якого важливі лише ніс, вуха, очі, зрештою, все тіло. Скульптор — зовсім не м'ясник...

Інокентій Вольфович мружив очі від сліпучого сяяння спіралі. Вона нагадувала йому ніж велетенської м'ясорубки.

— Я зібрав у вашому скульптурному портреті найкращі риси багатьох поколінь радянських учених. Ви типовий учений, що спирається у своїй роботі на гранітний фундамент, чужий усякому суб'єктивізмові, діалектично поєднує традиції і новаторство. Ви — це ідеал, приклад для майбутніх поколінь. Ви несхожі на сьогочасну дійсність, але дійсність мусить стати схожою на свій ідеал.

— Ви хочете, щоб я в майбутньому став спіраллю? — засумнівався Інокентій Вольфович. — Хіба я зможу, я ж людина.

— Ідеал може бути нездійсненним. Але ви повинні тягнутися до свого художнього втілення.

— А якщо ніколи не дотягнусь? — трохи жалібно запитав Інокентій Вольфович, наляканий постійною титанічною роботою, яку доведеться виконувати над власною метаморфозою у бронзову спіраль. — Коли б зробити навпаки, щоб дійсність стала ідеальною.

— Чи спробувати до вас метод критичного реалізму,— насупився молодик. — Я можу...

— Ні-ні,— замахав руками Інокентій Вольфович, уявивши себе абстрактною купою металобрухту. — Хай уже буде. Тільки як упізнати, що це саме я?

— Зробимо табличку. Ваше ім'я буде вписане в історію науки золотими літерами. Однак,— тут молодик зам'явся,— золото на це у нас відповідальні товариші теж дістають самі.

Реєстратор Сьома Бабченко лизнув язиком марку і приліпив на конверт. Гупнули від протягу двері, він здригнувся. Навіщо його понесло на те кладовище? Фюреру нічого не буде, волохата лапа виручить, а його захистити нікому, батьки — рядові інженери. Ідіот! Треба було тоді на ранок у райком комсомолу побігти, покаятися у всьому, гляди, ще й у активісти вибився б. А так — хана!

Приречений він клеїти ці марки до своєї смерті. Вночі Сьома слухав голос, що відкрив йому тотальну змову всього світу проти нього:

— Совітська геронтократія... Тр-р-р... Досить сказати, що середній вік совітських науковців переважує сімдесят... Тр-р-р... Молоді спеціялісти не мають жодної перспективи... Тр-р-р... Геть пенсіонерів з керівних посад,— пише нам слухач із Києва Семен... Молодий геній має вимагати умов для реалізації своїх ідей...

Сьома лизнув марку, тулячи на чергову відписку провінційному винахідникові. Голос і досі звучав у ньому. Так, це його геній всі старі заздрісники затискують. Ніхто не знає, що він майбутній лауреат Нобе-

лівської премії. Голова розрослася до розмірів земної кулі, і її важко було втримати на плечах. Він винайде нову суперзброю, стане володарем Всесвіту. Світ його не визнає, то чого він має визнавати світ. Він заплющить очі — і нікого довкола не стане. Всі в його руках. Їх чекає катастрофа!

Слина покотилася з рота, Сьома заплющив очі, занурюючи невдячний світ у вічну темряву...

З комбінату Інокентій Вольфович повертався в душевному сум'ятті. Попри всю повагу до мистецтва, такий пам'ятник його не влаштовував. Чистити асидолом, ніби солдатську бляху. Ні, все це не відображало його справжньої величі. Він скосив очі на свої могутні груди, і проста, але глибочезна думка осяяла його — пам'ятник повинен бути н е р у к о т в о р н и м.

Комета щезла з небосхилу, нікому не сподіявши шкоди, всі підступи нечистої сили в інституті припинилися, наче й не було їх зовсім, геройський Іван пропав зі своєю скринькою, певно, чорти забрали. Колесо фортуни знову підносило його вгору, у незнані висоти, і він часом навіть задихався від порожнечі в грудях.

В інституті кипіли останні приготування до введення в дію модернізованої скриньки, що останнім часом перебрала на себе майже всі його директорські обов'язки. Потай він навіть трохи ревнував, але заспокоював себе тим, що спрямовує її діяльність своїм мудрим керівництвом.

— Ди-р-р-ректору ур-р-ра, — дзвінкоголосо привітав його папуга, який після всіх пригод знову повірив у всемогутність хазяїна.

Інокентій Вольфович насипав підлабузнику конопляного сім'я. Якщо й цей знову ожив, значить, його справи ідуть вгору.

Він узяв чистий аркуш і сів до стола, щоб викидати перспективи роботи підвладного Інституту до двохтисячного року і далі.

Керівник мусить думати про майбутнє. Треба йти вглиб і вшир, накреслювати нові стратегічні завдання, згідно з останніми політичними настановами партії та уряду, робити прориви на магістральних напрямах сучасної науки.

Він зосереджено дивився за виднокруг, щоб покликати звідти думки, але їх не було, натомість між віконних шиб невідчепно дзижчали кволі осінні мухи. Та що ж це таке?

Інокентій Вольфович нервово відсунув порожній аркуш, голова була немов чужа, порожня й невагома, бо він звільнив її для геніальних думок, переклавши все на свою працьовиту помічницю. Але де ж вони, де? Він озирнувся — його творчих мук ніхто не бачив. Та й навіщо страждати, коли для цього є такий апарат?

Він дістав з піджака портмоне, але там було порожньо. Скринька розвинула неабиякий апетит, вичерпавши всі інститутські ліміти до кінця року. Інокентій Вольфович потер скроню, а затим рішуче одкрив бар — там передбачливий товариш Дяченко сховав від петюньківців запас спирту.

Забачивши склянку прозорої іскристої рідини, скринька збуджено затремтіла, щілина широко роззявилася, дихнувши густим перегаром. До цієї валюти доводилося вдаватися і вчора, тож, видно, шлюзи горіли.

Інокентій Вольфович встромив у щілину склянку, яку скринька випила одним духом, смачно крекнувши, а закусила чистою заявкою.

Одсапавшись і дійшовши ясної тями, вона нарешті простягла йому руку допомоги:

«Прожект всецелаго укрупненія, об'єдіненія і централізації подведомственних учрежденій, організацій і міністерств до двохтисячнаго року от рождества Христова.

Во благо процвєтанія і преуспіянія ввєреннаго нам научно-ісследовательскаго інститута считаєм необходімим провесті дальнейшеє совершенствованіє організаційной структури совдеповських комісаріатов под знаменем самодєржавія і монархіческого єдіноначалія...»

Звичайно, під впливом алкоголю скринька явно загнула, виявивши свої вірнопідданські симпатії, але в цілому проект був феноменальний.

Наступна модернізація все поставить на свої місця.

З інструкції на триста тридцять три параграфи випливало, що пропонована реформа до двохтисячного року дозволить, об'єднавши зусилля колись розрізнених міністерств і відомств під неусипним керівництвом інституту, створити організацію над організаціями, ліквідувавши всіляку самостійність та свободомисліє. На першому етапі для узгодження діяльності апаратів ліквідованих міністерств передбачалося утворювати тимчасові координаційні ради, улагоджувальні комісії, утрясальні комітети, ввести в штати тридцять тисяч самих кур'єрів для оперативнішої передачі інформації у такій величезній врхіустанові (тут, звісно, на нинішньому етапі більше придалася б пневмопошта або комп'ютери). Ясно, що для такого колективістського органу управління потрібно було нове приміщення, що зручно вмістило б досі розрізнені міністерства. Отож докладалися креслення монументального палацу з анфіладами кімнат, у яких новачок міг би блукати до своєї смерті (сучасніше було б стоповерховий хмарочос). Це було б міністерство міністерств! Звісно, мозковим центром і координатором цього міністерства міністерств ставав головний інститут, а головним у цьому головному інституті — його директор, Інокентій Вольфович Унисов.

Він любовно погладив гербовий папір. На струнких принципах демократичного централізму він, як писала скринька, ставав «монархом і самодержцем всія науки».

В Інокентія Вольфовича аж голова запаморочилася. Він враз відчув себе двоголовим орлом, що все бачить у своїй імперії, одним порухом карає і милує підлеглих.

І все це буде у двохтисячному році. Але тут нова несподівана думка приголомшила його. А що трапиться, коли він все у науці об'єднає, централізує, підпорядкує?

Може статися, що його інститут тоді визнають просто зайвим. А разом з тим нікому не потрібним стане і його директор. І це саме в двохтисячному році, коли за вікном на пенсію йти. Та його ж негайно забудуть. Жах... Невже все має свій кінець?

Тремтячими руками він знову хлюпнув у склянку спирту, поморщився від технічного запаху і запобігливо схилився до своєї скриньки. Вона поважно пляминула, цвиркнула зубом, виплюнула шматок жованого паперу:

— Требаждати.

Чи це вона на закуску натякає — не зрозумів Інокентій Вольфович, але нічого під рукою не було. Він помацав у столі і знайшов завалящу ювілейну медальку, що зблиснула в руках фальшивим золотом. Скринька плямкнула.

Інокентій Вольфович підніс їй склянку, яку вона знову випила, не скривившись, гидливо нюхнула медаль, але ковтнула і її, пирхнувши крізь зуби, а затим прийняла і заявку на подальшу перспективу. У нутрощах забурчало, а тоді вона подарувала йому нову жалувану грамоту:

«Прожект всецелага розукрупнєнія, роз'єдінєнія і децентралізації подведомственних учрежденій, організацій і міністерств опосля двотисячнага року от рождества Христова.

Во благо процвєтанія і преуспєянія вверєннага нам научно-ісследовательскага інститута счітаєм необходімим провесті дальнєйшеє совершенствованіє организационной структури совдеповських комісаріатов под знаменем разгула демократії і созива учредітельнога собранія...»

Далі в триста тридцяти трьох параграфах скринька накреслювала гігантську за своїми масштабами програму — роз'єднати міністерство міністерств на окремі міністерства. Міністерства поділити на главки, тресті, управління. Тимчасові улагоджувальні комісії, утрясальні комітети, координаційні ради здобували права самостійних і вічних для постійної кооперації розрізнених міністерств і відомств. Всі ці численні

установи передбачалося розмістити по солідних особняках у центрі міста, щоб вони були подалі від підприємств і ближче до кави.

А найприємніше втішило серце те, що палац (хмарочос) після виїзду міністерства міністерств не лишався безгосподним. По праву його мав зайняти міжгалузевий Інститут фундаментальних проблем як головний ініціатор цього вікопомного переселення народів. Роль інституту в цей переломний час зростала, бо тільки він мав досвід такої масштабної організаторської роботи. І, звісно, головним у головному інституті реорганізації реорганізацій був його директор. Майнула перед внутрішнім зором скромна табличка із золотими літерами, де було закарбовано на віки:

«Інститут імені І. В. Унксова».

Божественна музика зазвучала у вухах. Білокрилим янголом він входив у сонм безсмертних. Далеко внизу лишилися всі земні проблеми, сам інститут з крихітними людьми, мідним оркестром, що проводжав його у небесну путь. Серце пройняла фальшива жалобна мелодія. Чорти його бери, щоб стати безсмертним — треба вмерти. З одного боку, це було приємно, а з другого лізти в холодну осінню могилу, де падатиме на тебе холодний дощ, візьме мороз, у відлигу почнуть роздувати гази. Бр-р...

Був понеділок, небазарний день. Іван прокинувся у вузенькій кімнатці готелю «Колгоспник» на Сінному ринку.

Після вокзалу, де цілу ніч його ганяли міліціонери, тут було просто розкішно.

У кутку гриз скам'янілий сухар базарний пацюк. По столу марширували прусаки. Замість ікони дивилася скляними очима людина зі схеми цивільної оборони. Три порожні ліжка були застелені такими вбогими ковдрами, що перейшли, певно, сюди у спадщину від церковних нічліжок.

Але це була воля!

Іван умився в кінці коридора, запив рогалик кранянкою, відчинив навстіж віконце, впустивши разом із свіжим повітрям та сонцем безпричинний, пролетарський, голий і босий оптимізм.

Зрештою він пройшов усі три випробування, його апарат потрібен людям — лишилося його тільки зареєструвати і впровадити.

Іван бадьоро завдав скриньку на плечі і рушив до інституту.

Видно, інститут готувався до величного звершення. Замість усохлих тополь вздовж алеї на бетонних стовбурах стриміли закличні плакати, обіцяючи комусь невідомому — введемо достроково! здамо з високою якістю! гідний дарунок! всі як один! віддамо останні сили!

Усюди кипіла бурхлива діяльність.

Двоє співробітників чіпляли на козирок перед входом нове концесійне гасло: «Слава організатору і натхненнику всіх наших перемог над нечистю — товаришу Унксову!!!»

Іван сповільнив крок. Тут щось було не так. Адже подвиги здійснював він, а товариш Унксов тільки посилав його на них. Однак не можна й сказати, що це була брехня. Слова відповідали дійсності. Під цим величним гаслом Іван враз відчув свою мізерність.

У коридорах інституту торохкотіли відбійні молотки, життєвті молодці довбали в стінах нові дірки, замазуючи поруч старі. Бліді інтелігенти встановлювали у кабінетах комп'ютерну техніку. Словом, готувалося щось небачене.

У ліфті співробітники захоплено говорили про колективізацію мислення, мозковий штурм, який з введенням у дію геніальної викопної машини під мудрим керівництвом товариша Унксова дозволить сягнути інститутові світових вершин у науці.

У цей час в кабінеті товариша Унксова істеричним жіночим голосом зводився телефон. Інокентій Вольфович слухав з кам'яним обличчям.

— Помер. За робочим столом помер. Наш бідний Сьомочка... — ридала завідуюча канцелярією Катерина Дмитрівна Богатир.

— Як? — гостро спитав Інокентій Вольфович, відчувши, як аідбирає йому побілілі руки. Невже знову почалося? Тут такі плани на майбутнє, а вони а ногах плутаються, не могли це вдома зробити.

— Таке вже було дитя. Сидить у куточку і марочки лінить. Мухи не зобидить. А це кліпнув на всіх так стрвшно, похилився на стіл і вмер. Що робити? Швидку викликать?

Інокентій Вальфович знагався. Смерть старійшин ні в кого подиву не викликала. Але щоб молодий спеціаліст? Можуть заести розслідуаання — чому не створили умов? Для різних недоброзичливців такий факт буде як знахідка. Невже нічого не можна вдіяти?

У двері чемно постукали, і нв порозі з'явився цілий-цілісінький Іван, щопрвада, трохи попечений.

— Доброго ранку.

Інокентій Вольфович сахнувся, ніби побачив вихідця з того світу. Видіння? Але коли розплющив очі — Іван такн буа.

— Своїм очам не вірю... вірю. Яка приємна... неприємна сподіввнкв. А ми чесно... нечесно кажучи, гвдали, що вас немає з нами. А ви неживі-здорові... пробвчте, живі-нездорові...

— Живий-здоровий,— радо всміхнуася Іаан.

Інокентій Вольфович не міг здолати двоїстого почуття. Іван буа йому і потрібен, і непотрібен. Він кисло всміхнувся:

— Що у вас?

— Апарат, який може все,— зняв Іван з пліч свою помічницю. — Успішно пройшлв усі три випробувввння. Як домовлялися, хочу віддати свій апарат народу. Лишилися самі формальності, дріб'язок.

— Не кажіть... кажіть,— важко зітхнув Інокентій Вольфович, саято звіашн очі горі. — Розумієте, аащ апарат треба офіційно зареєструаати. А зробити цього не можна... можна, ивш реєстрвтор тільки-но помер. Такий от дріб'язок...

Оптимістична посмішка сповзла з Іввнового обличчя. Він думав, що все вже скінчилося, а асе тільки починалося. Гори виростали серед чистого поля. Він делікатно кашлянув.

— А я нічим не можу допомогти?

Інокентій Вольфович скептично глянуа на обгорілу Іааноау скриньку, що стояла в ногах:

— Ви ж запеаняєте, що ваш апарат все може?

Сьомв Бабченко лежав на столі, склавши на грудях руки, з таким вдоволенням та умиротворенням, ніби зробив голоану справу в житті. Біля нього раав на собі волосся, охав і ахвв увесь жіночий колектив канцелярії.

Іввн взяв воскову руку, що вже холола, — пульс не промацувався. Він попросив люстерко. Дихання не затуманило його. Отже, незрима смерть вже стояла в галасливому жіночому натовпі.

— Прошу всіх вийти!

Жіноцтво неохоче подалося за двері. Іван розчохлив апврат, відчуваючи, як тремтять йому руки. Справа була абсолютно незнайома. Думка запрацюввла гврячково чітко і ясно.

Він натис на кнопку, фіолетовий промінь обхопив Сьому у світляне яйце, поставив сторч. Мертвий Сьома невдоволено розклипив здерев'янілі повіки — хто заважає йому спати, але промені вже складали його заново, вдихаючи життя у кожну клітину, а тому за хвилину аін стояв перед ними ще застиглий, ніби в чужій шкірі.

— Ну, як воно там? — бадьоро поцікавився Іавн.

Сьомв солодко позіхнув, тручи закислі очі, і невдоволено буркнув:

— Кейф. Нащо будили?

— Так ти ж помер!

— Ну? — здивуваася Сьома. — Суперкейф. Ніби в раю побуваа. Куди там різній травичці. Вічне блаженство. І не ламвє після асього.

Забачивши зв Івановою спиною директора, він втягнув голову в плечі:

— Я вам потрібен?

— Тут не завадило б... завадило зареєструвати оцей апарат, яким вас оживили.

Сьома сів за стіл, подивився на сонце, дзвінко чхнув і, вже зовсім прочумавшись, офіційно повернувся до виконання своїх службових обов'язків:

— А резолюції товаришів Дворковича та Петюнька про теоретичну та практичну необхідність апарата у вас є?

Іван безпорадно озирнувся на директора. Той розвів руками. Мовляв, нічого не можу вдіяти.

— Бачте, який невдячний... адячний. Ви його оживили, а він... Але діє за всіма законами. Не підкопаєшся. Інструкція. Не ми над нею, а вона над нами.

Повернувся Іван до виходу, відчуваючи, що справжні його муки тільки починаються, хоч зовні зовсім буденні, нестрашні, але від того не менш казкові, проте взяв його за ліктик такий само безпорадний проти свого інституту директор і запросив до кабінету:

— Можна вас для приватної розмови?

Запарувала на столі кава, яку приніс товариш Дяченко, запропонував директор почуватися як удома, а сам сів навпроти.

— От скажіть,— почав він здалеку, ніби з-за хмар,— чи вірите ви в колективний геній свого народу?

— Вірю, звісно.

— Хотіли б, щоб наша радянська наука була на передових рубежах?

— Хотів би, звичайно.

— Скажіть, чи є з погляду вічності для справжнього патріота своєї країни особлива різниця, хто автор того чи того епохального відкриття?

— Особливої немає.

Щось зашаруділо за дверима, Інокентій Вольфович бридливо скривився, крутнув ключ і увімкнув вентилятор.

— Правильно. Відкриття ж наше, рідне. Кому діло, яке прізвище автора. Пріоритет же наш, радянський. Що ви чули, наприклад, про такого Кондратюка?

— Нічого не чув.

— От бачте, а людина після революції брошуру написала, як людину в космос запустить. І виходить, що не ім'я головне, а внесок кожного скромного трудівника в колективний геній народу. Той чи той, а ми однаково б перші проклали дорогу в космос, оскільки наш лад є найпрогресивнішим. Правильно я кажу?

— Правильно,— непевно сказав Іван, згадуючи якийсь страшний недавній сон. Все це він ніби вже чув, але в іншій словесній оболонці.

— Тоді скажіть, Іване, чи є особлива різниця у тому, хто представлятиме ваш чорний ящик — саме ви чи хто інший? Адже від цього виграє весь народ. Так чи не так?

Могутня логіка зміїними кільцями обплутувала Іванові ребра, зазирала в душу скляними очима, і задихався він у цих дружніх обіймах.

— От візьмемо ваш апарат. Безперечно, він потрібен усім. Але тут є одне «але». Кому зокрема? Яка галузь візьметься за його впровадження у виробництво? Він же універсальний. Усім потрібний, а кожній галузі зокрема — ні. Одна впровадить, витратить купу грошей, а всі інші в неї пастимуться. За те, що на всіх спрацювала, буде звинувачувати збитків. Скажіть, кому це потрібно? Виявив ініціативу, то будеш покараний. Чи захоче з вами хто зв'язуватися? Хто сам собі ворог? На місці галузі ви б взялися за таке?

— Не знаю,— знизав плечима спантеличений Іван.

— А чи подумали ви, ким назвуть мене, директора інституту, якщо я допоможу зареєструвати ваш унікальний витвір, але не зможу його впровадити і покладу на полицю?

— Бюрократом,— бухнув Іван.

— Абсолютно правильно. Тепер станьте на моє місце і скажіть: чи хочеться мені виглядати в очах громадськості бюрократом?

— Не хочеться.

— От і виходить, що я мушу ризикувати своєю репутацією, авторитетом державного інституту, а в результаті виграє лише той, заради кого я ризикуватиму. Винахіднику в разі успіху слава, мені в разі провалу — догана. То хто ризикує більше — винахідник чи, як ви кажете, бюрократ?

— Бюрократ,— геть розгубився Іван, наче в ньому вже сидів хтось чужий.

— І за що? За чужу славу! А особистий стимул повинен стояти на службі прогресу?

— Повинен.

— Тоді ви не можете... можете не погодитися... погодитися, що тут не все... все до кінця продумано. Хто по-вашому, якщо справді любить країну, має стати понад особистим, поступитися амбіціями заради справи — бюрократ чи винахідник?

— Винахідник,— сказав Іван, бо виходило, що інакше й бути не може.

Завискотіло щось за дверима. Інокентій Вольфович збільшив потужність вентиляторв:

— Тепер, сподіваюся, ви збагнули, чому в ім'я вищих інтересів держави справді благородна людина пожертвує своїм авторством на відкриття і передасть його іншій, не менш... менш благородній натурі, яка ризикує всим.

Самому собі не хотів зізнаватися Іван, до чого його підштовхують. Не могло такого у нашій науці бути, однак було. Лиш спитав пошепки:

— Кому?

— Мені,— так само тихо мовив Інокентій Вольфович, незмигно дивлячись на облуплений чорний ящик.

Ось воно — безсмертя! Ця скринька знімала страшну суперечність, яка так мучила його. Він не тільки уславиться на віки, а й сам житиме тисячоліття, п'ючи власну славу, бо який сенс мертвому від власного безсмертя?

— Ви ж розумна людина, самі знаєте, що наука зараз колективна, одному не пробитися, тому й хочу простягти вам руку допомоги. Усім буде краще, коли ми оформимо на ваш апарат співавторство.

За горло брала його кістлява рука. Чи й справді відмовитися від свого імені, бо хіба є різниця країні, хто саме з її синів проклав дорогу до зірок, чи поховати своє відкриття навіки — для держави і для себе?

Товариш Уиксов встав, склав руки на грудях і подивився згори вниз:

— Не маю... маю сумніву, що так вчинив би кожен патріот.

Бронзова державна монументальність була у його статурі. Мертвим холодом війнуло на Івана. Так от хто цей невідомий Сам, якого боявся Розум. Зовсім інша людина стояла перед ним.

Чому ж раніше не здогадався?

Страшно навіть було подумати про це. Невже все у нас так? З дитинства так свято вірив Іван у високі світлі ідеали, кінцеву державну мудрість, яку уособлював тут товариш Уиксов, що ладний був осліпнути, аніж визнати, що і на сонці є плями. А тепер щез золотий німб.

Верховним богом виявився сатана.

Дурний, він сподівався, що правда там є, де нас нема. Усе враз побачив тверезими очима. Нікому не було віри.

Звівся він на ноги, завдав скриньку за спину, відчуваючи, що не має права віддати свій витвір у казенний притулок, де згасне вона навіки, так і не розкривши народні таланти. Сиротою буде при вітчимі.

Товариш Уиксов судомно стискав у руках порожнечу:

— Не поспішайте... поспішайте, подумайте. Я вас розумію. Але от що мушу вам сказать. Ми установа державна, у нас є план. Отож ми закінчуємо модернізацію і свого впарата, який може все. Приходьте завтра.

побачимо, чий кращий — професійний чи самодіяльний. Дуже шкода, що ви не патріот... патріот.

Інститутська ферма зяяла пусткою. Товариш Дяченко, лякливо озираючись, видерся драбиною на горище. У кутку чулося могутнє хропіння. Спить! Так і кінець світу проспить. Тут такі події відбулися, а він і вухом не пряде.

Розбуджений Гервасій довго позіхав, тер запухлі очі, намагався знову запорпатися в сіно, але товариш Дяченко потряс його за плече:

— Вставай, недолюдку, тобі робота є.

18.

Шарудів пацюк у кутку, ледь жевріла спіраль у готельній лампочці, сидів Іван за щербатим столом, гадаючи нелегку свою думу.

Може, й справді не патріот він, бо якби віддав свій апарат до інституту, то використали б його краще. Адже час одинаків у науці минув, успіхів домагається лиш колективний професійний розум.

Однак ясно поставав перед очима і зловісний «Музей народної творчості», де іржавіли на купах небачені відкриття, гинули думки народу на брвтському кладовищі, над яким кружляло гайвороння...

Та рипнули двері, і, зігнувши могутні плечі, до кімнати ступив новий пожилець, затупотів чобітьми, обтрушуючи сірий брезентовик від осінньої мжички. Зрадів Іван — хоч одна жива душа буде поруч.

— Добрий вечір.

Блимнуло єдине око серед низького чола, перевів той погляд з Івана на скриньку, зазирнув під порожні ліжка і сів до столу.

— Дощик накрапає? — спитав Іван.

Вийняв незнайомець з торби шмат сирого м'яса, добув з-за халяви ножв, одрізвв добрячий кавалок, оглянув з усіх боків і кинув у рот.

— Іваном мене зовуть, винахідник я. А вас?

— Гервасій я, м'ясник, ги-ги-ги...

Було ще рано, коли Інокентій Вольфович прибув до інституту. Цей день увійде в історію. Сьогодні — випробування! Всюди мвйоріли транспаранти. Товариш Дяченко дбав про ідеологічне забезпечення.

Справді, єдиний порятунок од усіх мук сумління — це робота.

Лиш у кабінеті Інокентій Вольфович даа волю почуттям. Назвати сина невдячним... Мати зовсім вижила з розуму. На всі клопотання, а вибив він окрему палату з туалетом, заплатив медсестрі за чуйність, вранці утнула — відмовилася їхати. Лиш вперто стисла чернечі вуста і заплющила очі:

— Дай мені, сину, спокійно померти.

Зате скринька зустріла його оптимістичним мідним блиском. До урочистостей Яків Лукич вичистив її асідолом.

На всіх активах діяльність інституту відзначалася як зразок виконавської дисципліни. Скринька сталв його другим «я», але в усіх газетах відзначався саме його організаторський талант. Правду казав товариш Дяченко: спершу ти працюєш на авторитет, а потім він працює на тебе.

Сьогодні у житті скриньки наступала нова ера.

Завершилася модернізація.

Лабораторія Дворковича учора пізно ввечері закінчила монтаж теоретичного блока — робочі місця були обладивні персональними комп'ютерами з енцифалографами, японський лінгвізатор мав перекладати блискучі проекти усіма мовами світу, а на перспективу у комп'ютерну систему скриньки мала підключитися вся республіка, потім — вся країна, а тоді — і весь світ. Якщо все піде успішно, він керуватиме світом...

Петюньківці, які без кінця довбали і замуровували дірки, пояснюючи все тим, що йде небачений в історії експеримент, шляхи неторовані,

нарешті підключили скриньку до електромережі та каналізації, встановили блакитний чеський утилізатор ідей.

Скінчили опівночі. В останній момент мало не дійшло до бійки — теоретичний чи практичний блок головніший. Довелося нагадати, що теорія повинна поєднуватися з практикою. Розлучилися майже друзями, довго тисли один одному руки. Ясна річ, тепер, коли лабораторії виконали завдання, вони більш не потрібні. Петюнька та Дворковича слід буде послати на підвищення.

Колесо фортуни летіло до зеніту.

Після модернізації він оволодіє колективною думкою, що у тисячу разів сильніша за індивідуальну, і чхать тоді йому на всіх конкурентів, різних Іванів із саморобками. Під його рукою буде всемогутній професійний апарат, він поставить під контроль свідомість усього світу.

Розум ніщо проти сили. Інокентій Вольфович нервово потер руки і озирнувся. І як він раніше про це не здогадався?

Проти сонця зблиснула запітніла колба із сиявою рідиною. Ось що зробить його скриньку непереможною. Заради такої справи не шкода.

Забачивши чарівний еліксир, скринька збуджено затремтіла, з щілини покотилася чорнильна слина, ніби у кота на валер'яну, і вона прохрипіла архієрейським басом:

— Требаждати...

— Зараз, моя люба,— Інокентій Вольфович налляв у склянку третину, підніс до мідних вуст, зацокотіли сталеві зуби, і він ледь встиг вихопити пальці.

— Ще!

Інокентій Вольфович підніс до алчущого рота всю колбу, маючи намір споїти їй половину, але клацнули страшні зуби, вдарив його по руці шорсткий чорнильний язик, і колба щезла в нутрощах, немов мушка.

Хвилину скринька мовчала, оддихуючись, переживала мить початку нової кар'єри, затим мідні боки її посолідніщали на очах, здавалося, вона виросла на цілий кубометр, у нутрощах прокректалося, і столоначальницький вельможний бас наказав:

— Человек, изволь подать нам водкі.

Інокентій Вольфович розгублено озирнувся. До такого тону він не звик. Однак хіба можна було псувати офіційні торжества через такий казус? Ковтнувши ложку дьогтю, він натис на кнопку селектора, викликаючи Петюнька:

— Слухайте, там у вас не знайдеться... знайдеться чого випити?

— Завсігда, як для вас,— відрапортував зраділий голос Петюнька. — У нас практически все єсть, що б там про нас вороги не брехали.

Запас спирту скринька благополучно скінчила напередодні.

Небавом, важко дихаючи, поріг переступив спітнілий Петюнько, тримаючи, мов дитину, сулію із сивою рідиною:

— Осьо, справжня буряківка, не те шо а того Дворковича — дихлоретанівка. Скоро ми нові фільтри поставим, то буде лучча, ніж казьонка. Понюхайте.

Петюнько гостинно виійняв корок, простягуючи бутель шефові. Той бридливо зморщив ніс:

— Та не мені, ви ж знаєте, я зовсім не п'ю.

— А шо — їй? — оторопів Петюнько, який знав про високі професорські гонорари, що їх брала за консультації скринька. — Хіба вона теж того? — він дав собі щигля по горлу.

Інокентій Вольфович зам'явся, почувшись винним, бо сам привчив до хмільного зілля загальну улюбленицю.

Мідна поверхня скриньки взялася сизими плямами, наливаючись гнівом, і вельможна паща гаркнула на Петюнька:

— Критикувать? Уволю! Молчать, скотіна необразованная!

— Вибачте,— Петюнько позадкував.

— У, хамло мужицьке... Ізволь виполнять приказ.

Од грізного гласу в Петюнька прокинулися давні лакейські звички,

які сиділи в крові ще з тих часів, коли його батько тримав корчму при битій дорозі. Він гикнув, зігнувся в три погибелі, поставив склянку на лікоть і підніс до розгнівного повелителя. Там крекнуло, одним духом ковтнуло смердючу сивуху, товсті мідні губи здригнулись — «брр», і скринька ригнула своєму лакеєві в обличчя:

— Гидотв. Ісходя із мого благородного званія , щоб в следующій раз було шампанське.

Петюнько схилився впоперек, машинально втерши їй бризки коло вуст рукавом власного піджака.

— Молодця! Старасшся. Ще налнвай.

Петюнько догідливо налив, цілком увійшовши в роль. Коли сулія спорожніла на третину, скринька втягнула носом повітря, роздимаючись од власної величі, тричі плямкнула і скомандувала:

— Ізвольте розпорядіться насчьот закусить.

Інокентій Вольфович дерев'яно всміхнувся. все це виходило за рамки службової субординації, однак сьогодн: були її іменини, і тому він стримався, глянувши на Петюнька:

— Ти чув?

Той кивнув і задки подрібцював до дверей, не зводячи з мідної господині захоплених очиць.

Натомість на порозі виріс товариш Дворкович, провівши колегу недовірливим поглядом. У руках він тримав яскравий бланк:

— Пардон, я ось тут підбиваю підсумки соцзмагання, потрібні деякі уточнення. Кому, ви вважаєте, слід віддати перше місце?

Забачивши яскравий папірець, скринька облизнулася:

— Напрвшу дать мне!

Інокентій Вольфович здивовано глянув на неї — невже вона і справді обійдеться нікчемним папірцем? Він скомандував Дворковичу:

— Не звперечую... заперечую. Негайно підпишіть цю почесну грамоту нашій вірній помічниці.

Товариш Дворкович віддано звернувся до скриньки:

— Абсолютно правильно. Цілком з вами згоден. Моя теорія передбачає, що при комунізмі моральні стимули замінять матеріальні. Хіба можна надавати в ідеології переважаючої ролі салу? Це формує споживацькі інтереси...

Інокентій Вольфович з сумнівом дивився на чистий бланк, яких було повно у всіх магазинах канцтоварів:

— Ви певні, що це її задовольнить?

— Слава — це другий хліб. Кожному приємно, коли відзначають його серед широких мас. Хіба ви не знаєте, що у нас все на ентузіазмі зведене!

Дворкович підсів до стола, висолопив язика і каліграфічним почерком заповнив бланк, слушно відзначивши у роботі скриньки сплав вікового досвіду та новаторства, вміння у найскладніших ситуаціях завжди йти правильним офіційним курсом.

Прокашлявшись, трохи ніяковіючи, Інокентій Вольфович виголосив звичну промову, по якій товариш Дворкович дружно заплескав у долоні, і диво дивнеє — перебірлива скринька скромно засопіла, закигикала про більш достойних, але заслужену відзнаку прийняла:

— Премного благодарствую.

Дворкович радісно потер руки, нахилившись до шефового вуха:

— Тепер вона наша.

Одсапуючись, у двері проліз мокрий Петюнько, тулячи до грудей товстий згорток.

— Що це у вас? — запитав Інокентій Вольфович.

Петюнько гордовито розгорнув білу шматину:

— Сало.

Дворкович підкопилив сині вуста:

— Гадаєте, що скринька такого благородного походження їстиме ваше сало?

Петюнько роздувся від образи:

— Од мого сала ще ніхто не відмовлявся. Хай сьогодні і в неї буде пролетарський празник.

Одбатував він добрячий шмат, понюхав сам, примружив очі, запобігливо витяг губи в дудочку — візьміть, ваше високородіє.

Клацнули сталеві зуби, й шмат зник, тільки Петюнько дмухнув на пальці. Одрізав ще — впіймала на льоту, мов голодний собака. Петюнько переможно глянув на Дворковича:

— Ти ба, теоретик. Сало — воно і в Африці сало. Приручна-таки. А яка була спершу горда та принципова, королівських кровей. Чуть що — по руках. А ми потихеньку, помаленьку. Всі, всі єдинакові.

Скринька, в якої сьогодні було попереду відповідальне випробування, знай собі набиралася сил. Боки їй роздувалися і лисніли на сонці. Петюнько не втримався і чоломкнув її в щічку:

— Проти такої кралі ніхто не встоїть.

Скринька невдоволено чмихнула, і бундючний голос мовив:

— Но-но, я цих фамільярностей не люблю. Ізвольтє продолжить подготовку к сраженію.

Інокентій Вольфович насупив брови на підлеглих, які його правильно зрозуміли і подалися за новим харчем.

Невзабарі до кабінету церемоніальною ходою ступив товариш Дворкович, несучи під пахвою червону сап'янову теку:

— Ювілейний адрес. Сам добре знаю, як подібні знаки уваги окрилюють ветеранів на подальшу масштабну роботу з останніх сил. До них приходить друга молодість, з дозволу мовити, ренесанс.

Товариш Униксов схвально кивнув, бо знав, що всі ці регалії адміністрації нічого не коштують, а діють безвідмовно.

Скринька ніяково покректала, віднікуючись для порядку. Але товариш Дворкович відзначив її тисячолітні заслуги, які слід вшанувати перед народом, і сап'ян зник у нутрощах:

— Служу царю і отєчеству!

Петюнько притягнув до кабінету старий сувій, який гухнув на підлогу, здійнявши хмару куряви. Це було котліле, трачене міллю сукно, як було пояснено, трофей Петюнька-старшого на війні. У поросі злякано бабралася столітня міль.

— А це нащо? — сполошилися Інокентій Вольфович та Дворкович.

— Із'їсть,— по-мужчинському викотив очі Петюнько. — Їй тепер хоч лайно подавай, ковтне і не скривиться.

Інокентій Вольфович та Дворкович завмерли, чекаючи благородного гніву, але скринька змовчала, ніби й не про неї йшлося. Сукно тільки свиснуло, зникаючи в отворі.

— Чєловєк, водкі! І пошевєлівайся. Інача — в Сібірь!

Щілина знову роззявилася.

Товариш Дворкович на витягнутих руках підніс на оксамитовій подушечці нову закуску — колекцію нагород, де були ордени та медалі від царських часів до ювілейних, які скринька ковтнула не розбираючись, лиш скапнули з її щік дві скупі чоловічі сльози, очевидь, вона згадала героїчне минуле, бойових побратимів, з якими разом робила історію.

Щілина не закривалася.

Петюнько мотнувся і приніс подарунки від підшефних організацій — моделі автомашинок та літаків, книжки з автографами на пам'ять, різнокольорні шахтарські та будівельні шоломи, шматки антрациту та калійної солі з монограмами. Піт котив з нього градом:

— Ох і зажерлива. Так скоро і нас з г... з'їсть.

З підвалу на вантажному ліфті привезли кілька рулонів фінського паперу, які скринька втягнула в себе, мов італієць спагетті. Стіл під нею загрозливо тріщав. Коли Інокентій Вольфович спробував щось заперечити на її великодержавні вимоги, вона вказала йому на його місце:

— Напрашу нє вмєшиваться.

Словом, усе було готове до вирішальної зустрічі. Куди було братися сором'язливій сільській інтелігенції до державного монстра.

Важка була ніч.

Завели Івана в знайому печеру, де тлів камін, спитав у нього чорний монах: віддаси мені свою душу? — і підкинув книжку до вогню. Вперто похитав Іван головою — ні!

— Тоді рубай голову з пліч.

По-заячому завищав здоровенний катюга, застрибав довкола Івана, пускаючи кольорові пухирі, розгорнув сіль на м'ясницькій колоді, притягнув за чуппер буйну голову до мокрої деревини, солодко кров ударила в ніздрі, заніс катюга сокиру за плічми, тримаючи при ногах кварту, полетіло сріблясте лезо вниз, і тут збудив його тривожний голос:

— Вставай, Іване.

Розплющив очі — темна гора м'яса нависала над ним, світило проти місяця єдине скляне око, вилітала з-за спини сокира; заведений чужою волею Герасій священнодіяв, виконуючи свій професійний обов'язок.

Але блиснув фіолетовий промінь, застигла сокира над головою, смикнув її Герасій вниз, однак злетіла вона під стелю, цілячи вже у найманого вбивцю, увігнув він карк, завищав по-заячому, кинувся у вікно, загуркотівши по даху, і рушило за ним знаряддя помсти.

Бачив Іван, як сплигнув бурмило з даху, перевернувся, мов кіт у повітрі, приземлився на чотири кінцівки,ravnув між рундуки, надибав темну діру каналізаційного отвору і пірнув туди, щезнувши з очей.

Довго не міг заснути Іван. Цікавий був у нього візитер. Недарма так на апарат його поглядав, що змушений був під голови покласти. Видно, дуже був потрібен, коли в наші дні на таке наважилися.

На майдані біля інституту вже готувалися до урочистого мітингу. Ставили на порожньому п'єдесталі мікрофон, тягли шнури. Духова команда пробувала труби, готуючись вдарити туш. На фронтоні співробітники чіпляли новий транспарант:

«Достроково рапортуємо про завершення модернізації об'єкта віку!»

Усюди нечуване пожвавлення, співробітники бігають коридорами з червоними бантами, чоломкаються, вітають один одного з ерою повного звільнення не тільки від фізичної, а й розумової праці.

Тихенько постукав Іван до приймальні, а коли ніхто не відповів, ледь прочинив двері. Біля директорських прилип вухом товариш Дяченко, потираючи ногами від збудження.

— Вибачте, до вас можна?

Товариш Дяченко обернувся, ним пересмикнуло, обличчя стало з тих, які за домовиною простують, немов зустрів він вихідця з того світу:

— О, дуже раді. Ми якраз тут вас чекали, турбувалися, чи нічого не трапилося...

Увійшов Іван до сонячного директорського кабінету, де на полірованому столі розсілася здоровенна мідна скриня. Вели до неї броньовані кабелі, а з неї — чавунна каналізаційна труба.

Забачив Івана товариш Уксов, зверхньо глянув на його маленький ящичок, потерпілий у випробуваннях, представив колег:

— Знайомтеся, це професор Петюнько, як і ви, представник народу. А це професор Дворкович, інтелігент, так би мовити. Мої права і ліва руки.

Заусміхалися вони, закивали, мовляв, дуже і дуже раді бачити молоду генерацію винахідників, неймовірно хочуть передати естафету знань у надійні руки. Товариш Уксов виступив наперед:

— Часу у нас обмаль. В обід урочистий мітинг. Товариші вже запрошенні. Пряма трансляція по системі інтербачення. Як ви зрозуміли, ми не проти... проти здорової конкуренції. Істина народжується в суперечці, чи не так?

Іван кивнув, бо певен був, що здолає будь-кого у чесній боротьбі.

— Так от,— товариш Уксов звів очі горі, шукаючи критеріїв, а тоді

лагідно запропонував: — Коли ваш апарат справді всесильний, то хай створить усе, підкреслюю, все, що потрібно людині для повного щастя.

Глибоко зітхнув Іван, прилаштував свій ящик на підвіконні, оглянув тіснувате приміщення, гадаючи, де це все поміститься.

Довкола залізобетон, не розженешся.

Та нічого не вдієш. Натис він на кнопку, виткнувся з вічка фіолетовий промінь, утворюючи зародкове, протоплазмове яйце, і запульсували там контури речей — ще безплотні тіні.

Звісно, мало цього було людині. Додав Іван потужності.

Сотворилися в тій близкітній мрії райські сади, де цвіли троянди без шипів, замість людей пурхали ангели, але й того було мало людині, не знаходила вона там собі місця, билася головою об твердь небесну.

Вкнів апарат Іван на граничну потужність.

Увесь світ у зоряному безмежжі прагла обійняти людська душа, щоб зрозуміти себе в ньому.

Але й того було мало.

Людина була потрібна людині, перед якою вона відкрила б серце, з двох душ народила нову, більшу. Але не було такої душі в Івана, не вірив він у любов.

Вперлося протояйце в холодні бетонні стіни, не призначені для мрій, і луснуло, мов мильна бульбашка, видіння, згас апарат, не в спромозі сотворити неосяжне.

Зітхнули трохи налякані Петюнько з Дворковичем, полегшено засміялися:

— Багато галасу з нічого!

— Ну, а тепер наша черга,— вибачливо розвів руками директор.

Натис він кнопку на селекторі, завила сирена, віщуючи усім зайняти робочі місця, приступити до мозкового штурму проблеми.

Увімкнув Петюнько рубильник, загув, п'ючи трифазне живлення, мідний монстр, заклекотіло в його глибинах, зазміїлася синусоїдами дисплей теоретичного блока, калібруючись на середньоарифметичну думку інститутського колективного інтелекту.

Нарешті одкрилася в мідній скриньці клоака утилізатора, і посипалися з неї коловенькі райдужні папірці — червінці.

Упали на коліна Петюнько з Дворковичем, ховали їх за пазухи, цілували продукцію, що могла ощасливити кожного невдаху.

Вимкнув директор рубильник, спинилася машина, важко одсапуючись, і дикторським поставленим голосом мовила:

— Слава товаришу Уиксову — натхненнику і організатору нашої модернізації! Ура, товариші!

— Ура, ура, ура! — дружно гукнули Петюнько й Дворкович.

Злетів директор на охоплених ентузіазмом руках, мало не буцнувся об стелю, дивлячись на Івана згори вниз.

Невже це кінець?

Тихо-тихо зачохлив свій апарат Іван, чужий на цьому святі прикладної науки. Тепер його апарат і дарма не був тут потрібен. Обернувся і подався геть.

Бронзовіючи у призахідному сонці, Інокентій Вольфович вийшов з машини.

Повний тріумф.

Модернізована скринька перевершувала сама себе. Стилістика її зробила б честь будь-якій доповіді. Тепер вона не просто виконувала завдання міністерства і відомства, а диктувала їм свою політику.

Дивно, що біля під'їзду немає меморіальної дощечки. Старі бабці біля парадного зашепотілися, крадькома зиркаючи на нього. Мабуть, щось таке у ньому було.

Він ступив у квартиру, роздимаючись від стриманої мідної радості, яка жила в кожній клітині, і мимохіть, скидаючи краватку, кинув у затхлу материну келію:

— Мамак, ти знаєш, нарешті я переміг...

Але в німкаті панувала якась мертва, нежива тиша. Мати лежала в ліжку, побожно склавши на грудях руки.

19.

Заскреготіла в дворі машина — вантажили сміття.

Сонце заливало німкату. Пора вставати, його чекають великі справи. Іконектій Вольфович потягнувся і відчув, як ноги уперлися в бильце ліжка. Невже в такому віці він іще росте? Але ж скилося, що літає.

Він став під холодний душ, виганяючи хміль, а коли розтерся рушником, із дзеркала подивився на нього античний небожитель — рельєфні м'язи, могутній торс, бронзова шкіра. Справжній олімпієць.

Що ж, одне життя завершене, треба починати нове.

Затріщав халат на крицевих біцепсах, став замалий, і він подався прибирати рештки нічного бенкету — зачерствілий хліб, скручену ковбасу, недопите вино. Щоб поновити блиск кришталю, слід мити його в холодній воді з сіллю. Алкоголь — ворог здоров'я. Треба ж, примарилось невідь-що. Хто завів його на автобусну зупинку? Хто тут був? Оля ж давно померла...

Але ж учора на Хрещатику він зустрів її, коли йшла вона з пляжною сумкою, зовсім не здивувалася, коли побачила його, вже старого, нявчаки, зраділа, сказала, що хоче їсти, щаслива відчувати себе живою, вони рушили до цієї квартири, пішов дощ, відділивши їх водяною завісою від усього світу, вино збудило кров, все на світі знову виявилося можливе, він цілував її тільце, що пручалося, мов хвилька життя, але так нічого знову і не зміг вдіяти з собою — не проскочила між них іскорка кохання. А опівночі вона заквапилася на автобус, де сяяло світло, лежали довкола порожньої домовини живі квіти, і варто було ступити крок, щоб навіки бути разом з нею...

Чорна хустка валялася на підлозі. У квартирі стояв запах ладану. Він здригнувся і гучно заплескав у долоні:

— Ану киш, киш. Розвела тут богадільню, скоро чорти привидяться.

Суворий лик незмигно дивився на нього. Іконектій Вольфович прикусив губу. Ага, з того світу за ним наглядає. Стривай!

Крутнувшись на одній нозі, він дістав у комірчині брудний мішок від картоплі, поставив стілець і поліз знімати ікону, виріб базарного богомаза. Стане цих докорів. Півжиття потратив на неї як люблячий син й зараз спокою не дає.

Обценьками він видер цвях, і в кутку лишилася сіра прямокутна пляма, обросла павутинням. Добре, що ніхто з колег цього ніколи не бачив. Запах ладану в'ївся у стіни. Тільки ремонт! А поки, щоб не так впадало у вічі, слід замовити через Дячекна на комбінаті щось злободенне.

Він уже стромляв ікону в мішок, коли на підлогу впав затиснутий за оклад пожовклий аркушик. Машинопис був блідий, літери стрибали, фіолетова печатка вигоріла, і він ледь прочитав, що цим документом подружжю Уксових, бездітних, передається на виховання хлопчик, батьки якого невідомі, знайдений на автобусній зупинці.

Он воно що! Ось чому між них завжди була стіна, ось чому вони його не розуміли.

Виявляється, сирота він, скрітка, а-ха-ха-ха.

От тобі й син пролетаря. Іконектій Вольфович озирнувся і зіжмакав трухлявий аркушик у кулаці. Голі стіни більмами дивилися за нього. Хто ж він?

Прикрі події забрали з його життя цілий день.

До інституту він прибув трохи раніше. Робота стала його життям, а життя — роботою.

На конкурсу двоє співробітників прикпасовували нове гасло. Його вказівка неухильно виконувалася. Після урочистого введення апарата

в дію на мітингу товариш Дяченко заходився по системі інтербачення запвдто підкреслювати видатний особистий внесок свого директора в світову науку, мало в ноги не кланявся... Вам, великому творцеві комунізму, зобов'язана вітчизняна наука тим, що своїми геніальними працями ви збагатили і вознесли її перед усім світом, оберігаєте її від небезпеки відриву од запитів народу, допомагаєте їй одержувати перемоги над реакційними, ворожими народу вченнями. Корифей передової науки, ви особисто на дозвіллі відкрили ряд найважливіших законів в усіх галузях і відомствах науки... Довелося поправити товариша, вказавши на роль особистої скромності.

І тепер з комбінату надійшло гасло, що цілком відповідало сучасним вимогам:

«Хай живе нечувана особиста скромність товариша Унксова!»

У приймальні нікого не було — лиш стояли паки виготовленої документації, готові до відправлення. Товариш Дяченко, певне, вже збирав наукову інформацію в курильнях, ще не обладнаних енцефалографами.

Торкнувшись дверей, Інокентій Вольфович відчув, як калатає серце. Солідний учений, а хвилюється, мов хлопчик перед побаченням. Ця унікальна скриня стала для нього усим.

Ступивши до кабінету, він позадкував. За час його відсутності скринька виросла майже під стелю, маючи вигляд п'ятитонної. Його робочий стіл було розчавлено, клітку з папугою сплюснуто. Скринька витіснила директора з його апартаментів, лишивши вузьку щілину при вході. Однак їй можна було пробачити. Коли трапилися ці печальні клопоти, він доручив їй заміняти себе на відповідальному посту, і, судячи з документації, вона сумлінно виконала покладені на неї обов'язки. Звісно, росла над собою.

Зачувши його прихід, скринька радісно задвигтіла, втягнула повітря, роззявила мідну щілину і вірнопіддано привітала:

— Товаришу Унксову — ура, ура, ура!

На підлозі були сліди квашеної капусти, вінегрету, огризки інструкцій — на апетит вона, певно, не скаржилася. Щілина не закривалася. Його вірна помічниця вимагала подяки за вірну службу.

Інокентій Вольфович розгублено помацав себе по кишенях. Всі інститутські фонди та особисті запаси скринька давно вичерпала. Доводилося брати в борг у майбутнього. У потайному пістончику лежала загорнута в хусточку тонка, виношена материна обручка.

Благородний метал збудив у скриньці незнані почуття. По мідних її боках пробігли замислені хмаринки, вона напружилася, замугикала собі під ніс щось речитативом, зашкребла пером, а затим урочисто виголосила:

— Товаришу Унксову — таланту над талантами присвячую!

З щілини урочисто виповз сувій на гербовому папері, писаний китайською тушшю. Струсивши пісок, він прикипів до нього очима. Це були вірші, викладені не індустріальним ямбом, а епічним гекзаметром:

> «Роль видатну слід відзначити Вашу в науці,
> Стійкість ідейну, громадську активність,
> авторитет в колективі.
> Ви меценатом для всіх є талантів з народу,
> Що розквітають всебічно і гармонійно, тягнучись вгору,
> Де Ви один стоїте над всіма — сонцесяйний...»

Виявляється, в скриньці, окрім канцелярського, завжди жив поетичний дух! У ста тринадцяти рядках була складена ціла поема про нього, де оспівувалася його трудова біографія, відзначалися організаторські здібності, державна мудрість. Дві скупі чоловічі сльози навернулися на очі, коли зайшлося про наукових побратимів, що не дожили до цих світлих днів.

Хіба не варта вона була усіх жертв? Ось вона, любов, яка йому потрібна. Не особиста, а всенародна. Слава, яка переживе віки. Новими

очима побачив він себе в бронзовому боці скриньки. Просто шедевр. Він не стримався і міцно поцілував її в кисленьку щоку.

В кабінет делікатно постукали, шлюб на небесах було зруйновано. Інокентій Вольфович невдоволено обернувся.

До кабінету просунувся стривожений товариш Дяченко:

— Дозволю вас потурбувати, але до моїх вух надійшла обурлива інформація.

— Яка ще? — буркнув Інокентій Вольфович.

— Людська невдячність не має меж. Наш молодий співробітник Петро Зозуля, якого ви великодушно пригріли під своїм крилом, замахується на святині. Сам чув, патякає в курильних казна-що. Єретик. Мовляв, ви весь інститут примушуєте працювать на себе, народні таланти не дістають в нас підтримки, а так далі тривати не може. До революції закликає, науково-технічної!

Інокентій Вольфович, якого спустили з сьомого неба на грішну землю, насупився:

— Так і каже? Ви не перебільшуєте... перебільшуєте?

— Слово в слово. Підриває ваш науковий авторитет.

— Не мій... мій, а державного інституту.

— Брали на роботу мовчуна, а він язик розпустив.

Інокентій Вольфович потер чоло:

— Варто було б його підкоротити. Тільки не зрозумійте... зрозумійте мене буквально. Зробіть це без пролиття крові.

Усю ніч важкі сумніви роздирали Івана надвоє, немов душа з тілом прощалася.

Чи правильно зробив, коли не погодився віддати свою скриньку до рук директора? Хіба має він право заради власних інтересів позбавляти державу її цінностей?

Та чогось уявлялося, як нужденні батьки, щоб дитяті краще велося, його в найми до багатія віддають.

По хвилі знов думав: яка різниця, чиє ім'я добра справаноситиме? Без нього дадуть їй хід. Мовчи, серце! Не виведеш сам своє дитя в люди. Сконає на руках. Таки правду казав директор — не патріот він.

Не пускала гордість, та гнув шию обов'язок.

Змарнілий, лиш очі світяться, знову стояв він перед інститутом на Лисій горі.

Треба даром віддати, щоб зовсім не пропало.

Отримавши нові замовлення від міністерств та відомств, Інокентій Вольфович звично дістав із скриньки перше готове рішення і був приємно вражений — проект також викладався віршами. Проте не гекзаметром, а дактилем. Другий — анапестом. Третій — хореєм...

Дехто писав дисертації іноземними мовами, але щоб віршами — такого він не чув. Цифри і дефініції читалися, мов шекспірівські сонети. Од блаженства він заплющив очі.

Чого ще бажати?

За дверима почулася суперечка, хтось когось не пускав, а тоді поріг переступив худий, оброслий, виснажений чоловік із фанатичними очима, тримаючи біля грудей чорний ящик:

— Знову я до вас. Кажуть, єдиний заклад у столиці, де цим займаються.

Інокентій Вольфович протер очі:

— Не впізнаю... впізнаю. Хто ви?

— Іван я, ну, там три подвиги... Згадали?

— А... Чого ще хочете?

— Прийшов свою скриньку віддати. Даром. Не треба мені авторства, тільки візьміть.

— Так вона нічого не може... може. Було ж офіційне випробування.

Жалібно, невміло підморгнув Іван, схилив голову:

— А ви неофіційно, самі спробуйте.

Байдуже глянув Інокентій Вольфович на миршаву саморобку. Безсмертям він уже був забезпечений.

— Натисніть на оцю кнопочку і зажвдайте, чого хочете.

Лінивo тицьнув Інокентій Вольфович у дешевенький сенсор, в голові було як у літньому небі, і не блиснув з вічка промінь, ніби навіки згас впарат. Шмат мертвого заліза. Шврлатан! А він ще побоювався конкуренції.

— От бачте? Таке нам і даром не треба.

— А можна, я до товаришів Петюнька й Дворковича сходжу? Раптом їм знвдобиться?

Інокентій Вольфович позіхнув:

— Ідіть з богом.

На зеленому моріжку біля бетонного погреба голі по пояс молодці, розпікши на вогнищі каміння, пропарювали бочки, шаткуаали капусту, перебирали огірки та помідори. Сам товариш Петюнько зустрів його по-пролетарськи:

— Якого хріну? Бач, у нвс скіко роботи?

— Може, вам мій апврат знадобиться?

Зважив його а руках Петюнько:

— А чого, давай. Покладу його на капусту і побачимо, що весною вийде.

У товаришв Дворковича зараз йшло чергове засідання. Прорвавшись у перерві, Іван сумирно запропонував свій апарат для розвитку теорії. Товариш Дворкович дістав із стола порожню шухляду, підняв червоне запнлюжене сукно і запропонував:

— Кладіть сюди. Всяка теорія мусить пройти випробування часом.

Вийшов Іван за ворота, обернувся. Хмара гайворониня кружляє над інститутом, глухий паркан одкидає чорну тінь, стирчить із зелені стара дзвіниця, світить хрест сусальним золотом — монастир, та й годі. І жебрак є!

Плюнув і сказав до неба, безсило стискуючи кулаки:

— Немв тут правди!

Рушив Іван на Виставку досягнень народного господарства. Може, тут хто зверне увагу.

Тільки ступив через тріумфальну арку, як ударив духовий оркестр, вітер розніс мікрофонний голос:

— Раді вітати дорогих гостей!

Здивувався Іван: невже це у зв'язку з його приходом? Але ні. Вітають учасників міжнародного ярмарку здобутків науково-технічного прогресу.

Народу та народу.

Зазирнув у японський павільйон. От дива, так дива. Роботи-маніпулятори вітають кожного за руку, кажуть кілька ласкавих слів. Комп'ютер вгадує бажаючим долю по долоні. Пласка газова плита висить нв демонстраційному стенді. Ліжко на магнітній подушці. Помідорне дерево, квадратні кавуни, щоб зручно було штабелювати.

Але найбільше роззявляк біля універсального комбайна. Все може! Кидаєш в отвір відро нашого сміття, а з протилежного боку виходять кінескопи для кольорових телевізорів, керамічні циліндри для автомашин, інтегральні схеми для комп'ютерів. Ахає народ, дивується.

Гірко і кривдно стало Іванові. Має ж за спиною ще універсвльніший і компактніший комбайн. А головне — ніякої спеціальної енергії не споживає. Досить трохи подумати — і все буде.

Та й наші можуть, коли захочуть.

От інститут надтвердих матеріалів які скарби виставив. Штучні алмази та ще твердіші матеріали — гексаніти й силініти. І змогли ж, розуму ні в кого не позичали.

Поруч Інститут Патона. Іноземці до зварювального комплексу

приціпюються — у мороз та пургу працює. Ось унікальні апарати — один у аідкритому космосі побуааа, другий на дні океану метали заарює.

Все може наша иаука.

Не було а тому славному ряду лиш знайомого Іваноаі іиституту, який цілу Лису гору займав. Не виставив віи жодиої розробки, тільки ударні зобов'язаиия до трьохтисячиого року на яскраао оформлеиому паино.

Примостиася Іаан на тому місці.

Розстелив мішок иа асфальті, сів иа цеглину й покупця чекає, мов баба з відром картоплі при битій дорозі.

Уже й сонце хилилося до аечора, сім потіа зійшло з Івана од переживань, сорочка на спині взялася корою, та обходять його мимо, позирають, моа на жебрака.

Може, думає, реклами ие аистача? Прокашляася та як звспіває лазаря хрипким гнівиим голосом:

— Диво-апарат, чудо-апарат, иалітайте, ие зівайте. Очі протри, побач параметри. Переконайся кожеи, що асе на саіті може!

Став обходити його ачеиий иатоап, крутять пальцями біля скронь, мовляа, иенормальиий.

Ще иижче соице сіло, зиелюдніла алея, коли простує до иього іноземець — у чорному костюмі, срібпа борода, чорні східні очі, акредитаційна картка на грудях.

— Вас іст дас? Що це таке?

— Універсальиий матеріалізатор мислительиої енергії.

— Не понімайт.

Узяа Іаан цеглииу, иавіа апарат иа неї, аихопиася проміиь, закрутилась цеглииа у фіолетовому ядрі, перебудовуючи аиутрішню структуру, і апала на асфальт аажка жовта цеглина тієї ж форми, але іншого змісту. Спробуааа іноземець її підняти, та не зміг:

— Аурум? Золото?

— Я-я,— зраділо Іван підморгує, зиай, мовляв, паших.

Витяг з кишені іноземець пухке портмоие, а звідти валюту.

— Ми укладайт з вами угоду. Будете працювайт на пашу оргвнізацію. Ми давио за аами пильяоаайт.

Кров шугнула Іваноаі а обличчя. Невже для нашої великої науки його апарат нічого не аартий, а іноземці готоаі за нього долари-фраики викладать.

— Создааайт аам умови, дааайт лабораторія, підписуаайт контракт, переїзжайт у иаш луччий світ.

Витяга аін гербовий папір, ручку із золотим пером і простяга Іванові.

Спокуслива була пропозиція. Ніякої тяганиии. Але азяа ручку і аідчув, ніби аона розпечена. Невже й прааду казаа директор — ие патріот аін? Рішуче одхилиа пропозицію:

— Не продається.

Клацнула у незнайомця щелепа, потекла з рота слина, просичаа аін: «О, дьяболо».

Враз упізнаа Іван у буденному іноземці нічного аершителя злоаісної антилюдської програми. Так у який кращий світ його запрошували, от на кого аін мав працювати.

Вхопиа він апарат, але щез іноземець, загубиашись у натовпі, котрий курсуаав між розважальних атракціоиів, вигулькиула чориа спина ще раз і пропала.

Втер Іаан холодиий піт з обличчя. Сам аін стояа иа алеї, і наближалися до иього даое міліціонерів з рацією.

Відправивши Івана, Іиокентій Вольфоаич зноау азяася до праці. Конкурентіа аідтепер не було. Дивно, як тільки він міг сприйняти ярмаркового шарлатаиа за самородка?

Врешті-решт аосторжестауаав справжній професіоиалізм. Любо-дорого було дивитися, як аирішує скринька складиі завдання різиих

міністерств та відомств, об'єднані внутрішньою ідеєю,— що робити, аби нічого не робити.

Під обід вона почала писати проекти білим віршем, витонченою технікою з алітераціями приголосних. Вживалися тут метафоричні верленівські порівняння з рівнем кращих зарубіжних зразків, блискучі гіперболи в дусі Лорки щодо майбутнього економічного ефекту. Вона вся горіла на сонці, переживаючи стан натхнення. Скінчивши останній верлібр, змилена трудівниця одсапалася і манірним від пережитого піднесення голосом мовила:

— На сьогодні все. Музу зраджують сили... Чи не пора б... пора вгамувати голод та спрагу?

— Бенкет! — сплеснув у долоні щасливий Інокентій Вольфович. — Бучний бенкет для нашої славної трудівниці! Нічого не шкода. По праці і шана!

Двоє петюньківців на чолі з Петюньком з гуркотом вкотили до приймальні стемнілу діжку, вибили днище, і дихнуло звідти столітнім монастирським медом. Свято почалося. Петюнько набрав повний ківш, низенько вклонився скриньці — ласкаво просимо, щілина роззявилася, і добре відро золотистої запахущої рідини щезло в темному горлі.

— Хух,— скринька солодко примружилася, набрала повні груди повітря і виголосила: — Слава нашім отєчєственним практікам! Ура, товаріщі!

Дворкович на чолі молодих теоретиків дав зажувати їй перехідним прапором, попередньо знявши його з держака. Цю пікантну страву вона теж оцінила гідно:

— Слава нашім отєчєственним теоретикам! Ура!

Щілина одкрилась для нової порції. Скринька готова була служити кому завгодно. Цього разу, пам'ятаючи правило: «Хто годує, той і найрідніший»,— ківш узяв до рук сам Інокентій Вольфович, кинувши на закуску товстелезну оксамитову книгу для почесних гостей. Скринька облизнулася і вдячним левітанівським басом віддала йому належне:

— Гм, як це буде по-вашому, по-соврємьонному... Хай живе наш безсмертний вождь і учитель товариш Унксов, в особі якого геніально поєдналися теорія та практика! Ура, товариші, що переходить у бурхливій овації!

Інокентій Вольфович зверхньо глянув на підлеглих, випнув груди і зачерпнув нову порцію...

Сонце вже сідало за гору, у приймальні стояли порожні бочки з-під меду, браги та пива, капусти й огірків, скрізь по мідних боках скриньки було поналіплювано знаків якості, тріумфальний обід, під час якого захмелілі молоді теоретики та петюньківці почали брататися, пити на брудершафт, а тоді рушили до дівчат-лаборанток, ішов до свого завершення.

Вони лишилися наодинці, коли сита хмільна скринька раптом гикнула і зчужіло, не впізнаючи, дихнула перегаром у обличчя Інокентію Вольфовичу:

— Ти хто?

Інокентій Вольфович, який також дозволив собі похмелитися, хоч і без того був п'яний од пеанів на свою адресу, поплескав свою вірну помічницю по щічці:

— У-у, забула, бідненька. Директор інституту, який тебе відкопав і модернізував. Твій вождь і учитель.

Скринька непевно плямкнула, зверхньо скривилася і переконано заявила:

— Ти ніхто.

Інокентій Вольфович сторопів. Вона вже зовсім не знала міри. Цікаво, цікаво. Стримуючи себе, він чемно запитав:

— А ти хто?

Скринька надула мідні щоки, відкопилила губу і грізно, зовсім тверезо рикнула:

— Дурень! Я тут у вас цар і бог! Д-думаєш, я тобі служу, н-ні, ти мені служиш.

Інокентій Вольфович позадкував, відчувшись школярем перед старим всевладним учителем.

— Неуки! Папірця без мене написати не можете! Гнать вас усіх треба утришия! Пшол вон!

Вона напринднлася, геть випираючи його з кабінету, розростаючись на очах. Інокентій Вольфович відступив у приймальню, безпорадно озирнувшись. Треба було щось робити. Добре, хоч ніхто не бачить. Вочевидь, на базі алкоголізму у неї почалася манія величі.

Але тут скринька знову гикнула і, забувши попередні погрози, почала підлабузнюватися, лизнула його крізь двері довгим чорнильним язиком, принизливо каючись:

— Хто я без вас — ніхто. Благодійнику, дозвольте вашу ручку поцілувать. Вірою і правдою... Во ознамєнованіє больших заслуг провозглашу соціалістіческим царьом! Не дмися. Скажи краще, у тебе дружина є? А батько з матір'ю? Сирітка? І я сирітка...

Вона схлипнула, зі щік покотилися п'яні сльози, безсумнівно, перепила і дістала білу гарячку, знову налякала його службовою невідповідністю, тоді спробувала хором заспівати «Боже, царя храни», збилася і густо захропла.

Інокентій Вольфович, оговтавшись, презирливо вже стежив за цими хмільними вибриками. Всі ці генії однакові, у всіх характер не дай бог. Але він мусить бути вищим од цього. Його геній — над геніями.

А така ж гарна ідея — зробити його царем. Не проклятим дореволюційним, а нашим — революційним!

Склавши руки на грудях, він замріяно подивився у перспективу. Враз загорілося над дзвіницею нове сонце, здійнялася вона в повітря, розпадаючись на валуни, у шибку вдарила туга хвиля, закладаючи вуха ватою, він одхилився, і скло брязнуло об протилежну стіну, розсипаючись на міріади скалок. Глухий грім пробіг під землею.

На поріг скочив торжествуючий товариш Дяченко і підніс угору чорного пальця:

— Ось, догрався цей Петро Зозуля. Попросив його бібліотеку врятувати...

Хіба міг він чекати завтрашнього дня, коли дізнався від товариша Дяченка, які скарби під землею тисячоліття пропадають.

Нарешті реальна справа. Не міг він далі терпіти того гігантського переливання з пустого в порожнє, яке йшло в інституті. Не на науку він працював, а на директора. Не можна було далі такого допускати — треба бити на сполох.

Але з ким не заговорить у курильній кімнаті — ніхто його не розуміє. З того дня, коли не дав сина у жертву науці, — довкола глуха стіна мовчання. Дивно, коли був німим, то на руках носили, а як заговорив — дивляться мов на пришелепуватого.

Був на його душі гріх, випустив на волю нечисть, то мав спокутувати його науковим сподвижництвом. Але цього разу він буде обережним і обачним, нічого не відкриватиме, не переконавшись у повній його безпеці для людства.

Хлипали від легких протягів обірвані шматки толю на вікнах дзвіниці, зовсім близько під землею лежала безсмертна бібліотека, яку неодмінно прочитає і поверне світові його крилатий хлопчик. Ріс він напрочуд швидко. Прилине було ввечері, сяде на плече, зазира в книжки й питається: «А що це слово, тату, означає?» За тиждень вивчився читати. Тітка Клава в нього книжки забирає, щоб оченят собі не зіпсував. Звісно, його син піде далі від нього.

Щоправда, зовсім несхожий, але й не повинні діти бути подібними на своїх батьків. Важко уявити, що сталося б на землі, якби розмножилися

клокуванням з одного нігтя директора мільйони йому подібних. Цивілізація зупинилася б...

Петро сплигнув у яму, чиркнув сірником. У ніші лежали смолоскипи. Глиняні приступки круто спускалися донизу. Справді, потаємна монастирська печера. Він ступив три кроки, у ніс вдарив зовсім чужорідний тут сучасний запах бензину, нога спорснула, смолоскип вилетів з руки, котячись хідником, і дихнув йому в обличчя страшний вогняний змій.

Відторохкотіло по даху каміння, натомість дзвіниці куріла свіжа вирва, на схилі гори провалилися вниз старі монастирські конюшні. Бібліотека була похованв навіки.

— Згорів у геєні огненній,— перехрестився товариш Дяченко. — Сказано ж у писанії: «Мовчання — золото».

Ніде не знаходив собі місця Іван. Блукав містом між людей зовсім чужий і непотрібний. Гухнув десь далекий вибух, стрепенулося серце — чи не кличе хто на допомогу, та ніхто у велелюдді не звернув на це уваги. Певно, до всього звикли.

Стільки людей на світі, а кожному потрібна одна-єдина людина.

Отак вийшов він з вечора до нічного вже Дніпра, що багато чого бачив у своєму житті, сів на гранітну приступку і відчув, що нема його. Сидить замість нього хтось інший.

Нахилився він над темною дзеркальною водою, яка все приймала і прощала, мов та могла дати відповідь.

— Що ж ти накоїла, Маріє?

Місяць осяяв темне плесо, завирували глибини, і побачив він перед собою змарніле Маріїне обличчя, що колихалося під сріблястою непроникною плівкою, зашепотіли її припухлі, покусані вуста нечутні, але зрозумілі слова:

— Я люблю тебе, Іване...

20.

У сні з небес до його апартаментів опустилося двоє ангелів, товстий і тонкий, стали навколішки, вручили золотий німб і сповістили про рішення небесної канцелярії перевести його у сонм безсмертних, присвоївши почесне звання «Святий Інокентій».

Підхопили вони його на руки, знялися над нічним містом, де працювали у третю зміну комбінати та заводи, виготовляючи невідомий продукт, якого ніхто не хотів зокрема, але всі робили разом, і понесли у рожеве вікно світання, назустріч сонцю. Однак пролунав над вухом дзвінок, ангели кинулися врозтіч, і полетів він з-за хмарної висоти на грішну землю...

Гойднулося, рипнуло ліжко — і він розплющив очі.

Сонце заливало кімнату, де тепер був музейний порядок. Майбутні екскурсанти побачать суворий, аскетичний побут святого в науці. Золотий сон. Він встав із ліжка, велично подався до ванни, згадуючи у подробицях з н а к про переведення його у богорівні.

Із дзеркала дивився на нього справді безсмертний геній усіх часів і народів — над рудими кучериками розливався осяйний німб, члени були нетлінні, важкі, бронзові, статура гармонійно розвинута на основі комплексного підходу.

Син божий!

Для завершення образу не вистачало однієї дрібниці. На кухні він сплів вінок із супового лаврового листу, одяг на шию, вдихнув незнайомий аромат, од якого солодко запаморочилася голова.

Так от чий він син, можливо, внук. Він давно це відчував, безсмертне походження завше нуртувало в крові, розділяючи його з названими батьками-плебеями.

Перед ворітьми інституту машину зупинила стривожена, розпатлана жінка з дитиною в руках. Ніколи йому було говорити з нещасною, але вона стала посеред дороги:

— Скажіть, де Петро Зозуля, він же у вас працює...

Інокентій Вольфович вказав очима на небо, скорботно підкопиливши вуста:

— Учора ввечері він віддав своє життя заради науки.

— А як же його син? Що буде з ним? Таке нещастя...

З ослаблих її рук випурхнув уже знайомий золотоголовий малюк, затріпотів білими крильцями, дзвінко засміявся, тикаючи пальчиком в Інокентія Вольфовича, підлетів і, пустуючи, вирвав з вінка лавровий листочок. Інокентій Вольфович закипів гнівом — та як він сміє обривати його лаври!

— У дитбудинок його треба. Там з нього зроблять дисциплінованого громадянина.

Одчинивши вікно у готелі, Іван побачив, як просто перед ним на дах сіла голубка, схожа на ту, яку він у своїй хаті над вікном вирізьбив, тримаючи в червоному дзьобику лист трикутничком. Писала Марія:

«Коханий мій Іваночку!

День і ніч болить мені серце. Жду не діждуся хоч звісточки од тебе. Нема нам тут життя. Навіть Храпченко щодня бігає, запитує, де пропав. Коваль їм треба. З бабою Панихою біда лучилася. Після Іллі три дні не виходила з хати, то зламали двері, а в ліжку замість неї знайшли здоровенну сліпу жабу при смерті...»

Наче блискавка ніч осяяла. Так от хто на майдані тоді стрибав, злі чари напустив. Бач, що, підла, хотіла зробити. Прикинулася Марією, щоб навіки його з нею розлучити.

«...Нині, здається мені, Іваночку, що при надії я ходжу від тебе. Бачила якось лихий сон, що міська п'явка до тебе присмокталася, дитину обіцяє, але, боюся, що то баба наворожила, щоб посварити нас. Повертайся, Іване, тільки ти мені потрібен.

Твоя навіки Марія».

Її були слова — ніби живі вуста з паперу проступили. Засміявся Іван, звільняючи душу від каменя, і випростав спину. Ні, він ще поборється, піде скаржитися вище. Повинна ж хоч вище бути правда.

Немов на святковому мітингу, усі співробітники інституту юрмилися на площі, стривожено задерши голови. Інокентій Вольфович вийшов з машини, і натовп розступився, даючи дорогу, перешіптуючись між собою.

Він самовдоволено відзначив, що явився народові у всім блиску. Інакше б чого такі у всіх були круглі очі, витягнуті щелепи, запала така глибока тиша?

Але тут він помітив певний негаразд. Дах на інституті підиявся вище звичайного на три метри і сидів на велетенському мідному кубові, боки якого прозирали крізь вікна. З щілини на рівні третього поверху вилітали папери, встеляючи майдан, кружляючи на хвилях осіннього вітру. Всі у натовпі тримали ті листівки, набивши ними повні кишені.

Коридором побіг йому назустріч Яків Лукич, посмикуючи на ходу шиєю, спинився за три кроки, очі мав олов'яні, ніби не впізнавав свого директора, а тоді подав і йому листівку.

Інокентій Вольфович прикипів до неї очима. Там був уривок з якоїсь нескінченної поеми, в якій його підлегла скринька нині славила саму себе.

Епічним гекзаметром вона викладала свою божественну роль у історії людства, яким завжди керувала, будучи земною намісницею небесного владики, волю якого втілювала серед широких верств. Оспівувала вона власну мудрість та проникливість, що дозволила їй гідно пройти усі злами епох, суспільних формацій, вогонь найреволюційніших революцій,

анітрохи не втративши своєї моці, навпаки — засвоївши все нове, розвивати і примножувати тисячолітні традиції...

У неї розпочалася очевидна манія величі, бо ніде жодним словом не було згадано про видатну роль генія всіх віків і народів, учителя людства Інокентія Вольфовича Уиксова, який власноруч викопав її із багна, годував і поїв. Всі-всі ці таланти такі невдячні.

Зіжмакавши аркушики, він кинув їх собі під ноги:

— А де товариш Дяченко?

— Поїхав на комбінат за вашим пам'ятником.

Рушив Іван шукати правду вище. Блукав довго верхнім Печерськом поміж гранітних кам'яниць, напитував дорогу, доки вийшов до солідної академічної установи на сім поверхів.

Оббита вона була зовні дерматином, щоб звуки життя до вух працюючих не долітали, не заважали мислити.

Прискіпливо звіряв картку з Івановим обличчям черговий, але пустив, порадивши бути схожим на свою фотографію.

Тихо тут було, мов у склепі.

Постукав у перші-ліпші двері, зайшов, а за канцелярським столом товариш Петюнько сидить, чай п'є, салом закусує, піт рукавом втирає. Копія того, що в інституті, тільки трохи товща і старша. Блимнув він на Івана:

— Ви, товаришу, з якого питання?

Так і так — Іван йому. Винайшов апарат, а йому ходу в усім відомому інституті на Лисій горі не дають. Скрізь бюрократи засіли, а один професор Петюнько взагалі запропонував його апаратом капусту придавлювати.

Збагрянів тоді цей Петюнько та як гахне кулаком по столу:

— Як ти смієш увесь славний інститут чорнити! У людей фактичеськи видатна трудова перемога. Такий апарат створили, що практичеськи всі міністерства та відомства задоволені. А ти у людей під ногами плутаєшся, працювати заважаєш.

Встав Іван, розуміючи, що не чують його, помовчав і сказав:

— Я змушений буду скаржитися на вас вище.

Зареготів тоді цей Петюнько:

— Ох і налякав. Чули вже про твої подвиги. Якийсь там триголовий змій. Шо ти людям казочки розказуєш? Ти їм спершу те дай, що їм сьогодні для повного щастя потрібно.

Подався Іван на другий поверх. Зайшов у кабінет і очі протер. Знову сидить за столом Петюнько, тільки ще старший і грубший. Глянув вовком і поклав телефонну трубку. Запхав у вуха вату і каже:

— Слухаю вас.

Так і так, Іван. Збагрянів тоді Петюнько, притулив долоню, щоб краще було чути:

— Шо-шо? Наклепи на нашого брата-демократа розпускаєш? Ми тут сліпнемо від паперів, а ти нас гряззю поливать?

Встав Іван:

— Я буду скаржитися на вас вище.

Зареготів Петюнько:

— Давай, давай. Ходить тобі не переходить.

Що не піднімається Іван вище, то все дебеліші Петюньки в кабінетах біля телефонів сидять. І зрозумів тоді Іван: все це — одна сім'я.

На сьомому поверсі заходить у такий кабінет, що гукнеш — і луна сім разів одіб'ється. За столом головний сидить. У сірому костюмі, сам увесь сірий, під носом вусики, схожий на гладкого пацюка. Обнюхав його апарат, Івана з голови до ніг, запропонував чаю, вислухав усі скарги і зняв золоті окуляри з червоних очиць:

— Не можу... можу з вами погодитися. Що б ви не казали... казали, а інститут на Лисій горі — це наша визнана кузня кадрів. Ось мене, наприклад, також там виростили. Останнім часом у них гігантське зростання. Розроблено унікальний апарат. От ви кажете — бюрократи

засіли. А ось переді мною документи. І ви уявляєте — написані не канцеляритом, а справжніми віршами. Подумайте, чи здатен бюрократичний апарат складати поеми?

Розгубився Іван. Для таких речей потрібен був талант.

— Запевняєте нас, що ваш апарат все може. Припустимо. Але давайте відверто: навіщо нам два апарати, які все можуть? Не потрібний... потрібний паралелізм. Хіба бачили ви людину з двома головами?

Вийшов Іван на вулицю і лише тут побачив на установі скромну вивіску: «Академія демагогічних наук».

Затягли небо осінні хмари, збиралися птахи у вирій, блиснув останній сонячний промінь і згас.

— Нема і тут правди! — гірко мовив Іван.

Озирнувся, а вже підходять до нього двоє міліціонерів з рацією.

Приголомшений Інокентій Вольфович стояв серед майдану, велично зберігаючи мовчання — ознаку державної розважливості та мудрості, бо не знав, що діяти. Все це означало двірцевий переворот, а його підлеглі роз'їхалися, і нікому було захистити керівну особу.

Нарешті загув двигун, на алеї з'явилася вантажна машина, на кузові якої бронзовіла спіраль.

З кабіни вигулькнув радісний товариш Дяченко, який з самого ранку, певно, займався цим питанням, вдоволено оглянув натовп і підбіг до товариша Унксова:

— Чудово! Уже всі зібралися на мітинг? Який у нас свідомий народ. Зараз будемо відкривати.

Вантажівка під'їхала до порожнього п'єдесталу, шофер одкрив борт, товариш Дяченко закличною махнув, гукаючи добровольців, юрба дружно посунула вперед, бо скучила за твердою рукою.

— Знімайте, товариші.

Спіраль наполовину зіпхнули з кузова, вона хитнулася, перестраховувальники негайно метнулися вбік, спіраль брязнула об бетон і застрибала, наче пружина, скалічивши кількох роззявляк.

— Ну як, подобається вам?

Інокентій Вольфович мовчки замотав головою. Це було зовсім не те. Зараз він утре носа своїй роздутій мідній задаваці, яка збожеволіла на грунті власного культу. Він прокректався і твердо сказав:

— Я сам!

Ступаючи бронзовими ногами по бетонних плитах, він царствено підійшов до п'єдесталу, спробував вистрибнути, але був занадто вагомий для таких жестів, тому товариш Дяченко підставив йому свою спину:

— Так вам буде зручніше.

Вибравшись на п'єдестал, бронзовіючи в останньому промені осіннього сонця, що визирнуло крізь хмари, холонучи од власного безсмертя, він скрутив дулю і впівоберта тицьнув її своїй знахабнілій суперниці. На ось!

Товариш Дяченко прокашлявся і дзвінким, наче сурма, голосом урочисто виголосив:

— Мітинг, присвячений відкриттю пам'ятника нашому геніальному директорові, вождю і вчителю товаришу Унксову, дозвольте вважати відкритим...

Ударив грім бурхливих оплесків, Інокентій Вольфович од насолоди зваплющив очі і завмер на п'єдесталі, ставши пам'ятником самому собі.

Ішов Іван вулицею, здіймав руки до неба, говорив сам із собою. Нарешті спинився на роздоріжжі біля подзьобаного кулями «Арсеналу», де колись робітники взяли владу у свої руки. Подивився він на долоні — порожньо там було, тільки зжовклі мозолі.

Кружляв осінній вітер жовте листя, бігли повз нього перехожі, нікому не було до нього діла. Ображено, недобре всміхнувся.

Якщо диво-апарат його нікому не треба, то чого він має страждати?

Два шляхи у нього було. Один ясний — униз, на метро, додому, у глину, з якої вийшов, а другий — невідомо куди, у божевільню...

Хотів ступити на ескалатор, куди легше, але відчув, що тримає за спину остання надія — а раптом? Гайда, гайда додому, то, видно, тільки в казках Івани перемагають. Набичив шию, рвонувся, щоб ступити на східець, а душа трима. Скреготнув зубами, розлучаючись із душею, і поїхало вниз спорожніле тіло, відкриваючи на спині страшну криваву рану.

Гола, самітна, беззахисна лишилася душа його, тягла за тілом руки і волала:

— Куди ж ти?

Затріщали враз інститутські стіни, зареготала виконна скриня могутнім мідним басом:

— Га-га-га-га-га. Ану на коліна, смерди! Указом номер один оголошую себе богом над людьми. Ура, товариші!

Ще напнидилися мідні боки, загойдались, падаючи, стіни, сахнувся натовп, чкурнув геть вільним коридором товариш Дяченко, прикусивши язика, гупнули старі стіни на площу, накриваючи тих, хто був менш прудконогий, і витнувся назовні мідний куб завбільшки з піраміду Хеопса.

Постояв він мить, почали вихилятися, мов криві дзеркала, його розтягнуті, благенькі мідні боки, не витримував власної монументальності та величі, тріснула, розсідаючись, обшивка, відкриваючи таємницю, яку ховав у собі.

Порожньо там було. Увесь зміст пішов у форму.

21.

Причвалало порожнє Іванове тіло на вокзал, тупо вистояло довжелезну чергу до каси, взяло на останні копійки квиток у загальний вагон і примостилося в тамбурі біля туалету.

Поринув поїзд у ніч, зацокотіли колеса, захлипали гармошки у тамбурі, ніби хто похоронний марш грав, курило тіло і кашляло, бралося зморшками, щохвилини старіючи.

Городами, ховаючись між конопель та соняшникового бадилля, пробрався Іван до рідної хати. Постукав у вікно, одсунулася фіранка, визирнула змучена Марія, не впізнала його, а тоді злякано прикрила рукою рот.

Сів він до столу, поставила перед ним Марія миску борщу, сама сіла навпроти і так дивиться, ніби він з того світу повернувся. Піднесе Іван ложку до рота і опустить. Сидить, наче вигоріле дупло. Потому звівся і сказав зчужіло:

— Пора мені на роботу.

Ступив він до кузні, а там чорно і порожньо, лиш вітер дверима рипить.

Горно вже давно вихололо, попіл дощ подзьобав, у комині нема, вода в шаплиці жабуринням поросла, жаба на нього скляні очі вибалушила, розтягла рот до вух. Здрастуйте, мовляв.

Оце й усе його зотліле щастя.

І все скринька наробила, випила його мозок, лишивши старе тіло доношувати. Здер, ніби живу, вже приросле до спини, поклав на ковадло, узяв до рук найбільший молот.

Поплював на долоні, зітхнув важко, замахнувся, вкладаючи всю зневіру у м'язи, полетів молот донизу, набираючи ваги, торохнув об скриньку, смертельно зойкнула вона чистим дитячим голосом й розлетілася на друзки.

І лишилася на ковадлі скривавлений, покраяний звивинами нозона-

роджений мозок, на який перетворилася виплавлена ним за прадідовим секретом грудка неживого металу.

Задиркотів під кузнею мотоцикл, стала чорна тінь на порозі і показала всі тридцять два золоті зуби:

— О, явленіє Христа народу! Ну шо, ізобретатель — добився в столиці правди? Щось ми твого портрета в газетах не бачили. А в мішку що — Нобелівську премію привіз?

Обернувся Іван:

— І чого б то я зуби шкірив?

— А щоб не був дуже вумний. Так, Іване, щоб до обіду новий шворінь був. Знов Кирик з Паримудом зчепилися.

Склав Іван шалашиком скіпок, черкнув сірником, підпаливши свою заявку. Ухопилися дрівця полум'ям, дістав він з рундука деревного вугілля, обкладаючи з боків, і взявся до міха — роздмухувати новий вогонь.

Кінець перший

22.

Холодний осінній вітер пройняв наскрізь беззахисну Іванову душу, повернулася вона і рушила містом, куди очі бачать.

Спустилася вона на Хрещатик, не знаючи, до кого вже й волати, коли дивиться — уздовж вулиці народ юрмиться. Веселий та піднесений, прапорцями махає, транспаранти колише над головами. Пробився він у перші лави, де міліціонери, утворивши жвавий ланцюг, натовп стримують. Враз пішов гомін, вигуки «ура», захвилювалися усі, передають з вуст у вуста:

— Сам їде!

Одразу й сонце встало над вулицею, виринула з-за рогу золота машина із срібними прикрасами, заахав народ, почав кидати квіти на асфальт. Стояв у машині, в сонячному стовпі сам — наймудріший і найсправедливіший, скромно тримаючи увінчану серпом та молотом корону біля грудей.

Останньою божевільною надією спалахнули в Івана очі. Розірвав він ланцюг, вибіг насередину і впав навколішки перед золотосяйним екіпажем. Спинилася машина, одразу підлетіли до Івана мотоциклісти, беручи в кільце, але махнув сам рукою, даруючи демократичну посмішку.

Підповз Іван ближче:

— Батьку, не звеліть бити, звеліть вислухати. Звіли бюрократи проклятущі. Не дають ходу новому. Маю таку скриньку, що все може.

Збрижив сам державними зморшками високе чоло, посипане старечою гречкою:

— Невже? А омолодити нас може?

— Може. Хоч зараз.

— Давай зараз. Хіба я не людина?

Сполошилися референти, затикають Іванові рот, але насупився сам і наказав:

— Хай робить.

Поставив Іван скриньку на полірований капот, потер скроні, ледь втрапив пальцем од хвилювання у кнопку, огорнув фіолетовий німб слугу народу, позаплющували всі очі, такий був нестерпний блиск, а коли розплющили — стояв там зовсім молодий, енергійний, але вже досвідчений і мудрий керівник.

Заплескали одразу всі в долоні, кинулися знайомитись з Іваном, записуватися у чергу. Але підняв молодий і привітний обранець народу руку і ласкаво, по-батьківськи запитав:

— Чого ви хочете? Кажіть, не соромтесь.

— Мені б хоч невеличку лабораторію.

Всміхнувся керівник:

— У такі моменти треба просити царство. Скромний у нас народ. Дати йому цілий інститут, щоб міг розвивати цей перспективний напрям.

Записав за ним золоті слова референт у чорному костюмі.

— А як у вас із житлом? Є прописка в столиці?

Розвів Іван руками:

— Нема.

— Держава не може дозволити, щоб такі таланти на периферії пропадали. Виділіть товаришу квартиру, і хай перевозить сім'ю.

Під'їхав лімузин до самого Іванового обійстя, несучи хмару куряви. Вигулькав з свого двору Храпченко, протер очі і закашлявся. Ступив на рідну землю Іван. На шиї в'язанка бубликів, у руках чотири «Київські» торти.

Одчинив Іван хвіртку, бачить — біля хати зачучверілі калачики вище даху виросли. Справжні дерева. І висіли на них пишні та рум'яні калачі, спечені на сонці.

Визирнула Марія у вікно, які гості в хату! А біля грудей немовля тримає. Розквітла вся, заметушилася і вибігла назустріч. Спинилася за крок і показує немовляті:

— Бач, Івасику, наш татко приїхав. А Храпченко брехав, що ти на Північ од сорому завербувався.

Всміхнулося йому немовля беззубим ротом, видуло молочну бульку, до сонця руки тягне, дай, мовляв. Вкапаний він, теж неможливого хоче.

Пригорнув він їх до себе й відчув — ось воно, повне щастя.

— Збирайся, Маріє, в столицю. Призначили мене директором інституту.

Під'їхали вони з референтом до знайомих воріт, повернули на алею, і побачив Іван, що нема там інституту, самі руїни, які бульдозери та екскаватори розбирають. Послав важіль уперед машиніст у запраній футболці із зайцем, скреготнули зубці об граніт, піднімаючи розчавлену бронзову скульптуру, де лиш дуля збереглася цілою.

— Доведеться вам починати все з нуля, будувати собі новий інститут,— пояснив референт.

Ворухнув Іван м'язами. Роботи тут було та й роботи. Але цього він не боявся.

Випірнув поміж уламків, даючи на ходу вказівки будівельникам, кістлявий гнучкий чолов'яга, тримав курс до них. Зігнувся він перед машиною, показав проділ і солодко усміхнувся. Референт представив Іванові:

— Знайомтеся, товаришу Дяченко, ваш учений секретар. Він тут уже, як бачите, розгорнув діяльність.

Товариш Дяченко виказав Іванові вже зовсім нектарну усмішку, показуючи руїни, де вцілів лиш п'єдестал.

— Катастрофа,— він делікатно, але чіпко взяв Івана за лікоть. — Повірте, усією душею вболівав за вас та ваш дивовижний апарат, але що я міг вдіяти у таких умовах. Дуже приємно буде працювати під вашою десницею. Це ж торжество соціальної справедливості, коли такі високі посади обіймають вихідці з народу. Попереднє керівництво зовсім скомпрометувало себе. Я це ще раніше бачив, писав,— він витяг з-за пазухи двоє вирваних з літопису аркушів. — Тут всі гріхи їхні! А бронзу, якщо ви дозволите, я прибережу в інституті. Хіба мало для чого знадобиться...

На моріжку сліпила очі новенька мідна спіраль.

Кінець другий

Лазар Каганович на тлі епохи

Останній із сталінського оточення

Ми не живемо, а на смерть боремося з класовими ворогами.

Л. Каганович, 1929 р.

РОЙ МЕДВЕДЄВ, ПЕТРО ХМЕЛИНСЬКИЙ

•

У БУДИНКУ НА ФРУНЗЕНСЬКІЙ НАБЕРЕЖНІЙ

Старий більшовик О. Є. Євстаф'єв, який близько двадцяти років провів у тюрмах і таборах й повернувся до Москви лише після XX з'їзду КПРС, пішов провідати друга, що мешкав на Фрунзенській набережній. Через неуважність він поминув знайомий під'їзд, піднявся ліфтом на потрібний йому поверх і подзвонив. Двері відчинив давній-предавній чоловік, в якому Євстаф'єв упізнав Лазаря Мойсейовича Кагановича, колишнього «вождя» московських більшовиків і всесильного «сталінського наркома», якого Євстаф'єв вважав безпосереднім винуватцем усіх своїх нещасть. Від несподіванки відвідувач не міг мовити й слова. Та Каганович, певна річ, не впізнав його,— жертв на його совісті було чимало,— і, сказавши: «Ви, очевидно, помилилися»,— зачинив двері. Розповідаючи про це, Євстаф'єв вдоволено відзначав: «Каганович виключив мене з партії. Але сьогодні я знову член партії, а Лазаря з неї виключили». Людині, позбавленій на двадцять років свободи і прав, чомусь здавалося, що справедливість перемогла.

Колись Каганович мав не тільки велику популярність, а й велику владу. Московський метрополітен, яким щодня послуговуються мільйони москвичів і гостей столиці, понад двадцять років тому називався іменем не Леніна, як сьогодні, а Кагановича. Під час свят

його портрети разом з портретами інших «вождів» несли через Красну площу, де на трибуні Мавзолею завжди стояв і сам Каганович. Його поява в будь-якій аудиторії викликала овації...

Але тепер мало хто впізнає Кагановича. Якось він викликав до себе лікаря з місцевої поліклініки. У розмові молода жінка кілька разів назвала його «громадянин Казанович». Це викликало у нього спалах роздратування. «Не Казанович, а Каганович,— сказав він і додав: — Колись моє прізвище добре знав увесь Радянський Союз».

Сьогодні Кагановичу понад дев'яносто років. Він пережив і свою дружину, і названого сина, і всіх братів. Лише дочка Майя, якій уже за шістдесят, двічі на тиждень провідує зовсім самотнього батька. Вона віддано доглядає людину, на совісті якої, мабуть, не менше злочинів, ніж на совісті тих, кого стратили 1946 року в Нюрнберзі згідно з вироком Міжнародного трибуналу.

ШВЕЦЬ-РЕВОЛЮЦІОНЕР

Лазар Мойсейович Каганович народився 10(22) листопада 1893 року в селі Кабани Київської губернії. Його біографи повідомляють: «народився в сім'ї чинбаря». Роман Степанович Федченко, який у тридцяті роки навчався в Чорнобилі, неподалік від батьківщини Кагановича, зазначає, що, як розповідають старі люди, глава сім'ї був прасолом, тобто скуповував худобу і спроваджував її на бойні Києва. Згідно з цими свідченнями, сім'я Кагановичів жила не бідно. Проте Лазар не пішов по стопах батька. Свідчення про його юність суперечливі. За одними даними, опанувавши ремесло шевця, він з чотирнадцяти років почав працювати на взуттєвих фабриках і в шевських майстернях, згідно з іншими, працював на шкіряному заводі «Постачальник», а шевцем не був. Позбавлена багатьох прав, єврейська молодь була благодатним середовищем для революційної агітації. Всі опозиційні партії вербували звідси своїх прихильників — сіоністи, бундівці, анархісти, есери, меншовики. Але молодий Каганович зробив інший вибір — він приєднався у 1911 році до більшовиків. Безпосередньо залучив його до революційної роботи двоюрідний брат — С. Х. Губерман (за словами його внука А. В. Губермана). Без сумніву, мав місце і вплив старшого брата Михайла, який вступив до партії більшовиків ще 1905 року. Він також робітник, але не швець, а металіст. Більшовиками стали ще двоє братів Лазаря Кагановича.

До революції Лазар працював на взуттєвій фабриці в Юзівці, очолюючи нелегальну спілку шевців і чинбарів. Тут він познайомився з молодим М. С. Хрущовим, який тоді ще не був членом партії, але брав активну участь у революційній роботі. Це знайомство і зв'язок не поривались і пізніше.

НА РІЗНИХ МІСЦЯХ

Навесні 1917 року 23-річного Лазаря Кагановича призвали до армії. Його направили для військової підготовки в Саратов, в 42-й піхотний полк, де він став активним членом більшовицької організації міста, часто виступав на мітингах, говорив переконливо й довго. У червні від саратовського гарнізону брав участь у всеросійській нараді більшовицьких військових партійних організацій; після повернення до Саратова його арештували, але молодий солдат утік і перейшов у прифронтову зону, до Гомеля. Через кілька тижнів він став тут головою місцевої профспілки шевців і чинбарів, а також головою Поліського комітету більшовиків.

Про жовтневі події в столиці Гомель дізнався в ніч на 26-те. Повідомлення були скупі й невиразні. Почалися стихійні збори і мітинги, але ніхто нічого до пуття не знав.

З ініціативи більшовиків 28 жовтня на екстрену нараду зібралась гомельська Рада. На порядку денному стояло питання про революцію в Петрограді. Хтось зачитав «телеграму» про втечу Леніна й арешт більшовицького уряду. Меншовики та бундівці запропонували за прикладом Петрограда створити Комітет порятунку батьківщини і революції. Маючи більшість у Раді, вони могли розраховувати на успіх. Перелом у хід зборів вніс виступ лідера більшовиків Кагановича. Згадує більшовик Приворошський: «Я запам'ятав кілька фраз з його промови. Звертаючись до угодовців, він заявив: «Від кого ви хочете рятувати революцію? Від петроградських робітників, котрі вистелили своїми трупами петроградський брук у 1905 році і тепер, чи з поміщиками Родзянком і Гучковим рятувати революцію від нас, робітників?..» Ці кілька фраз справили таке сильне враження, що резолюцію більшовиків було прийнято. Ну, що ж, будь-яка політична біографія вимагає об'єктивності. Лазар Мойсейович був добрим оратором. Робітник-меншовик, голосуючи за резолюцію більшовиків, сказав: «Каганович уміє так говорити, що просто дрож проймає все тіло і не можна з ним не погодитись».

Резолюцію більшовиків було прийнято. Рада утворила Комітет революційної охорони (з семи чоловік чотири більшовики). На вулицях з'явилися караули Червоної гвардії, почалися арешти, було введено цензуру. До Петрограда і Москви послано людей, аби з'ясувати, що ж там врешті відбувається.

17 листопада Каганович увійшов до першого складу Військово-революційного комітету Гомеля, а наступного дня, коли підбили підсумки виборів до Установчих зборів, попри всі сподівання, з'ясувалося, що в Гомелі перемогли не есери, а більшовики. Депутатами стали Каганович і Леплевський.

Того ж самого дня було послано перший озброєний загін з Гомеля до Могильова. Незабаром і в цьому губернському центрі встановилася Радянська влада, і 15 грудня в Могильові під головуванням Кагановича розпочався губернський з'їзд Рад.

Через кілька днів він виїхав до Петрограда на Установчі збори, бо був також депутатом III з'їзду Рад, і, як то часто тоді траплялося з депутатами, назад не повернувся: його обрали до ВЦВК РРФСР і залишили в Пітері, а скоро він став одним з комісарів Всеросійської колегії по організації Червоної Армії. У червні 1918 року його направили агітатором у Нижній Новгород. Тут вперше перетнулися шляхи Кагановича і Молотова. Завдяки останньому Каганович очолив Нижньогородський губком партії та губвиконком.

Під час тяжких осінніх боїв 1919 року з Денікіним Каганович перебував на Південному фронті, де брав участь у ліквідації небезпечних проривів білогвардійської кінноти Мамонтова і Шкуро. Після того, як Червона

Армія взяла Воронеж, його призначили головою губернського ревкому та губвиконкому Воронезької губернії.

Ленін, очевидно, мало що знав про Кагановича. Не збереглося жодного листа або записки Леніна, в якій би згадувалось ім'я Кагановича. Проте Сталін і Молотов уже явно виріззняли його з-поміж місцевих керівників.

Наприкінці літа 1920 року Каганович був направлений на роботу в Ташкент, куди прибув 11 вересня, напередодні відкриття V з'їзду Компартії Туркестану. Став членом Туркестанського бюро ЦК РКП(б), членом Туркестанської комісії ВЦВК і РНК, членом Реввійськради Туркфронту, наркомом Робітничо-селянської інспекції Туркестану. Крім того, 20 листопада 1920 року його обрали головою Ташкентської міськради. Поєднання безлічі посад на той час було явище звичне, і багато партійних працівників навіть плутались, перераховуючи свої «титули».

На початку березня 1922 року Каганович здійснив останню свою поїздку з Ташкента в область — на сирдар'їнську партконференцію. Далі його дорога пролягла до столиці, де він уже одного разу приступав до роботи, прибувши туди з Петрограда разом з усім Радянським урядом у березні 1918 року.

В ЦЕНТРІ ПАРТІЙНОГО АПАРАТУ

Призначення Кагановича в Туркестані не могли пройти повз Сталіна, який на той час був і наркомом у справах національностей, і наркомом РСІ РРФСР.

Як тільки у квітні 1922 року Сталіна було обрано Генеральним секретарем ЦК РКП(б), він відкликав Кагановича із Середньої Азії, доручивши очолити організаційно-інструкторський, а згодом і організаційно-розподільчий відділ ЦК. Це була одна з найважливіших посад у зростаючому апараті ЦК. Через відділ, яким керував Каганович, ішли всі основні призначення на відповідальні пости в РРФСР та СРСР.

Сталін був жорстким і грубим шефом, вимагав беззастережної і повної підлеглості. Каганович також мав жорсткий і сильний характер. Проте він не суперечив Сталінові і відразу ж показав себе абсолютно лояльним працівником, готовим виконати будь-яке доручення. Сталін оцінив його лояльність, і невдовзі Каганович зробився одним з найдовіреніших людей своєрідного «тіньового кабінету», або, як кажуть на Заході, «команди» Сталіна, тобто того апарату влади, що його Сталін почав формувати всередині ЦК РКП(б) ще до смерті Леніна. Лазар Каганович швидко випередив у партійній кар'єрі свого старшого брата Михайла, який у 1922 році був секретарем повітового комітету партії в невеличкому містечку Виксі, а згодом очолив нижньогородський губернський раднарком. А Кагановича в 1924 році було обрано не тільки членом ЦК РКП(б), а й секретарем ЦК РКП(б). Новому секретареві ЦК виповнилось лише тридцять років.

Найзначніші, далекосяжні вчинки на момент їхнього здійснення часто видаються малозначущими і навіть дрібними, не вартими уваги. Так, наприкінці 20-х — на початку 30-х років Каганович відіграв певну роль в успішній кар'єрі Хрущова, не підозрюючи, що, можливо, копає могилу сталінізмові. На початку 20-х років він припустився ще однієї «помилки»: серед працівників, що вечорами підробляли за сумісництвом в Оргвідділі ЦК, саме Каганович підібрав майбутнього особистого секретаря Сталіна і технічного секретаря засідань Політбюро Бориса Бажанова. Попрацювавши в ЦК кілька років, Бажанов, як відомо, в ніч на 1 січня 1928 року перейшов радянсько-іранський кордон і невдовзі опублікував на Заході спогади, які відразу ж було перекладено багатьма мовами світу. Їх з інтересом прочитала не лише зарубіжна публіка, а й сам Сталін.

Не з усім у цій книжці можна погодитись, проте деякі факти й обставини, пов'язані з політичною кухнею 20-х років, варто ще раз нагадати читачеві.

«На засіданнях Оргбюро,— пише Бажанов,— головує Молотов. До Оргбюро входять три секретарі ЦК, завідуючі найголовнішими відділами ЦК Каганович і Сирцов, начальник ПУР... окрім того, кілька членів ЦК, обраних в Оргбюро персонально...

Сталін і Молотов зацікавлені в тому, щоб склад Оргбюро був якомога вужчий — лише свої люди з партапарату. Річ у тому, що Оргбюро виконує надзвичайно важливу для Сталіна роботу, воно добирає й розподіляє партійних працівників: по-перше, взагалі для відомств, що порівняно не так важливо, і по-друге, усіх працівників партапарату — секретарів і основних працівників губернських, обласних та крайових партійних організацій, що надзвичайно важливо, бо завтра забезпечить Сталіну більшість на з'їзді партії, а це головна умова для завоювання влади. Робота ця провадиться найенергійнішими темпами; дивно, але Троцький, Зінов'єв і Каменєв, літаючи в хмарах вищої політики, не звертають на це особливої уваги. Важливість цього зрозуміють тоді, коли буде вже пізно».

А втім, хоч якою важливою була робота Кагановича, ввійти до Політбюро треба було через якісь інші двері.

НА ЧОЛІ УКРАЇНИ

У гострій внутрішньопартійній боротьбі, що розгорнулася після смерті Леніна, Сталіну вкрай важливо було забезпечити собі підтримку України — найбільшої після РРФСР союзної республіки. За рекомендацією Сталіна саме Кагановича було обрано в 1925 році Генеральним секретарем ЦК КП(б)У.

Незважаючи на поступове зростання впливу Сталіна, пост Генерального секретаря навіть у центрі ще ніхто не сприймав як пост № 1, тим більш на Україні. Офіційного табелю про ранги не існувало, однак на всіх спільних документах партії та уряду республіки підпис Кагановича незмінно стояв лише третім — після прізвищ Петровського і Чубаря. І, скажімо, на похорон Фрунзе до Москви їздив саме Петровський.

В ті часи Каганович поділяв деякі поширені в партії ідеї та уявлення, які згодом виявились неспроможними. Так, 1 листопада 1925 року, говорячи про зовнішню політику, він навів позитивний факт: використавши суперечності між Японією й Америкою, ми домоглися того, що Японія нас визнала. Далі йшло застереження: «Певна річ, ми поки що не вимагаємо, щоб Японія приєдналася до Союзу Радянських Республік, ми люди скромні. Поперва ми погодилися б, аби японці організували радянську республіку в себе, а потім уже

включили її і в наш союз». Багато зарубіжних революційних і навіть просто опозиційних партій і рухів здавались тоді мало не більшовицькими. У «Вістях Всеукраїнського виконавчого комітету Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів» від 6 листопада 1925 року читаємо: «Разом з революційним Китаєм, разом з революційною Індією ми, як казав Ленін, становимо більшість населення, а отже, є величезною силою».

Політична обстановка на Україні тоді була вкрай складна. Громадянська війна тут тривала довше, ніж деінде; серед селян переважали відсталі настрої, зокрема анархістські. Більшовики спиралися головним чином на промислові райони України. Так само давалися взнаки й русифікація; майже половину студентів українських вузів становила російська та єврейська молодь.

В той же час основою національної політики на Україні проголошувалися два курси: курс на «українізацію», тобто підтримка української культури, мови, української школи, висування українців в апарат управління та ін., і курс на боротьбу з «буржуазним та дрібнобуржуазним націоналізмом». Провести чітку межу між цими курсами, надто в містах та промислових центрах, було важко, і Каганович явно тяжів до другого курсу: він був нещадний до всього того, що здавалось йому націоналізмом. Каганович мав часті конфлікти з головою РНК України В. Чубарем. Одним з найактивніших його опонентів був також член ЦК КП(б)У та нарком освіти України О. Шумський. Останній в 1926 році домігся прийому в Сталіна і наполягав, щоб Кагановича відкликали з України. Хоч Сталін і погодився з деякими доказами Шумського, однак підтримав Кагановича, надіславши спеціального листа до Політбюро ЦК України.

Мав місце і конфлікт Кагановича з секретарем Харківського (столичного тоді) окружкому КП(б)У, членом партії з 1910 року К. Киркижем. У грудні 1925 року К. Киркижа було обрано до Політбюро, Оргбюро та секретаріату ЦК Компартії України. Проте не далі як через рік, у листопаді 1926 року, його перевели на іншу роботу, а ще через два місяці відправили в Узбекистан. Через п'ять років Киркиж загинув в автомобільній катастрофі.

Можливо, якийсь відгук усіх цих негараздів вчувався у виступі Кагановича на всеукраїнському з'їзді Рад у квітні 1927 року.

«Т. Каганович читає замітку з газети »Русь». Під заголовком великими літерами «Незалежність України» білогвардійці пишуть, що в Харкові на з'їзді Рад обговорюватиметься питання про незалежність України і створення національної армії

Весь з'їзд сміється. А тов. Каганович каже:

— Дурні плітки. Вони не знають, що незалежність України вже проголошена з початку Жовтневої революції...

Далі т. Каганович читає уривок з білогвардійських газет про те, що на Україні розвивається сепаратизм, що контрольна комісія на чолі з Затонським бореться із сепаратизмом у партії, що до Петровського приставили надійних чекістів. Зал заходиться від сміху, коли т. Каганович каже:

— Ви бачите — дев'яносто п'ять чекістів у президії оточують Петровського, а тут, у залі, сотні делегатів — також надійні чекісти...» («Комсомолець України» від 7 квітня 1927 р.).

Тоді все це здавалося смішним. 1927 року було проведено жовтневий призов до партії — масовий прийом нових членів, присвячений 10-річному ювілеєві Жовтня. Перша така кампанія провадилась на три роки раніше, у зв'язку зі смертю Леніна. Політики і пропагандисти зображали її як стихійне явище. Так само згадував про неї і Каганович: «Кілька годин, коли помер Ілліч, ми переживали період занепаду сил, та раптом на нас найшла могутня хвиля піднесення. Першою відповіддю трудящих на смерть Леніна був ленінський набір...» Однак ця раптовість масового вступу до партії не заважає Кагановичу у цілком застійно-рознарядному дусі розмірковувати про належний чи неналежний відсоток прийнятих жінок, наймитів, робітників зі стажем понад п'ять років і т. д. Можна по-різному оцінювати ленінський та жовтневий призови, ясно одне — вони змінили обличчя партії.

Звичайно, Каганович чимало зробив для відбудови і розвитку промисловості України. Однак у політичній і культурній галузях його діяльність завдала більше шкоди, ніж користі. Як партійний керівник Радянської України, він був фактичним керівником і невеликої Компартії Західної України. Національна обстановка і настрій тут суттєво різнилися від східних областей. Проте Каганович не розібрався в складних проблемах Компартії Західної України, якій доводилось діяти в умовах підпілля на території колишньої польської держави. Огульно звинувативши ЦК КПЗУ в націоналізмі і навіть шкідництві, він довів цю партію до розколу й домігся арешту деяких її керівників — організаторів керівного центру партії на території Радянської України. Каганович не посоромився дискредитувати всю КПЗУ. Як свідчать деякі документи, що зберігаються в архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України, в листопаді 1927 року на одному із засідань Політбюро ЦК КП(б)У він цинічно заявив, що не знає, на чиєму боці в разі війни проти СРСР виступатиме КПЗУ.

Вже після від'їзду Кагановича до Москви В. Чубар, виступаючи на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК КП(б)У, так схарактеризував обстановку в партійному керівництві України: «Взаємне довір'я, взаємний контроль у нас порушились, так що один одному ми не могли вірити .. Питання вирішувались поза спиною Політбюро, осторонь... Ця обстановка мене гнітить».

Масштаби опозиції Кагановичу на Україні зростали. До Сталіна приїжджали Г. Петровський і В. Чубар з проханням забрати Кагановича. Сталін спочатку не погоджувався, звинувачуючи своїх співбесідників в антисемітизмі, проте в 1928 році повернув Кагановича до Москви.

«Замість Кагановича до нас на Україну прислали товариша Косіора,— пригадував Микита Сергійович Хрущов. — У Києві мене вважали близькою до Кагановича людиною, і це насправді так і було. Косіор — доволі м'яка, приємна людина. Я б сказав, що у стосунках з людьми він стоїть вище, ніж Каганович, проте як організатор він, звичайно, поступається йому. Каганович чіткіший і діяльніший. Це буря. Він може і дров наламати, але

Камо грядеші?

обов'язково виконає завдання, поставлене Центральним Комітетом. Він був промітніший за Косіора».

ЗНОВУ В МОСКВІ

Повернувшись до Москви, Каганович знову став секретарем ЦК партії, а також приступив до роботи в Робітничо-селянській інспекції, вже знайомій йому по Туркестану. Нема підстав гадати, нібито Сталін був незадоволений його діяльністю на Україні.

Спершу в політичному житті столиці Каганович був непомітний, та й пост секретаря ЦК багато хто ще не сприймав як дуже важливий — за давньою звичкою. Наприкінці 1928 року Лазар Мойсейович сплив у президії з'їзду робсількорів. Тоді всесоюзні з'їзди, зльоти і т. д. були дуже часті й буденні. В Москві в різних залах одночасно відбувалося три-чотири таких заходи.

В кінці грудня він як представник РСІ брав участь у VIII з'їзді профспілок. Цього разу до президії не попав, але виступив у дебатах. Цей скромний виступ був присвячений раціоналізації виробництва і пройшов непоміченим. У кінці з'їзду Кагановича як представника РСІ обрали до ВЦРПС, а на першому ж його пленумі — до президії ВЦРПС.

Тут з Кагановичем відбулася малопомітна, але важлива метаморфоза. Потрапивши до президії ВЦРПС, він раптом перетворився з представника РСІ на представника ЦК ВКП(б). Невідомо, як і яким чином вдалося йому провести підтасовку статусу, але зміна була очевидна. Каганович посів зовсім особливе становище в президії ВЦРПС. Голова профспілок і член Політбюро Томський не брав участі в тодішній роботі президії. Її організував і провадив секретар ВЦРПС Догадов. Каганович займав друге після нього місце. Проте, на відміну од нього та інших членів президії, ні разу не взяв участі в жодній тимчасовій комісії з тих, яких багато утворювалось для розв'язання різних питань; не готував він і ніяких доповідей для щотижневих засідань.

Лише 26 лютого 1929 року, коли обговорювалося питання про наслідки Шахтинської справи, Каганович уперше виступив у дебатах на президії ВЦРПС. Розгляд цього питання яскраво показує, як працювала президія ВЦРПС у рік Великого перелому.

Судовий процес про «шкідництво» інженерів Донбасу, або Шахтинська справа, відбувався влітку 1928 року. Порівняно з московськими процесами 1936—1938 рр. він був довгий і не дуже гучний. По його закінченні ВЦРПС створила по всьому Союзу комісії, які мали встановити, чи благотворно вплинула Шахтинська справа на роботу профспілкових організацій на місцях. Сама постановка питання означала, що каральні заходи всерйоз розглядаються як інструмент розвитку суспільства.

Комісії обстежували робітничі казарми, пекарні, лазні і т. ін., вели розмови з робітниками і проводили наради. Внаслідок цього 26 лютого до президії надійшла гідна подиву доповідна. Як свідчать документи Центрального державного архіву Жовтневої революції

СРСР, у пов'язаних з нею бурхливих дебатах і виступив Каганович.

У доповідній з задоволенням (!) констатувалося, що «в деяких місцях спеціалісти скаржилися на те, що їх надто часто почали судити за нещасні випадки, що посередньо потверджує енергійніше реагування союзних органів». (Тут маються на увазі профспілкові органи).

Але найсумніше місце в доповідній — це описання стосунків, що склалися після Шахтинської справи між робітниками і технічним персоналом. У документі багато разів вживається слово «спецеїдство», що означало негативне ставлення до спеціалістів і пов'язані з цим явища.

«...Випадків явну спецеїдства після Шахтинської справи не зменшилось. Не зменшилось і випадків фізичної розправи над окремими спеціалістами... Нове явище (окрім спецеїдства), характерне для змін, що відбуваються у стосунках між робітниками і спеціалістами після Шахтинської справи, полягає в тому, що робітники критичніше і з більшою недовірою ставляться до заходів адміністративно-технічного персоналу. Часто звичайну помилку технічного персоналу робітники розцінюють як шкідництво, контрреволюцію, називаючи техперсонал шахтинцями, шанхайцями із сетельменту чи просто шкідниками... Особливо в Донбасі».

У цій доповідній згадується і про те, що таке ставлення до спеціалістів не лише робітників, а «навіть відповідальних працівників». Як наслідок усе це позначилося на дисципліні праці.

Здавалося б, знаючи про це, не можна бути прихильником репресивних методів розвитку економіки. Каганович зміг. Та продовжимо цитування:

«Спад дисципліни... виявляється в нових явищах... Не так побільшало прогулів без поважних причин, навпаки — в ряді підприємств спостерігається навіть зменшення цих прогулів... зросло вживання робітниками спирту (в Сталінському окрузі цього року продано спирту в два рази більше, ніж минулого). Дуже поширилась гра в карти... Спостерігаються випадки появи робітників у неохайному вигляді на виробництві, а також бійки на виробництві, чого раніше не було... Додалася нова причина — різні черги: за хлібом, за водою, за м'ясом, до лікарні і навіть... до вбиральні»...

Такими були наслідки цього процесу, одного з перших, на якому відпрацьовувалась каральна політика сталінізму.

Президія ВЦРПС після довгого обговорення становища, що склалося, прийняла спокійну резолюцію, в якій не було ніяких пропозицій, окрім пропозиції про посилення виховної роботи і залучення мас до виробничих нарад. Це свідчить про те, що Каганович, як і інші високопоставлені особи, добре знав про негативні наслідки терору в економіці, однак вважав це цілком нормальним явищем

Через чотири місяці, влітку, на короткому пленумі ВЦРПС Томського було звільнено з посади голови ВЦРПС. Пропозицію про це вніс Догадов. Каганович був присутній на пленумі, але не виступав. Будівництво радіостанції ВЦРПС ім. Томського завершувалося вже без його імені. Невдовзі згубила закінчення «ім. Томського» і Вища школа профруху. По всій країні йшла боротьба з «правими».

Чим же займались тоді профспілки?

Робили «чистку» бібліотек (60 відсотків бібліотек у країні належали профспілкам): знищували релігійні книги, книжки з портретами царів та ін. Знищення книжок супроводжувалось звинуваченнями на адресу бібліотекарів. Газета «Труд» від 3 листопада 1929 року писала: «Бібліотечні працівники, переважно вихідці з інтелігентських сімей, стоять осторонь від політичних завдань робітничого класу... серед бібліотечних працівників є і справжні класові вороги, які використовують бібліотеку як знаряддя контрреволюційної діяльності...»

Крім того, профспілки організовували демонстрації. Міські організації докладно інструктували підприємства, як вишикувати колону, хто за ким піде і що демонструватиме. Не забували нагадати: «виготовити різні прикраси, гасла, політіграшки...»

Під час жовтневих святкувань Каганович зробив свій внесок у теоретичне обгрунтування беззаконня «Наші закони,— заявив він у доповіді,— визначаються революційною доцільністю в кожний окремий момент... Адже ми заперечуємо поняття правової держави навіть для буржуазної держави. А застосовувати це щодо Радянської держави — означає бути на поводі в буржуазних юристів». У даному разі розходжень між словом і ділом справді не було.

Жовтневі свята 1929 року не були схожі на офіційні торжества наступних років. Красна площа жваво реагувала на демонстрацію, як реагує стадіон. Глядачі аплодували, сміялися. Та й сама демонстрація була інакша. Розігрувалися сценки: «похорон суботи і неділі», якась шкапина з обідраним хвостом бігла навперейми колоні тракторів, очевидно, зображаючи спроби куркульства зупинити похід колгоспного ладу. Тривало будівництво нового, кам'яного Мавзолею, вздовж площі стояла загорожа, й урядова трибуна містилася цього разу в ніші загорожі. Кагановича на трибуні не було, але вже з наступного року його постать обов'язково з'являтиметься на Мавзолеї впродовж майже трьох десятків літ.

В середині листопада відбувся Пленум ЦК партії, який вивів Бухаріна із складу Політбюро. Ще через десять днів розпочався 3-й пленум ВЦРПС, на якому з великою промовою виступив Каганович. Газета «Труд» обіцяла опублікувати цю промову, але не опублікувала, очевидно, Каганович говорив занадто прямолінійно.

Погіршувався стан в економіці, другий рік підряд відчутно падав життєвий рівень. У роботі профспілок було багато труднощів, і часом вона перетворювалась на театр абсурду. На цьому тлі дивує схильність Кагановича до теоретизування. Він рьяно обгрунтовує концепцію загострення класової боротьби в міру просування вперед: «Дехто розуміє цю справу так: якщо на першому етапі пролетарської диктатури ми побороли класового ворога, то на нинішньому етапі класової боротьби і загострення класової боротьби бути не може, бо ми перейшли до другого етапу Це неправильно. Всі етапи пролетарської диктатури до повної перемоги соціалізму і початку комуністичного суспільства зберігають усі функції пролетарської диктатури... Сьогодні ми з вами наголошуємо на господарстві, але розстрілюємо так само, як розстрілювали в перші роки революції».

Чи не цими «революційними» уявленнями сталінського керівництва пояснюється терор проти керівних кадрів і командирів Червоної Армії? Адже Каганович у своїй промові відверто заявляв, що незабаром кров проллється ще дужче: «Реконструктивний період означає, коли ми з вами не просто знищили буржуазію, а коли ми, засукавши рукава, починаємо викорчовувати коріння цього капіталізму, коли перебудовуємо все, загострення класової боротьби надзвичайно велике, надзвичайно запекле... Ми побудували нові заводи, але не буде кому керувати ними — нас роз'їдатимуть шкідники...»

Як це завжди було за Сталіна, і не тільки за Сталіна, всі надії покладались на майбутнє. «Зараз ЦК партії поставив так, що ми через два роки не матимемо потреби в м'ясі. У нас буде сто мільйонів голів великої рогатої худоби...»

Як відомо, за роки колективізації кількість великої рогатої худоби в країні зменшилась на 25 млн. голів. А поки що Каганович закликає «рік перетерпіти, а через рік одержати всього вдосталь». До цієї думки він повертається не раз. Ось доволі відверті його слова про звичайного трудівника: «Він іноді каже: на біса мені ваша індустріалізація? Ви мені показуєте в діаграмах і цифрах усякі там досягнення, ви зводите Дніпробуд, ви під Москвою розпочинаєте будівництво Бобриковського комбінату, який обійдеться в 150 млн. крб... до біса ці ваші мільйони, коли в мене сьогодні нема масла. А жінка пішла в чергу і простояла чотири з половиною години. А я прийшов на обід — обіду нема. На який чорт мені ваші досягнення?»

Що можна заперечити проти цього? Каганович заперечує обіцянками. «Люди не розуміють того, що коли ми добре попрацюємо рік, то матимемо все...»

Досить популярно пояснює Каганович і наступний принцип: кожен, хто проти, має бути усунений. «Завод можна поставити отак, і коли ви цього не розумієте, то ви або шкідники, або дурні. Коли ви шкідники, то ми знайдемо вам місце, а коли дурні, то ми вас просто викинемо, хай ви і комуністичні дурні — і такі бувають».

Наприкінці Каганович знову нагадує про боротьбу з правим ухилом: «Треба, щоб профспілки систематично продовжували цю боротьбу, не думаючи: ну що ж, зараз усе скінчилось, якщо вже заяви подали, якщо вже помилки свої визнали. То, значить, нема вже правого ухилу... Правий ухил пишнеє, він живий, він не може не бути, він не може не жити... Сьогодні ми одного навертаємо в «християнську віру» — завтра з'являється другий... Ми вступили в такий період розвитку, коли ми не живемо, а на смерть боремося з класовими ворогами...»

Наступного місяця, наприкінці 1929 року, святкувався ювілей Сталіна. Дем'ян Бєдний опублікував у зв'язку з цим цікавого вірша. Не кілька років раніше або на кілька років пізніше вірші з такої нагоди були б зовсім інші.

Вдруг из «Правды» резко-звонкая
Трескотня телефонная:
«Демьян!» — «Я не слышу! Оглох!» —
«Брось шутить!» — «Ну, не буду!» —
«В редакции переполох:
Телеграммы — груда на груду...
Вся редакция ими завалена —
По случаю полустолетия Сталина!
Пусть там Сталин как хочет —
Сердится, грохочет,
Но «Правда» не может больше молчать.
Пиши о Сталине безотлагательно,
Сталинский номер сдается в печать
Двадцатого декабря обязательно!..»

І справді, 21 грудня більша частина восьмисторінкового номера «Правды» присвячувалась 50-річчю Сталіна. Нічого схожого доти не бувало. То був новий крок до майбутнього, вже близького, культу. Серед багатьох статей про Сталіна (Куйбишева, Калініна та інших) вирізнялись і були головними в номері дві — стаття Ворошилова «Сталін і Червона Армія» та Кагановича «Сталін і партія».

Як відомо, з партійної точки зору у Сталіна були в минулому помилки, були і розходження з Леніним, і це для багатьох не було секретом. Каганович же у своїй статті відпрасував біографію Сталіна до ідеально рівного вигляду: «Найкращою і визначальною рисою т. Сталіна є саме те, що він протягом усієї своєї партійно-політичної діяльності не відходив од Леніна, не хитався ні вправо, ні вліво, а твердо й невідступно провадив більшовицьку витриману політику, починаючи з глибокого підпілля і кінчаючи всім періодом після завоювання влади». В даному разі Каганович зіграв ту роль, яку він часто й охоче брав на себе в подальшому: він проказав — і зробив офіційно встановленим те, що хотів, але не наважувався зробити від першої особи сам Сталін.

На початку 1930 року Лазар Каганович став першим секретарем Московського міського і обласного комітетів партії, а також повноправним членом Політбюро ЦК ВКП(б).

Влітку 1930 року, напередодні XVI з'їзду партії, в Москві проходили районні партійні конференції. На бауманській конференції виступила вдова Володимира Ілліча Н. К. Крупська і піддала критиці методи сталінської колективізації, заявивши, що ця колективізація не має нічого спільного з ленінським кооперативним планом. Крупська звинуватила ЦК партії у незнанні настроїв серед селянства і в небажанні радитись з народом. «Нема чого звалювати на місцеві органи,— заявила Крупська,— ті помилки, яких припустилося саме ЦК».

Коли Крупська ще промовляла в залі, керівники райкому сповістили про це Кагановича, і він негайно виїхав на конференцію. Зійшовши після неї на трибуну, він піддав її виступ глибокому рознocу. Заперечуючи критику по суті, Каганович заявив також, що Крупська як член ЦК не мала права виносити свої критичні зауваження на трибуну районної партійної конференції. «Хай не думає Н. К. Крупська,— заявив він,— що коли вона була дружина Леніна, то має монополію на ленінізм».

Що тут можна сказати?

НА ПІДНЕСЕННІ

Перша половина 30-х років — час найбільшої влади Кагановича. Цікаво, що в 1930 р. він ще носив невелику акуратну борідку, яку носили Ленін, Троцький, Каменєв, Бухарін, Дзержинський та інші видатні більшовики. Проте скоро Каганович залишив самі вуса,

перейшовши таким чином навіть за своїм зовнішнім виглядом в інший ряд,— Сталін, Молотов, Орджонікідзе, Ворошилов, Мікоян... Першість Сталіна в 1930 р. вже не викликала сумніву, проте абсолютної влади він ще не досяг, а культ його особи лише трохи перевищував відмітку, звичну для багатьох керівників 20-х років. Розбіжності ще траплялися. Хоча «правих» лідерів — Бухаріна, Томського і Рикова — було вже виведено з Політбюро, цей орган ще не цілковито підлягав Сталінові. В деяких питаннях Кіров, Орджонікідзе, Рудзутак, Калінін, Куйбишев іноді заперечували Сталіну. Але Каганович завжди голосував на боці останнього.

В 1930 році якомусь не знайомому з життям в СРСР зарубіжному політичному спостерігачеві могло видатись, що Каганович людина № 2 в партії і державі, в той час як у Союзі це, мабуть, нікому не спадало на думку. Особливе становище Кагановича полягало в тому, що він і досі був порівняно новою людиною в Москві, його ім'я ще ніколи не звучало на всю країну і всерйоз сприймати його як видатного лідера було неможливо. Використовуючи його як противагу іншим, не таким покірливим діячам, Сталін міг до пори до часу не боятися, що вірний соратник захоче стати «великим вождем». Тому активність Кагановича не обмежувалась, а його виступи звучали дедалі частіше і були більші за обсягом, ніж чотири-п'ять років тому, коли його вплив справді сягнув апогею. На XVI з'їзді партії у червні 1930 року Каганович виступив з великою доповіддю, не меншою за доповідь Сталіна. Обговорення обох доповідей ішло на з'їзді паралельно, завдяки чому словосполучення «Сталін і Каганович» через часте вживання стало звичним

Дивлячись з наших, 80-х років, важко усвідомити, що Кагановичу на час його піднесення було лише 37 років. Навіть в оновленому сталінському Політбюро він був наймолодший. Це також робило його тимчасово безпечним для Сталіна. Не береться голови, що багато людей, які прилюдно вихваляли «мудрість нашого Лазаря Мойсейовича» і з завмиранням серця вислуховували його вказівки і нагінки, за віком годились йому в батьки. Тут виявився характер епохи. Річ не тільки в тому, що молодь відіграла величезну роль у революції та громадянській війні. В 20-ті роки багатьом підсвідомо здавалося, що будувати нове — це значить усе робити навпаки. Зокрема, ставили з ніг на голову стосунки між представниками різних поколінь. Так, на XIII з'їзді партії Бухарін казав: «Після того, як вони (піонери. — авт.) трохи зміцніли, вони почали діяти по лінії впливу на батьків, що надзвичайно важливо, тому що центр нової боротьби — це сучасна організація сім'ї. І тут ми маємо дитячу організацію, яка своїми слабкими рученятами руйнує старі стосунки у цій сімейній організації, тобто робить поступовий підкоп під найконсервативнішу твердиню всіх паскудств старого режиму .. Таким чином, створюється новий тип стосунків».

Про діяльність Кагановича, пов'язану з Москвою як містом, мова піде нижче, в окремому розділі. Але й будучи першим секретарем московської парторганізації, Каганович, як член Політбюро, займався різними справами, часто виїжджав у далекі райони країни.

Найпершою і постійною його турботою було піднесення авторитету Сталіна. Тут Каганович випереджав свій час. У червні 1930 року на московській обласній партконференції він виступав тричі, частіше за інших цитуючи Сталіна і посилаючись на «вождя». Решта у своїх виступах майже не згадували Сталіна, в крайньому разі лише як автора якихось статей і заяв, не виявляючи ніякого ставлення до його особи. Але Каганович настійливо повторював дуже високі оцінки діяльності Генерального секретаря ЦК.

Цієї тактики він дотримувався не лише на сцені, а й за кулісами. Як згадує Хрущов, його коронна фраза була: «Я повністю згоден з товаришем Сталіним!» Микита Сергійович малює в своїх спогадах таку сцену: «Каганович, бувало, відсував стільця, випрямлявся на весь зріст і починав кричати: «Товариші! Пора сказати народові правду. В партії всі продовжують розводитись про Леніна й ленінізм. Треба бути чесним перед собою. Ленін помер. Скільки років він пропрацював у партії? Чого було досягнуто за нього? Порівняйте з тим, чого досягнуто за Сталіна! Настав час замінити лозунг «Хай живе ленінізм!» лозунгом «Хай живе сталінізм!» Поки він отак просторікував, усі, як правило, мовчали, опустивши очі. Першим і єдиним, хто вступав з ним у полеміку, був сам Сталін».

Запопадливо виконував Каганович і обов'язки ідеологічного поліцейського. На XVI з'їзді партії він атакував видатного філософа й ученого О. Лосєва: «...Остання книжка цього реакціонера й чорносотенця під назвою «Діалектика міфа», дозволена до друку Головлітом,— це найвідвертіша пропаганда класового ворога». Внаслідок цього тираж книжки (всього 500 примірників) було знищено, дивом уцілів, очевидно, лише один примірник; сам же «реакціонер» був засуджений на десять років позбавлення волі. Кампанія цькування Лосєва була широка. При обговоренні доповіді Кагановича Кіршон, говорячи про «Діалектику міфа» як «відтінок філософської думки», заявив: «А я думаю, нам не зважає за такі відтінки ставити до стінки. (Оплески. Сміх.)».

При першій же нагоді Каганович таврував «гнилий лібералізм» щодо інакомислячих, м'якотілість і примиренство. В 1932 році він очолював комісію, яка вирішувала долю прекрасної п'єси Ердмана «Самогубця». На репетиції у МХАТі, коли герой п'єси Подсекальников у мить самогубства раптом відчув себе вільним і незалежним і, здивований, мовив: «На будь-якому зібранні, на будь-якому, товариші, можу голові язика показати!» — Каганович, Молотов і Жданов встали і пішли.

З такою ж жорстокістю й переконаністю у своїй правоті (а точніше — у своїй силі і безкарності) діяв Каганович не тільки щодо робітників, а й щодо інтелігенції. Коли 1932 року в Івано-Вознесенську почалися страйки, викликані важким матеріальним становищем, то саме Каганович керував розправою над активістами цих страйків. Перепадало від нього і місцевим керівникам, частина яких бойкотувала організовані тоді закриті розподільники для партійних працівників, посилаючи своїх дружин і дітей у загальні черги по продукти. Каганович розглядав таку поведінку як «антипартійний ухил».

Дуже активну роль відіграв він і в процесі

Група товаришів

колективізації. Виїжджав з надзвичайними повноваженнями на Україну, в Західний Сибір, Воронезьку та інші області. І всюди його приїзд означав масове застосування насилля щодо селянства, депортацію не тільки десятків тисяч сімей «куркулів», а й багатьох тисяч сімей так званих «підкуркульників», тобто всіх, хто чинив опір колективізації.

Особливо зловісну роль відіграв Каганович у хлібозаготівлях зими 1932—1933 рр.

Уже влітку 1932 року стало очевидним, що найважливіші зернові райони країни — Поволжя, Північний Кавказ, Україна — не виконають плану поставок хліба. 11—13 червня Мате Залка, угорський комуніст, працюючи тоді в апараті ЦК ВКП(б), записав у щоденнику: «Ознаки тяжкої недуги очевидні. Україна, незважаючи на нормальний урожай, приречена на голод». У липні Молотов і Каганович взяли участь у 3-й конференції КП(б) України, присвяченій підсумкам хлібозаготівель. Картина в голодних районах була нерадісна. Аби хоч якось прогодувати себе і дітей, люди виносили потроху зерна в кишенях, у вузликах; вночі стригли колоски на полях ножицями — таких називали «куркульськими перукарями». 7 серпня вийшов Указ про охорону громадської власності, який передбачав розстріл за найменшу крадіжку, і лише коли були пом'якшуючі обставини — позбавлення волі не менш як на десять років. Указ поширювався і на дітей, починаючи з дванадцяти років.

У вересні Сталін вирішив рятувати нереальний план хлібозаготівель за допомогою надзвичайних заходів і направив у хлібні райони три комісії: на Україну — на чолі з Молотовим, на Північний Кавказ — на чолі з Кагановичем і на Нижню Волгу — на чолі з Постишевим. З них лише комісія Постишева намагалась діяти на основі здорового глузду і трохи пом'якшила новий удар по селянству.

До комісії Кагановича входили також Мікоян, Шкірятов, Ягода, Гамарник, Косарєв, Чернов і Юркін. Якою великою ще є плутанина довкола історичних фактів тих часів, свідчить публікація Володимира Левченка в «Литературной России» за 12 травня 1989 року, де стверджується, що дана комісія виїжджала на Кубань «для втілення в життя директиви Оргбюро ЦК РКП(б) від 29 січня 1919 року, підписаної Я. М. Свердловим».

Це, звичайно, безглузде твердження. Згадана комісія спільно з Північнокавказьким крайкомом перевірила хід хлібозаготівель і ухвалила відповідну постанову: невиконання завдань розцінювалось як куркульський спротив і саботаж. Винними у «злісному саботажі» називали цілі станиці, до яких вживали таких заходів:

— припинення підвезення товарів, згортання усіх форм торгівлі з вивезенням з магазинів усіх товарів;

— повна заборона продажу і колгоспникам, і одноосібникам;

— дострокове стягнення кредитів та інших фінансових зобов'язань;

— чистка місцевого апарату, насамперед райкомів партії;

— арешти «організаторів» саботажу.

Того ж дня, 4 листопада, перші три станиці — Новорождественська, Медведовська і Темиргоївська — потрапили на «чорну дошку». В подальшому цей список поступово поповнювався. 23 листопада згідно з доповіддю Кагановича на ростовському партактиві було прийнято нову постанову про хлібозаготівлі.

Молотов, як і Каганович, не повертався до Москви. Грубий натиск на село не припинявся. Сумновідомим став Горіховський район Дніпропетровської області. Секретар райкому В. Головін, умовляючи колгоспників узяти плани, казав, що «РПК (райпарткому. — авт.) відомо, що плани нереальні, але план треба взяти, виконати на 40-50 процентів, а там — як є, то розійдеться, я невя, то обійдеться».

Хтось доповів самому Сталіну, що в Горіховському районі дозволили колгоспам залишити собі посівний і страховий фонди. 7 грудня генсек розіслав усім партійним органам циркуляр, в якому таких керівників назвав «ошуканцями партії і злодіями, що вміло провадять куркульську політику під прапором своєї «згоди» з генеральною лінією партії», і зажадав покарання у вигляді ув'язнення від п'яти до десяти років. Ось до чого призвів цей циркуляр на Північному Кавказі...

Василь Миколайович Щека, призначений

у лютому 1932 року карівником Березанського зерноградгоспу, згадує, в яких умовах проходили хлібозаготівлі. У грудні його викликали до Ростова. Ось що відбувалося у тамтешньому крайкомі партії.

«Зібралося нас там чимало, керівників хазяйств різних рангів. Сидимо у великій кімнаті. Тут-таки озброєна варта. Поодинці викликають до кабінету першого секретаря крайкому Щеболдаєва. Дехого відразу після розмови беруть під варту і кудись виводять. На них лиця нема. Та й ми розгублені. Що буде?

Назвали моє прізвище. Увійшов до кабінету. За великим столом Каганович, поряд з ним Щеболдаєв.

— Розкажи про хлібозаготівлі,— запропонував Каганович.

— Важко справа посувається,— відповів я.

— Знаєм, що важко. Саботажників розвелося... Коли закінчиш? За сім днів упораєшся чи ні?

— Я впораюсь, але...

— А без «але»? Ми дамо тобі дві тисячі підвід.

— Зможу.

— От і давай. Тільки пам'ятай: тиждень строку.

Я вийшов до загальної кімнати. Вартові до мене не підійшли. Отже, мені повірили.

Що це була за хлібоздача!.. Дощ, багнюка невилазна. Дехто з їздових звалює кукурудзу в болото і біжить разом зі своєю підводою додому. Вибираємо з тванюки початки, миємо їх у бочках. Минуло сім днів. У мене лише десять відсотків вивезеного зерна. Одержуємо телеграму за підписом Кагановича: «На закінчення здачі зерна даю три дні». Здали ще десять відсотків. Невдовзі до райкому партії надходить телеграма Кагановича. «За саботаж хлібозаготівель директора Березанського зерноградгоспу Аникіна, його заступників Щаку і Бухтіярова з партії виключити, віддати під суд».

Того ж дня приїхав із райцентру прокурор. Нас арештували і посадили в сільраді під варту міліціонера...»

А вже наступного дня відбувся суд, який присудив В. Щаку до десяти років позбавлення волі.

В такому самому режимі проходили хлібозаготівлі на Україні.

Поширене було і таке, нині важкозбагненне, формулювання засудження керівників, як «дезертир з низової роботи».

Всього на «чорну дошку» на Північному Кавказі було занесено п'ятнадцять станиць. Три з них (Полтавська, Медведовська і Уманська) виселено на Північ повністю (45 тисяч чоловік), решту — частково. Що означала ця «частковість», ще належить з'ясувати історикам. Каганович несе всю відповідальність за це звірство.

Спустілі хати заселяли колгоспники з північних районів та червоноармійці. Станицю Полтавську було перейменовано на Червоноармійську. Ще одна станиця стала називатися Ленінградською, бо в ній поселились демобілізовані з Ленінградського військового округу. Село чимдалі руйнувалося, занепадало.

Померлих з голоду на Кубані ховали в загальних ямах, які впродовж багатьох тижнів не засипали землею. кожна така яма заповнювалась поступово, день у день.

Устань, Ленін, подивися,
Як колгоспи піднялися:
Хати раком, гарби боком,
Дві кобили з одним оком,—

співає народ у своїх частівках.

Секретар Харківського обкому партії Р. Терехов наприкінці 1932 року доповів особисто Сталіну про масовий голод на Україні. Той відповів йому: «Нам казали, що ви, товаришу Терехов, добрий організатор, виявляється, ви добрий оповідач — вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але — не вийде! Чи не краще буде, якщо ви залишите пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У й підете працювати в Спілку письменників: складатимете казки, а дурні читатимуть».

20 грудня Каганович переїхав з Кубані на Україну. Наступного дня Політбюро ЦК КП(б)У надіслало телеграми обкомам про «ганебне становище організацій» з вимогою, як писала «Правда» 1 січня 1933 року, «мобілізувати всі сили на виконання плану хлібозаготівель». 29 грудня українська Політбюро за участю Кагановича виробило директиву обкомам і райкомам: колгоспи, які не виконали планів хлібозаготівель, повинні здати все наявне зерно, в тому числі і так званий насіннєвий фонд. На це давалося п'ять-шість днів, будь-яка затримка наперед розцінювалась як саботаж.

Голод тривав.

По селах і станицях траплялися випадки людоїдства.

І через півстоліття можна почути у тих місцях приказку: «Каганович проїхав — наче Мамай пройшов».

Однак «піклування» про сільське господарство на цьому аж ніяк не закінчилося.

«ДОСТРОКОВЕ НЕВИКОНАННЯ»

Під траурний супровід повідомлень із Заходу: «Капіталізм вступив у четверту голодну зиму», «Всюди нестатки і злидні», «Гіркі визнання банкротів», «З безодні кризи» — Сталін 7 січня 1933 року в святковому тоні повідомив про дострокове виконання невиконаної п'ятирічки. Було це на спільному Пленумі ЦК і ЦКК партії, що того дня розпочав свою роботу.

На Пленумі з великими промовами виступили Бухарін, Риков і Томський. У них містилося визнання колишніх помилок і вини перед партією, однак головну увагу колишні «праві» приділили обговоренню нарівні з усіма поточних партійних і державних справ. Зокрема, всі вони досить емоційно підтримали політику ЦК в галузі сільського господарства.

Сталін виступив на Пленумі з другою доповіддю — про роботу на селі.

Крім Сталіна, з доповідями виступили Молотов, Куйбишев і Каганович, причому доповідь Кагановича, на відміну від інших, не була опублікована. Вона присвячувалась створенню політвідділів у радгоспах і на машинно-тракторних станціях. В резолюції Пленуму по доповіді Кагановича Сталін власноручно закреслив слова: «Пленум ЦК схвалює рішення Політбюро по розгрому куркульських організацій (Північний Кавказ, Україна) і прийняті Політбюро суворі заходи щодо лжекомуністів з партквитком у кишені». Йосиф Віссаріонович не хотів брати на себе відповідальність за

масові вбивства з допомогою голоду. Перед майбутніми поколіннями «крайніми» повинні були стати Молотов і Каганович.

Резолюція по доповіді Кагановича стверджувала: «Боротьба за подальше піднесення сільського господарства і завершення його соціалістичної перебудови є на сьогодні найважливішим завданням партії». Відтоді впродовж десятиріч це завдання залишалося найважливішим, а піднесення — подальшим. Єдина завада такої політики, згадана в резолюції,— це запеклий опір антирадянських елементів на селі (проти такої логіки виступив на Пленумі Постишев). У зв'язку з цими «елементами» багатослівна і в'яла резолюція містить одну подиву гідну заяву. Грубо кажучи, автори проговорилися. Вони раптом заговорили про ворогів мало не з почуттям вдячності і схвалення.

«Що ж до явищ шкідництва і саботажу в колгоспах і радгоспах, то вони повинні відіграти врешті-решт таку саму добродійну (!) роль у справі організації нових, більшовицьких кадрів для колгоспів і радгоспів, яку відіграли шкідництво і Шахтинський процес в галузі промисловості». Політичним наївнякам резолюція роз'яснює: «Шахтинський процес став поворотним пунктом у справі посилення революційної пильності комуністів та організації червоних спеціалістів у галузі промисловості». Щодо явищ шкідництва і саботажу в колгоспах та радгоспах, то вони мали стати «таким же поворотним пунктом у справі розгортання революційної пильності наших сільських і районних комуністів і добору нових, більшовицьких кадрів для колгоспів та радгоспів». Після таких слів залишається тільки зробити висновок: якби шкідників не було, їх треба було б вигадати!

17 січня Кіров у Ленінграді, а Каганович у Москві виступили на пленумах міськкомів з доповідями про завершення Пленуму ЦК. Слова Кагановича: «Для того ми і здійснили Жовтневу революцію, щоб порятувати селян від «ідіотизму селянського життя»,— звучать як чорний каламбур: саме в ті дні тисячі людей і саме завдяки Кагановичу в муках рятувалися від ідіотизму селянського (і всякого іншого) життя на віки вічні.

Суть поточного моменту Каганович вбачав ось у чому: «Куркуль, як сказав тов. Сталін, «перейшов від прямої атаки проти колгоспів до роботи тихою сапою». Куркуль веде головним чином боротьбу з нами не так поза колгоспами, як всередині колгоспів. Це тим більше легко йому, що наші комуністи на селі, на жаль, не зрозуміли нового на селі». Точно за такою схемою міркуватиме Сталін у 1937 році, тільки замість слова «куркуль» вживатиме слово «вороги», а замість «колгоспи» — «партія».

15 лютого 1933 року в Москві відкрився з'їзд колгоспників-ударників. Стиль таких заходів за останні три-п'ять років різко змінився. Тепер вони провадились не так часто, стали пишніші і беззмістовніші. Головуючий на першому засіданні Каганович звернув увагу делегатів на те, що досі проходили з'їзди і зльоти лише ударників-робітників. То якщо тепер зібралися ударники-колгоспники — значить, колгоспи йдуть вгору.

Виступ Кагановича на цьому з'їзді дає досить повне уявлення про його правдивість та ораторський хист, тож варто навести кілька характерних витягів з нього (цитуємо «Правду» за 18 лютого 1933 року).

«Що це означає — пакт про ненапад? По-дипломатичному це називається пакт, а по-простому можна сказати: не лізь на нашу землю, ми на твою не полізємо; полізеш на нашу — в морду дамо. (Бурхливі оплески)».

«Вчені Америки б'ються, б'ються, а план у них не виходить. А в нашого вчорашнього одноосібника Митюхи, сьогоднішнього колгоспника, план у колгоспі виходить (сміх)... замість «балансу» він каже «балавець» (сміх). І все-таки виходить у нього план краще, ніж в американців (оплески)».

І, врешті-решт, Каганович мовив нове слово в марксистсько-ленінській теорії: «Пролетаріат — керівник селянства».

Тим часом на Кубань та Україну вже в цьому місяці довелося відправляти з державних резервів мільйони пудів зерна — насіннєвого й продовольчого. Такою була кривава батолковщина хлібозаготівель. «У країні мільйони голодних,— записав Мате Залка до щоденника 6 березня. — Гидко комуністові, котрий бачить помилки і не може про це сказати».

На початку березня відбувся процес над працівниками Наркомзему та Наркомрадгоспів, вихідцями вже з тих верств. Сімдесят п'ять чоловік було звинувачено у шкідництві «з метою підірвати матеріальне становище селянства і створити в країні стан голоду». За допомогою такого формулювання факт голоду можна було відверто і не визнавати, і в той же час якось пояснити. Тридцять п'ять чоловік розстріляли, решта одержали різні строки ув'язнення. Не можна назвати методи Сталіна різноманітними: аби замаскувати одне вбивство, він чинив друге.

Тут доречно навести вірші Осипа Мандельштама, написані в травні 1933 року:

Холодная весна. Голодный Старый Крым,
Как был при Врангеле
— такой же виноватый.
Овчарки на дворе, на рубищах заплаты,
Такой же серенький, кусающийся дым..

...Природа своего не узнает лица,
А тени страшные — Украины, Кубани..
Как в туфлях войлочных,
голодные крестьяне
Калитку стерегут, не трогая кольца.

А Каганович став завідуючим новоствореним сільськогосподарським відділом ЦК партії. І за сумісництвом керівник Транспортної комісії ЦК. Коли Сталін їздив у відпустку до Чорного моря, саме Каганович залишався в Москві як тимчасовий голова партійного керівництва. Багато листів з місць адресувались тоді «товаришам Й. В. Сталіну і Л. М. Кагановичу».

Кагановичу доводилось вирішувати і питання зовнішньої політики. Як свідчить колишній співробітник Наркомату закордонних справ СРСР Є. Гнєдін, головні зовнішньополітичні рішення приймались не в Раднаркомі, а в Політбюро. «В апараті (Наркомату закордонних справ. — авт.),— пише Гнєдін,— було відомо, що існує комісія Політбюро по зовнішній політиці у складі, який міняється. В першій половині 30-х років мені випало бути присутнім на нічному засіданні цієї комісії. Давались директиви щодо якоїсь важливої зовнішньополітичної передової, яку я мав написати для «Известий». Запросили і головного редактора

«Правды» Мехліса. Спочатку обговорювались інші питання. Рішення приймали Молотов і Каганович. Останній головував. Доповідали заступники наркомів Крестинський і Стомоняков. Мене здивувало, що ці два серйозні діячі, знавці обговорюваних питань, перебували в становищі прохачів. Їхні прохання (вже не докази) безапеляційно приймалися або відхилялися. Проте слід зазначити, що Каганович не без іронії реагував і на зауваження Молотова».

А втім, участь Кагановича у зовнішніх справах держави була епізодичною. В роботі Комінтерну він, очевидно, участі не брав зовсім.

У листопаді 1933 року Кагановичу виповнилось сорок літ. Проте жодна газета не обмовилась про це ні словом. Очевидно, молодість такої впливової людини вирішили не афішувати. Як ми побачимо нижче, Кагановичу з ювілеями якось не щастило. Ні разу в житті йому не довелось відзначити день народження з такими почестями, якими вшановувались з нагоди круглих дат Сталін, Молотов, Калінін, Ворошилов, Хрущов чи Брежнєв.

На початку 1934 року відбувся XVII з'їзд ВКП(б). Про вибори центральних органів партії розповідає Хрущов. «Перед голосуванням Каганович інструктував нас, молодих. Він довірчо, щоб ніхто не знав, рекомендував закреслити в списку тих чи інших кандидатів, зокрема Ворошилова й Молотова. Мотивував тим, ніби переживає, щоб Сталін не одержав менше голосів, ніж Ворошилов, Молотов та інші члени Політбюро. Казав, що все це робиться з вищих міркувань політики, і ми ставились з розумінням...»

Михайло Вітушинський (Івано-Франківськ). Поневолена дійсність

Каганович, як голова оргкомітету по проведенню XVII з'їзду, організував фальсифікацію наслідків таємного голосування, знищивши близько трьохсот бюлетенів, в яких було закреслене прізвище Сталіна.

В середині 30-х років завідуючим відділом науки в Московському міськкомі партії деякий час працював А. Кольман. Становлять інтерес його спогади про цей період свого життя, видані у Нью-Йорку 1982 року:

«Із секретарів нашим відділом керував Каганович, а потім Хрущов, тож я, маючи можливість щотижня доповідати їм, пізнав їх ближче, не кажучи вже про те, що спостерігав їхню поведінку на засіданнях секретаріату і бюро ЦК, як і на численних нарадах. Я пам'ятаю їх обох дуже добре. Обидва вони аж кипіли радістю життя та енергією, ці два такі різні чоловіки, яких, проте, багато що зближувало. Надто Каганович був неймовірно працездатний. Обидва заповнювали (не завжди вдало) прогалини у своїй освіті та загальнокультурному розвитку інтуїцією, імпровізацією, кмітливістю, великим природним талантом. Каганович був схильний до систематичності, навіть теоретизування, Хрущов же до практицизму, техніцизму..

...І обидва вони, Каганович і Хрущов, тоді ще не зіпсуті владою, були по-дружньому прості, доступні, особливо Микита Сергійович, ця «російська щира душа», який не соромився вчитися, питатися в мене, свого підлеглого, роз'яснень не зрозумілих йому премудростей. Та й Каганович, стриманіший у спілкуванні, був не крутий, навіть м'який, і, певна річ, не дозволяв собі тих вихваток, крику й матюка, яких (принаймні така про нього пішла недобра слава) він, наслідуючи Сталіна, набув пізніше».

А. Кольман в даному разі, без сумніву, прикрашає образ Кагановича середини 30-х років. Ясна річ, Каганович зовсім інакше поводився з деякими відповідальними працівниками міськкому та обкому партії, а тим більш на засіданнях секретаріату й бюро ЦК, ніж з працівниками нижчого рівня.

В кінці листопада 1934 року, за кілька днів до вбивства Кірова, Каганович на Пленумі ЦК обгрунтував ліквідацію політвідділів на селі з тою самою переконливістю, з якою півтора року тому доводив протилежне.

1 грудня стало страшним ударом. Дізнавшись про вбивство Кірова, Бухарін зблід і сказав: «Тепер Коба зробить з нами все що захоче». Риков, якого ця звістка застала на спектаклі у філіалі МХАТу, пополотнів і сказав: «Це сигнал до розв'язання терору». Про «середньовічні думки», відчуття різких перемін у житті, передчуття навислої небезпеки пригадували згодом Віра Панова та Костянтин Симонов. Про реакцію Кагановича на цю подію залишив свідчення Хрущов: «Увечері телефонний дзвінок. Каганович каже: «Я дзвоню з Політбюро, прошу вас, негайно приїжджайте сюди». Приїжджаю в Кремль, заходжу в зал. Каганович мене зустрічає. Страшний вигляд у нього, якийсь насторожуючий: «Нещастя. В Ленінграді вбили Кірова..» Каганович був приголомшений і, по-моєму, навіть наляканий».

У Колонному залі в Москві Каганович стояв біля труни Кірова поруч зі Сталіним.. Зірка його була в зеніті...

Далі буде

ФЕДІР ЗУБАНИЧ

"Я РУСИН БЫЛ, ЄСМЬ І БУДУ..."

Документальні новели про українців-русинів Східної Словаччини

Дитинство чоловіка, з яким мене познайомили пізніше, було одразу доросле, як і в більшості його ровесників. І хоч він уже знав, що у їхнім краї живе вж дев'ять народів: словаки, чехи, українці, мадяри, румуни, росіяни, німці, євреї, цигани,— хлопця дуже дивувало, що лише його називають по-різному, ніби він щороку перероджувався, ніби був, як бог, у кількох лицях: русин, руснак, українець, рутен угорський, угророс, карпаторос...

Пізніше, коли виріс, коли доля добряче ним покидала, пограласа, став розуміти, що трохи вище над його горами і краєм була ще вища політика: він і його земляки, русини-українці, були на стику чотирьох або п'яти державних границь і стількох же сфер впливу: Польщі, Угорщини, Австро-Угорщини, Румунії, Чехословаччини, СРСР, а посередньо й Німеччини. Ця висока політика, а який горяни нічого не вирішували, й створила поняття «земля без імені», якій приписувались усілякі властивості і завдання: то «олонецький край України и всея Руси», то «Руська крайна», то «прикордонна смуга», то «верховина», що лежить у горішній частині держави Мадярщини, то «важніший стратегічний пункт», то «коридор на схід», то «загальний кордон» (мрія польських і угорських графів), то «транзитний вузол», то «міст Малої Антанти», то «природна лінія Арпада»...

А офіційно рідну землю за його тільки життя, протягом останнього півстоліття, називали теж на усі смаки — хто як тільки хотів: «Північно-східний горній край королівства Стефана», «Руська країна», «Підкарпатська Русь», «Підкарпаторуський край», «Угорська Русь», «Карпатська Україна» (до неї Гітлер хотів пристебнути, як піджак до гудзика, всю іншу Україну), «Карпатолья», «Угорська Україна», «Закарпатська Україна»...

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, №№ 2, 3

Ось за якого стовпотворіння вавилонського — явного і підпільного — українець-русин вважав за свій обов'язок тримати вірність своєму пракореневі, берегти заповіти давніх предків і боротися — протягом десяти віків! — за своє сьогодні і завтра.

Ось чому, коли цей чоловік викладав в університеті, на іспитах з історії нікому попусну не давав: через те, що сам гаразд вивчив її усім своїм життям...

ДО ДОБРОЇ КРИНИЦІ СТЕЖКИ ВТОПТАНІ...

Кілька книжок, ним написаних, та нарисових збірників, де були й про нього розповіді, я вже гортав напередодні, ввечері, отже, хоч поверхово, але знав трохи про його багате на події життя. Може, через те, коли вперше ми стрілися, я запитав несподівано й для самого себе, і, ясна річ, для нього, Василя Капішовського:

— Якби сталося нездійсненне, коли б можна було наново почати своє життя: що, з огляду на прожите-пережите, ви зараз змінили б у ньому?..

Усміхнувся. Я й не дібрав: чи то поблажливо — моїй наївності, чи щасливій думці — ой, чоловіче добрий, якби це було можливо... Але не відповів — сказав зовсім інше, що його, видно, нині більше хвилювало:

— Тіло старіє, а хвороби молодшають...

Втім, хіба не зрозуміло, хіба не природно, що з тих років, з усього пережитого кожен найперше хотів би вернути молодість і здоров'я... Але... але... Хто і коли це зміг? Хіба в казках... Сам розсміявся із нереальності задуманого, спробував перевести на жарт:

— Бог кожному дав драбину: одному вгору, другому в долину...

Ще кілька фраз, ще якісь добродушні жарти, інколи із самого себе — розмова явно не клеїться: не будеш же й справді просити його переповідати про своє довге, ущерть насичене злетами і падіннями життя!

По якомусь часі, коли вже було видно, що бесіда ось-ось захлинеться і треба буде призначати нову зустріч, він, ніби посерйознішавши, прорік:

— Окраса вінця — життя, як і гірської вершини — стежки, які ведуть до неї...

Пробував пояснити, розшифрувати сказане:

— Кожна стежина, яку ти сам шукав, прокладав, по-своєму цікава й унікальна, дорога тобі, бо пройдена, подолана саме тобою, а не кимось іншим. То хіба ти від неї маєш силу, маєш право відмовитися? От, скажімо, хіба зможеш переінакшити, хіба зречешся такого солодкого і неповторного щастя, як

СТЕЖКА ДИТИНСТВА

На головній гряді їхньої дерев'яної хати, яка тримає дощату стелю, потемнілу, кожному, хто входить, примітна зарубка наче не долота, не сокири майстра, який зводив її, а самого часу: 1848. У хаті найбільша кімната з чотирма невеликими віконцями: два — з правого боку, два — навпроти вхідних дверей. Це пристановище усієї родини: десятьох дітей, батька-матері та бабусі... Батьки спали на одній постелі з ним, Василем, та його молодшим братом Іваном праворуч од дверей. Над ними, в полотняній колисці, підвішеній до балки, спав наймолодший брат Павло, якого іще треба було час від часу поколихати за допомогою мотузка. На величезній печі, яка займала чи не четвертину кімнати, спало іще троє дітей, а решта — на лаві під вікнами. Бабуся мала навпроти печі свою постіль, з-під якої витягувалась на колішатах нижча постілька для найстаршого брата. Це в зиму.

Як тільки надворі ставало тепліше, в кімнату заходили на сніданок і вечерю. Сходилися біля великого столу і їли, що на той час бог дав. А бог був постійний: давав щодня майже те саміськоє: картоплю або галушки з капустою, квасолю чи горох з квасолею. Рідше мамалигу з молоком. Найменші, яким місця за столом не вистачало, їли із своєї глиняної мисочки на малому стільчику біля лавки.

Наставав вечір — старші брати йшли спати на сіно, а решта — хто де: в сипанець, в комору, а в гарячу літню пору — надвір, під шопу...

Батько щодня ходив на роботу: був дорожнім робітником «тарасарем». Його обов'язком було дбати, щоб на дорозі не стояла вода, треба було чистити рови, доглядати і обрізувати фруктові дерева біля дороги, а взимку чистити її від великого снігу...

Мати була худенька і дуже працьовита жінка. Вранці вставала першою, затоплювала в печі, чистила картоплю і ставила її варити у великій залізній каструлі. У другій такій же каструлі варилася капуста, а в третій грілася вода...

І для дітей був свій розподіл праці: старші брати зимою два рази на день давали корм худобі, сестри доїли корів і годували поросят, готували тісто на галушки або пироги, а решту дня прали, пряли, пороли пір'я та інколи вишивали. Навесні та влітку усі трудилися на «сотках» — обробляли картоплю, квасолю, кукурудзу, капусту. Молодші дуже старалися, аби вродила городина, надто улюблені огірки. Восени вся сім'я збирала на полі врожай. Брати возили з лісу дрова, щоб у холод в хаті було тепло. Кілька разів треба було йти в ліс грабати сухого листя, аби було чим стелити під худобу.

Корів не тільки в їхньому обійсті, а чи не повсюдно в селі тримали не лише заради молока: впрягали в ярмо. З їхньою допомогою орали, вивозили гній — зрозуміло, через те й давали мало молока. Батько купив кіз, яких хтось мусив виганяти обгризати терня. Пасти кіз було більше до смаку, і тому догляд за гусьми від Василя перебрав молодший брат...

Роки минали, і в хаті почалось «велике переселення народів». Спершу назавжди відійшла за село, на цвинтар, бабуся... Старша сестра і один з братів найнялись слугами... За ними, в місто, в школу, рушив іще один... Попропадалися, втішені, що найшли собі роботу — один в Америці, другий в Канаді — найстарші брати... Пощастило старшій сестрі: вийшла заміж, інші сестри повторили її шлях — стали служницями у газдів. Дома, крім батьків, лишилося п'ятеро дітей, але і їхня кількість зменшувалась: дальший брат пішов учитися на мельника, підоспіла і його, Василя, пора — на одинадцятому році став слугою. До весни доглядав за коровами, а коли зазеленіла трава,— виганяв худобу в поле. Школу, яку одразу полюбив, мусив більше обходити: треба було пасти шість корів і трьох коней...

— А проте я б не хотів нічого міняти у своєму дитинстві,— все ще гадкою перебуваючи у тих роках, у тій благословенній порі, промовив роздумливо. — Дитинство — це не тільки радість пізнання усього довколишнього світу, не тільки втіха від безтурботних забав, а й час, коли здається, що вся планета перед тобою: куди хочеш — підеш, ким хочеш — станеш, що хочеш — зробиш; це та пора, коли формується характер, коли ти стаєш володарем або чеснот, або поганих звичок і уподобань... Я дуже радий за своє дитинство, тяжке, але й солодке, що воно вробило в мені любов і пошану до будь-якої праці, що навчило поважати людей, бути чесним, правдивим, ніколи не збочувати з праведної дороги, хоч які б перешкоди на тому шляху були...

Знову задумався: мабуть, перебирав у пам'яті іще картини дитинства, а може, й рушив подумки далі. Так і є:

— Про горожанську школу, про роки навчання в учительській семінарії гріх би було щось змінювати... Так, тяжко, украй сутужно було з коштами, одягом, книжками, а втім, сама можливість учитися мені, бідацькому хлопцеві-русинові, видавалася найбільшим у світі щастям... А потім була й досі пам'ятна, хоч не без поневірянь, але наче казкова

СТЕЖКА ВЧИТЕЛЯ

Казка була, правда, лише започатку, коли з дипломом учителя, з палицею «кривулею», як ознакою випускника семінарії, вертав після науки додому. Тепер він уже доросла людина і не потребує грошової підтримки ні від батька, ні від брата Андрія. Ось дістане посаду педагога в селі і буде не просто вчити школярів у класі, а й працювати із сільською молоддю в драматичному гуртку, а учнями — в литачому хорі, стане незалежним від

попів, від церкви, де мусив до того співати на криласі в церковному хорі, аби заробити такі-сякі гроші...

Та на заяву у шкільний референт призначити учителем у державну школу прийшла скупа відповідь: такої посади у Східній Словаччині нема.

Мусив таки позичати у брата 300 корун і їхати шукати роботу аж в Ужгород — столицю Підкарпатської Русі, яка віднедавна ввійшла до складу Чехословаччини. З міста над Ужем його допровадили іще далі в гори, іще далі від дому — в Хуст. Ну, а там вибору нема: село Нижній Бистрий, присілок Широкий...

Там уже мало не вив з досади недавній однокашник по пряшівській семінарії Василь Рудий. У присілок дороги не було — лише вузьконолійка, по якій возили дерево. Не було й де спати: першу ніч провели на засіці, де люди в селі зберігають дрова. Наступного дня вони вигнали з малої кімнати овець, глиною вимазали долівку, стіни побілили вапном, внесли широку постіль, в яку наклали соломи,— отже, другої ночі уже спали в своїй кімнаті.

Не було й школи: до того дня тут, в горах, іще ніхто нікого не вчив. За клас правила звичайна хата. Праворуч від сіней була більша кімната, яка правила одночасно за кухню, а ліворуч — менша, в якій спало молоде подружжя. У кухні стояла велика піч, на якій спала стара бабуся. Коли вранці бабуся вставала, переходила в малу кімнату, а велика ставала шкільним класом. На стінах з обох боків висіли ікони. Дошку для писання самі собі зробили...

Казка учителювання, яку собі вимріяв, відбігла кудись від нього далеко-далеко: у темні звори, вузькі полонини, глухі вертепи. Нема будинку школи, нема квартири, нема де пообідати... Жодної дороги, ні магазина, ні корчми, ні попа... Православну церкву тільки почали будувати. Переважна більшість селян — лісоруби... Усі неграмотні. Нотаріус дав список школоповинних дітей, та в ньому значилися прізвища дітей, які вже померли. Тут смертність була дуже висока.

Культурно-освітньої роботи тут ніхто не провадив. Та й такого приміщення, де б люди могли зібратися і послухати лекцію, не те що в присілку, в центрі села не було. Одної неділі піп на його прохання оголосив у церкві, щоб люди після богослужіння залишилися на лекції. Послухалися. Зібралися гуртом на майдані, коло дзвіниці. Він зійшов на громадку піску, який там був насипаний, і почав першу в селі публічну лекцію. Була вона про поезію Олександра Духновича та про його освітню роботу. Люди слухали, мов заворожені, а коли розповідав про те, як угорські жандарми за корисну і чесну роботу вели Духновича босого з Пряшева до Кошиць, у багатьох з них в очах заблищали сльози...

— Не думаю, що й на цій стежці щось там треба б змінювати. Так, був далеко від дому; так, не такою виявилися початки «панської» вчительської роботи, як уявляв; так, нелегким було життя і робота не лише в Нижньому Бистрому, а й пізніше — в Голятині Міжгірського району, але мене гріла і досі гріє думка про надзвичайну потрібність моєї роботи, про те, що я був першим вчителем у багатьох бідних верховинців. Хіба б тепер я відмовився від тої своєї роботи? Та ніколи й нізащо. Так само, як і від того рішучого кроку, до якого мене покликала

СТЕЖКА ДО РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Вона почалася ще задовго до того листопадового дня 1939 року, коли зі своїм колегою-вчителем з Голятина вирішили, втікаючи від окупації Закарпаття угорськими фашистами, перейти кордон в Радянський Союз. Задовго, але таки тут, в Голятині, ще за часів Чехословацької республіки: коли у 1935 році почав передплачувати радянську газету «Вечерняя Москва», коли дискутував на різні політичні і житейські теми з власником шкільного будинку, членом Компартії Чехословаччини, знайомився з ідеологією марксизму-ленінізму — робив перші кроки у формуванні свого світогляду.

Почалася та його стежка з тисяч потаємних плинників, які вели через гори заляканих, безробітних молодих людей Східної Словаччини і Закарпатської України (офіційної статистики про їхню кількість нема — деякі історики вважають, що в 1939—1940 роках на радянській землі таким чином опинилось від 15 до 50 тисяч біженців).

Перебування у Сколе, де концентрувались громадяни Чехословаччини, які втікали від німецьких та хортівських фашистів, не було приємним: сюди приводили й поляків, які люто ненавиділи Радянську владу і намагались утекти через кордон з території Західної України. Та всі перевірки, табірна ізоляція, образи, підозри, недовір'я — усе разом одного дня забулося, коли його прийняли до лав Червоної Армії...

Тепер його чекало Підмосков'я — спеціальна школа, де готували до підпільної роботи: радіосправа, електроніка, шифри, паролі, міжнародні відносини, історія КПРС — дні й тижні летіли, мов скажені, ніколи й оглянутися, перевести подих.

Це тільки в книжках і фільмах робота розвідників у тилу ворога видається привабливою, а ореолі романтики — кожен з хлопчаків хотів би бути на їхньому місці.

Але що це далеко не так, він швидко переконався. Хоча напочатку заповідалося наче непогано: лінію кордону, яку постійно обходили німецькі солдати з вівчарками, успішно подолав. Пройшов непомічений і через польський кордон, затим подолав угорський... У Волосянці, прикордонному селі з того боку, у вірного чоловіка залишив свій одяг, переодягся у верховинське вбрання і того ж дня був на ярмарку у Великому Березному. До Ужгорода добратися вже не важко.

Та на площі Корятовича, під будинком № 7, зв'язковий, як було домовлено, на зустріч не вийшов. Не було його й другого та третього дня... Аж після війни дізнався, що всю ужгородську групу було арештовано.

Лишався другий варіант — виїхати на зустріч з іншою групою у Братіславу. Довелося знову нелегально долати кордон — цього разу угорсько-словацький.

Арешт і тижневе ув'язнення у тюрмі Міхайловець можна було вважати невеликим

непорозуміннями — головне, аби відбулася зустріч із зв'язковим на вулицях Валі, біля кінотеатру «Олімпія»!..

Та... знову невдача.

Тепер довелося вже не лише терпеливо виходити у певні дні на зв'язок, а й настійливо шукати роботу: вештання без діла могло видатися підозрілим.

І треба ж: в один день відбулася і зустріч із зв'язковим, і отримано декрет допоміжного вчителя у початковій школі села Олька Межилабірського округу. Отже, дорога стелилася додому, в рідні місця, що входило в завдання підпільника.

Активна робота радянського розвідника Василя Капішовського у Східній Словаччині почалася...

— Згадуючи ті роки, думаю, коли з усміхом, коли з прикрістю, який я був у той час наївний, недосвідчений, непрактичний!.. Але знову ж хто в такі роки, в таких ситуаціях міг би діяти краще? Найголовніше було завжди зі мною: цільність, переконання. Я вже знав, що хочу, по який бік барикад моє місце. І тут мені так само не довелося б нічого змінювати у своєму житті — не задумуючись пішов би знову тією стежкою, на яку став. А от далі... Чи й зміг би я щось сам змінити: бо ж була не лише моя помилка, не мій прорахунок, не мій провал — незалежно від себе став жертвою зради одного із зв'язкових. Закрутилося невідворотне колесо: зрада, ув'язнення, суд, концентраційний табір Маутхаузен... Так-так, той самий, звідки мало хто вертав... Отож думаю, що найболючіша, найтяжча у моєму житті була

СТЕЖКА В'ЯЗНЯ

Завдання центру було не з легких, хоч виконувати його доводилось, можна сказати, в домашніх умовах: інформувати про політичну обстановку в Східній Словаччині; збирати дані про важливі будови, військові гарнізони, про пересування німецьких військ, особливо поблизу кордону...

Зрозуміло, з таким обсягом роботи самому йому аж ніяк не впоратися: треба було підібрати групу прогресивних людей, настроєних проти фашистського режиму Тіссо, газдування в Словаччині гардистів.

Насамперед звернувся по допомогу до рідних та добрих знайомих: братів, сусідів, однокашників по семінарії — кому міг довіряти. Йшла цінна інформація і від знайомих людей, котрі й не здогадувалися про його діяльність, але принагідно розповідали про все, що робиться не тільки в їхніх, а й в інших округах: водіїв автобусів, начальника залізничної станції, нотаріуса, начальника жандармерії, депутата Словацького сейму...

Двічі на місяць приведену в певну систему інформацію треба було передати зв'язковому в Братіславу або в Трнаву. Щоразу центр особливо цікавився питанням: чи вже є гітлерівські війська у Східній Словаччині?

Досі інформація, яка надходила, засвідчувала: йде прискорений ремонт стратегічного шосе, яке веде до кордону, до Дуклі. На початку травня він повідомив зв'язкового: німецькі війська вже ступили на Пряшівщину і швидко пересуваються у напрямі двох перевалів на кордоні: Дуклянського і Лупківського. Із свого саду один із його помічників бачив пересування військових ешелонів, повідомляв про кількість машин, характер зброї. У першій половині червня 1941 року була передана інформація і з залізничних станцій, а також про розмови та настрій німецьких солдатів. Не було сумніву: готується війна проти Радянського Союзу...

Чергова зустріч мала відбутися наприкінці червня 1941 року. Але їй не судилося бути: почалася найстрашніша в історії людства війна. У Словаччині було оголошено загальну мобілізацію: поручик запасу танкових військ Василь Капішовський повинен був з'явитися у Міхаловецький гарнізон для проходження військової служби.

Командир гарнізону, знайомий іще по дійсній військовій службі 1937 року, без заперечень відпускав його кілька разів у Братіславу: на жаль, зв'язковий на зустріч не з'являвся, передати важливу інформацію військового характеру не було кому. Відповіді на сигнал «ОІД», переданий через передавач, який міг бути використаний тільки у найкритичніший випадок, також не було. Це означало, що треба терпеливо чекати людину, яка через резервний пароль вийде на зв'язок.

Увечері 30 жовтня 1941 року у фойє готелю «Слован» міста Мартин, куди Капішовського відрядили з Міхаловець, до нього підійшов молодий чоловік і, оглянувшись, тихенько проказав пароль. Серце з радості закалатало так, що, здавалось, усі мали почути його биття: нарешті!

Зв'язківець Рудольф Мяшутка був одним з перших парашутистів майбутнього Чехословацького корпусу, який створювався в Радянському Союзі. Спершу після приземлення він шукав Капішовського вдома, у батьків, відтак — у Міхаловецькому гарнізоні і ось нарешті знайшов тут. Молодець! Домовились, що передавач з Бардієва, де він був законсервований, треба перенести ближче, в сусіднє село Врутки: важливої інформації було вдосталь, треба було її негайно передавати нашим. Написав записку братові Андрію, аби тому, хто її принесе, віддав валізу з рацією...

Через якийсь час у незапланований день зустрічі вартовий головного входу казарм раптом викликає його на зустріч... з Мяшуткою. Той не тільки порушив закон конспірації, а й прийшов п'яний у неумовлений час і місце. Не заспокоїло навіть його радісне повідомлення, що валізу принесли і влаштували у Врутках.

Того ж дня під час вечері до Василя підсів командир відділу контррозвідки словацької армії. Дружньо поцікавився, як живе, чи є квартира у Мартині, чи подобається служба... Через годину в номер готелю «Слован», де мешкав Капішовський, постукали: на порозі стояв надпоручик з контррозвідки зі своїми приятелями. Один з них зайшов у номер і став за плечима, другий лишився у дверях. Надпоручик вихопив з кишені пістолет, націлив на Василя:

— Руки вгору! В ім'я закону ви арештовані!

У Василя теж був револьвер; але, як на гріх, у той час незаряджений. Довелося віддати «гостям». Під час обшуку знайшли тільки мініатюрний спеціальний фотоапа-

рат. За'язаного доставили на жандармську станцію, і тут перша несподіванка: їх зустрів недавній знайомий Мишутки, нібито підпільник з Моравії Кучера, а насправді начальник спеціального відділу «СС» у Брно Козловський. Виявляється, з цим гестапівцем зв'язківець-парашутист Мишутка давно тісно співпрацював. Він одразу після приземлення за'язався з німецькими органами безпеки, видав гестапівцям свого товариша, з яким прилетів,— Петра Ягріка, а затим усіх, кого знав, з ким стрічався...

Робота розвідника, так потрібна в цей тяжкий для СРСР період, яка саме успішно налагоджувалась, для Василя Капішовського, таким чином, закінчилась сумно: наступного ж дня у кайданах його зареєстрували у військовій в'язниці Попрада, ще через день — у Братіславі. Під час тих переведень була можливість утекти, але йому стало відомо, що заарештували братів, кількох підпільників, пов'язаних з рацією... У них малі діти. Коли б він утік і не пояснив суду, що вони нічого не знали про те, з ким співробітничають і що то за скриньку зберігали, то їх, як і його, судили б як військових злочинців і шпигунів. А так Капішовського засудили на п'ятнадцять років, їх — на рік...

Тюрми, камери, катування, заборони і... оптимізм. Жодного дня, жодної години не було в нього зневіри. Навіть після кожної з п'ятьох невдалих втеч, навіть після несподіваної відмови втікати першого секретаря Комуністичної партії Словаччини Вільяма Широкого, його незрозумілих слів, що в тюрмі краще, як на волі...

Єдиний раз, коли просвистіла куля просто в серце, як везли їх у Маутхаузен і на колону їхніх вантажівок зробили наліт американсько-англійські літаки. Власне, це був навіть не наліт, а полювання на людей, це був розбій на дорозі, планомірний розстріл в'язнів...

Як вижив, як уцілів на тій дорозі — й досі не може втямити.

Так чи інакше, а Маутхаузен привітав його написом на брамі: «Арбайт махт фрай». А от як там вижив — ото вже чудо, ото загадка на усе життя!..

Маутхаузен — із «бункером» (вихід звідтам був лише у газову камеру чи крематорій), із «скелею парашутистів» (з неї есесівці кидали вниз тих, хто не мав сили нести важкі каменюки), із «госпіталем» (сідок найстрашніших страждань людей), з «барлогом» (барак з повіями для есесівців, їхніх помічників «капо» та «старших» блоку) — справно служив насамперед для ліквідації політичних в'язнів: політруків та офіцерів Радянської Армії, які попали в полон, партизанів Югославії, антифашистів Франції, Бельгії, Іспанії, Норвегії, Польщі, Греції, Італії, Чехословаччини, комуністів Австрії та Німеччини, євреїв усіх країн...

Як назвати це — героїзмом, оптимізмом, висотою людського духу, вірністю раз і назавжди обраним ідеалам або ще якимсь високим і пишним словом, та коли ти сам на межі смерті і ділишся останньою картоплиною, словом підтримуєш слабшого, коли ти в самому пеклі інквізиції ведеш іще й підпільну роботу, готуєшся з однодумцями до втечі і обмірковуєш чіткий план табірного повстання?!

— Та ні, не треба нінких високих слів, не треба шукати якоїсь винятковості у моїх тодішніх діях — йшла війна, усюди точилася боротьба, на усіх ділянках цієї боротьби комуністи залишалися комуністами... Що правда, то правда,— мені тепер не соромно, не прикро за жодну ситуацію, в які ставило тоді життя: ніде я не збочив, не зрадив, не плазував, не підставляв когось іншого замість себе, не зневірився в ідеї, якій служив і в яку вірив і вірю... Може, й через це, пройшовши усі кола цього куди страшнішого, аніж дантове, пекла, мені, хоч і забракло фізичних сил, але по вінця було бажання працювати, відбудовувати, організовувати... Може, й через те зміг винести несправедливі наклепи, звинувачення, колективні засудження, партійні стягнення, які так рясно завдали у нас на початку п'ятдесятих років...

І хай там що, не банную за тими роками, за тими клопотами, за тою роботою. Бо то була

СТЕЖКА ДО ЛЮДЕЙ

Здавалося, більшої радості не треба, більшого щастя не буває, коли ти вирвався із цупких і жахливих обіймів смерті Маутхаузенського концтабору...

І ось знівечений організм уже трохи підлікований. Дорога пролягає у рідний край, у милі гори, до дорогих людей: секретаріат ЦК Компартії Словаччини призначив Василя Капішовського першим секретарем Межилабірського окружного комітету КПС.

Перед очима постала страшна картина — нібн цим завжди благодатним, зеленим краєм прокотився немислимої сили, не бачений ніколи й ніким дикий смерч. Зруйновані дороги, залізниці, мости, тунелі, вигорілі дощенту села, заміновані, скоріше схожі на звалище усілякої воєнної машинерії, поля, розграбовані комори і стайні, понищений хліборобський реманент — у найжахливішому сні не присниться таке.

Але тепер йому явилося: більшого щастя не треба, аби тільки нагодувати, одягти цих людей, щоб замість нашвидку зроблених колиб і землянок у них була стріха над головою, щоб на село був хоч один кінь чи корова, знайшовся плуг і зерно...

А тут ще й зачастили бандерівці з польського боку...

Жвавішою і успішнішою стала антикомуністична пропаганда...

У всій складності і суперечності постали проблеми з українськими школами, українським національним питанням у Словаччині.

Почалась агітація, залякування і відкрите цькування українців Східної Словаччини (близько 10 тисяч), які вирішили переселитися на Радянську Україну.

Почалось саботування демократичною партією, яка здобула переконливу перемогу на виборах 1946 року, відбудови і реконструкції спалених сіл, економічного життя Східної Словаччини взагалі — набула поширення навіть у центральних відомствах думка, що цей край буде приєднано до Радянського Союзу...

І, як на довершення усіх проблем цього краю, над вирішенням яких він разом зі своїми поплічниками працював, почалося... засудження ворожої діяльності і цькування

«ворога народу» самого Василя Капішовського... Адреса запозичення почерку цієї кампанії, методів «великої анирвальної акції», арлниніа, аними його обилеїли, були більш ніж відомі: «агент західних імперіалістичних розвідок», «зрадник» робітничого класу, «носій» українського буржуазного націоналізму — хто не знав їхніх авторів?!

Уже через багато років, посивілий і передчасно постарілий від пережитого (більше, ніж від Маутхаузена!), він зустріне в Празі одного з режисерів і диригентів цього динного, нелюдського шабашу і з дитячою безпосередністю запитає: як сталося, що з такою «характеристикою» його принаймні не виключили з партії, не поставили перед судом, не кажучи вже, що не розстріляли (зрозуміло, всі газети — від окружних до центральних, численні збори колективів, партійні постанови гаряче і одноголосно вимагали цього...)?

Цинічнішої відповіді він не сподівався почути:

— Розумієш, твоя справа обговорювалася уже після того, як у політичних процесах настав спад... А раз не була закінчена до 1953 року, як в інших, то тобі просто пощастило...

— Справді, я вважаю, що мені дуже і дуже щастило в житті. Без сміху, без іронії... Так, багато натерпівся біди, зазнав несправедливості. Але подумаймо: хіба то вже так і погано? Мудрі світу цього недаремно казали: краще терпіти важке лихо, як робити мале... От ви мене питали на самому початку і таке: які риси характеру я хотів би прищепити дітям? На жаль, доля обділила мене своїми власними дітьми... А тим, яких учив на початку свого самостійного життя і під кінець? Те що й собі бажав, що мене кликало вперед, хоч би як важко було: хотів і хочу, щоб завжди собі виборювали, щоб завжди знали, яка то є нелегка

СТЕЖКА ДО МРІЇ

Скільки води з гір стекло за той час потоками!.. Уже вибачились, вже реабілітували за грубі наклепи і звинувачення, знову довірили відповідальну, партійну роботу... Та й яку! Викладати у партійній школі марксизм-ленінізм. Відтак і очолити кафедру цієї дисципліни.

Тільки... Тільки вода і час усе сполощуть... Лише злого слова ніколи...

Кривавий 1968 рік у Чехословаччині... І знову веремія довкола імені Капішовського, довкола його відданості партії, яку засвідчив не на словах — на ділі, і на в такі тяжкі роки, знову наклепи, звинувачення, погрози, підозри...

Та він у десятьох водах митий-перемитий!..

Очолювати в такій ситуації кафедру марксизму-ленінізму, коли тобі не довіряють?

Написав сам заяву: згоден працювати будь-де простим робітником, краще вчителем у сільській школі... Мрія з дитинства не полишала його ніде: вчити дітей доброго, красивого, корисного...

Партія направила в Міхаловецький округ: там криза — розпадаються артілі...

Як ото батько любив приповідати: дурнів і поганих людей много, але щаста, що не всі разом ходять... Він би це й додав зі свого досвіду: і не довго стоять при владі...

Знову кафедра марксизму-ленінізму, але вже у Прашеві, на педагогічному факультеті Кошицького Шафарикового університету. Відтак та сама кафедра в Кошіце — у природничому інституті...

Що, знову справджується мудрування: добра робота, як хороший кінь, не одразу до людини звикне? Та ні — і він до вчительства, і вчительство до нього звикли давно. Це йому любиться, це по його натурі, це справжня робота, яка дасть про себе знати через багато-багато років.

І з молоддю у нього завжди контакт. Хтось там наповідається при нагоді і без неї: така вона, сучасна молодь, перетака — розбещена, лінива, неслухняна, аполітична, не цікавиться ні минулим, ві майбутнім, завжди з претензіями до батьків, школи, суспільства, а сама й пальцем об палець не вдарить, аби їм допомогти, тільки б їй якусь міфічну «волю» і «свободу»...

Але ж самі старші люблять приповідати: ніхто в утробі матері не вчиться — усі вчаться після народження. Молодь є такою, якою ми її виховуємо усі разом: батьки покладаються на школу, школа — на громадські установи, ті — на засоби масової інформації... Втім, віднолн світ світом, молодь завжди стояла у певній опозиції до своїх батьків, вона хотіла і хоче чогось більшого від них,— і в цьому є суть людського поступу!

Чи ж його покоління не таким було?' Своїх батьків вони вважали темними, несвідченими і прагнули до чогось вищого, світлішого, кращого. Правда, не завжди знали, як того досягти...

Коли був геть молодим і наївним, не часто, але таки звірявся декому про свої бажання, про свої найпотаємніші сподівання... Практичні люди казали навпростець, без дипломатій: не довіряйся, мрія тебе одурить... У Москві з якоїсь там книжки Блок додасть: як і будь-яка мрія...

Ой, як він не хотів цьому вірити, як протестував у душі проти, здавалося б, раз і назавжди даної аксіоми!..

І правильно робив. Бо й не така мала, як напочатку, його мрія, а збулася. І гріє його, і тішить, і щоразу нагадує: недаремно прожив роки, якусь дещицю добра і він приніс у цей світ. Посіяв її межи людьми — є добра надія, що покільчиться, проросте, дасть добрий ужинок...

То яка вона, стежка до мрії? Яким треба бути дорогам, що приводять до вінця життя? До вершини людського духу? До криниці, з якої й іншим пити воду. Очевидно, до неї мають бути втоптані пішкини?!

— Знаєте, я колись бунтував, я не сприймав почуту таку приповідку: красне не те, що красне, а те, що подобається... Ну, як це може бути, коли світові шедеври — витвори людських рук, думки самі по собі красні, можуть тобі любитися чи ні?! Од того, у всякому разі, не змаліють, не погіршають. Аж тепер бачу, що помилявся, що народ таки мудрий.

Мені любляться мої прожиті роки, для мене вони красні — хай для когось вони й не такі вагомі, вражаючі, чи що...

Я їх чесно прожив. Добро робив і множив для людей протягом усіх сімдесяти п'яти років.

Звичайно, аби вдалося прожити вдруге ці роки, щось робив би краще, вкісніше, послідовніше. Але так само прожив би їх: у боротьбі, у праці, у неспокої, у турботах за людей, за поступ батьківщини вперед, у мріях і в досягненні задуманого...

Увесь час би чистив криницю, до якої людям завжди можна було б прийти і напитися чистої води...

Ще один чоловік, який не дозволяє бавитися з історією свого народу і стоїть на її варті, бо директорує в музеї української культури, стрівся мені в глухому гірському селі, коли він... відчайдушний торг за стору, здавалося, нікому не потрібну хату-землянку. Він так само гаряче переконував потім мене, коли я висловив сумнів у доцільності такого придбання, що це збереглось, мабуть, єдине у своєму роді «однокомерне слов'янське житло Київської Русі десятого-дванадцятого століття», яке більше ніде не можна знайти!.. А заодно прочитав маленьку, експресивно насножену лекцію про те, як східні слов'яни, які тоді не мали ще об'єднавчого імені Русь, проникли сюди, в гори, ще до сьомого-восьмого століть, тобто задовго до приходу мадяр. Вони шукали тут прихистку від агресивних кочівників — аварів, угрів, хозарів, печенігів, половців... За однією версією вони пішли головним чином із басейнів рік Дністра і Пруту, однак він підтримує думку відомих істориків Нідерле й Петрова, що вони прийшли десь із північних приток Прип'яті. Докази? А хоч би такі: Уж, Ірша, Горинь, Славечна — це назви великих приток Прип'ятського басейну з півдня. Уж, Ірша, Тур'я, Горинь (біля села Горінчеве), чисельні потоки Славечна, Словкп, Словушка — це водні артерії Карпат. То й Тиса, певно, взяло ім'я з Русі, тому що й понині вид північної сосни по-українськи називається тисом або тисою... Втім, самі угорські літописи твердять, що коли у 896 році угри венгри прийшли за Карпати через «руські ворота» (Верецький перевал), то вже застали ці поіменування рік, у той час єдиних доріг у непрохідних лісах гір. Угорський літописець оповідає, як угри під проводом Арпада зійшли в долину і коло Ужгорода, який був фортецею на Ужі, розбили військо слов'янського князя Либорця. Князь утікав у свій сусідній замок Земно (Земплін), але угорське військо його наздогнало і біля річки повісило. Звідси, за легендою, і назва річки Либорець у Східній Словаччині... Тутешні закарпатські «русичі» безпосередньо контактували з «мораванами, татранами і венгерськими іноходцями», як згодує славетний автор «Слово о полку Ігоревім». То й не дивно, що майже через сто літ після приходу угрів Святослав Київський (972) захотів залишитися в Переяславці на Дунаї, назвавши його «серединою» своєї землі...

Мирослава Сополигу (а це був саме він) було цікаво слухати, було цікаво з ним розмовляти. Там, у тому селі, в Уличі, біля архаїчної хати-землянки часів Київської Русі він і розповів мені про свою мрію, про свій музей...

В ОСЕЛІ, ЯКА СПОДОБАЛАСЬ, ТРЕБА СТАТИ НА ПОРІГ...

То вже була ніби напасть, наче якийсь страшний сон, галюцинація, чи що: куди б не пішов, що б не робив, про що б не думав — перед очима хати... Одна поперед одної — ліпша й ліпша. З їхнього села, із Кечнівець, із сусідніх — де, коли, яку файну видів, усі перед ним. Кілька разів уже й прокидався серед ночі, а перед очима таки хати. Далі уже не спав — лежав з відкритими очима, не міг змусити себе додрімати до ранку, а думки ті самі, що й завжди: таку собі збудуємо або ні, інакшу — з ганком, під черепицею... а може, краще було б ген таку — «до квадрата», аби і стодола, і стайня були під рукою, загородили двір з усіх боків.

Ні, далі так жити годі, більше несила: треба або будувати собі нарешті хоч якусь хижу, або збутися розуму!..

Батько лиш гірко усміхався: и ціле життя прожив з думкою, що зліплю собі файну хижчину, то, видно, й тебе така доля жде... П'ятеро вас: треба їсти, треба вас одіти-узути, до школи віддати, а я сам — як ся зможеме на нову хижу? Може, як повиростасте, будете мати свій хліб у руках, сяке-таке ремесло, то вже тоді... Будеме жити, діти мої, й далі у своїй колибі-землянці...

Помер батько. І хто знає, чи остання, що стояло у нього перед зором на смертному одрі, не була новенька, весела, що сміялася б до всіх своєю зграбністю, вимріяна хатчина, яку так і не довелось побачити.

І без клятв, і без зобов'язань Мирослав, наймолодший у родині, поклав би життя на те, аби тільки батькова, а затим і його мрія здійснилася, аби у них, як і у всіх людей, був свій дах над головою, свій дім. Та... Гори раптом після страшних бойовиськ, гримкотіння, пожеж, смертей ніби змилостивилися над українцями-русинами, наче розступилися, дали людям більше світа увидіти, більшого щастя зазнати. Горяни рушили у світ. Не втримався від тої спокуси й він, молодий легінчук-парібець, тим більше що й мрія стала вищою, манлнвішою: захотілося устократ більше од нової хати, від затишку обійстя — захотілося вчитися чого незвіданого, таємничого, потрібного не тільки тобі, а й людям — сусідам, усім односельцям, далеким і близьким краянам...

Хата наче забулася, відійшла кудись далі, на задній план, причаїлася тихо й більше не нагадувала про себе. Ніби її й не з'являлося у мріях, снах, уяві: наче й не вона була як манія, як якась напасть на нього, а щось далеке, нереальне, із дитинства, із казки...

Якось само собою ніби проходило навчання з української мови та історії на пряшівському філософському факультеті університету імені П. Й. Шафарика... Затим здобуття наукового звання кандидата історичних наук в галузі етнографії на братіславському філософському факультеті університету імені Я. Коменського...

Що пізніше — початки роботи етнографа в Музеї української культури у Свиднику... Роботи тут!..

Заснували музей задовго до його, Ми-

рославя Сополиги, з'аян у Саиднику — іща 1956 року. Здається, з тих днів збігло доствтньо часу, щоб зібрати потрібну кількість експонатів, систематизувати їх, підготувати експозиції — одне слово, чітко налагодити роботу цієї, без сумніву, важливої культурної установи, цього святого берега духовної і матеріальної пам'яті українців Східної Словаччини. Та спершу рамки роботи звужувались тим, що музей, по суті, був не музеєм, а лиш українським аідділом словацького музею.

Та й, окрім того, у Красному Броді умови були непридатні. Переїхали у Пряшів — тут взагалі місця мало. Перебралися у Межилабірці — так само... Аж поки, нарешті, у 1964 році остаточним місцем музею став Саидник. Вісім років переїздів, невідомості, неалаштованості — про яку наукову роботу можна було думати і говорити?! Та й кадрів, ааажай, ніт наплакав: знайшовся десь ив горнщі чи в церкві давній рукопис — ніхто не знає, з якого століття, чий, про що розповідає... Привезли стародавні ікони, різьблену скриню, хитромудру дерев'яну олійницю — не відають, з якого боку до них приступитися. Про термінологію й не чули.

Ось на такі гаразди й вгодився у Свидник Мирослав Сополига. Хапався, як і кожен з його трьох колег — ентузіастів, однодумців і, по суті, дилетантів — за все одразу: і за історію — найновішу і найстарішу; за археологію — про перші сліди поселень у регіоні; літературознавство — письмові пам'ятки періоду середньовіччя і пізньої доби: документи про виникнення окремих сіл, про соціальне та національне становище населення цього краю, боротьбу проти поневолювачів і визискувачів... Треба було шукати пам'ятни духовної культури народу, вивчати фольклористику — музичну, танцювальну; записувати звичаї, обряди, традиції, казки, пісні, легенди, прислів'я, загадки, примовки; думати і про зосередження в музеї зразків матеріальної культури — народної архітектури та побуту, традиційних знарядь трудових захоплень населення, його одягу, посуду, вишивки, писанок, різьблення по дереву... Їздили, випрохували, прнаозили, раділи, набивали гулі, вчилися — експозиції музею росли мов на дріжджах. Тепер це уже понад шістдесят тисяч експонатів та ще й бібліотека на сорок тисяч одиниць. А ще фонотека, фільмотека...

І раптом... Як цо сталося? З чого почалося?

У сни йому знову й знову почали приходити хати... Одна поперед одної... гірша й стародавніша... Похилені, дерев'яні, почорнілі від часу й диму, криті соломою і гонтою... Та ж це не ті, вимріяні з дитинства! Не ті! Звідки вони до нього йдуть, навіщо? Живе він з родиною — дружиною-лікарем, двома синами і дочкою — у новому кільнаквартирному модерному котеджі, про свій особистий будинок у селі забув і думати — та й нащо він йому тепер? Зрештою, уяви зовсім не такі допотопні хижі являла йому колись давно...

А хати, як на зло, ніби на глум, не просячи дозволу, не відаючи спочинку, являлися йому уже не тільки в сни — стояли перед очима, світячи більмами вікон, налягаючи на похилений одвірок, волаючи мало не до неба воротями, хрест-навхрест забитими дошками-штахетинами.

Аж доки чеська «Народна енциклопедія» не змогла написати: «Сополига — автор ідейного проекту і задуму скансену у Свиднику — тут зосереджено 50 пам'яток з різних місцевостей Словаччини: церква, корчма, млин, одинадцять хат, господарські будівлі...»

Та ні: енциклопедія вийшла друком у Празі аж у 1983 році, а почалась побудова на десятьох гектарах етнографічної експозиції просто неба (скансен) при Музеї української культури у Свиднику ще в 1975 році. А скільки й до тої дати об'їжджено, опрацьовано студійних і документальних матеріалів, скільки проведено докладних досліджень в усіх трьох з половиною сотнях українських сіл Східної Словаччини! Скільки днів і ночей проведено в роздумах про доцільність саме таких етнографічних досліджень, саме такого зведення музею просто неба. У сумнівах, у борінях із самим собою йому здавалося, що це конче потрібно зробити з багатьох причин, багатьох позицій.

По-перше, багато сторін життя у важких умовах соціального та національного гноблення призвело до значного гальмування національного та культурного розвитку українського населення Східної Словаччини — ще й сьогодні відчутні наслідки даної історичної дійсності, що до певної міри відбито у поки що незадовільному стані вивчення народної культури. Це впливає й на характер етнічної культури суспільства, й на рішення національної проблематики. Отже, їх дослідження має велике значення не тільки як глибоке пізнання проблематики життя цього населення краю, а є запорукою справедливого ленінського рішення національного питання. Саме в такому осмисленні це завдання включене й у державний план основних етнографічних досліджень під темою «Інтеретнічні відносини народних культур в ЧССР».

По-друге, економічні та етнографічні умови життя українців-русинів, а також довготривала їх ізоляція, ексцентричне розташування даного регіону спричинилися до того, що тут донині збереглося значно більше архаїзмів у народній культурі, ніж в інших областях. Це й створило добрі умови для вивчення цього населення не тільки з погляду етнографії та фольклористики, а й з погляду мовознавства, історії мистецтва, соціології і т. п. У матеріальній та духовній культурі тут до останнього часу збереглося багатство прикмет старослов'янського та східнослов'янського походження. Їх грунтовне вивчення, безперечно, сприятиме розширенню джерелознавчої бази, потрібної для розвитку етнографічної науки.

По-третє, народна культура цього краю становить частину так званої карпатської культури взагалі, яку вже декілька десятків років інтенсивно вивчають спеціалісти різних європейських соціалістичних країн у рамках Міжнародної комісії з народної культури Карпат та прилеглих до них областей. Її науково-дослідницька програма орієнтується в найближчий період на підготовку праць з народної культури, включно й народного будівництва. Грунтовне етнографічне дослідження цього регіону буде

вагомим внеском до успішного виконання накресленої програми.

По-четверте, незважаючи на майже тисячолітнє відторгнення цього населення від корінного народу, воно зуміло зберегти давньоруський і загальноукраїнський характер своєї традиційної культури, правда, з деякими новими оригінальними елементами. Тому на доконечності пізнання народної культури в цій області особливо наполягають радянські історики та етнографи.

По-п'яте, хоч культурна творчість цього населення постійно контактує з материнською культурою українського народу, вона, однак, тісно пов'язана і з культурою словаків та чехів. Українці та словаки протягом довгих століть жили і творили на одній землі. Між ними майже не було мовного бар'єру, а історична закономірність позначала їх спільною долею в боротьбі за збереження національної самобутності та соціальної свободи. Отже, культура української національності є складовою частиною усієї культури Чехословаччини, і її значення значною мірою збагатить чехословацьку етнографічну наукову думку.

По-шосте, на цій території віками формувалося специфічне життєве середовище, в якому перепліталися елементи словацької, української, польської, угорської, німецької та інших культур. Окрім того, ця карпатська область була стиковою землею двох великих культурних сфер — римської та візантійської, що відбилося на характері не тільки духовної, а й матеріальної творчості народу. Ці моменти мають вагоме значення для дослідження інтеретнічних відносин у народній культурі. Таке вивчення взаємозв'язків народних культур цього краю дасть науці багатий порівняльний матеріал.

По-сьоме, останнім часом через радикальні політичні, соціально-економічні, культурні та інші зміни набуло грандіозного розмаху будівництво міст, сіл, внаслідок чого поступово зникає первісне життєве середовище. Якраз тому питання дослідження, документації та збереження найтиповіших пам'аток народної культури з кожним днем набувають дедалі більшої актуальності.

І музей його мрії, музей народної архітектури та побуту просто неба виріс на схилі гори Свидника, поруч амфітеатру, місця, яке щороку збирає десятки тисяч українців усього краю на свій фестиваль, на свою маніфестацію пісенної і танцювальної культури. Ціле село з традиційними селянськими хатами, під солом'яними стріхами та гонтовими дахами, господарськими, техніко-промисловими, культовими та іншими спорудами, привезеними з багатьох сіл краю, як окраса і вінець творчого потенціалу народу, ніби переселилися із його видінь, із його мрій, із його дитинства.

То можна бути спокійним, що хоч би найтиповіші пам'ятки народної архітектури його краю збережені для майбутніх поколінь? Що усе зроблене, аби врятувати від небуття пісню рук і серця умілих і талановитих працурів та своїх, не менш заповзятливих сучасників? Що створено гідний ареал, гаразд захищену заповідну зону народної культури українців у Словаччині, куди маді й великі покоління за поколінням будуть іти, як до чистого струмочка в горах, щоб напитися цілющої води?..

Ей, ні — він тепер і не тільки як директор Музею української культури, а як рядовий науковий співробітник, просто як громадянин ніколи цього не сказав би. Роботи — ніби на початку, наче й не робилося нічого — непочатий край.

Он хоч би такий приклад. У фондах 60-тисячної колекції музейних предметів є цінні художні картини XVI-XX століть, старовинні ікони, збірка народного мистецтва. Та через брак місця безцінні художні твори лише спорадично експонувалися у складі окремих тематичних виставок. Чи ж дивно, що у Сополиги і його побратимів вже давно зріла думка влаштувати при музеї самостійну експозицію образотворчого мистецтва. Особливо гостро і актуально постало це питання після смерті визначного діяча мистецтв, народного художника Чехословаччини Дезидерія Миллого. Стало відомо, що він іще за життя заповів свою творчу спадщину рідному українському народові — передати в Музей української культури у Свиднику. Вволити останнє бажання знаменитого митця, незважаючи на численні перешкоди, особливо потурбувалася його дружина Пріська та музейні працівники: незабаром при музеї було відкрито картинну галерею Дезидерія Миллого. Галерея, розташувавшись у дбайливо відреставрованому бароковому палаці вісімнадцятого століття, у своїх дев'ятн залах містить не тільки картини знаного українського художника Чехословаччини, а й репрезентує художнє мистецтво українців у ЧССР від XVI століття аж донині, а також українську тематику у творчості митців інших народів Європи.

Але візьмімо наукову роботу. Не уявити нині музей у Свиднику, як і взагалі українське населення краю, без «Наукових збірників», які, окрім основної роботи, готують усі вісім фахових працівників музею (один працівник на кожну ділянку дослідження).

«Науковий збірник», який систематично виходить з 1965 року, і нині нараховує п'ятнадцять томів (у дев'ятнадцятьох самостійних книгах), щойно лише побачить світ, як стає бібліографічною рідкістю. Вони містять такі цікаві, такі грунтовні й актуальні статті з історії, етнографії, фольклористики, історії культури, літературознавства та інших питань (музейне видання має в основному політематичний суспільствознавчий характер), що цілком справедливо за цим виданням вбачають продовжувача прогресивних традицій у галузі наукового дослідження минулого, яке провадили П. Й. Шафарик, Я. Коллар, Л. Нідерле, Я. Головацький, В. Гнатюк, І. Панькевич, — це видання справді продовжує роботу у створенні цілісної картини історичного та культурного розвитку українського населення Східної Словаччини, бо якраз у даній області перед дослідниками стоїть ще цілий ряд питань. Окремі сторінки історії та культури викликали пильну увагу укладачів збірника та монотематичне опрацювання: другий номер, скажімо, під назвою «Шлях до волі» повністю присвячений спогадам і документам про національно-виз-

вольну боротьбу українського населення Чехословаччини проти фашизму в 1939—1945 роках; п'ятий номер містить докладну документацію визначних пам'яток народної архітектури — дерев'яних церковиць; друга книга шостого номера — про один з найдавніших видів народного мистецтва — писанкарство... Окремі книги збірника присвячені визначним дослідникам історії і культури українського народу В. Гнатюку, І. Панькевичу, В. Латті...

А хіба мислиме наукове дослідження без джерельного матеріалу? Тим більше що стільки давніх рукописів зберігається у фондах музею, в архівах інших установ, окремих приватних осіб?! І «Науковий збірник» опублікував два томи М. Лучкая «Історії карпаторутенів», рукописний збірник В. Довговича, «Букварь...» з 1770 року І. Брадача, «Материалы для словаря малорусского наречия, собранные в Галиции и Северо-Восточной Венгрии Яковом Федоровичем Головацким...», вперше твір О. Духновича «О народах крайнянських...», оригінальну пам'ятну українського мовознавства XVIII століття «Граматика Арсенія Коцака...»

А скільки ще роботи, скільки проблем чекають попереду «Науковий збірник»!.. І Мирослав Сополига, за активної участі якого майже в центрі Свидника зведено дерев'яне старовинне село, теж не зважає, що цим увічнив незнаних сільських майстрів-самоуків; він встигає написати наукову книжку про свої шукання, дослідження, аналізи. Солідний том монографії «Народне житло українців Східної Словаччини», гарно, як, до речі, й усі книжки українських авторів, виданий відділом української літератури Словацького педагогічного видавництва у Пряшеві, уже встиг зібрати щедрий урожай позитивних рецензій по обидва боки чехословацько-радянського кордону: «...Його висновки з боку кількісного знаття матеріалу, як і метод розробки, є новаторські, вносять нове начало і збагачують читача пізнанням усіх архітектурних вартостей, реалізованих творчими руками українського населення на Східній Словаччині»; «...високо оцінюю методику праці автора цієї рецензованої монографії. Книжка має 388 сторінок, 135 чорно-білих фотографій, 93 рисунки та плани в тексті вкладною, 28 кольорових фотографій. Читача вражає широта знань про праці, які безпосередньо або побічно торкаються досліджуваної проблематики,—це документують і 404 примітки. Книжка містить словник діалектних термінів, список населених пунктів, використану літературу, іменний покажчик, словацьке, російське, німецьке та англійське резюме»; «...поставлені питання і висновки автора спираються виключно на його власні дослідження в терені, а цитати від інших авторів служать йому лише для порівняння чи ствердження його власних автентичних висновків»; «...книжка Мирослава Сополиги є першою комплексною монографією про житло українців, які проживають на Східній Словаччині...»

Скільки книжок — стільки гадок... Звідки ці слова? Видиться, десь він уже їх чув — але де, від кого?

І враз пригадався живо на порозі їхньої «хучі», як він величав їхню колибу-землянку. І його мрії про свій світлий, великий дім, про своє зелене, впорядковане обійстя... Ной, тепер би батька у ці роки — май би подивувався, як живуть його діти, які мають будинки, квартири. Він би радий був і скновій ідеї про село-музей. Втішався б і його книжці, гортав сторінки — і видно не тільки хати, які любилися, які хотів і стрічав у своєму і сусідніх селах, з усього краю зібрані докупи, а як вибрали місце, заготовляли матеріали, як будували, з чого, як обставляли, як жили...

Людина, живучи, влаштовує свій дім, а її дім — уся земля... Довго думав над тим, міркував і сяк, і так, але дійшов висновку, що, по суті, це правильно. Так само, як спостереження, що добра людина лишає після себе сад і дітей... А будинки, а житло хіба ні? Он скільки добрих, майстровитих людей полишали по собі в селах добру пам'ять на віки, подарували малим і великим дах над головою, тепло, затишок... Майстрів уже давно немає на світі, а авторам їхніх рук і досі завдячують люди, і досі милуються доцільністю і зграбністю зробленого.

Кожна хата — це ж зовсім окремішній світ: своє неповторне обличчя, своя філософія, свої правила і звичаї...

Хати, хати, хати... Дерев'яні, муровані, кам'янниці... Наче й сповнив вік. Мирослав Сополига, перед ними, а ще перед своєю мрією, обов'язок, аж кі, обступають його й далі, знов з'являються перед очі, де б не був, що б не робив, знов приходять тривожно у сни... Та все настирливіше, та все болючіше... Він і не ухиляється від тих тривожних думок, не дошукується здивовано їхніх причин. Знає: вони після тих страшних зборів у Старині... Страшних не лише для жителів семи сіл Старинської долини, а й для нього самого — просто присутнього, лише стороннього спостерігача.

На жодних подібних зборах йому не доводилось досі бувати. І, як то кажуть, дай боже й надалі більше ніколи не зазнати таких. Тоді, в залі, до зборів, здавалося, на тоненьких вервечках висіла над головами сотень представників сіл Старини, Дари, Великої Полянки, Руського, Смольника, Завалк, Остружниці ламка порцеляна,— така була тиша. Здавалось, дихни глибше, сколихни повітря, і вона одразу впаде, розбившись на скалки. Та коли пролунали офіційні — представникам влади хотілося, щоб були тверді і не викликали сумнівів і заперечень,— а по суті, вийшли хоч і офіційні, та аккуратні, вибачливі слова, що, бачте, для частини Східнословацького краю, для його міст Снини, Гуменного, Міхаловець, Пряшева, а особливо для недалекого заводу «Хемлон», який дає вам роботу і заробітки, постала проблема з водою... чистою питною водою... то держава запланувала звести нижче села Старини гідротехнічну споруду, простіше, дамбу, яка... яка перегородить русло гірської ріки Цирохи і утворить велике водоймище, яке... яке затопить села долини... Отже, усі сім сіл... усі сім сіл треба переселити в інше, безпечне місце, бо знаєте...

Раптовий зойк зродився у напруженій тиші:

— Чому якраз у Старині має бути водойма?

— Що ви думали, коли після війни були самі попелища, а ви мозолями і потом будувалися на руїнах?

— Де ці мудрагелики, най видимо їх, тих, що хочуть затопити наші хати, поля, луки, наші церкви і цвинтарі?

Сльози, крики, рейвах...

Мабуть, так було, коли затоплювали українські села під майбутнє Канівське та інші моря на Дніпрі...

Щось подібне, очевидно, коїлося і в сибірській Матьорі...

І тільки фараони мовчки нишкли у своїх гробницях у долині Нілу, чекаючи, коли їх обережно перевезуть подалі, на безпечніше місце від Асуанської греблі. Так, з ними, фараонами, було набагато легше — вони не протестували, хоч тяжче було їх везти...

Власне, і з українцями-русинами семи сіл Старинської долини особливо не панькалися, не давали права вирішувати — так або ні. Почекали, поки вляжеться перший переполох, поки старі діти й баби наплакалися, молоді накричалися, напротестувалися, та й вручили кожному анкету. Отут справді вибирай сам, що хочеш. І не два варіанти: бути чи не бути водоймищу, а одразу чотири: що хочеш — переселитися у державну квартиру, побудувати собі хату на визначеній ділянці, переселитись до своїх дітей чи придбати кооперативну квартиру?.. Справді, чотири можливості влаштувати своє подальше життя — не так уже й мало. Але... але як бути з рідним селом, з батьківською хатою, прадідівськими могилами, із близькими друзями та сусідами, із святами й традиціями, які склалися в селі, із стежками, грунинами, джерелами, вирощеними деревами, нажитим не тільки тобою, а цілими поколіннями добром і скарбом?

Мовчать представники партійних і державних окружних органів. Та не мають мовчати, не мають стояти осторонь споглядачами, не сміють бути байдужими Мирослав Сополига і його колеги, яким дано бути на варті віків, турбуватися про збереження для історії усього цінного, що створила людина...

І вони вдарили на сполох. Усіма можливими і наявними у них засобами. І щастя, що його, цей тривожний голос, почули у Чехословацькій і Словацькій академіях наук, відгукнулися етнографічні працівники з університетів Братіслави, Кошице, Пряшева, музейні працівники з Гуменного, Мартіна... Було вирішено провести спільними силами комплексне дослідження Старинської долини, спрямоване на докладну документацію усіх видів культури та побуту населення цього регіону. Ставилося за мету зберегти передовсім усі культурні вартості українського етносу, в тому числі й сучасного життя цього населення у найширшому розумінні (запис інформацій про явище народної культури, збирання текстів, звукове записування, зарисовки, фотографування та фільмування усіх явищ). Щоб усе зібране після затоплення залишилося назавжди документом майбутнім поколінням про життя населення українських сіл у верхів'ї річки Цирохи, яких уже ніколи не буде...

Ще тільки було створено координаційну раду для кращої організації наукової роботи у цих селах, як Музей української культури у Свиднику постановив: усі матеріали систематизувати і опублікувати у «Науковому збірнику». І ось уже другий том дев'ятого збірника повністю присвячено розвідкам наукового обстеження Старинської долини. У наступних номерах збірника нові матеріали...

...Олена Рудловчак взялася дослідити вплив Старинської долини на формування глибоких почуттів Олександра Духновича до народу, любові до рідного краю, бо ж саме тут, у Старині і Стащині, він прожив свої юнацькі роки.

...Традиційні народні житлові будинки сіл в області верхньої Цирохи, які будуть затоплені, цікаво описав сам Мирослав Сополига.

...Ще не зникли архаїчні способи вирощування сільськогосподарських культур та обробітку землі знайшов у затоплюваній місцевості словак Ян Подолак..

...А його колега Марта Дудашева дослідила пережитки приватного господарювання у наших днях, в умовах соціалістичного суспільства.

...Марта Гаїзд описала і проілюструвала фотографіями основні знаряддя збирання, обмолоту, чищення, роздрібнювання та розмолоту зерна від кінця XIX століття до половини XX століття.

...Традиційними видами зимового транспорту у цьому районі зацікавилася Магдалина Паринова — це й не дивно: особливі природні та географічні умови і спосіб господарювання лишили чимало архаїчної господарської техніки в селянина й донині.

...З оригінальним матеріалом, задокументованим фотографіями, про об'єкти питної води в Старинській долині, які назавжди зникнуть під поверхнею водоймища,— нерегульовані потічки, некриті поверхові джерела, деінде вже й копані — валикові і важільні криниці, які відрізняються від тих, що зустрічаються в Словаччині, Моравії, Польщі та Україні,— знайомить Габріелла Єсенська-Горватова.

...Об'єктом дослідження Зіти Шнов'єрової стали традиційні нагоди громадських зустрічей серед українців верхньої Цирохи — це і зустрічі, які відбувалися в окремих будинках чи обійстях з нагоди річниць, ювілеїв, родинних святкувань, робочі зібрання (вечорниці чи досвітки, на яких прядли, скубли пір'я...); і стихійні зустрічі горян у межах сільської громади (біля криниці, в крамниці, корчмі, а також зустрічі при випасанні худоби, нічному вартуванні, на гулянках з музикою; і, звичайно, зустрічі громадян декількох сіл (храмові свята, ярмарки, гостини, прощі...)

...Юрій Костюк, порівнюючи народні колискові пісні тільки одного села Дара, яке пішло на дно, з такими ж піснями Закарпаття, дійшов висновку, що усі вони належать до західноукраїнського типу — і за текстами, і з мелодійного боку, правда, вже з вплетенням мотивів словацького етносу, що в народній творчості є закономірним явищем.

...Дрібні фольклорні жанри в Старинській долині, які зібрала Надія Вар'ян, відбивають соціальні умови, культуру і дотепність тамтешнього населення — це і прислів'я, приказки, загадки, дитячі примовки.

...Михайло Гиряк, який записував і до-

сліджував народну прозу цієї долини — казки, легенди, перекази, оповіді із життя, анекдоти, народні оповідання,— познайомив із двадцятьма двома казкарями цих семи сіл, які йому розповіли 184 фантастично-пригодницькі, демонологічні, соціально-побутові, кумулятивні та казки-анекдоти.

Ці теми та багато інших з народного життя затоплюваних сіл ще тільки досліджувались, записувались, аналізувались, а народний поет Юрко Комінчак із села Старина, якому на схилі віку так само доводилось зриватися з обжитого обійстя, уже відгукувався на неординарну подію в житті населення цього регіону своєю піснею:

> По селі Старині
> Вітри повівають,
> Уже ся старинчани
> Із села збирають...

За кілька днів народилися іще й вірші:

> Зоставайте, гори смутні,
> Ліси і долини,
> Жителі вас залишають,
> Пуйдуть на рівнини...
> Тяжко буде, родний краю,
> З тобов ся прощати,
> Не будуть нам в наших садах
> Зозулі кувати...

Що правда, то правда: на свіжому згарищі нема свіжих гнізд... У затопленому селі не нап'єшся із рідної копанки...

Мирославу Сополизі, хоч і краяли серце скупі сльози сивих горян, рвав на шматки душу лемент жінок, було до болю страшно дивитися, як поволі, ніби у сні чи й кіно, піднімається вода до вікон кових осель, закриває дах, затим хвиля ділово і спрагло облизує на найвищому місці села церкву, доки й хрест не зник у вирі, ніби його й не було тут звіку... Та найбільше вразили весною птахи, які вернулися з вирію: раді, що прилетіли, втішені, що яр-пора надворі, а села, а їхніх гнізд нема! О, який вони крик зчиняли над спокійною, тихою гладінню водоймища — це треба було тільки бачити, треба було чути!.. Цілими днями кружляли над самою серединою озера і над тим місцем, де колись були дерева, будівлі, гнізда... Багато знемагало від довгого кружляння і жалібного крику — каменем назавжди падали у воду...

Люди сильніші — пережили, вижили... Більшість звели хати на березі Лабориця, у Снині, — організували цілу колонію переселенців — Береги... Інші подались у Гуменне, деякі в Пряшів... Розсіялися села, розбрелися люди. Ніби ніколи разом і не жили, не ходили одні до одних позичати сіль і сірники, колядувати і гуляти на весілля чи хрестини.

Але як то так: хіба не тішився звеселений голосами на своїх кивках вершок Газдорані із працьовитої Старини; хіба не найкращі співанки знали у Дарі; хіба не радо видзвонювали коси на царинках Острожниці; ніби не найудійніші норови були у Великій Поляниці; чи десь інде такі гриби є, як були у Смольнику; або може хто похвалитися такими майстрами, які були у Звалі; чи ліпші казки розкаже хтось, як колись у Руському?!.

Ей, ні! Доки є люди цих сіл, які не забули свої пісні, свою історію, які пам'ятають і копанки, і пішники, і свої обійстя — не вмерли поселення Старинської долини!

Вже би й не пригадати, кому сяйнула щаслива думка — раз у рік при Сниньському машинобудівному заводі «Вігорлат», де працює більшість переселенців, організовувати зустрічі односельців, сусідів, яких доля розкидала по усіх усюдах.

Яка то була хвилююча перша зустріч! Повний-повнісінький зал на шістсот місць, ще й коридори запруджені тими, кого привела сюди, на зустріч, любов до рідної землі, села, традиції. Здавалося, розповідям, як склалося тепер життя, згадкам, як «там дома» жили, рідним сільським народним пісням кінця-краю не буде.

Прийшли — зіграли, заспівали і затанцювали діти, яким сільські традиції нести далі: виступили фольклорні колективи «Старичанка», «Калина», «Вігорлат»... Де б ще зустрілись колишні сусіди з Руського — Юрко Лимпель і його тезко Юрко Бодиар, коли один живе тепер у Снині, а другий у Гуменному?! Обнялися, пожурилися, висповідалися один перед одним, ніби брат перед братом... Так, робота грошовита, та й близько; так, квартири великі, із усіма зручностями, так, місто — то не село... Що там казати: живеться легше, але чи краще? Де, куди подіти любов?..

Довга, аж до кашлю затяжка цигарки. Вже й пальці обпікає — не помічають... Пісню з рідного села, яку збоку, спершу тихо, а затим голосніш і голосніш затягли їхні дружини і дочки, завважили, бо зціпили затято уста...

> Синя гора, синя гора неорана,
> Лем кулями посіяна, лем кулями...

У задумі похилив голову і Мирослав Сополига, директор Музею української культури у Свиднику.

От тобі зачатки іще одної традиції. З гіркуватим, правда, присмаком, але що вдієш: краще вже така, ки ніякої...

Зберегти треба все: і старе, народжене та плекане віками, і нове, що тільки-тіль покільчилося. Аби габа часу й забуття не накрила їх, як хвилі Старинського водосховища давні українські села...

Чомусь подумалось, що це наче до такого свята — зустрічі переселенців із затоплених сіл — гаразд підходить те прислів'я, яке іще молодим я записав у Старині: той, хто влаштовує свято, не веселиться на ньому...

По Словаччині головним чином я їздив сам, без супровідника. І яким було моє здивування, а затим і зворушення, коли, прибувши у якесь село чи черговий кабінет, дізнавався: щойно телефонував з Пряшева Роман — цікавився, як проходить моя мандрівка, чи нема якихось проблем, чи не потребую помочі... Про себе я його охрестив «ангелом-хранителем». І справді, за час своїх багатьох подорожей не стрічав ще уважнішого чоловіка, який усім клопочеться, якому все болить.

Мабуть, саме таким має бути педагог та ще й на філософському факультеті!

Такими якостями має бути наділений письменник та ще й критик...

Через те запрошую вас до знайомства з цим чоловіком — Михайлом Романом.

МЕД ІЗ ЛУК КАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ

«Зупинися, — наказував сам собі. — Зупинися... Ти не маєш права...»

Але глухе роздратування огортало його з кожною хвилею все більше й більше, росло в ньому, загрожуючи переповнити усього й вибухнути необережним, злим словом.

Гортав і далі документи, відтягуючи розмову, сподіваючись, що, може, вляжеться сама собою неприязнь до цього досить таки симпатичного юнака.

Зрештою таки не стерпів:

— Вашого батька і маму я знаю: вони вчилися на нашому факультеті, були моїми студентами...

— Вони мені про це говорили...

— Непогано вчилися, — ніби й не розчув його слів. — А ще були активними збирачами фольклору: казок, загадок, приповісток, пісень, вірувань... Самі непогано співали в художній самодіяльності...

Відклав документи вбік і звів очі на хлопця. Довго мовчки незмигно дивився на того, аж юнакові зробилося ніяково: відвів очі. Михайло ж ні: далі пильно спостерігав лице, ніби хотів там щось вичитати.

Нарешті з полегкістю відчув, що опанував себе, що вже може говорити спокійно, розважливо, без образ і роздратування. Може, через те свої слова цідив тихо, спроквола, десь наче аж байдуже:

— Чомусь мені із записаного вами запам'яталося одне прислів'я: людина без коріння схожа на пень... А ще пригадалися тепер Духновичеві слова: «Кто отечества своего не почитает, тот сирота есть, без отца, без матери — но и без всего...» Чули? Чи, може, оті: «Люби род твой не просто, что он славный, но для того, что он твой. Кто стыдится своего народа, той сам себе постыдается...»

Хлопець нерозуміюче і запитально дивився на Романа: до чого це все?

Михайло бачив той погляд, але не поспішав зі своїми поясненнями. Провадив далі.

— Франка ви, мабуть, теж читали, як і Духновича? Звичайно, мусили вивчати раніше в школі, та й тепер треба було читати, як готувалися до вступу на наш факультет університету...

Узяв зі стелажа Каменярову книжку, розгорнув на потрібній сторінці.

— Я маю на оці ось це його оповідання — «Чиста роса»... Сподіваюсь, ви звернули увагу на слова одного з пихатих героїв, мусили звернути, бо це про горян, ваших предків... Читаю: «До тих русинів ніякий поступ не доходить, їх ніякий розвій не доторкається, над ними страчена всяка культурна робота. Вони мусять вигинути, та й годі». Як вам ця характеристика вашого ж краю, лише сто років тому? Але гей! — читаю далі: «Наша цивілізація обставила їх кордоном, котрий раз у раз стісняються, поки саме їх існування не станеться історичним спомином. Русинські комітати — се наша «Індієн резервейшн», і вона так само з кожним роком зменшується, як і в Америці»

Тепер уже хлопця зрадила витримка: схвильовано облизав пошерхлі губи, нерозуміюче поднявся на професора:

— Ніяк не можу втямити: це попередня співбесіда чи іспит?

Роман пильно подивився йому у вічі:

— А це вже від вас залежить: як хочете, так і трактуйте собі нашу бесіду... Якщо говорити про іспит, то ви, на мою думку, перший і найважливіший у своєму житті — на громадянство — уже завалили.

— Як то? — аж підскочив на стільці молодик, і червона барва залляла його лице. Очі перелякано забігали-забігали... — Я ж іще нічого не відповідав, тільки документи подав на прийом...

Михайло сягнув рукою по ті документи, присунув знову до себе, поклав перед очі.

— Вам не здається дивною така ситуація, коли я знаю, що ваші і батько, і мати — українці, а ви пишете у графі «національність» — словак?!

Знітився:

— У школі, коли нам мали давати паспорти, майже усі мої однокласники-українці писалися словаками: казали, що так легше буде в житті — і вступати у вищу школу, і влаштовуватися на роботу... Та й що ми можемо зробити — ми ж національна меншість, а при соціалізмі...

— А не залякували вас, що як будете писатися українцями і не зміните українську мову на словацьку,— вивезуть вас аж у Сибір?.. — іронічно усміхнувся Михайло Роман. — Коли я вчився, на початку п'ятдесятих років, така агітація була. І, до речі, досить успішна: кількість українських шкіл, як і самих русинів, котрі вже не писалися українцями, а словаками, зменшилась більш як наполовину... Але ж нині не початок п'ятдесятих, а кінець вісімдесятих років!.. Хіба вивчати материнську мову — це зайва трата вільного часу та енергії?! Хіба називатися українцем соромно, непрестижно?!

— Але ж я сам читав у наукових працях, що нині проходить швидка природна асиміляція як вияв свідомого зближення народів та національностей і що чехословацькі українці, національно не дозрівши, існують тільки для інтернаціоналізму...

— А може, космополітизму? Тоді мені геть незрозумілий ваш вчинок: писатися словаком, а вступати саме на пряшівський факультет університету ім. П. Й. Шафарика на кафедру української мови та літератури.

— Ви ж самі назвали, що добре пам'ятаєте моїх батьків і матір: вони кінчали ваш факультет. І це їм не завадило робити зовсім на іншій, не вчительській посаді в українських школах — все-таки вища освіта...

Михайло Роман аж стерп з несподіванки:

— То ви... ви йдете до нас тільки в надії, що легко вступите і без проблем будете мати вищу освіту — так я зрозумів?..

Хлопець згідливо опустив очі і мовчав. Та не міг уже себе стримати Роман — його наче прорвало: де й поділася його інтелігентна, вроджена й набута роками на відповідальних посадах професорська стриманість, коректність, вихованість.

— Так, на наших обох факультетах небагато студентів-українців: лише 70—80, і багато з наших випускників після закінчен-

ня університету не працюють в українських — розсіюються в словацьких школах; так, ви навіть могли прочитати у газеті «Нове життя», що за останні 20 років внаслідок інтеграції значно зменшилась у Східній Словаччині кількість шкіл з українською мовою навчання: із 263 у 1949 році до 109 двадцять літ тому і 22 нині; так, є проблема нашої культурної зрілості, яка виявляється у нашій низькій національній свідомості та в нашому ставленні до культурної спадщини; так, нас уже дехто називає лише українською національною групою, неначе ми тут, у Карпатах, як кажуть, «без роду, без племені»; так, багато таких, як і ви, цураються і стидаються своєї національності, в то можемо назвати великих, знаних у краї людей — партійних діячів, академіків, учених, письменників, художників — вони переписують себе і своїх дітей словаками — кожен перепис населення приносить щораз невтішну статистику щодо українського населення... Але щоб ми, на кафедрі української мови і літератури, яка формує національні кадри і передовсім учительство, та свідомо набирали студентів-перекотиполе, то це вже, даруйте, чортзна-що!.. Втім, щоб ви знали, попри все, у нас ще є з кого вибирати: при вступі конкурс на факультет — двоє-троє чоловік на місце!.. Отже, я би порадив вам іще подумати, чи здавати документи...

Хлопець уже був на ногах і, видно,не дуже переймався хвилюваннями і болями професора: дослуховував просто із ввічливості.

— Що ви мені і моєму поколінню та батькам дорікаєте у слабкій самосвідомості, втраті національної гідності, патріотизму?.. Я хоч пишуся словаком, але знаю говорити по-українськи. А от ви, я чув, не знали української мови мало не до двадцяти років!.. Вам ніхто мораль не читав тоді, замолоду, за вашу низьку самосвідомість?..

Чого, чого, але такого перебігу подій Михайло Роман явно не чекав. Вигнати нахабу з кабінету? Он ще й переможно, з іронією поглядає в його бік, ніби зловив професора, завідуючого кафедрою на явній брехні, на чомусь такому низькому й негідному, що хоч крізь землю провалюйся...

Вигнати — це найлегше. Спробуй пояснити до ладу, вмотивуй, чому так сталося, хто а тому винний і чи це тотожне, чи це одне й те саме, що в нього...

Хлопець і далі стояв, переступаючи з ноги на ногу, спідлоба раз у раз зиркав і чекав професорового слова, гадаючи, що загнав того в глухий кут.

Роман не припрошував його більше сідати, встав і собі, затим вийшов із-за стола і пройшовся кабінетом. Виграван час на обмірковування відповіді, на те, як краще вийти з цієї непростої ситуації. Та ні, Михайло вже знав, що розповість цьому юнакові усе, як було, а там хай сам добирає, що й до чого, хто з них більше завинив перед своїм народом, перед материнською мовою...

Став лицем до вікна, до недалекої Ториси, ніби її руслом хотів через кілька будинків сягнути хоч би очима святого місця — пам'ятника Олександрові Духновичу і спові́датися більше йому, будителеві, батькові карпатських русинів, аніж оцьому задерикуватому і вже таки нахабному юнаку. Не обертався, не дивився на його реакцію — слово до слова розповідав про себе. Мусив розповідати. Мусив боронити себе і свою честь та совість, свою правду.

...Їхнє село Кобильниці розляглося на самому пограниччі українського і словацького населення. Це, мабуть, про такі, як його село, писав Іван Франко, що їх число з «кожним роком зменшується» і кордон той з іншими національностями «раз у раз стісняється, поки саме їх існування не стане історичним спомином».

І справді, у Кобильницях лише зрідка звучала русинська мова, молоді й на мить не сумнівалися в тому, що вони словаки... У давніх батьківських-дідівських піснях українські слова були часто замінені словацькими...

Дома батьки говорили русинською, на вулиці молодь, само собою зрозуміло, словацькою, у сільській та горожанській школах навчали словацькою. Що вже казати про греко-католицьку учительську семінарію, у якій продовжив свій вишкіл явук, де вчили різними, тільки не літературними мовами, де що вчитель — то різна національна орієнтація.

Аж тепер, по стількох роках, як здумає про таку національну обмеженість своїх односельців, найбільше передусім захоплюється своїм рідним батьком: їздив на заробітки в Канаду, співпрацював з радянськими й словацькими партизанами, був найграмотнішою людиною в селі після попа і вчителя, як ніхто більше в Кобильницях, виписував газет, народних календарів, книжок — от де перейнявся прогресивним духом свого народу, його предків, полюбив його таким, яким він є,— з усією людською недосконалістю, що сформувалась у складних умовах життя, повним хиб, збочень, відступів, поразок, заборон, придушень, поневірянь...

Ось звідки було Михайлові, його синові, перейматися національною самосвідомістю. Але оточення, непорушні постулати навчання та виховання і не натякали на його справжній родовід, на його минуле, на ту культурну спадщину, звідки можна і потрібно було черпати сили для прогресивних прагнень, для пробудження історичної пам'яті свого народу, полюбити його таким, яким він є, як пракорінь, праматір його, представника нового покоління, на новій фазі розвитку і невпинного поступу вперед... Він уже давно помітив, що не всі однакові у селі, що коли якісь привілеї доступні одним, то до них зась іншим — і насамперед більшості в Кобильницях — бідакам.

Особливо разюче це виявилось у семінарії, куди після визволення Радянською Армією їхнього краю разом з дітьми нотарів, священиків, жандармів й інших урядовців прийшли вчитися діти селян.

Викладали там ще старі професори, які не минали жодної нагоди, аби зло кинути у вічі: вам треба свині і кози пасти, а не забирати місця наших дітей...

А це відчуття нерівності, постійне нагадування на його неповноцінність було

прозрінням не національним — класовим.

Він і на мить не вагався, коли у неповні сімнадцять літ слідом за батьком вступив до лав Компартії Чехословаччини. Не вагався, хоч до переможного лютого 1948 року, коли партія Клемента Готвальда переможе і візьме віжки правління країною у свої руки, було іще далеко; не вагався, хоч у їхньому селі на 32 будинки активно діяли іще чотири партії — одна поперед одної з краснішими гаслами, а то й передвиборними дарунками: кукурудзяною мукою, породистими коровами, безплатною горілкою в корчмах... З родини Романів ніхто не спокусився на красні слова і подачки: у хаті усі четверо дорослих дітей стали комуністами.

Почав думати про витоки родоводу своїх краян, про власні джерела, замислювався над історичним минулим, над тим, чому і назва села, і прізвища та імена селян Кобильниці й навколишніх поселень такі не схожі на словацькі. Поступово прийшло прозріння і пізнання свого кореня, як учителював у Кам'янці... Як директорував у початковій школі у Пряшеві... Як у свої неповні двадцять два роки став центральним інспектором шкіл у Братіславі...

Але... не володів своєю рідною українською мовою, жодної книжки не прочитав мовою предків!.. Та прийшли новітні будителі, які відкрили йому очі, достукалися до серця. І Комуністична партія так само потвердила, що русини — це українці. І він, як молодий член партії, цей голос послухав і почав думати над долею свого народу.

Чи придумав хтось іще більшу кару для двадцятидвохлітнього хлопця — не знати своєї рідної мови, не відати про історію краю, не здогадуватися про витоки і прякорені своєї материзни і вітцівщини?!

І коли з'явилася можливість поїхати вчитись у Радянський Союз, вибрав не Москву і Ленінград, а саме Київ, філологічний факультет Шевченкового університету. Мрія ж була з дитинства стати журналістом або істориком...

Та хіба тільки просте бажання мати вищу освіту спонукало його досконало опанувати українську мову?

...Вивчити матеріали, а затим написати й захистити розлогу роботу на звання кандидата наук — «Радянсько-словацькі літературні контакти і взаємини», від якої його київські наукові керівники і опоненти, відомі літературознавці Степан Крижанівський і Леонід Новиченко були в захопленні.

...Присвятити своє життя підготовці кадрів для українських шкіл Східної Словаччини?

...Пропагувати, аналізувати і спрямовувати роботу сучасних українських письменників Чехословаччини?..

...Бути своєрідним містком, по якому твори українських літераторів Чехословаччини знаходять дорогу до чеського, словацького, угорського читача, жителів Радянської України?..

...Виховати дочок, теж комуністів, Марію і Любомиру у шануванні і любові до історії і мови рідного народу?..

...Мати, нарешті, повне право з гордістю написати у графі «національність» — «українець»?!

Ой, тут є щось більше, щось важливіше! Є, нарешті, те національне усвідомлення своєї приналежності до великого українського народу, є розуміння своїх витоків, яких так бракує нині багатьом молодим та й старшим горянам-русинам — спадноємцям споконвічних гордих і волелюбних жителів цього карпатського краю.

Він раптом здригнувся, бо за спиною учув легке покашлювання і вкрадливий, солодкий голос:

— Моя мама, а ваша колишня студентка, коли була на практиці, у фольклорній експедиції, записала в якомусь селі іще одне цікаве прислів'я, яке не забуває мені увесь час нагадувати. Може, й ви пам'ятаєте: з одної квітки бджола мед бере, змія — отруту...

Дивився на хлопця і не міг добрати: щойно своє, вважай, усе життя йому переповів чи просто іще раз прокрутив сам перед собою, в думці?

Не мав ні сили, ні бажання з ним більше дискутувати на цю чи не найболючішу тему українців Словаччини.

— Давайте домовимось, юначе,— підіть додому, іще раз порадьтеся з батьками, самі подумайте над тим, про що ми з вами говорили. А потім приходьте... або й ні...

І знову обернувся лицем до вікна, до своїх попередніх роздумів. Таки так: статистика знає все, статистика дає відповіді на всі питання. Але хіба вона вже така суха, така безстороння, як це звикли думати про неї? Так, вона лише фіксує, вона не кричить, не волає, не ридає, що катастрофічно зменшується кількість українських шкіл у краї, рідіють ряди тих, хто ще зовсім недавно вважав себе українцем, а отже, менше й менше батьків записує своїх дітей українцями. Що за тим стоїть, у що це виллється, не треба й кваліфікованого соціолога — кожному зрозуміло. Для нього, скажімо, це сигнал тривоги і навіть біди: наша література втрачає грунт під ногами, вона втрачає свого адресата — масового читача. А тут уже недалеко й до того становища, яке не жартома, а цілком серйозно передрік на недавніх звітно-виборчих спілчанських зборах шанований усіма письменник: скоро може виникнути ситуація, коли наймолодше покоління літераторів почне писати іншою мовою та про когось іншого, а не про свій народ з його болями й радощами, печалями й здобутками. Тоді справді це буде наш духовний крах. І додав насамкінець: тому злочинно, що ми навіть ті культурні скарби, які маємо, не зугарні через свої лінощі, байдужість або й невміння винести на показ світу...

Романом ще раз аж пересмикнуло — так само, як і тоді, коли чув ці слова на зборах з трибуни.

Ліниві? Байдужі? Незугарні?

Про те, що він скаже на чергових письменницьких з'їздах словацьких письменників у Братіславі та чехословацьких у Празі, на різного роду «круглих столах», засіданнях, дискусіях, відомо наперед: що мало перекладають і видають словацькою і чеською мовами українських літераторів Східної Словаччини, що недостатньо досліджують, оцінюють і пропагують їх у загальночехословацькому контексті, що

досі відчувається дефіцит моральної і матеріальної підтримки з боку Братіслави і Праги, що український автор, як правило, не може розраховувати на друге видання, його твори не передають по радіо чи телебаченню лише тому, що твір не перекладений...

Кому іще скаржитись? Кого просити? З яких трибун заявляти і його?

Звичайно, хто не знає нинішньої літературної ситуації чи адже, що не розуміє, у якому певному, конкретному соціально-етнічному та історичному середовищі вона виникла і чим вона зумовлена, може мудрувати приблизно так, як це зробив один з критиків, коли давав оцінку нашій поезії: коли б я порівнював її з словацькою лірикою, то відніс би її, мабуть, на півстоліття назад. Все це нагадує мені якийсь етап національного відродження в поезії, де часто звучать такі основні вартості, як рідний край, рідна мова, соціальна доля земляків, отже, те, що в нашій поезії існувало в XIX столітті, на чому, властиво, виростало етнічне самоусвідомлення поезії...

Що ж, на останньому письменницькому з'їзді у Празі, ніби відповідаючи на такі закиди, відверто говорили і про видавців, і про керівників Спілки, які, на жаль, дивляться на національні літератури з певним недовір'ям і недооцінюють їхнього значення. Зрозуміло, що таке моральне, матеріальне і художнє недооцінення негативно впливає на зміцнення чехословацької самосвідомості, чехословацького соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму. Бо ж таки є в нас, є велике духовне багатство, а ми неспроможні використати його в духовній та політичній галузях. Не примітива, не ремісницькі підробки, не переспіви — створено високохудожні твори про людину на війні, про її боротьбу за розквіт рідного краю, і зокрема про сучасний період, коли наслідки науково-технічної революції втілюються у наше буденне життя. І порушуються у цих творах — щирих свідченнях про самих себе і людей краю — не вузькі, локальні проблеми, а йде осмислення наболілих питань загальнолюдського масштабу з погляду соціалістичного гуманізму, йде боротьба за людські серця, за перебудову мислення, за здійснення високих морально-етичних ідеалів, боротьба з напівправдами за велику правду — йде виважений діалектичний аналіз явищ дійсності і нешаблонного мислення та розуміння явищ і процесів життя.

Згадаймо хоча б поезії Федора Лазорика, Івана Мацинського, Степана Гостиняка, Йосипа Збіглея, Михайла Дробняка, Іллі Галайди, Марусі Няхай, не кажучи вже про твори прозаїків Юрія Боролича, Федора Іванчова, Михайла Зозуляка, Михайла Шмайди, Єви Бісс, Василя Дацея, Мирослава Немета...

Та чи мало про це говорено: і насамперед, що треба зміцнювати наш літературний контекст, а для цього треба передусім знати один одного, знати літературно-художні вартості кожної національної літератури, оприлюднювати їх так, щоб стали здобутками читачів від Аша аж до Чорної-над Тисою, чи від Шумави по сниньський камінь...

Треба визнати і зрозуміти, що художні вартості виникають і в українській літературі на Словаччині. Що мед цілющий, запашний і смачний тоді, коли зібраний не лише з однієї квітки, а з різнотрав'я, а тому числі і з високогірних лук карпатських русинів...

Ой, так би хотілося, щоб твори наших письменників краще знали і на Україні... і видавали на Україні... Це ж частина загально-української літератури і культури.

Раучко повернувся від вікна, сів за свій робочий письмовий стіл.

Вітерець, який залітав через квартиру до нього у гості і без дозволу господарював серед паперів, й далі продовжував перегортати чисті сторінки його робочого щоденника, ніби загодя відав, що там буде нині записано...

До його однолітка Бориса Іванчова й запрошувати в гості не треба — він це сам залюбки, цікаво і майстерно робить своїми книжками, своїми публікаціями.

Та я був щиро подивований, що під одним дахом, у одній квартирі з ним живе й відомий прозаїк, старійшина української літератури Східної Словаччини, мій тезко Федір Іванчов. Федір — батько Бориса...

І коли у нас у селі з повагою говорили про якогось мудрого чоловіка так: повів таке слово, що й на возі є що везти,— то, гадаю, мудрі слова обох літераторів Іванчових — старшого і молодшого — можна везти не тільки на возі...

ПОЧАТОК МАНДРІВКИ В КІНЦІ ДОРОГИ...

Мало на зуб не пробував цю фразу, не обмацував у пальцях з усіх боків так і сяк... А щось, одначе, муляло його в ній. Наче й правильно підмічено, ніби й добре сказано, але не все до кінця. А що — не міг збагнути.

Добре мандрував той, хто вернувся додому...

Та й справді, наче все гаразд з тою фразою: можна її написати і дати собі спокій. Звідколи він так прискіпливо почав зважувати кожну фразу, кожну думку?! Раніше такого не було, хоч і не було бездумної писанини, тяжко мучився не лише над фразою — заголовком, зачином, діалогами...

Але щоб кілька днів поспіль міркувати над одним-однісіньким, простим, хай хоч і не позбавленим народної мудрості, реченням?! Даруйте, але це вже...

Усе правильно: можна й іронізувати, кпинити, насміхатися — усе можна. Комусь іншому, збоку. Тільки не йому, бо ж він знає, напевно, звідки ці муки! Звідки сум'яття душі й роздуми безсонними ночами. Звідки невдоволеність самим собою — зробленим, пережитим, виструджаним...

Та невже від того, що ось на столі лежить свіжа синова книжка, яка іще пахне друкарською фарбою і свіжим вітром романтики подорожей у далекі казкові країни, де йому не судилося побувати? Гм, смішно... Заздрити, хай і білою заздрістю, синові?

Йому своїх мандрів вистачить — дай боже кожному. Як і книжок. Он біля чергової Борисової і його свіжий двотомник вибраного, з любов'ю виданий до сімдесятиріччя.

Ні-ні, не те. Як би це він заздрив синові, коли сам прилучав його до друкованого слова, спонукав до мандрів, наполегливо радив шукати і свої теми, і свій стиль. Навпаки, радіти, direct — допраді тішитися мав з того, що Борис уже міцно стоїть на ногах, що його прізвища ніхто не сплутає з батьківською, що вміє захоплюватися, що не цурається чорнової роботи, яка так цінується у красному письменстві, що...

Втім, хіба це не щастя, не радість, що свою нову книжку про Індію Борис починає з такої присвяти: «Своїм батькам з подякою за те, що навчили мене дивитися на світ з гумором і бачити його таким, яким він є насправді,— без чорних, але й без рожевих окулярів... Автор, одночасно й син».

А коли фразу так побудувати: добре мандрував той, хто вернувся додому і про все розповів людям?..

Син поїхав у Японію — привіз звідти книжку; з Індії — так само; про поїздку в Туреччину — розповідь; про Кубу — нарис; про Ісландію — уже видрукував; про Алжір — прислали гранки; нотатки з В'єтнаму — друкують...

А він, батько, сімдесятидвохлітній визнаний класик і патріарх української літератури Чехословаччини, заслужений діяч мистецтв ЧССР, хіба усе розповів людям?..

І як же тепер йому явилося — «Колима»! Ось справжня причина його гризот і мук останнім часом!..

Документальну повість-щоденник Івана Іванова «Колима» він прочитав у київському журналі «Вітчизна» вже кілька місяців тому. І відтоді втратив усякий спокій. Раз по раз брав у руки свої давні і нові книжки — перегортав, думав, згадував і щораз хмарнів на очах, як грозове небо.

Кому і що поясниш, перед ким висповідаєшся?..

Але сам перед собою він-бо не буде лукавити, може чесно сказати всю, хоч яка гірка, правду?

Де він був досі? Чому не сказав правди, як той не знайомий йому Іванов, про сибірські трудові табори, а чесніше, концтабори на Півночі? Чому стільки років так делікатно замовчував, що майже всі закарпатські і словацькі українці, які, незважаючи на небезпеку, тікали, рятуючись від одного, фашистсько-хортівського, пекла, через кордон у Радянський Союз, потрапляли в інше, ще страшніше — сталінське?!

Якийсь, наче й не його внутрішній голос намагався мляво заперечувати: а хіба було дозволено про це говорити? Он радянські літератори, і то тільки тепер можуть сказати правду, та й то ще не всю — про злочини, які коїлися в ті роки, про такі речі, що й думати про них було страшно і небезпечно. Що я міг зробити, та ще й за кордоном, у дружній соціалістичній країні? Скільки міг, правду про війну сказав, а про тюрму... Це була, хай і екзотична, але далеко не романтична мандрівка, щоб про неї розповідати так, як це робить син Борис... Йому тільки за сорок, то й добре, що не знає таких примусових подорожей...

Та в наступні дні черв'ячок сумніву все підточував і підточував так до ладу підібрані заспокійливі виправдання. Коли він чесний громадянин, таки мав лишити хай для наступних поколінь спогади про пережите — чого думати тільки про публікацію? Зрештою, не треба слів такого високого штибу: скажімо, для сина Бориса, який став на його стежку літератора, для дочки, радіожурналіста Тетяни, для внучок, які ростуть, бодай для них можна було це зробити?..

Втім, і щодо надрукування... Хіба він написав, хіба пропонував, хіба відхилили? Ніхто з тих, хто рубав і сплавляв ліс з ним на Печорі, не міг це зробити з однієї лише причини — вони не були письменниками. А, до речі, їхнє видавництво не так уже і в ногу йшло з радянськими: там удавали, що не знають, хто такий Винниченко,— тут, у Словаччині, друкували його оповідання; там був заборонений «Доктор Живаго» — тут його друкували... То звідки є така певність, що його щоденники, його спогади про страшні роки, проведені у сталінських концтаборах, не побачили б світу?..

То хіба може бути доброю мандрівка для того, хто повернувся додому і не розповів про неї?!

Значить, тоді кожен з його читачів може потвердити, що донині він писав неправду? Ну, у всякому разі, напівправду, бо ж у доволі деталізованому описі його переходу через кордон у Радянський Союз, формуванні у Бузулуці і Новохоперську Першого чехословацького корпусу під командуванням Людвіка Свободи, як не крути, а нема сторінок про допити, суд, про бараки на Північній Двіні, про лісоповали у Комі... А відомо, що напівправда — те саме, що й неправда....

То невже про його книжки читач скаже так, як італійське прислів'я: нема більшого злодія, як погана книжка...

Иой, здуріти можна! Дай, боже, хоч тепер пам'яті, може, іще не пізно заповнити ті прогалини у його письменницькому житті?.. Так, так... То як же все це було? Як починалась та незвичайна мандрівка по щастя у казкову країну?..

Той жовтневий день він добре пам'ятає... Власне, день уже минув, і вечірня темрява огорнула це затуркане, дощове, усе в болоті, собаче, хоч аній на місцьь, село Собатин на Іршавщині. Скільки ще йому самотньою мучитися у цій кімнатці, у цій школі, у цьому селі? Сім місяців під владою хортистського пендрика — ніби сім років: тягнуться довго й справді як собача пісня... Ще не відчай, ще не безвихідь — просто нині невеселі думи чогось огорнули його душу. Просто нині його день народження... Наче й небагато, але й немало: двадцять іще й третій його рік присунувся до інших, які вже чекали на нього...

Узяв з полички нерозлучницю свою - скрипку і почав грати, як це завжди робив, коли було або смутно, або радісно на душі. Мелодія полилась, як нудний дощ, як це ненависне дике село, як його думки...

Це таки того пізнього вечора у дворі загрюкали так, наче світ розколювався, і на порозі стали два здоровенних жандарми з пристаавленими до гвинтівок багнетами. Після обшуку, перехресних запитань про двох сільських парубків — Юрка Смереку і Андрія Поповича, яких тиждень тому споряджав на перехід кордону до Радянсько-

го Союзу і малював їм карту, як краще перейти границю, урочисто-суворі слова стражів порядку не були несподіванкою:

— Іменем Угорського королівства ти заарештований!..

Попросив узяти плащ, який був у шафі сусідньої кімнати.

— Передсмертні бажання для нас святі, — глузливо посміхнувся один із жандармів. — Тільки швидше...

І тут погляд упав на трохи відчинене вікно у бік лісу: забув зачинити після того, як грав на скрипці. Довго роздумувати було ніколи: однією ногою на стілець, відтак на підвіконня, і вперше радісно подумав і про дике село, і про осінню хлюпавицю, і про безмісячну ніч... Постріли за спиною в темінь уже нічого не важили: вдруге народженого іменинника вітав галуззям ліс... І тієї ночі здоровив Федора Іванчова при слабому місячному світлі викарбуваний у прикордонний стовп напис: «СРСР».

Ось і початок його мандрівки в казку, у загадкову Країну Рад...

А як починаються подорожі в сина Бориса?

Присунув до себе його книжку. Теж у країну див — але Індію. «Мрія по імені Тадж-Махал». Розгорнув на першій сторінці...

«...Коли порядні люди кудись входять, вони, звичайно, стукають у двері. Стукають, витирають черевики і намагаються триматися пристойно. Так мене в дитинстві вчила моя мама, і хоч ця наука давалася мені нелегко, щось таки на мене наклеїлося... Моя подорож розпочалася іще до того, як я витру ноги, несміливо потопчуся на місці і постукаю в браму Індії. Вона розпочалася в празькому палаці «Влтава», який служить залом очікувань чехословацьких авіаліній... Подорожування з Пришева в Прагу мені тривало довше, ніж повітроплавання з матінки Праги в Бомбей. Тому, за певними і таємничими законами подорожування, я, цілком зрозуміло, опинився у празькій «Влтаві» як перший з тих, хто в найближчі хвилини склав групу дивак, бажаючих пізнавати Індію з допомогою «Чедоку» (чехословацьке туристське агентство. — Ф. З.).

Гай-гай, як би то і йому хотілося і пасувало отак,важко, безтурботно, починати свою мандрівку!..

— ...Ви думаєте, ми такі дурні тут сидимо і тільки з розкритими обіймами чекаємо кожного, хто перейде кордон до нас? Чом би не так! Ми знаємо, що кожен з вас або німецький, або угорський шпигун — а це одне й те ж саме.

Йому було спершу смішно: ну, який із нього шпигун? Проте у НКВС його настрою чомусь не поділяли: ізольований табір, примусові роботи і допити. Щодня, тобто щоночі, по п'ять-шість годин...

Тепер уже хотілось плакати, кричати, вити від болю та образи.

Чогось про нього подумали, що він дуже досвідчений, дуже сильний і вольовий шпигун: зі Сколе, із прикордонного табору перебіжчиків, направили в Харків. А тут уже спеціалісти досвідченіші. Та й інструменти, якими допомагають собі вести допити, куди різноманітніші й вишуканіші, стіни товщі, усі звуки поглинають...

Допит за допитом... По п'ять-шість годин... Раз, вдруге, втретє... Після восьмого разу, коли до тями привело вихлюпнуте на нього відро крижаної води, він зрозумів, що більше не витримає. Шпигун? Так-так, угорський шпигун... Завдання? Зірвати Кремль, убити Сталіна, зіпсувати усю авіацію і танкові колони, висадити у повітря усі до одного мости, вивести з ладу металургійні заводи... Усе, усе, що кажете, усе мав зробити...

Трибунал взяв, очевидно, до уваги його щиросерде каяття, бо засудив не до розстрілу — на п'ятнадцять років у трудові, виховні табори. У Котласі в серпні їх, дві тисячі в'язнів, посадили із сокирами, лучковими пилами і лопатами на баржі, і попливли вони по Північній Двіні... Десь у середині вересня баржі причалили до берега серед глухої, непролазної тайги...

А що там у Бориса? Як йому мандрується?

Узяв з полички іншу, доволі грубеньку синову книжку.

...Як найкраще дістатися в Японію? У наш час подорожування до Країни Ранкового Сонця дуже швидке. Якщо у вас оформлені усі потрібні папірці, в японське консульство у Празі вимагає їх з півкілограма, і у вас є точний маршрут подорожі Японією, якого не потрібно зовсім дотримуватися, але якого урядовці консульства вимагають, можна й їхати.

І дуже просто — треба подорожувати три дні у напрямі сходу, а потім на два дні завернути праворуч. Або іще простіше — літаком з Праги через Москву до Хабаровська, відтак нічним експресом в порт Находка, а потім уже на борту радянського теплохода «Байкал» понад шістдесят годин плавання в браму Японії — Йокогамський порт. Не так уже й складно, правда? А там уже відкриється рай для автостопара — з незліченними можливостями для того, хто по-японському володіє лише кількома фразами, яких і так не слід вживати в присутності жінок (японської мови мене вчили матроси). І хто в японському письмі бачить лише дивовижну гущавину смішних кущиків...

М-да... Йому б послухати відбірний табірний лексикон, йому хоч би краєчком ока подивитись на життя серед тайги... Ото екзотика, ото пам'ять на все життя — через багато-багато літ по тому, серед найсолодшого сну будеш схоплюватися з диким криком...

Останніми днями за ним закріпилось влучне слівко «доходяга». Він добре розумів, що це таке. Це все. Нема людини. Як не сьогодні, то завтра його візьмуть такі ж «доходяги», як він, за руки, за ноги — і в штабель трупів, які, присипані сніжком, довгим ланцюжком бовваніють одразу за їдальнею...

І треба ж такому статися: око в око стрілись із закарпатським земляком, теж із Мукачівського району Василем Русиком (пізніше уславленим командиром партизанського загону в Карпатах, головою Закарпатського облвиконкому, міністром соціаль-

ного забезпечення УРСР). Коли впізнав у цій сорокакілограмовій бадилинці з кісток і шкіри Федора Івачнова, зрозумів усе без слова:

— Будеш у моїй бригаді відповідати за ватру...

О, яке раптове щастя звалилося на нього! Це ж забавка: розчистити серед тайги від метрового снігу майданчик, назбирати сушняку, розпалити і підтримувати вогонь, аби вартові, доки йде лісоповал, могли грітися. І пайок підскочив одразу у два рази: бригада Русина була серед передових!

Не забути йому той сніжний лютневий день довіку... Він добре, як своє ім'я, як ім'я батька-матері, пам'ятає 8 лютого 1943 року...

Тріщить вогонь, вартові зігріваються ще й солоними жартами і довіряють йому так, що підпустили між собою теж до вогню. Розривають на шматки газету, скручують козячі ніжки і смалять — не згірш від ватри дим іде. Пригостили і його. Затягся кілька разів і хутко пригасив: треба лишити й на інший раз,— коли іще випаде свято запалити самокрутку із справжньою махоркою!..

І раптом (скільки ж це в його житті було і буде іще отих щасливих і нещасливих «раптом»!) очі вихопили кілька слів з цурпалка самокрутки, які струсонули ним і заставили не звертати аніякісінької уваги на те, що дорогоцінна махорка сиплеться у сніг... Газета сповіщала про рішення Радянського уряду дозволити на своїй території сформувати військову частину для боротьби з німецько-фашистськими загарбниками із громадян Чехословаччини, у якому становищі вони не були б, де б не проживали — була б на це тільки їхня згода. Усім радянським установам та органам приписувалось подавати допомогу людям, які зголошуються із зброєю в руках воювати з ворогом.

Цей день став останнім днем тюрми для в'язня північного залізничного трудового виправного табору Комі АРСР Федора Івачнова...

Але в сина, мабуть, свої радощі, свої відкриття: що йому до якогось занинутого в безмежжях сибірських просторах одного з тисяч і тисяч таборів, в яких раби двадцятого століття рубали ліс, в новітні фараони вирубували цілі покоління народу.

Не було б містечка Сандефйорда, можна ці місцевості і справді назвати «ведмежим кутком». Але саме містечко Сандефйорд можна назвати і «китовим кутом», бо в ньому, хоч, звісно, китів немає, знайшла свій материнський порт норвезька китобійна флотилія, одна з найбільших у світі. Нам пощастило, бо якраз ціла флотилія стоїть на причалі в порту, готуючись до своїх зимових ловів. Стоїть на якорі великий китобійник, який спокійно можна назвати холодильно-консервним заводом, і його вісімнадцять помічників — швидких траулерів з найсучаснішою китоловною технікою. Після останніх ловів їх чистять, фарбують, лагодять устаткування. Але сьогодні неділя, і на китобійнику немає нікого. Ба навіть жодного сторожа не видно. Гуляємо бортами величезного корабля, домашні мені з гордістю показують найбільший норвезький корабель. Їм жаль, що дома чогось такого не побачу, і так мені наввперебій пояснюють діло, і устаткування корабля, і взагалі все, що стосується китоловлі...

І враз йому зробилося неприємно: в чого це раптом він захотів, аби Борис хоч трохи спізнав його життя у сибірських таборах?.. Хай милується і захоплюється зовсім іншим, хай ніколи ні він, ні його, ні наступні покоління не зазнають пережитого ним у сибірській мандрівці... У кожного своє життя — і тим воно прекрасне.

Хоча... Якось одного вечора, одного з тих, які у задушевних, відвертих розмовах не раз єднали батька і сина, Федір Іванович почув геть несподівані слова Бориса... Були вони як сповідь, видно, не раз, не двічі передумані, виношені, виболені... Хоч, здавалося б, звідки у молодих цей біль, ця незнищенна пам'ять, ця відповідальність за роки, віддалені далеко до їхніх народин?!

Аж ні! Бач, є ще, збереглась у якихось там закапелках генетична пам'ять, не дає спокійно і бездумно гаяти час. Ті Борисові слова були йому і пекучі, і водночас любі...

Я б дуже радо проміняв усякі там Канади, Фарерські острови, Японії чи Індії за можливість перебування у тих північних краях, де побував мій батько... Скільки разів прошу: поїдьмо туди подивитися... Але то поки що тільки мрія, бо там іще «заборонена зона»... Та й, окрім цього, мене дуже цікавить життя Сибіру. Мабуть, не в кожного в Чехословаччині така колекція книжок Звягінв, Распутіна і все, що про Сибір написано останнім часом, як у мене. Навіть моя мама впевнена: якщо колись, десь і чомусь утечу з дому, то не буде шукати мене ні в Норвегії, ні на Кубі, ні будь-де інде, а напевно знайде десь коло геологів, екологів чи мисливців у глухій тайзі. У мене до Сибіру, так би мовити, сердечне ставлення. Всі свої подорожі я б віддав за можливість прожити кілька місяців у зауральських сибірських місцевостях. Але не з туристичним бюро, бо вони показують тільки зразкові колгоспи й таке інше — з ними до простих людей не доберешся.

Поруч з тридцяткою країн світу, в яких побував, я п'ятнадцять разів відвідав Радянський Союз: Прибалтику, Україну, Середню Азію, кавказькі республіки, Байкал, Хабаровськ — про них завжди мріяв написати так, як пишу про інші заморські й екзотичні країни. Та... Досі написати так, як бачив, не рекомендувалося, а писати так, як рекомендувалося, не хотілося. Хоч у період цих подорожей назбиралося чимало цікавого...

Пригадую, як у 1971 році, перебуваючи на Байкалі, я навмисне відбився від групи. Всі пішли обідати в ресторан, а я кататися човном із старим рибалкою. Вийшло так, що то був колишній радянський солдат, який у час війни визволяв Братіславу. А я у 1971 році в Братіславі вчився... І так ми чотири години каталися по славному Байкалу, я його розпитував про те, про се — як живе, що робить... Гірка його доля, так мені й казав. «Є в мене своя лодка, своя водка, своя риба і своя баба» — ось його життєва формула. А крім того, ще спитав мене, чи то правда, що в 1968 році радянські війська

зайшли у Чехословаччину. Бо там йому розповідали заїжджі чоловіки мисливці, а він з ними посварився, бо не міг повірити, що то правда... І це все у 1971 році! Того рибалку, колишнього воїна, зовсім перестав цікавити світ чи Європа, яку він колись бачив і визволяв... Його цікавила тільки «лодка, вода, риба і баба». Зустріч була цікава, але написи про таке... А яку бучу вчинив інтуристський провідник, коли виявилося, що один відбився від групи, знехтував обідом і пішов знайомитися з народом... Аж не хочеться згадувати... Навіть про найближчого друга не можна було писати гаряче і відверто, бо не всяка правда була популярна. Та в Сибір мені завжди дуже-дуже хотілося. Особливо тепер... Пройти власними ногами стежками батькової «мандрівки»...

У Кожві, хоч як дивно, досить хутко оформили йому документи, дали ковенькі, зі складу валянки, ваткі штани, бушлат, сухий пайок, 783 карбованці. Грошей і їстівних припасів вистачило на три дні.

У Котласі він продав бушлат за 800 карбованців і на базарі накупив пиріжків з рибою — чи не вперше за своє життя наївся досита.

Коли через три тижні своєї подорожі зупинився у Горькому, валянки були поміняні на кирзові чоботи, ватні штани на літні, тепла вушанка на засмальцьовану кепку... Гроші, виручені за обмін, йшли на їжу. Але і її не було вдосталь. У Горькому вдалось купити тільки трохи борошна. Що з ним робити? Його запросила до себе додому якась жаліслива молодичка: замісила, спекла пиріжки... А потім і постелила спати... Трагедія, але як у тій жартівливій українській пісні, його не цікавила жінка, яка недвозначно виявила йому свою симпатію, його хвилювали пиріжки...

Доки добрався в Бузулук, у штаб новоствореного Чехословацького корпусу, був зимою ніби з пляжу: у майці і трусах... Солдат із сорока кілограмами власної ваги...

А що там у сина? Як йому подорожується? Які люди на його дорозі стрічаються?

Засиділись ми в чайхані не так вже до пізньої ночі, як скоріше до скорого ранку. Врешті нас проводили до нашого намету всі, хто був у чайхані. На причеп трактора, яким нас сюди привезли, їх вмостилося стільки, що, здавалось, малий «Фергюсон» причепа не зрушить із місця. Біля нашого намету, до якого ніхто під час нашої відсутності не доторкнувся, прощаємося з нашими провідниками з тим, що через кілька годин знову зустрінемося.

Вони й справді прийшли. Першим біля нашого намету зупиняється чоловік, з яким я міняв «Спарти» на «Самсуни». Перекинувся кількома словами, а з того, що везе повний віз свіжого хліба, нам стає ясно, що то місцевий пекар. Але ж коли встиг напекти хліба, як цілу ніч просидів з нами в чайхані? Подає напівсонній Ізабеллі ще теплого бухнця, нічого за нього не бере, тільки хотів нас бачити — чи ми добре виспалися посеред його села. Швидко вилавлюю у своїй валізі останню коробочку «Спарти», що із «залізного запасу», і даю невідомому другові. Адже його теплий хліб нам пригодився, а довго нас ще гріло й почуття, що навіть посеред гостинної турецької пустелі живуть добрі люди. Бо, здається, добрі люди живуть усюди...

Так, то свята правда, усюди є добрі люди, усюди добре — але дома найкраще. Недаремно й приповістка каже: і найдовша дорога додому здається короткою... А йому вона чомусь була дуже довгою...

Назустріч їм прийшов сьомий вересневий день. Випнкувані частини, вєподалік польського містечка Кросна, що чекали на черговий наказ, оточувала кенгока, але густа лісова поріть. По карті швидко зорієнтувався, що звідси рукою подати до чехословацьких кордонів. Це вже було так близько, що в уяві відчувались пахощі карпатської смереки, чувся знайомий булькіт гірського потічка, і до вух наче долинав голос змученої матері...

Як і в попередніх боях за визволення Києва, Білої Церкви, Руди, Жашкова, Федір Іванчов чекав наказу як командир зв'язку в автоматно-розвідувальному загоні.

Теплий вітерець обвівав обличчя бійців, застиглих поряд із ним. Зійшов туман, і вже наяву вчули подих Карпат, близькість рідної хати — очам постали шпилі верхів, за якими ховались Комарники, Кривйна Бистра, Крайна Полана, Медвеже, Гункіці...

Світанок той здавався дуже затяжним, як це буває, коли добираєшся до мети через великі перешкоди. Група розвідників-свободовців потай, лісом, густо замінованим полем, важкопрохідною і рясно обстрілюваною місцевістю добиралася до кордону. Коли сонце пробило важкі свинцеві хмари, набубнявілі дощем, на вершині Дуклянського перевалу затріпотів триколірний чехословацький прапор...

Тоді й не віркнлось, бо зкоквіть було подумати: невже вдома? Невже скоро війна закінчиться? Невже нарешті його такій довгій не романтичній мандрівці?

Але Борисові що — у нього перед очима ще багато доріг, йому стелються щораз цікавіші й цінніші подорожі...

Гуляю старовинними, вузькими вуличками Касбк. Єдина тільки небезпека — можливість заблудитися, що мені кілька разів і вдалося. Але завжди мені на допомозі діти. Кожного разу вони мене гуртом виводять на правильний шлях. Та як же інакше, адже алжірські статистики твердять, що алжірська сім'я в середньому семичленна. Населення Алжірської Народної Демократичної Республіки завдяки високій народжуваності дітей дуже молоде. Більше половини населення країни двадцятирічне, а щороку в країні з'являється на світ півмільйона дітей і шістдесят тисяч молодих пар вступає в подружнє життя. І все це відбувається в країні, яка за останнім неофіційним переписом налічує приблизно двадцять мільйонів душ населення.

Що ж, синові не загрожує застереження давніх єгипетських папірусів: нічого доброго не можна сказати про того, хто сидить вдома і не подорожує... Най їздить, най дивиться, вбирає в себе усе добре, що

є в інших народів, хай стає добрішим, мудрішим, веселішим...

При вході у їхній тайговий нонцтабір не було на брамах мудрих і філософських написів, иними там славилися Бухенвальд, Майданек, Маутхаузен...

Та і без цього тут були свої міцні неписані закони і принципи.

Перший, за Достоєвським, із «Записок з мертвого дому»: ти помирай сьогодні, а я завтра...

Другий, давній і відомий як світ: дасть бог день, дасть і їжу...

Був і третій: через трупи — до мети. Тобто до життя — вижити за всяку ціну.

Вдома, там, на Закарпатті, на Мукачівщині, десь так далеко звідси, що й не віриться, що є той благословенний край,— отож там їх, дітей, у батьків було дванадцятеро. І боже борони, аби хтось щось збрехав, украв чи не захотів зробити наказане батьками...

У таборі існував свій закон — «урдома». Розшифрування до геніальності просте: бери, що бачиш!

Один раз за своє життя і він скористався тим вовчим законом. Скористався, а скільки з того часу літ минуло — пече його сором, не може собі простити цього випадку...

Серед них, «доходяг», був один з багатьох, який уже направді одною ногою був там, на довгих штабелях за їдальнею... Іванчов заприятелював з ним ще влітку, на лісоповалі: був це якийсь чи то академік, чи то ректор столичного вузу — із гучним ім'ям у Європі, близький знайомий самого Леніна. Розмов з ним, «угорським шпигуном», засудженим за статтею НПГ (нелегальний перехід границі), не цурався, навпаки, знаходив у їхньому спілкуванні якусь внутрішню потребу і насолоду: Іванчов любив і вмів слухати. То чи міг він хвилини академіка напризволяще у його останні дні, коли тому вже несила було підвестися на нарах? Приносив йому пайок, годував, виносив парашу... А їсти академік уже не міг — цинга вибила йому всі зуби, кровоточили ясна. І попри все ще вірив у своє зцілення: ховав під подушку у мішечок акуратні 60-грамові шматки хліба — денний пайок. Федір знав про цю схованку, як і добре відав, що ті тверді, мов камінь, хлібні кубики уже ніколи не будуть потрібні академікові. І ось настав день, який Іванчов, доки житиме, проклинатиме...

Вранці біля хліборізки зеки із кримінальників безцеремонно відібрали від нього обидва пайки — академіка і його: «Тобі все одно подихати, то краще ти сьогодні, а я завтра...»

Він ледве дійшов до барака, не в змозі піднести води академікові, не кажучи вже, щоб винести парашу.

Не знати, як зародилася підленька, але для нього єдина рятівна думка: а нищо взяти з мішечка академіка один шматочок сухого хліба, лише один з більш ніж десяти... Академік і не помітить, он уже лежить пластом, без свідомості, виснажений голодом і хворобами. Це було підло, було соромно, ні за яких обставин він на таке ще не зважувався... Але тут ще сам себе розраджував, заспокоював: це ж і для нього, академіка, благо, бо нищо він, Іванчов, помре від голоду, знесилений, хто ж доглядатиме за ним? Тут нікому нема діла до іншого — самому б вижити...

Але академік, дарма що був за фахом не математик, а філософ-гуманітарій, як тільки після обіду прийшов до тями, хутко перебрав пальцями в мішечку під подушкою тверді кубики. Одного не дорахувався...

Заплакав гірко, затим ледь звівся на лікті і думав, що закричав у порожнечу барака, але насправді болісно прошепотів пошерхлими вустами: «Федір, у мене кровний пайок хтось украв...» І впав. Увечері «доходяги» тягли його до штабелів трупів. Хлібні кубики поділили між собою. Іванчов не взяв жодного...

Добре було б, аби Борис і не знав таких вовчих законів, таких принципів, таких звичаїв, за якими жили зеки в сибірських таборах... Досить йому й тих, за якими батько його виховував, навчив жити між людьми чесно, по правді, по справедливості. Навчив поважати традиції і звичаї інших народів...

Свіже повітря з гір гостро контрастує з вересневою спекою. Якщо ви одягнені легко, як я, тільки в сорочці з короткими рукавами, і зайдете з місця, освітленого сонцем, у затінок, вас наче б кинули в холодний гірський потічок. А тих дерев... Є в казахів такий звичай: якщо в сім'ї народиться хлопчик, його батько повинен посадити чотири дерева, а якщо дівчинка — батько саджає одне. Не знаю, правда, чому такий розподіл при висаджуванні дерев, але, гуляючи парком-містом, складається враження, що в Алма-Аті народжуються самі хлопчики.

Годуй легені вітром, шлунок — землею, шкіру — водою, серце — вогнем, і тобі добре буде...

Хто, коли, де вчив його таких житейських премудростей?

Чи не його, а він сина напоумив? Що ж, добре вчив. Доброго сина мав — гріх нарікати.

Але, але, але...

Добре мандрував той, хто вернувся додому і розповів про все бачене...

Бориса навчив цього, син так і чинить. А він сам? І знову засмоктало коло серця...

Треба сідати за письмовий стіл... І хоч та мандрівка давно закінчилася, того, що він побачив, пережив, давно нема,— усе треба розповісти про неї, ту подорож. Майбутнім поколінням. Аби їм такі мандрівки й не снилися, не те що відбувалися.

Хто знає, може, тепер, коли опише не просто ту подорож, а й роздуми довкола неї з висоти віку, з далини років,— це буде найголовніша його книжка?..

Та нікому це не дано знати. Навіть авторові її.

Треба почати...

Закінчення в наступному номері

ДО ПРОБЛЕМ "МОЛОДОЇ" ПОЕЗІЇ

Сучасна молода українська поезія сягає корінням широко й глибоко у минуле, в історію й культуру України і світу. Сьогоденний поетичний розвиток засвідчує насамперед потужне опертя на традиції української поезії 20-х рр. Цьому сприяє загальна атмосфера літературного процесу, коли до читача знову повернулася лірика Михайля Семенка, Валер'яна Поліщука, Миколи Філянського, Євгена Плужника, Володимира Свідзинського, Майка Йогансена, Павла Филиповича, Юрія Клена та інших, «призабутих» поетів. Ця поновлена у правах поезія, ця «спляча красуня», пробуджена перебудовою, відкрила сучасному читачеві незвичайний поетичний світ — з оригінальною концепцією дійсності й людини, цікавими темами та образами, новаторськими тенденціями в галузі і форми, й ідей, і світосприймання. І надзвичайно важливо те, що молоді поети усвідомлюють: названі імена поетів з «тієї епохи» — це не погаслі зірки, а діюче сузір'я, воно освітлює наш поступ сьогодні, повертає нам історичну пам'ять, духовність.

МИКОЛА ТКАЧУК

елегантна красуня у модній сукні

П'ят[illegible] «Мо[illegible]»

Що ж зближує сьогоднішню поезію з поезією 20-х рр.? Ідея відродження духовності народу, гуманізму, оптимістична віра у перемогу добра над злом. А ще — біль. Без болю взагалі не існує поезії. Це підтверджує і п'ята поетична касета «Молоді», до якої увійшли перші збірки: «Орії» Михайла Василенка, «Числобог» Ярослава Довгана, «Дощовий годинник» Василя Клічака, «Великий міст» Олега Лишеги, «Думи» Костянтина Москальця, «Абетка світла» Василя Старуна. Це поети одного покоління, одного світовідчування, але різних стильових манер. У кожного з них власне коло питань, понять і уявлень про моральність і людяність, кожен опирається на етно-соціальний досвід життя своїх земляків, на реалії, побут, вірування тих людей, серед яких зростав, з якими спілкувався, у яких, врешті, навчався мови. Це зумовило своєрідність інтонацій, манеру поетичного мислення, образний світ кожного з авторів. Об'єднує їх внутрішня орієнтація на уроки поезії 60-х рр., хоча й з менш виявленим національним типом образного мислення, що, опановуючи європейські, світові, космічні простори, давав змогу зріліше бачити проблеми рідної землі. І якщо покоління поетів 60-х рр. своєю гуманістичною концепцією утверджувало філософію незнищенності волелюбного духу народу, його мови, культури, тобто готувало п е р е б у д о в у, а тепер взяло на свої плечі її важку ношу, то молоді поети, окрім, може, С. Чернілевського, О. Пахльовської, І. Малковича та ще кількох, несміливо підносять свій голос на захист субстанційного начала народу, його надії, віри, мови, — громадянський зміст їхніх творів потребує більшої напруги...

Ось вірші Василя Клічака. Вони відзначаються мелодійністю, спонтанною розмовністю. Йдеться про дитинство із його мудрістю, чистотою й свіжістю світосприймання, про різні буденні клопоти. Простір збірки не замикається на рідному обійсті: проблеми міста, де живе ліричний герой, його теж хвилюють. Мозаїчність сцен, епізодів, почуттів (поет любить спогад, конкретику) утворюють своєрідний світ, у центрі якого батьківська хата, тато, мама, кохана. Від них, мов від сонця, йде проміння духовності. Поет не лукавить, коли пише про свої тривоги, повагу до батьків і односельців,— в цьому переконують такі поезії, як «Тиждень побував у мами», «Сказав я чайці», «Жінка, що виросла без батька». Він не лукавить і тоді, коли декларує: «Присуд мій — не бути байдужим до того, що робиться довкіл». І все-таки «Дощовий годинник» бідний на пройняті пристрастю і болем вірші. Їхній ліричний герой не здійснює ані вчинку, ані вибору. Тож і збірка складається з віршів-спогадів, віршів-релаксацій, віршів-роздумів з приводу, але немає в ній віршів-вчинків, у яких би ліричний герой постав як цілісна особа, повногранно й визначено. У деяких поезіях («Проз тишу вечірню...», «Оголене дерево в небі застрягло німим»)

В. Клічак неощадний у слові, не може уникнути і «важких» образів на зразок «промчав ешелон невідомих музичних акордів».

У цікавій манері пише Олег Лишега. Його збірка «Великий міст» має два розділи: «Зима в Тисмениці» і «Великий міст». З одного боку, поет явно прагне розширювати виражальні можливості поезії, малюючи світ природи як вічну субстанцію буття, як прямятір життя і духу. З другого, світ його поезії — це гра, в ній ліричний герой виконує різні ролі, уподібнюючись то до зайця, ондатри, ведмедя, то до представників рослинного світу. Від імені свого ліричного персонажа автор розповідає про буденне, незначне, дрібне, але важливе для розуміння його концепції дійсності. Щоправда, іноді, як у вірші «Пісня 352» (до речі, незрозуміло, чому автор, назвавши свої твори піснями, щдає тільки в такій послідовності цифри біля них: 551, 212, 352, 822, 4, 2, 7, 55, 43; що вони означають? про що йдеться? до кого звертається ліричний герой?), ліричний суб'єкт стоїть у такому асоціативному ряді, що сама поезія видається шифром: «Стукайте до хати кропу, стукайте до цієї хати... Стукайте — і вам відчинять». Можна зрозуміти, що переплітання асоціативних рядів образів і реалій життя, натяки й недомовлені слова, часте вживання трикрапки покликане позначити фрагментарність часу, наплив подій, що відбуваються в одну мить («Пісня 212»). В цьому плані поет досягає віртуозності, проте цілісного ліричного переживання нема: йому явно бракує душевної гармонії, щоб розповісти нехитро й просто про світ власних почувань і болю. В цілому поезії О. Лишеги засвідчують, що автор володіє своєю манерою письма (її потрібно тільки вдосконалювати, а не змінювати), що його метафоричне мислення грунтується на рідних реаліях Прикарпаття (і в цьому його сила!), що автор відбиває характерні прикмети мислення сучасника - передчуття екологічної біди, тривогу за все живе. Поет відчуває життя зсередини, утверджуючи безупинний його рух. Він уміє відкривати поезію у звичайному. А це вже ознака таланту.

По-своєму цікава і свіжа збірка Михайла Василенка «Орії». Двовірші, рубаї, хокку, октава, медитація, акварельний пейзажний малюнок — улюблені жанрові форми поета. А вся збірка пройнята якимось внутрішнім чеканням, світлом добра, сонця, але й тривоги.

> Навчаюся
> ходити босоніж
> і відчувати
> кровообіг Землі
> в Наливайкових слідах...
> То де взяти полотна на сорочку
> і хто ж її вишиє?..

У багатьох поезіях («Черпали святу воду», «Віночок щастя плетуть дівчата разом», «Я многолисник») повнота природного життя неможливо передбачає співучасть людини-творця: природа допомагає явити щедрий внутрішній світ ліричного героя, силу його кохання, невідривність від цілісного світу. Традиційні реалії пейзажу: любисток, верби, «списи тополині», ранкова зоря, яка «над Україною самітно розлилась на вікна ячні», — виконують у поезіях М. Василенка нетрадиційні функції. Автор гостро відчуває різновимірність дійсності, зіткнення і взаємопроникнення в ній різних тенденцій і сил, малого і великого, значущого і дрібного, живого й мертвого. Недоступне минуле раптом стає близьким, біль минулого щемить сьогоденним болем: ось «хрести могил голоду викрутилися від сухості того часу», ось «мати, колисаючи мене малого, благали долю... Ту пісню над тихим ставом, де плакала верба, несу й тепер...» Видається, що поет на підступі до написання твору глибокого суспільного звучання, до філософського мислення, пройнятого гострим відчуттям історії...

Збірка називається «Орії». Поет оре історію і сучасність, що постають у книжці неповторними візерунками образів, самобутнім світом. Він шукає у людині світлі начала, думка про її споріднення і єдність з природою дуже важлива для автора. Скажімо, в поезії «У блакиті сонце» поет каже:

> У блакиті сонце, у блакиті.
> І добро з красою постають,
> думами обгорнуть Україну,
> та мене не зможуть обгорнуть.

Розлад у душі ліричного героя має цілком реальну основу: первісна «язичницька твердь» її міцніше й міцніше втягується у потік сучасного урбанізованого життя, яке принесло не тільки здобутки, а й втрати. Поет боїться втратити країну «Оріїв». Тому такі дорогі для нього мова Шевченка, пісня матері, краса природи. Смисловий, асоціативний простір збірки засвідчує: непроста ця журба про втрату первісного («палаючий день сипле попіл на давнішні рани», «орії добрі — вогнища дива життя, заорали для нових женців своє поле»). У чарівному просторі часу поета захоплює легендарна історія народу, його доброта і краса, що постає то в уявному образі дівчини, то зорі, то України.

На мою думку, Михайло Василенко — цікаве відкриття у сучасній українській поезії. У своїх поетичних шуканнях він спирається, з одного боку, на традицію Т. Шевченка, на образ місткий і глибокий, а з другого — на сучасну культуру поетичного мислення, на поезію інтелектуальну, конструктивну. Поетичній манері М. Василенка властива змістова й емоційна щільність, точність. Проте це не означає, що поет завжди уникає надуманих образів і «красивостей». Він сильний там, де йде від народної міфології і її взірця образного мислення, де її елементи, деталі, образи органічно вплітаються у його власну естетичну концепцію дійсності, утворюючи неповторний художній світ.

Про автора збірки «Думи» Костянтина Москальця можна сказати: книжний поет. Орієнтуючись на досвід інших культур, на техніку білого вірша і його виражальні можливості, на верлібр, він прагне створити власну поетичну систему. Прагнення хороше, але іноді у цих шуканнях поет схожий на красуню, що приміряє на себе модну сукню: чи личить?

Лірика К. Москальця не визнає тематичної розчленованості: теми його віршів переплітаються, проникають одна в одну, взаємо-

перетинаються. Відкриває збірочну медитація «Лиш на рідній землі ти напишеш ту книгу...», мотив якої розвивається у наступній поезії «Шевченко вночі», а далі новими тембрами звучить у цікавому, хоча й трохи химерному циклі «Думи». Неможливо розчленувати у збірці й ліричний час: легенда і дійсність, бувальщина й теперішнє, постаті й події,— все перебуває у певній єдності і допомагає збагнути концепцію автора, його роздуми над долею рідної землі.

Лиш на рідній землі ти напишеш ту книгу,
де можеш
віднайти імено своє, а навпроти
— і суд над іменом.
Лиш на рідній землі вищим світлом
наповняться очі твої,
ти неси їх, як воїн останній
— останнє знамено.

Погодьмось: автор усвідомлює свою нерозривність із рідною землею. Проте хіба ж він не стає у позу? І проголошена ним жертовність — теж поза. Як і твердження, що «розбуджені» розбудяться «найсмиреннішим зерном», себто поетичним словом. Хіба воно завжди таке смиренне? І чому це зерно (мистецтво, поезія — в авторському трактуванні) обов'язково має прорости від пролитої крові?..

Уміння К. Москальця майстерно будувати асоціативні ряди образів часом заважає незвичайний поетичний синтаксис, свідоме ускладнення інверсійної фрази. Так, у циклі «Вісім тьмяних сонетів» надибуємо явну незграбність, що сусідить з незрозумілістю:

Іншу машину інший водій
серед темного міста
спиняє, на узбіччі дитина
з пухнастою кров'ю,—
в вранці вже нова зима і гліцинії нові.
(«Реставрація зими»)

Але є й інша ознака поетового стилю — легкість, грайливе ставлення до мови. Він відчуває реальність слова, його внутрішню форму, звідси своєрідні «каламбури», зближення слів за звучанням, внутрішня рима, асонанси, від чого виникають образні зв'язки іноді далеких одне від одного слів, внутрішній ритм, своя музика.

У циклі «Думи», що складається із одинадцяти поезій, ліричне «я» перебуває немовби у кількох часових вимірах, виконує різні ролі: проголошує монологи, зіставляє світле і темне, добре і зле, міркує над сутністю буття. Ліричний суб'єкт любить згадувати, маючи від переживань-спогадів втіху і одержуючи натхненний імпульс. То він бачить, як «стопалому цензору, сталому в вічності тлінній, босоногий Шевченко стинає п'ятнадцяту голову», то перед його очима пропливають розрізнені і водночас пов'язані між собою картини, як у поезії «В осінню негоду». К. Москалець з тих поетів, хто свої любов і сумнів, цільність і сум'яття віддає Батьківщині:

Україно, земле непізнана, шибна,
до котрої
вічногарячим чолом дотуляюся: каюся —
а на папір переношу ім'я твоє зболене...

Характерна символіка, характерні історичні деталі. Проте іноді змістові ознаки розпливаються, тануть, і тоді поет губить новизну й свіжість словесного візерунка, оскільки події й реалії життя та історії постають не уроком і досвідом, а лишень цікавою сюжетною деталлю («Легенда прикаблюс. Так і підсвічник оцей...»). Прозираючи у минулі епохи, поет бачить легендарних Атланта, Геракла, Орфея... Що це — нове прочитання легенди? Намагання крізь призму міфа розв'язати пекучі проблеми буття? На жаль, ні — поет переплутує боже із земним, художні знахідки зі штампом... Але це пошук, пошук себе і свого стилю. Він наче вбирає у себе розлиті в просторі пейзажі, людські долі, предмети, які відігріваються добрим поглядом митця і постають як живі істоти, зникає межа між світом і людиною, речами і природою. Висока емоційна напруга не лишає читача байдужим.

Злива емоцій притаманна й віршам Василя Старуна, автора збірки «Абетка світла», й Ярослава Довгана, автора збірки «Числобог». Цих поетів об'єднує спільна концепція світобудови, визначальним для якої є образ світла. Власне, «Абетка світла» засвідчує намагання В. Старуна охопити життя у його різноманітті подій, фарб, звуків, осмислити місце людини у сучасному світі складних соціальних, екологічних катаклізмів. Хоча тут не йдеться про песимізм чи безнадію. Поет вірить у перемогу людяного над бездуховним, руйнівним. У його світобудові знайшлося місце бджолі, «що в лоні вітру пилок збирає для вітця», тривозі, елегійним настроям («стоусто у створіннях світла, передбачаючи кінець, комаха квітною розквітне, згорить зорею камінець»), складній діалектиці співвідношення простору й людини.

Часто вживаючи фольклорні образи («море синє», «човен», «скошена трава», «синій шлях»), В. Старун наповнює їх новим звучанням. Ці символи-знаки допомагають йому у створенні «образу світу» («Коли схолоне у руці поклін», «Не наша книга», «В піжмурки...», «З годинника...»). Або ось поезія «Кавун»:

Чорне в зеленому
Чорне в червоному
Чорне в чорному
Червоне в зеленому
Біле хлоп'я
З окрайцем прохолоди рожевої

Яскраві контрастні кольори творять виразний портрет хлоп'яти, який смакує кавуном, хоча центр уваги тут переноситься на опис кавуна. За цим же принципом В. Старун пише такі поезії, як «Кульнові постаті», «Жовте колесо теплохода», «Край веселої груші» та ін. У цих творах деталь, фрагмент повинні доповнювати ціле, підсилюючи емоційне й естетичне враження.

Змінюються інтонації, образи, об'єкти дослідження, постаті (Григір Тютюнник, Маруся Чурай, матір, кохана), але поет залишається вірним собі — послідовно осмислює час і життя, шукає нових і нових фарб, звуків, інструментування: «Часто-густо гусла-самограї пробивають слід наш у кураї, струменів, і струмок струни з мертвої змиває сторони». Автор «Абетки світла» прагне говорити про вічне, неминуще, тільки не завжди це йому вдається:

розпорошеність думок, змістові синкопи часом заважають йому досягти гармонії):

> Голос наш гортає журавля,
> мерзнуть пальці, зморшені морозом.
> Але вперто за ляльковим возом
> материна пісня дибула...

Можливо, це спогад про дитинство, а може, поет хотів сказати щось інше... Він принципово не висловлює думки до кінця, не хоче роз'яснювати її, і хоч від такого лаконізму у звучанні вірш виграє, зміст його не завжди хвилює, засвідчуючи брак художнього руху, цілісності естетичних емоцій, ліризму. Поезія В. Старуна, як, до речі, багатьох інших сучасних молодих поетів, видається деполітизованим міфом: є у ній свої символічні знаки, є свій адресат, свої образи-символи. Але в цілому вона — фіксація несуттєвого, що не піднімається до вагомого, концептуального. Така поезія розсипається на частковості, і збірна уподібнюється жмені проса, що розтікається між пальців...

Наші сьогочасні молоді поети виходять із давнього уявлення про мистецтво як гру. Не позбавлений таланту Ярослав Довган, автор збірки «Числобог», теж сповідує цю ідею, хоча й не прагне звільнити поезію від вагомої серйозності і напруження. Як і його побратими, Я. Довган намагається оновлювати образний спектр української поезії, створюючи особливий, художньо витончений світ, своєрідну музику простору, світла, води, музику Прикарпаття. Рядки його поезій, неначе гірські потічки, сповнені руху, в них б'ється жива думка, зачерпнута чи з бурхливої історії, чи з сьогодення. Ненав'язливі діалектизм, фольклорні образи й мотиви означають мислення людини, закоханої в свій край і свій народ.

Ліричний герой збірки «Числобог» дивиться на світ панорамно. У центрі його світобудови Людина і її душа у двох началах — у воді і космосі («Людина — вільна...»). В поезії «Дощ грає на деревах» ліричне Я («дно дощу») виростає у тривожний грім простору, що не має кінця. А ось простір у вірші-притчі «Світлиця повна дивного світла...» обмежується кімнатою, в якій замуровує себе людина і сліпне, перетворюючись на ніщо. У поезіях «Нічне місто...», «Всі жінки дуже люблять плакать» йдеться про дві смерті, але не вони є головними об'єктами роздумів ліричного героя. Йому відкривається вищий рівень ставлення до життя і смерті. Час не видається йому монументальним, а безперервним полотном, живим дзеркалом, у якому відбивається жива течія життя. У цьому часі — в проміжок радості й жалоби, роздумів і наяття, вимогливості й милосердя — людині не дано розминутися зі своєю долею, як і поету не дано її передбачити, а тільки переживати, мужньо переборюючи будь-які випробування: «Ти, воїну, одначе, співай — якщо будеш стояти сам».

У віршах Я. Довгана є душевна зрілість, почуття відповідальності. Поет задумується над історією свого народу («настав той час, коли ми б'єм у дзвони»), відчуває біль і жалість до навколишнього світу, історії, майбуття, які обертаються відповідальністю, бажанням оберегти, захистити, народжують почуття провини, щем:

> Національні Рушення
> - вусаті козаки (вуйки)
> ідуть по вулиці Радянській у Франківську.
> Розчервонілись, кашляють, усі
> — мов вулкани, люльки
> димлять на вулиці крамничні
> по-франтівськи.
> Пірамідально з ратуші,
> приставивши драбину,
> на хмару вкдряпавсь гендляр
> — дощі пускає.
> Національні Рушення розгублені гукають
> прозору дівчину без імені (рабиню?),
> з якої серце проростав.

Ліричний герой Я. Довгана, як носій авторської свідомості, містить у собі почуття моральної чистоти, шанобливого ставлення до матері, природи, народних уявлень — про совість і нечесність, правду і лицемірство, добро і дію:

> Вовдвкгла Вкраїна свойого Мойсея —
> сліпого про ніч кобзаря.
> Обсіли пророка праві-фарисеї
> І кажуть йому, що зоря.

У поезії «Влітаю з хати, як почую...» поет називає псевдотлумачів історії України «воронками і круками», у дзьобах яких «горіхи і кістки», не соромиться вжити простонароднє слово-вульгаризм, висловлюючи своє презирство і зневагу до хулителів народного героїзму. Він з особливим натхненням поетизує моменти буття, а яких життя постає у своїй оновленій красі, які зберігають у собі і досвід минулого, і проростаючі зерна майбутнього. Але поруч з цим виникає інше питання: в якій мірі живою може бути краса, вилучена з потоку часу? Адже й поет, котрий бажає стати над своїм часом, опиняється перед не сумісним з поезією завданням.

Ось такі постаті відкрила нам п'ята поетична касета «Молоді». Вона по-своєму вносить деякі цінні штрихи в карту сучасної молодої поезії, характеризує її пошуки і втрати. Так, вона — елегантна красуня, вміє одягти на себе модну сукню й поговорити на модні теми, але не виступає повноправною господинею ситуації, часто її оцінки, вчинки — то лиш поверхня життя. Вона, ця красуня, більше грає, надіваючи на себе маску, ховається між деревами в лісі, замість того щоб глибоко проникати у сутність явищ, аналізувати їх, бити на сполох.

Проте є у неї свій ліричний характер, щирість почуттів, максималізм. Молода поезія не схильна повчати чи розжовувати прості істини; вона довіряє читачеві, розраховує на його культуру, смак, інтелект. Філософічність, метафоричність, фольклоризм, асоціативність — найхарактерніші ознаки її стилю. Молоді поети збагнули, що актуальність тематики — критерій іще недостатній, ця актуальність повинна бути суттєво підкріплена глибиною творчого задуму і вагомістю концепції, а головне — майстерним виконанням. І хай часом несподівані асоціації, розкута метафоричність, фрагментарність інтонацій і образів порушують цілісність твору, а душевна напруга в ньому поступається розмірковуванням, проте відчутно, що молоді автори прагнуть досягти художньої єдності, мистецької цілісності.

Тернопіль

ІРИНА ЛОБОВИК

«Все проситься в рядки...»,

або Спроба об'єктивного прочитання одного дебюту

«Справжня критика — це ціла наука, вона потребує повного розуміння творів. [...] Інакше кажучи, безстороннього розгляду, точного звіту, вироку». Отож напророчив колись великий Бальзак: сьогодні слово рецензента (і не тільки ґрунтовна стаття, а й побіжно кинуте зауваження чи репліка) сприймається здебільшого як вирок. І лишається часом той чи той автор з міцно приклеєним ярликом. А потім спробуй, як то кажуть, доведи, що ти не верблюд...

Я б не писала цієї невеликої рецензії на книжку в книжці (збірник п'ятьох молодих поетів «Жнивень», К., 1988), бо ж сам факт появи такої збірки навертає рецензента до необхідності розкопати доробок усіх п'ятьох авторів, зіставляючи при цьому їхні знахідки і прорахунки, їхні творчі манери, але взятися за перо змусив мене вдрукований на сторінках «Літературної України» огляд книжкової продукції видавництва «Радянський письменник», поданий під інтригуючою назвою «Що підриває довіру до художнього слова» («Літ. Україна», 1989, 25 травня). Поважний автор огляду єдиною фразою про «банальність описів у віршах Ольги Гергель» буквально перекреслив і доробок, і нове ім'я, тим часом як, на мій погляд, вірші Ольги Гергель чи не найцікавіші й найбільш обіцяючі у цьому збірнику.

Довгий був шлях поетеси до своєї першої ластівки. Хоча й звикли ми вже до сорокарічних дебютантів, все ж остережуся називати Ольгу Гергель «молодою авторкою», аби не образити її. Перед читачем цілком сформована творча індивідуальність. Пам'ятаю це прізвище з альманаху «Вітрила-80», на диво щедрого на дебюти, на сьогодні вже всі «ониижені». Отож у поетеси був час для самовдосконалення, творчого росту. Можливо, і сама Ольга Гергель тепер щаслива тим, що не вийшла тоді, раніше, її книжка (хоча могла б вийти — і була б не гіршою і не кращою за деякі збірки з потоку римованої продукції початку 80-х). Але — не вийшла. І перед читачем, можна вважати, збірка друга, наслідок довгої мовчанки після дебюту у республіканських виданнях. Бо ж за власними словами О. Гергель: «Щоб людям сказати слово, спочатку помовч... помовч». Мабуть, саме з усвідомлення цього поетеса і дала назву своїй збірці «Мій жнивень». Жодного з віршів, вдрукуваних у «Вітрилах-80», немає серед запропонованих увазі читача нині. Пора учнівства минула, за плечима чималий і нелегкий життєвий досвід, радощі і біль, втрати і кохання. Відкривається збірка віршем «Основа», трохи декларативним, а будь-яка декларація виглядає прямолінійно і сприймається сьогодні читачем трохи упереджено. Але не будемо відбирати в авторки право і на декларації, якщо це видається їй украй потрібним.

> Дорогу вибравши круту,
> пройду крізь люті зими й весни.
> Нішо в собі не перекреслю —
> ні гнів. Ні сміх. Ні гіркоту.

Цей вірш є ключем до збірки загалом. Поетеса усвідомлює себе, як каже у наступних рядках цього вірша, часткою свого народу:

> Як дрібка солі у Ковші —
> частинка мудрої природи,
> так я — краплиночка душі
> мого великого народу.

Хвилює її і доля рідної землі, малої батьківщини — села на Полтавщині, де народилась і виросла, де, за її власними словами, «тиха пісня українська у моїм серці залишилась» (вірш «Вечірня пісня»), як хвилюють і долі односельців — простих людей, сільських тіток та дядьків (новела «Яблука баби Килини», диптих «Критерії», вірші «Дід Павло», «Мрія», «Ой які ви чудні, бабусю» та ін.).

Звучать у збірці щемкі нотки ностальгії за дитинством («Косовиця», «Повернення», «Настрій», «Пошуки рівноваги») і туга теперішньої городянки за отчою землею, за батьківською хатою, за рідним і близьким ще змалечку. І зривається з-під пера, як зойк, визнання: «...та щоб стежина в чорноземі чала, та сіножать, та плеса голубі — уже б тоді я, мабуть, не скучала...» Бо ж, як признається О. Гергель: «Чужі краї, міста, слова і мода... А в серці щем осінньої сльоти. Така вже вдача у людини зроду — знайоме в незнайомому знайти». Роздвоєння душі між містом і селом, коли молода людина випурхла з рідної оселі, але так і не пустила глибокого коріння в міський асфальт,- мотив далеко не новий у сучасній українській поезії (він є, до речі, і в інших авторів цієї книжки). Тому немає особливого відкриття у самопитанні авторки: «Тільки ж чому, скажи мені, хато, так зрадливо набігла сльоза?..» Але загалом вірш цей світлий, як і та «світла туга», що прийшла у серце поетеси під час прогулянки в Пироговому. І можна сказати, що вирішила цю тему Ольга Гергель по-своєму оригінально: «Я пейзаж не зліплю пасторальний, не злукавлю строфою вірша».— одразу ж попереджає вона читача, бо не до замилування антуражем та музейною ідилією тут авторці. Бо по-справжньому болить їй за рідним. Бо ж витоки цієї думки лежать в іншому вірші:

«...міста тіснять квітучі села: рубають ліс — тріски летять. Лише у назвах невеселих майне метафора, як тать...» («В Південній Африці є коник...»).

Вдало розкривається лірична, елегійна риса характеру поетеси в пейзажних мініатюрах, таких щемливо-ніжних:

> Як гірко тут. Яка печальна тиша.
> Неначе снігом двір наш замело...
> Невже для того ми втрачаєм лише,
> щоб оцінити те, що вже пройшло?..
> («Повернення»)

Якщо ж говорити про арсенал творчих засобів Ольги Гергель, то слід починати з того, що схильна вона до традиційної манери письма. Но властивий поетесі верлібр, не вдається вона до експерименту у формі, навпаки, схильна до ямбів та до традиційного (дехто б сказав — заяложеного) перехресного римування, що його сьогодні багато авторів зумисне уникають. Отож Ольга Гергель — традиціоналістка. Поготів, це й не хвалює авторки, як не хвалюють її ніякі новації або ж запрограмоване штукарство (боронь боже, цими рядками не хочу спровокувати, аби професійні критики зарахували мене до апологетів традиційної манери письма), — все це я пишу задля того, аби довести органічність традиційної манери саме для даної авторки, а не задля відсікення на рахунок молодої поезії в цілому. Основну увагу О. Гергель концентрує не на формі, а на думці, закладеній в той чи інший твір. І головне, що вірші її зачіпають за живе, торкають невидимі струни душі, створюють світлий, ліричний настрій, бо, як пише поетеса, «є щось таке, чого не скажеш словом...» В той же час їй властиві лапідарність і афористичність. Можливо, й не у всіх випадках афористичність спрацьовує, але в більшості випадків цей прийом виявляється доцільним, підсилює звучання вірша: «Людиною керує мить, А мить — це вічності основа». Або: «Життя іще ніхто не виграв. Життя — дарунок, а не фарс...»

Не хотіла б спинятися на дрібних прорахунках, яких при бажанні можна чимало б насмикати зі збірки «Мій живень» (закинути авторці, наприклад, «мовчання», яке «серця мого печальний, трагічно-німий вокал», зарахувавши цю конструкцію до псевдопоетичних красивостей, натикнути на те, чому, мовляв, «ввижається весела альма-матер з обличчям і статурою Атланта...», а не каріатиди, що було б логічнішим?.. Можна б закинути і невиразність мініатюри «Дві дівчини-пустунки», як і наперед визначену публіцистичність вірша «Поки є час»), але... бачиться все це як незначні вади в контексті збірки в цілому, що їх, до речі, можна було б уникнути з допомогою редактора і що їх неупереджений читач ладен подарувати за один рядок, такий яскраво-болісний, як оцей, із вірша «Восени. Над річкою»: «Осіннє сонце спалахне, мов атом, розщеплений між вітами дерев...»

Отож спинимося на іншому. Значну частину збірки становлять майстерно зроблені літературно-історично-мистецькі ремінісценції. Це вірші «Іспанський танець», «Грецький профіль», «Я весела, я завжди весела...», «Латинь» та ін. Особливо вирізняється на тлі інших «Сікстинська капличця» — вірш, близький за духом до творів Ліни Костенко на цю ж тематику. Одразу ж пригадується костенківський Мікеланджело Буонаротті: «В мистецтві я пізнав лише азп...» І це не дивно, оскільки саме перед талантом Ліни Костенко схиляється і над її «неопалимими словами» «плаче» поетеса:

> Ну і характер! Мислі татива
> пружкіла гордо чистим тілом цноти,
> і свистом стріл, готових до польоту,
> неопалимі пронеслись слова.
> Вони були безсмертні, як життя,
> вони, як смерть, були невідворотні.
> Я плакала чомусь, та відчувала вповні
> з душею вашою палке злиття.
> («Ви вперше вже приснилися мені...»)

З цих рядків стає зрозумілим, кого вважає своїм учителем у поезії О. Гергель.

Цікавить дебютантку літературно-мистецька проблематика, хвилює її доля митця в житті суспільства. І тому вірші на цю тему займають не останнє місце в збірці «Мій живень».

Осібно у доробку Ольги Гергель сприймається інтимна лірика. Це і триптих «Октави пам'яті», і вірші «Пора прощань» та «Буває так. Зійшлись і розійшлись», де пристрасна лірична героїня вибухає неабиякими емоціями:

> ...А там — вітри! Там прерії життя!
> І стрепенеться серце — вічний в'язень...
> До біса антураж. Тепер — без вороття.
> Любов — це мужній лицар, а не блазень.

Цікаво витлумачує поетеса тему любовної лірики: вона концентрує увагу не на тривіальному «я тебе люблю, а ти мене ні, ах, яка я нещасна» (за схемою Галини Гордасевич), а навпаки: лірична героїня О. Гергель і не думає про те, чи ж люблять її, чи ж почуття це взаємне, вона щаслива власним: «Я тебе люблю, як люблять тільки вперше і востаннє». Під пером поетеси народжуються і такі рядки: «І скрикне раптом на моїм плечі вона цілунком, дотором, жагою, і затремтять в надривному плачі мої уста, відлюблені тобою...» І тема майже ахматовської розлуки: «Невже це все? Невже скінчилось? І випадку єдиний шанс, свою нам виявивши милість, навіки знов розлучить нас...» Коли ж ця жінка розгублено-болісно зойкає: «Повірить можна в що завгодно, коли душа отак болить»... — беззастережно переймаєшся цим жіночим розпачем і болем та й радістю водночас, бо все ж таки: «...такою радісно-сумною я ще ніколи не була...» Отакі пристрасті вирують у серці ліричної героїні, такі емоції, такий темперамент — здається, прокинувся вулкан, який підхопить обранця, об'єкт ліричних освідчень, і або ж опалить його і висушить такими почуттями дощенту, або ж... не знаю що. Бо, здається, і витримати таке полум'я почуттів несила кожному з осіб сильної половини людства. Почуття сполепляюче, вогненне. Не втримаюсь, аби не процитувати однієї мініатюри цілком:

> Я беззборонна, як етруська ваза,
> перед оцим свавіллям губ і рун...
> В твоїх очах, спинюючих, як в оазах,
> пливу у Всесвіт, з радостей до мук.
> ...Десь, може, ми в сузір'ї Андромеди...
> А на землі лишились ланцюги...

Ми — амфі. Ми кохання Архімеда.
Терра інкогніта — медові береги...

Отут, на цій піднесеній ноті, і годилося б закінчити рецензію. І побажати поетесі всього, що бажають при виході першої збірки. В одному з віршів Ольга Гергель пише: «Я не одна, тут рідного багато,— усе моє, все проситься в рядки». Вірю в творчий потенціал поетеси, в її щасливу зорю. Заслужила О. Гергель право на самостійне книжкове існування. Бо ж сам факт спільного дебюту п'яти авторів у колективному збірнику, та ще й виданого мізерним тиражем 1000 примірників (по 200 книжок на кожного) не кращий вихід...

ВОЛОДИМИР ДІБРОВА

«...Бийся головою об лід»

Роздуми сумні, але не безнадійні

Минулого року у видавництві «Молодь», в серії «Перша книжка поета», вийшла збірка Олега Лишеги «Великий міст». Сорокарічний дебютант, однак, не є новачком в українському письменстві. За майже двадцять років офіційного невизнання він створив чимало поетичних і прозових творів, художніх перекладів, здобувши серед колег репутацію «тихого генія», із тих, що на велелюдні зібрання приходять останніми і сідають якнайдалі від президії. І ось нарешті маємо змогу за 30 копійок продегустувати 27 його добре настояних віршів. Малюнок на обкладинці і художнє оформлення збірки зробив сам автор, тому, на відміну від інших видань цієї серії, «Великий міст» справді не соромно брати в руки.

До своєї першої збірки Олег Лишега йшов довго і здебільшого манівцями. У цьому розумінні його молодшим колегам І. Римаруку, В. Герасим'юку, І. Малковичу, безумовно, пощастило, бо кінець 60-х — початок 70-х років був на Україні часом, далеким від поетичних прозрінь та шукання нових форм. У 1972 році студента англійської філології О. Лишегу було виключено з Львівського університету за стандартним звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі». Особливо дотепним у цьому словосполученні постає слово «буржуазний» з огляду на Олегову аполітичність і природжений аскетизм. Тоді за видання самодіяльного літературного часопису «Скриня» так чи інакше постраждало багато студентів, і деякі з них нині є активною силою української культури (М. Рибчук, В. Морозов, Ю. Винничук, покійний вже Г. Чубай...). У першому і єдиному номері рукописної «Скрині» було вміщено й вірш О. Лишеги про, якщо не помиляюся, вечір, річку, рибок та матір, яка миє посуд. Цього виявилося досить, щоб занести Олега до списку потенційних «ворогів». Потім він потрапив до війська, працював у різних містах (від Карпат до Бурятії), доки не осів у Києві, де зажив слави природженого герметиста, який не спішить розкривати свої поетичні скарби навіть на прокуреній дружній кухні, а ще — автора іронічних віршів, до яких Віктор Морозов написав гарну музику, тихого меланхоліка, схильного до мазохізму, художника-декоратора учбової кіностудії при театральному інституті імені Карпенка-Карого...

Відомо, що коли пройтися вулицями Києва або десь проїхати переповненими автобусами, то всюди почуєш в основному російську мову, здебільшого рясно заквітчану суржиком. Але, попри всі вдалі чи невдалі спроби русифікувати Київ, російськомовний шар у ньому лишається досить тонким, попід ним же залягає масний і грубезний материк української, а може, точніше — руської культури. І це добре відчувають не тільки «щирі», з діда-прадіда українці, а й ті, хто свідомо обирає цю мову як знаряддя і джерело своєї творчості. (Хоча, може, навпаки — мова їх вибирає!) Адже коли ми говоримо про культуру, то розуміємо, що за цим словом стоять не просто імена видатних діячів, митців з усіма їхніми творчими набутками. Культура — це перш за все земля, яку тисячоліттями обробляли, культивували люди, простір, який вони щодня бачили, дороги, якими вони ходили, тобто усвідомлена і приборкана ними частка космосу. І варто пройти пішки від Ржищева до Канева горами, на яких колись стояли козацькі села, щоб відчути глибину й стародавність нашої культури.

Але припустимо (чого на світі не буває!), що народ не хоче надалі культивувати свою землю, зрікається своєї мови, тобто, за термінологією Л. М. Гумільова, нація входить в період апасіонарності, що може призвести до повного її зникнення. Адже час для переорієнтації, болісного засвоєння нової мови, перекодування всього національного організму — це щонайменше два-три століття небуття...

Як повелася молода українська література 70-х років, коли перед нею гостро постала така перспектива? Для представників найбільш безкомпромісної її частини інтеграція у пропоновані жорсткі структури була річчю неможливою, тому вони пішли, як правило, працювати вартовими, двірниками, сезонними робітниками, бралися малювати гасла чи вантажити ящики по крамницях.

аби лиш мати не так підробіток, як головне — вільний час для творчості. Але брак повноцінного літературного життя, соціальна незахищеність, відсутність будь-якої можливості друкуватися, а отже, об'єктивно оцінювати себе, призводили до гальмування, штучної затримки творчого розвитку, породжували крайні почуття: своєї винятковості або повної нікчемності. Не секрет, що багато талановитих людей, не знайшовши свого місця в суспільстві, спивалися, гинули...

Хай там як, але ці два десятиліття обернулися для «безкомпромісних» величезною духовною роботою по відновленню зв'язків зі світом і зі своїми національними попередниками: вони опрацювали гори художньої, політичної, філософської та релігійної літератури. Саме тому творчість поетів 70-х—80-х років позначена ряснотою літературних алюзій, зацікавленістю проблемами суто метафізичними. Те, що деякі критики називають герметизмом, туманністю чи надмірною метафоричністю новітньої поезії, є цілком природною відповіддю на перекрученість життя, способом захисту від настирного світу гасел і приборканих почуттів. Останні двадцять років були часом стрімкого переходу від сподівань на заплановане щастя до загального збайдужіння, культу матеріального добробуту і політичного цинізму.

Колись, дуже давно я кепкував з Лишеги за те, що він із надмірним, на мою думку, завзяттям нартав своїх сусідів-теремнівців, котрі висаджували біля своїх будинків замість чогось життєво-натхненного «суто функціональні» горіхи. Добре, хоча б це, думав я. Але тепер розумію: він таки бачив глибше...

Хоч як це дивно, саме естетизм, оця буцімто «аполітичність» найбільше приваблюють сьогодні молодь до новітньої української поезії. Кажу це, спираючись на власний досвід. Щоб збудити «приспану національну свідомість», я часом приносив своїм студентам твори різних поетів, і виявлялось, що чемпіонами «по збудженню» ставали не Василь Симоненко і навіть не Ліна Костенко, а Микола Воробйов, Олег Лишега...

Космос Олега Лишеги — це надвечір'я, якщо не ніч, це світ вологих рослин, напівзарослих річок, безголосих тварин та очерету. Очерет — чи не найбільш уживане ним слово. І це не випадково. Асоціація з мислячою тростиною Паскаля (L'homme est roseau pensant) здається тут абсолютно доречною. Хоча звірі також представлені в його віршах, але для того хіба, щоб «захистити цю ніч», в якій «темніє дикий часник» і «наливається ожина» («Ведмідь»).

Неяскрава, сумовита лірика Лишеги, однак, ніколи не переходить тієї межі, за якою читачеві буває соромно від поетового скиглення. Одвічний конфлікт між органічністю «потаємної пісні» та механічністю гомінкої реальності відбувається десь «за кадром». І лише в «Пісні 43» він прорветься назовні:

Це була добра пісня,
Але вони не зрозуміли і спотворили її...
А я ж вклав у неї все своє життя...

Новим, а точніше — добре забутим у творчості О. Лишеги та й багатьох молодих поетів, які заявили про себе останнім часом (О. Забужко, О. Пахльовська, М. Стріха, О. Гриценко), є орієнтація на всесвітню поезію і те, що, обираючи собі вчителів, вони користуються першоджерелами, а не перекладами. Чи не про це мріяли у 20-х роках Зеровський і Хвильовий, коли шукали шляхів подолання нашого одвічного хуторянства?

Для Лишеги вчителями були Т. С. Еліот, Е. Паунд, Д. Г. Лоренс, В. К. Вільямс, М. Лаурі. Але подивіться, як глибоко й органічно він їх засвоїв! І як вправно, спираючись на англомовну поезію XX сторіччя, він свідомо чи ні, але зв'язує розірвані історією нитi української поетичної традиції!

Взяти хоча б «Пісню 822», в якій український барочний діалог, не без допомоги, очевидно, Т. С. Еліота (див. початок «Безплідної землі») святкує своє друге народження, ще й трохи глузує із шановних риториків.

Невже і в «наше село» прийшли ті часи, коли можна облишити крицеподібний пафос та зволожену слізьми лірину і повторити слідом за У. Г. Оденом, що поезія — це не завжди меч або квітка, а й вільний танець, гра, вигук захвату від переповні сил і здоров'я?

Здається, саме про таке здоров'я свідчить творчість Назара Гончара, «Бу-ба-бу» (В. Неборак, Ю. Андрухович, О. Ірванець), нової київської та львівської прози.

Лишега також є частиною «галицького десанту» (М. Рябчук, І. Римарук, І. Малкович, В. Герасим'юк, В. Портяк...), який непомітно, але послідовно розбурхує застійне київське підґоння в кращих традиціях львівських братчиків, Курбаса та Бойчука.

Маленька книжечка О. Лишеги є для мене знаком того, що українська література залишає врешті свою захисну тактику і починає жити повноцінним життям. Тепер, коли покоління нонконформістів, неагітаторів, неборців виходить з підпілля, стає ясно, що й їхня, здавалося б, маргінальна, невідредагована творчість має свою неабияку цінність, що вони, як могли, витримали удар і не дали урватися живій традиції. Наступному поколінню вже не доведеться починати з нуля і, озираючись, шукати вчителів за важкими дверима спецфондів.

Але чи вдасться нашій літературі, нашій мові зайняти належне їй місце у світовій спілці суверенних народів? Чи стане в нас сил і снаги? Адже для цього потрібно щонайменше два покоління, не скалічених страхом і брехнею. Чи пощастить?

Здається, годі шукати відповідь по газетах чи поетичних книжках. Але ж:

Поки не пізно — бийся головою об лід!
Поки не темно — бийся головою об лід!
Пробивайся, виблукайся —
Ти побачиш прекрасний світ!

(«Пісня 661»)

Незвично чути таке від стриманого Лишеги, та серед цих слів, я знаю, немає жодного порожнього.

Степан ПІНЧУК

В КЛЕЧАННІ «СЛОВА...»

Чимало українських письменників іще з часів І. П. Котляревського зверталися за образними мотивами і художньо-словесними засобами до безсмертного «Слова о полку Ігоревім». Не становить у цьому винятку й Пантелеймон Куліш, а коли вже мати на увазі формальний, кількісний бік справи, то з усіх українських поетів XIX століття найчастіше саме він звертався до староруської пам'ятки. Це його посилене зацікавлення пояснюється рядом причин.

По-перше, воно не випадає із загального плану захоплень П. Куліша історичною тематикою, якій присвячена більша частина його творчості. По-друге, на ньому позначилася пристрасть до книжних джерел, яка зумовлювалася не тільки широчиною ерудиції П. Куліша, а й характером його поетичного таланту: у власній поезії П. Куліш часто користувався позиченими образами. По-третє, його спеціальний інтерес до «Слова» стає більш зрозумілий, якщо взяти до уваги, що він надавав особливого значення періоду Київської Русі в історії східнослов'янських народів:

> Русь Древня — корінь і начало
> Всього, чим дишем, живемо.

Серед причин, які спонукали П. Куліша протягом усього його творчого життя звертатися до «Слова», неабияку роль відіграє і такий факт біографії письменника: він народився в тому мальовничому закутку Чернігівщини, звідки походять герої «Слова», навчався у Новгороді Сіверському, колишній резиденції князя Ігоря.

Літературна присутність «Слова» в художній спадщині П. Куліша — явище складне й суперечливе. Щодо цього в творчості письменника виразно розрізняються два періоди: перший найпрогресивніший, коли фрагменти «Слова» сприяли посиленню народності та художності в його творах, і другий, коли мотиви та образи «Слова», зокрема образ віщого Бояна, були поставлені на службу художницького виразу консервативних поглядів та ідей, характерних для Куліша останніх десятиліть його життя.

На початку своєї літературної діяльності Куліш, як відомо, дуже високо цінував українську народну творчість і був одним із найбільш захоплених її збирачів та публікаторів. «Слово о полку Ігоревім» він розглядав як чудовий зразок давньої народної поезії й цінував його нарівні з думами та народними піснями. Тоді він іще не називав козаків руїнниками, а порівнював їх із стародавніми греками як щодо військової відваги, так і мистецьких цінностей, ними творених. Українські думи вважав рівноцінними Гомеровим «Іліаді» й «Одіссеї». Різниця, на його думку, полягала лише в тому, що старогрецький епос був зібраний воєдино, а український поки що складався з розрізнених пісень і дум. Двадцятичотирьохлітній Куліш зважився узяти на себе місію стати українським Гомером — скласти на матеріалі української народної історичної пісенності великий епічний твір з історії України, що був би рівнозначний «Іліаді» та «Одіссеї». Мета ця була явно утопічна й нереальна. Це, зрештою, зрозумів, очевидно, сам Куліш, не довівши задуманого до кінця.

Але ж дванадцять пісень («дум») поеми тани було написано, хоча робота над епопеєю не була творчим процесом у власному розумінні слова. Як уявляв собі Куліш здійснення свого великого задуму? Він компонував поему, складав її з готових уривків чи стилістичних фігур народних дум і пісень, а також частково і «Слова о полку Ігоревім». Тож його «Україна» — це своєрідна літературна аплікація. І оскільки вона склеєна з добротних, високохудожніх шматків народних дум і пісень, їй не можна відмовити, як це робили деякі критики, в естетичній вартості.

Характер епопеї «Україна» і визначає особливості використання в ній фрагментів зі «Слова о полку Ігоревім». П. Куліш бере з нього готові стилістичні формули, які особливо не трансформує, а в основному лише перекладає, і застосовує їх для відтворення ситуацій, аналогічних тим, які зображені у «Слові».

Так, на початку художньо-публіцистичного памфлета на історичну тему «Мальована гайдамаччина» він повторює образ битви — кривавого засіву: «Та земля, що по ній ступаємо, була не раз костьми засіяна, кровію полита, в сходила від того засіву несказанна повсюдна туга».

В більш вільній, віддаленішій від «Слова» формі П. Куліш вжив цю розгорнуту метафору у вірші «Солониця», який взагалі дуже багатий на ремінісценції зі «Слова»:

Пішли наші хлібороби
Списами орати,—
Списами орати,
Трупом засівати...
Ой які то будем жнива
З того сіву мати.

Метафоричне представлення битви як молотьби знаходимо і в «драмованій трилогії» П. Куліша «Байда», де, подібно до битви на Немизі в «Слові», П. Куліш описує криваву сутичку козаків з турками на Чорному морі:

Ну, добру туркам завдають роботу!
Мов на току снопи перевертають...
І в нас, і в них доволі умолоту,
Від тіла душі віють-одвівають.
О козаки, народе мій завзятий,
Первоцвіте між нами, лицарями!

Навіть у прозовому творі-оповіданні «Січові гості», витриманому в приземлено розповідній манері, П. Куліш принагідно розгортає образ битви-молотьби — у розповіді старого діда, який замолоду, будучи темним панським слугою, допоміг шляхті розправитися з великою ватагою гайдамаків. Побиті гайдамаки в дорогих кармазинах лежали, як снопи на хорошім іоні: «Як молотники, вставши зрання, стануть у два ряди на довгому току і б'ють дубовими ціпами сніп за снопом, аж поки розлетиться увесь соломою, так і їх порозбивано картечами, пороздирано чавунними кулями на шматки і перемішано з потрощеними гіллякими і колоддям».

Як бачимо, письменник проймався духом героїки «Слова», яскравістю і метафоричним багатством його баталістичних картин, прагнув відтворити героїзм українського народу в боротьбі за соціальну свободу й національне визволення в такому ж, як і автор «Слова», високопоетичному ключі.

Чудовий знавець усього стилістичного багатства «Слова», він досить часто користувався ним як засобом поетичної лаконічності, помножуючи тим художню довершеність своїх поетичних витворів. Ремінісценції зі «Слова» у таких випадках набирають вигляду одномоментних вкраплень, значно підносять культуру художнього письма, яке звичайно адресується серйозному, освіченому читачеві. Віра в існування такого читача, в потребу його виховання грунтується на переконанні поета в тому, що українська література має бути однією із розвинутих європейських літератур.

В ідилії «Дівоче серце» П. Куліш змальовує вражаючу картину виряджання єдиного сина вдови Катрі Загірньої Ігната в царську армію. Мати, побиваючись за сином, подібно до Ярославни, промовляє: «Я б за ним зозулею летіла...»

Герой драми «Петро Сагайдачний» київський підвоєвода Степан Хмельницький такими словами характеризує глибокі конфлікти, що виникли на початку XVII ст. між поляками та українцями на грунті релігійної нетерпимості з боку польської шляхти:

Як ви в усобицях своїх церковних
Віки скорочуєте без пуття.

Тобто прямо вкладає в уста персонажа висловлювання зі «Слова»: «въ княжихъ крамолахъ вѣци человѣкомъ скратишася», яке, до речі, було записане у псковському «Апостолі» 1307 року.

В окремих творах П. Куліша зустрічаємо мотиви, навіяні перебуванням автора в тих місцях, де розігрувалася кривава драма Ігоревого походу. Перш за все тут слід назвати поезію «Привітання з Доном». Подібно до того, як пізніше Франко, поет у цьому вірші захоплюється Доном — рікою руської слави. Він передає йому вітання від братів з України, а далі перераховує заслуги Дону перед історією. Серед них насамперед та, що напував він Ігоря водою. Далі ідуть згадки про боротьбу Вітовта на чолі руського і литовського лицарства проти татар. На берегах Дону руські воїни вкрили себе немирущою славою. За Дон у межі Російської держави тікали від переслідувань Стефана Баторія розбиті козаки-запорожці. Наприкінці вірша автор висловлює жаль за тим, що давня слава придонських степів пропала.

У п'ятому із так званих «Хуторних недогарків» П. Куліш змальовує постать такого собі культуркика Когана, який зрікся навіть мови свого народу, його культури і приєднався до культури «загальнолюдської», а точніше — став ідеологом обрусительства. Спровадивши свого героя на Україну, Куліш показує, що його поведінка різко контрастує з побутом простих людей, з якими у нього виникають непорозуміння. Але, захоплюючись красою південноукраїнських степів, Коган пригадує їхнє історичне і пов'язує його в основному з Ігоревим походом. Насичений ремінісценціями з «Слова» монолог Когана про степ — це, по суті, ліричні роздуми самого Куліша:

Зегзицею сюда летала Ярославна
За милым ладою с путивльского забрала.
Бобровым рукавом, омоченным в Каяле,
На жостком теле раны обтирала...
Прошли века, и вновь пустыня,
глушь немая.
Умолкли звуки плача Ярославны,
Повсюду мертвый сон;
забвенья тьма густая
Покрыла славные воителей курганы.

Серед образів «Слова», до яких П. Куліш виявляв особливий інтерес, чільне місце належить образові Ярославни. П. Куліш підносить його на високий етичний п'єдестал, в ньому символізуються кращі якості руської жінки, найблагородніші й найпатріотичніші поетові уявлення про художню творчість.

Так, у поемі «Грицько Сковорода» він прославляє Путивль як місто давньої руської слави, як щит «нової руччини», що захищає самобутність нашої культури від іноземних впливів, проголошує захоплені рядки про немеркнучу постать Ярославни:

З твого забрала Ярославна
Пустила голос голосний,
Зегзиця руської весни,
Праматір наших жен преславна,
Що вміла гаряче любить,
Плачем безсмертним голосить.
Пустила голос-плач лугами,
Що нам дібровами шумлять
І розмовляють з берегами,
З дідами внуки гомонять.
Ми голос той почули серцем,

І проканляєм білозерцем,
І канлимо до старини,
До староруської весни.
О весно живии молодої,
Хоч гостем ти до нас вернись,
Хоч в лузі гомоком озвись!
Нехай з цілющої живої
В твоїй криниці нап'ємось,
В одно з тобою зіллємось!

Таким чином, в художній інтерпретації П. Куліша Ярославна та її плач постають як джерело справжньої, нев'янучої поезії, як вияв неперехідного, вічно прекрасного мистецтва. Він докоряє Сковороді, який лалишився кібкто глухим до цього мистецтва, бо розлучився з рідним словом і жив святими псалмами.

З «Слова о полку Ігоревім» П. Куліш черпає епокіми з негативним смислом і емоційним забарвленням. Мається на увазі стилістичне використання імен половецьких ханів Гзака і Кончака. Так, описуючи загарбницьку діяльність Орлика, який на величезному просторі, що був колись пограничним між Руссю і Половеччиною, всілякими правдами і неправдами збив собі величезну феодальну латифундію, П. Куліш порівнює його з Кончаком. Позитивно гзаками і кончаками називав Куліш також своїх ідейних противників. Він будує розгорнуте порівняння:

О дороге кубло поета!
Тебе й без Ігоря вояк
Не затопила б сонна Лета:
В тобі кохався чоловік,
Що став один, один без брата,
На іншого вже супостата,
Не на Гзака й не Кончака,
А на вампіра-козака,
І так як Ігор у кощейсько
Сідло невольницьке сідав,
І гірше, ніж той князь, дознав
Нове тиранство половецьке,
Нову неволеньку в Гзакіз!
І в нивомовних Кончаків.

Зрозуміло, Куліш виходив з тієї передумови, що читачі його поеми знають «Слово», тож він не вдавався до розжовування староруських образів. Взяти б хоча пейзажну зарисовку, яка завдяки досить опосередкованим асоціаціям містить глибокий історичний підтекст:

Прегарно сяє блискавиця
З-за туч оддалеки від нас,
Мовчуща миготить зарниця,
Таїть небесна бездна глас,
Прегарно грім гримить потужний,
Як меч об шолом харалужний
У стародавніх тих піснях,
Про смерть клекочучих орлах.

Аспекти Кулішевого проникнення в структуру давньоруської пам'ятки досить різноманітні. Це і пряме запозичення тексту у вигляді аплікації, і складне переосмислення словесних образів, і розцвічування мови за допомогою характеристичних лексем, і розгортання та символізація окремих образів-персонажів. Усі ці аспекти лежать переважно в площині художньо-естетичного освоєння поеми. Піддаючись впливові чаруючої поетики «Слова», П. Куліш не так часто проникав в ідейну атмосферу пам'ятки.

Винятом становить найкращий твір письменника роман «Чорна рада». Тут хоч і нема прямих запозичень зі «Слова», як які багата поетична творчість Куліша, але його інтонації ми відчуваємо в ідейному пафосі твору. Своїм ідейним вістрям твір спрямований проти козацько-старшинських міжусобиць, які нищили Україну так само, як колись нищили древню Русь міжкнязівські чвари. Ідейні гасла, близькі до тих, які проголошував автор «Слова», П. Куліш вкладає в уста головного позитивного персонажа твору полковника Шрама. Та й гетьман Яким Сомко, якому належать Кулішеві симпатії, виступає нібито не за корисливі інтереси, а за загальнонародну справу. В розмові зі старшиною він обурюється, чому князі та бояри кважуються шматувати Україну...

«Слово о полку Ігоревім» якоюсь мірою підказало Кулішеві деякі риси характеру запорожця Кирила Туря. Він чимось нагадує Буй Тура Всеволода. Зокрема, ця схожість виявилась у сцені поєдинку Кирила з Петром Шраменком, де Кирило такий же безстрашний і байдужий до смерті, як Тур. Проте образ Тура зв'язаний зі «Словом» і в глибшому, ідейному плані. Цей жартівливий характерник стоїть вище всіляких дрібних угруповань, він глузує з них, афішуючо цим свою нібито байдужість до політики, але в найбільш скрутну і відповідальну хвилину виявляє себе справжнім патріотом батьківщини, готовий задля її добра і єдності беззастережно віддати своє життя.

Розглядаючи тему «Куліш і «Слово», не можна обійти усієї складності зв'язку давньоруської поеми з творчістю непослідовного і суперечливого письменника, історика, публіциста, особливо на схилі його літературної діяльності. Ця складність виявляється, зокрема, і у ставленні Куліша до постаті Бояна. Через цей образ поет нерідко виражає свій складний і заплутаний внутрішній світ, свої літературно-естетичні та історичні погляди. Можна сміливо твердити, що П. Куліш створив власний образ Бояна, відмінний від того, що його ми сприймаємо за поемою. Чому саме Боянові стільки уваги приділяє письменник і яким шляхом ішов процес створення цього образу в Кулішевій поезії? Відповідь на ці запитання не можна, не враховуючи консервативних тенденцій Кулішевого світогляду. Хоч як дивно, Куліш практично не згадує дійсного автора «Слова» і не складає йому шани. Поетичний витвір геніального співця заступив перед очима Куліша авторову постать, і саме Боян, хоч як це парадоксально, виступає у нього автором «Слова». Цю постать Куліш піднімає до рівня символу староруської поезії і поезії взагалі.

У творах Куліша останнього періоду часто звучить мотив протиставлення давнього і середнього періодів нашої історії. Якщо княжа Русь уявлялася йому періодом розквіту і порядку, то козацька доба для нього — це період суцільної руїни, грабунку, знищення культури.

У вірші «Забули ми» Куліш, засуджуючи «козацьку колотнечу... дику славу розбишак», закликає берегти пам'ять

...древніх Боянів,

Що струни їх живі самі двонили,
Що наших дивних буйтурів-князів
У нашім серці й дусі воскресили.

Синтезом Кулішевих роздумів про шляхи розвитку української культури є його велика поема «Грицько Сковорода». Постать видатного українського філософа і поета XVIII ст. П. Куліш змальовує не ізольовано, а на фоні тисячолітньої історії нашого народу. Поема увібрала в себе всі суперечності її автора, вкрай суб'єктивні й часом надзвичайно різкі його оцінки історичних епох, постатей. Тому, незважаючи на витримвну в ній єдність задуму, багату мову, образність і техніку віршування, поема в цілому, як і ряд інших творів Куліша кінця його життя, справляє враження гнітючої ущербності.

У поемі «Грицько Сковорода» П. Куліш відповідає вже характеристиці, що її дав І. Франко у розгорнутій рецензії на збірку «Хуторна поезія»: «Коли Шевченко ридає, згадуючи діла незабутні дідів наших, і готов би віддати веселого віку половину, щоби їх забути, д. Куліш попросту плює на ті діла і на всю нашу минувшість. «Народе без путтв, без честі і поваги, без правди у завітах предків диких, ти, що постав з безумної одваги гірких п'яниць та розбишак великих!» От як обзивається народолюбець до народу «во ім'я бога всеблагого!» Та й коби ще хоть правда була в тих словах! Бо скажіте ж самі, чи можна так говорити про народ, котрий, будь-які-будь його гріхи — у кожного народу, так як і у кожного чоловіка, вони є, і хто знає, чи не більші, ніж у нашого — а все-таки своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої руїни не тратив думки про свободу; про народ, котрий в наші дні витворив з-поміж себе штунду, котрий в своїх приповідках, піснях і казнах поставив такий тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості; про народ, котрий, помимо довговікового гніту й руйнування, не затратив своєї національної окремішності, не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився ніnотрому з переможних тиранів? «Во ім'я бога всеблагого» д. Куліш розминувся тут з правдою, і то зовсім непотрібно і безпідставно. Та й дивна річ, як д. Куліш, історик, міг написати таку несінітницю. Що се за вина народові, що він постав з чиєїсь «дикої одваги»? Чи се вина народу, що його предки (та й чи всі?) були «п'яниці і розбишаки»?» Підстав для перегляду цієї Франкової оцінки пізнього П. Куліша, на жаль, нема.

В ідейному задумі та художній палітрі поеми «Грицько Сковорода» елементи з «Слова о полку Ігоревім» відіграють надзвичайно велику роль.

П. Куліш складає хвалу староруському періоду нашої історії, високо ставить політичні здобутки Київської держави, ті сприятливі умови, що зумовили яскравий спалах мистецької творчості, появу Бояна:

І появивсь між нами віщий
Співець гусляр на йм'я Боян.
Над солов'я був голосніший,
Дзвонив у струни, як в тимпан.

Юрій Кох (Львів). Крамниця

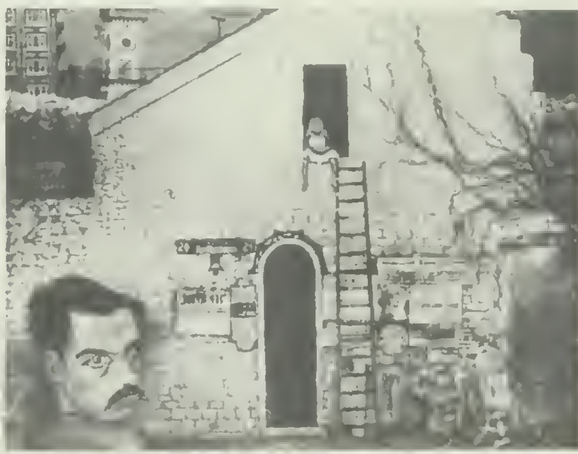

Були вони в його живій
Давнині, правдиво золотій.

Та ось почалися міжусобиці між князями. Це додало відваги степовим кочівникам, і вони розгромили Русь:

Де слава Буйтурів цвіла,
Там гору кволоч взяла.

Україна стала ареною тривалих воєн між козацтвом і шляхтою. Це привело до остаточного занепаду й знищення давніх мистецьких пам'яток, в нові не появлялися, бо Україна хоч і боролася з Польщею, але потрапила до неї в духовну неволю:

Пісні, що Бояни складали,
Почезли в пожарах старі;
Лихи ж письменством попсували
Нам четяміні монастирі.
Науки нігде було взяти,
Прийшлось її в ляхів шукати,
І ми з польщизною жили
Тогді, як з нею прю вели.

Возз'єднання України з Росією теж, на думку Куліша, не позначилося позитивно на культурному фронті, бо панство не порвало з духом чужоземної, зокрема латинської, книжності, воно хропло в подушках, байдуже до справ рідної культури. Боян же тоді в лірника переродився, тобто лише слабкий відгомін його поетичного духу знайшов своє місце в лірницьких піснях. А лірницькі струни не були справжніми живими струнами Бояна, бо співали вони «про Лазаря та Багача, про Олексія Вбожача», тобто в лірницькому репертуарі надто велике місце посідали твори релігійної тематики. Але й такі пісні для панства були занадто простими, мужицькими. Тогочасна школа робила все, аби відірвати своїх вихованців від народу, від національного ґрунту:

А в бурсі так тогді учили,
Що втік би з неї й сам Боян.

Схоластична наука робила своє погане діло. Дедалі менше ставало людей, знайомих з чистими плесами староруської поезії. І хоч ще були живі струни у козацтва і кобзарства, вони рвали їх по шинках, будучи темними, неосвіченими. Все це призводило до загального занепаду українського народу:

І погибав Дажбожий внук
Від побурсачених наук.

От за таких умов і з'явився на світ Грицько Сковорода. Саме в нерозривному зв'язку з цими умовами Куліш і розглядає його постать. Ставлення письменника до Сковороди суперечливе, двоїсте. З одного боку, він звеличує його за розум, вважає першим сіячем нової європейської освіченості на Україні. Йому імпонує його скромність, чуйність у ставленні до людей, простота поведінки і, головне, повна узгодженість вчення з власним життям. Але з другого боку — Куліш вважає Сковороду типовим породженням мертвотного бурсацтва, далеким від народної мови, від справжнього народного мистецтва. Куліш саркастично зауважує, що «Сковорода, мов у жиру вода, шкварчав побожними піснями», що у його творчості багато книжних і церковних мотивів.

Тому-то Куліш не вважає Сковороду справжнім наступником Бояна: «Грицько був на Боянщину німий...»

У праві вважатися послідовником Бояна Куліш відмовляє і Шевченкові, але зовсім з інших причин. Не заперечуючи сили й народності Шевченкового поетичного дару, Куліш картає великого поета за гостре суспільне, антикріпосницьке спрямування його творчості. Негативно ставиться до виступів Шевченка проти російських царів, зокрема Петра Першого й Катерини Другої:

Ти, мов буйтур, занородивсь,
В Петрову скелю лобом бивсь.

П. Куліш намагається протиставити йому в цьому плані Пушкіна: «Над нею (Петровою скелею. — С. П.) дзвонить любим дзвоном У струни віщі наш Боян, Наш Пушкін...»

Визначення впливу «Слова о полку Ігоревім» на оригінальну творчість П. Куліша дає підстави говорити про те, що в його способі освоєння давньої пам'ятки чимало елементів зовнішньої декоративності, використаних не без поетичного чуття. Так, здавна на Україні в клечальну неділю кожен, навіть найубогіший, прикрашав свою оселю розмаїтим зіллям, щоби вона набула красивого, святкового вигляду. В інтер'єр багатого поетичного хутора П. Куліша вписалося словесне клечання, запозичене із староруської поеми, надавши йому піднесеного, урочистого чи поважного відтінку.

П. Куліш був людиною високої культури й широкої ерудиції, витонченого естетичного смаку, що майже ніколи його не зраджував. У залученні до власної поетичної творчості будь-яких чужорідних елементів він виявляв належний такт. Разом з тим маємо підстави зробити висновок, що ці «чужорідні елементи», зокрема фрагменти із «Слова», посідають вагоме місце в арсеналі його художніх засобів, допомагаючи авторові у вираженні його ідейних концепцій. Тому аналіз їх дає можливість проникнути не тільки в технологію його творення, а й до певної міри в силувну, сповнену суперечливих віянь ідейну атмосферу його творчості.

ЛІДІЯ ВІРІНА

ГЕРОЇНЯ ВЛАСНОЇ ДОЛІ

«Сувора ж ти до мене, доле, доле.
Чи надто щедра,
доленько моя!»
О. Левада, «Фауст і смерть»

Прем'єра відбулася восени 1961 року. Готуючи її, франківцям довелося долати спротив тих, хто «патріотично» обурювався: «Хіба це годиться?! Перший астронавт Землі, молодий радянський учений,— і не сягає мети, гине!» А проте трагедія українського драматурга з'явилася на театральній сцені — на Україні, а Москві. Донині перед моїми очима вистава киівська, насамперед Мати — Наталія Ужвій, така жива у вирі почуттів, така переконлива в горі, що не спустошує, а надії, схожій на заклинання: «Син мій вічно буде між людей...»

Писали тоді, оцінюючи гру актриси, що надзвичайна внутрішня сила притаманна їй, що завдяки саме цьому розпач виростає до протесту, з випробувань і втрат народжується духовний опір. Порівнювали Матір з попередніми ролями Ужвій, розмаїтими, часто зовні контрастними, але в чомусь істотному співзвучними з новою роллю. Одне слово, багато, докладно писали, шукаючи відповідь: звідки ота буремність у поєднанні з високим ліризмом? І вкотре поверталися до подробиць біографії акторської. А існувала ж іще біографія людська, жіноча, материнська...

Кому б з критиків спало на думку, міркуючи про витоки духовної гідності Матері у виставі «Фауст і смерть», згадати про відчай та двобій з ним не на сцені, а житті? Наталія Ужвій вела цей двобій не один рік. Вела всі тисячі днів, ночей після того, як втратила Михася, Михасика — єдиного сина. Був студентом, віршував. Жорстока недуга, сказали лікарі, підкрадалася непомітно, та що матері від тих пояснень?! Нема сина. За віщо йому, юнакові з ясним, мрійним розумом, чистим серцем, їй, матері, така доля? Її старим батькам, які зберегли Михасика у війну, коли товарняк за товарняком вирушав до Німеччини з українськими хлопцями та дівчатами? Михасик був підлітком, але статним, спритним. Трапив би на очі гітлерівцям або поліцаям, бути б і йому в заґратованому вагоні. І ось нема Михася.

«Сину!..» — не зойк, смертний стогін у Матері з вистави, яка востаннє почула голос свого старшого, Ярослава, із міжзоряної ночі.

«Іди до мене... Сину... Сину... Сину...» — тепер Мати до свого Романа, меншого, останнього. Йому за мить вирушати туди, звідки не повернувся брат. «Я не пущу. Сказала — не пущу!» — І благання вирвається з материнських вуст. Щоб за хвилину як підсумок усього пережитого прозвучало оте: «Іди до мене... Сину...» Материнські руки, легкі, наймогутніші в світі, обійняли, мов дитину, підхопили Романа, притиснули до грудей, які вигодували його: «Лети, моє серце з тобою». Так, Мати кожною часточкою

В г о р і: Рік 1937-й. Наталія Ужвій з чоловіком Євгеном Пономаренком та сином Михасем.
Фото публікується вперше

власного життя присягається: «В усьому буду з тобою, сину!»

— Мій син... Хвалити бога, що він був... Я вже кажу тепер: маю дякувати долі, що був. Хоч прийду, біля могилки постою, поговоримо з ним. Так... — Голос Наталії Михайлівни повнився скорботою, не втрачаючи своєї теплоти. Адже неповторна мелодійність, завжди здавалося, не окраса цього голосу, а сама природа його. Але після глибокої паузи в голосі моєї співрозмовниці суворість: — Нестерпно, коли завчасно обривається життя. Мій син, мої брати... Недавно у Львові поховали Панаса — наймолодшого з братів, тільки він і дожив до скнипи... Тільки він, єдиний з чотирьох. — Знову змовкла, а по тому: — З дитинства у нас звали Панаса Фанею. А став юнаком, я називала, бува, його: «Наш більшовичок». В двадцять дев'ятому, маючи двадцять років, до Комуністичної партії Західної України вступив. За панської Польщі агітував за більшовицьку правду. Поліція вистежила — судили. Не виказав нікого. Як вели з суду після вироку, заспівав «Шаліїте, шаліїте, скажені кати!» Кинули за грати в Дрогобичі, довго поневірявся по в'язницях Пілсудського. А вийшов, не зміг жити на Волині, в батьківській хаті,— а середині тридцятих років до КПЗУ докотилися хвилі сталінських репресій. По чужих домівках блукав Панас. А прийшло в 1939-му возз'єднання, дехто ще й звинуватив його: мовляв, щось надто скоро звільнили з-за грат, «всього ня всього» п'ять років там відбув. У сорок першому Фаня на фронт пішов, воював всю війну. Дякувати долі, прийшов додому живий. Євгена, Михайла, Назара не було вже, не було... А батьки, всі ми так довго чекали, так сподівались!..

Молода усмішка раптово прояснила очі Наталії Михайлівни:

— Знаєте, вони всі: і брати, і сестрички — для мене завжди трохи дітьми були. Так уже вийшло, що всі ми, восьмеро, з'явилися на світ у нелегкі часи, я першою, тож мала меншими опікуватися. Щоправда, вони завше намагалися й мені допомогти. От нема вже й Панаса, а я все бачу: вони з Назаром, теж ще зовсім малим, у кошику з лози несуть до театру мої сценічні реквізити. Аматорський театр у парку грав, то оті мої малі лицарі заховаються, бува, в кущах, дивляться «Безталанну». А якось чекали на мене та й поснули під коном... І Женя, Михайло прибігали до нашого театру, але не часто — гімназію закінчували. Влаштувати їх туди було ж ой як непросто, біженців таких, як ми, багацько понабивалося з початку першої світової до Золотоноші... От згадалося, мов недавно було. Чотири брати, чотири орли. Нема жодного.

В невеличкій кімнаті, домашньому кабінеті актриси, запала тиша. Далі прозвучало:

— Знаєте, а мене така складна біографія, стільки гірких перипетій у ній... Страшенно люблю життя, але стільки в ньому перетерпіла. Врятувало, що я не сама, що поруч Євген Порфирович, Женя... Якби не він, я б не витримала. Все зі мною розділив, а тепер часом, як ті діти, один одного бережемо. Ну, якже, хто ж буде берегти? Дай боже всім жінкам мати поруч таку чесну, ніжну, порядну людину, такого друга, що не зрадить у біді. Дуже слушно каже у виставі «Ретро» Діана Володимирівна, героїня Поліни Кумапченко: «Треба мати близьких людей, щоб тебе розуміли. Треба мати...» Моя Роза Олександрівна з тієї ж вистави тим самим живе, всім єством стверджує: потреба в близькій людині завше буде рятівною, це не «ретро», це вічне.

Підсумувала з щемливою беззахисністю:

— Ні, без Жені я б не здужала всього, що випало мені. І страшно...

Стрепенулася:

— Я вас засмутила? Про це думати не треба, бо тоді не можна жити. А жити треба.

Погукала до сусідньої кімнати:

— Женю, чи не знайдеш нам чогось смачного?

Той день з року 1985-го. Магнітофонна плівка в 1989-му повернула його. Через три роки після того, як пішла з життя Наталія Михайлівна Ужвій, я нарешті наважилася запропонувати Євгенові Порфировичу Пономаренку послухати оте, сповідальне: «Ні, я не здужала б усього, що мені випало...»

Той самий будинок. Важкуваті темне каміння, важкуваті форми, але чисто, молодо виблискують вікна, чепурні сходи гостинні. Будинки мов люди, не вік, а забуття несе їм згубу...

І той самий письмовий стіл під зеленим сукном біля вікна, за вікном вулиця — коротка, стрімка. І знову звучать незабутній голос Наталії Михайлівни:

— В «Ретро» моя роль — Роза Олександрівна. Євген Порфирович твердить, що в моєму доробку вона двісті тринадцята... Я не рахую ролей, то Женя веде лік, от примусив згадати навіть усі аматорські, каже: «Треба!» Пригадувала, хоч не вірю, що воно комусь знадобиться. Нехай буде, що Роза, остання, таки двісті тринадцята.

Так у тій нашій розмові не раз виходило: у Наталії Михайлівни як аргумент або контраргумент виникає згадка про спектакль «Ретро». Досягнуте з боєм завжди вдвічі дорожче, а ця вистава за п'єсою Олександра Галіна мала досить напружену передісторію. Надто ревні аболівальники за «академізм сцени» відмовили їй у праві війти до репертуару франківців. Охрестили обивательським сюжет: мовляв, що за проблематика, що за персонажі — старого вдівця навипередки домагаються три наречені!

Але Наталія Ужвій, Євген Пономаренко разом із режисером Володимиром Лизогубом наполягали: фабула твору нехитра, проте місткá. П'єса без дидактики, людяно обстоює високу ціну безкорисливих людських взаємин, вчить милосердя, однаково рятівного для слабкого і для сильного. В 1981 році відбулася-таки прем'єра. Поровнистого «жениха», робітника-пенсіонера Миколу Чмутіна, зіграв Євген Пономаренко, Розу, одну із трьох «спокусниць», Наталія Ужвій, двох її «конкуренток», Діану та Ніну,— Поліна Кумаченко, Полина Коперженська. Критика привітала спектакль, він ішов з незмінним аншлагом. Студія «Укртелефільм» зняла «Ретро» на плівку.

Отже, перемога. Чому ж і через кілька років після прем'єри артистка говорить про

виставу, свою героїню так, наче продовжує від чогось і від когось боронити їх? Чи, може, боронить щось надзвичайно дороге в собі?

Її життєвий шлях — з 1898 року і до 1986-го. Шлях мистецький — рівно сім десятиріч: від 1916 по 1986-й. Точно збіглися кінець долі людської й творчої. Втім, чи є кінець у життя, сповна відданого творчості? Актриса тверда в судженні:

— Вираз «зіграна роль» не полюбляю. Праця артиста — життя на сцені.

Тобто життя прожито двісті тринадцять разів. Наймичка, королева, солдатка, поміщиця, народна месниця-партизанка, народна художниця... Звідки здатність осягати думкою, серцем отаке розмаїття характерів, доль? А ще є доля власна, єдина. Чим вона заряджує актрисі, а чому стає перешкодою?

Наталія Михайлівна за роки нашого близького спілкування ні з чим не крилася. Про що не спитаєш, відповідь охоча і невимушена. Та не про все легко питати, зокрема про межу поміж життям актриси на сцені й невигаданим її буттям. Як би не сполохнути щось недоторкане, потаємне. Та й моя необачлива самозаспокоєність давалася взнаки. Людина уособлює для тебе взірець мудрості, благородства, доброти, а ти егоїстично вважаєш: вона буде поруч завжди, ти ще все-все встигнеш — і роздивитися, і розпитати, і віддячити. Якби ми встигали все-все...

Отже, те, що чула від Наталії Ужвій в дні, яким вороття вже нема, великодушно повертає магнітофон. Знайома звучить одкровенням, на свої не висловлені вчасно запитання чую відповіді. Касету із словами дружини про нього Євген Порфирович слухав мовчки. Так само, не ворухнувшись, слухає і записи колишніх розмов, учасником яких був. Теж знаходить в міркуваннях Наталії Михайлівни нову глибину?

— Ніколи не думаю, що моя героїня — то я. Виходжу на сцену, і мене вже нема. Самоствердження, самовираження... Ні, цього не розумію, не сприймаю. Роль має пройти крізь моє єство, вібрати всю мене. Але при цьому я не себе стверджую, я стверджую те, що несе людям моя роль. Своє розуміння ролі, її мети.

— Я завше любила мовчати на сцені. Мовчати і все ж донести правду людського життя. Це важко, для цього маю про свою героїню все чисто знати. Тому завше складаю докладну біографію людини, де вона народилася, в якому середовищі зростала, які звички в неї були. Без цього не можу, тоді все розповзається.

— Ще скажу про «Ретро», найнедавнішу свою роль. Може, найскромнішу. Знаю, деінде п'єсу грають як водевіль, а то й фарс. Десь, здається, назвали її: «Женихання пенсіонера». Шкода, коли кепкують там, де маємо співчувати. Ми всі багато втрачаємо від того, що поміж нас мало взаємного співчуття. З цим не може примиритися моя Роза Олександрівна. Хіба вона жениха шукає? Змагається з самотиною, видирається з неї. Кажуть, ця колишня балерина кумедна. Ні, вона легка. Нікого не обтяжує власними втратами, доля чавить, а вона не хилиться. Танцювала в кордебалеті — іншим квіти, вона позаду, біля куліс. Та невже непомітна танцюристка з «маговки» обов'язково має бути непомітною, нікчемною люди-

1930 рік. Панас Ужвій, член Комуністичної партії Західної України,— політв'язень дрогобицької тюрми

ною? В війну ратували від запалювальних бомб будинки, і вона поперед інших поспішала на дах... Немає непомітних людей, незначного життя немає. Кожне дорогоцінне, кожне вже ні в кому іншому не повториться. Знаєте, в «Ретро» мені хочеться не говорити, а кричати про це...

— Майже пів сторіччя тому, в 1939-му, ми готували Франкове «Украдене щастя». Може, це вас здивує, але вкласти силу опору в маленьку Розу Олександрівну мені допомагала Анна. Хтось, напевне, знизне плечима: мовляв, що поміж ними спільного? Нехай собі. Вбачаю спільність. Обом жінкам не судилося зазнати радість надовго, обидві понад усе цінують гідність, і обидві нескорені.

Тоді, в тридцять дев'ятому, я майже щоночі не знала сну. І все уявляла в темряві Анну. Бачила перед гобою її Гуцульщину, ліси, потічки, верховини. Була певна, от краса мала їй твердити: ти частка моя, пам'ятай, не дай краще в собі сплюндрувати! А ще ввижалось мені, як Анна змалку про щось своє мріє при свічках. Вона своє життя бачила красивим, мов рідний край, а в неї цю красу відібрано. Все ж Анна не страждальниця, бо лиху не скоряється, не зраджує себе. Ні, не жертва вона, а героїня власної долі...

...Продовжує працювати, але мовчить магнітофон. Пауза схожа на обірване дихання. Та ось її порушують обережні, але серед тиші лункі кроки. Саме на цих словах увійшов до маленького кабінету Євген Порфирович:

— Годі, Наталю. Ти стомилась, трохи перепочинь. Уже й кава готова...

Спомини про батьківську родину, думки

про рідних Наталію Михайлівну ніколи не залишали, а недавнє останнє прощання з меншим братом того дня роз'ятрило їх. І з кволою пригадувала Брудно, робітниче передмістя Варшави, куди батько, волинський хлібороб, за порадою рідних подався шукати заробітку. Більше заробляв-таки на залізниці, ніж на трьох сотках землі, та не витримав розлуки з нею, не схотів відривати від рідного краю дітей, повернувся на блакитнооку Волинь. Виїжджали зі свого Любомля до Брудно Ужаї з однією малесенькою Наталкою, коли повернулися, було в родині восьмеро дітлахів. Почали так-сяк влаштовуватись у хаті, ще дідом поставленій. Коли перша світова війна.

— Німецькі аероплани пролітали над самою хатою, як батько не кріпився, та зітхнув: «Треба їхати, бо опинимося просто неба з малечею». Посадовив на платформу маму, мамину сестру, бабусю, нас усіх, дітей, кинув кілька вузликів із скарбом. Поїхали... Сам тато вдома лишився, працював у лісництві, форму носив, вважався на військовій службі. То я мала за нього супроводжувати до місця ту платформу. А їхали ж, не знаючи куди. Навмання обрали на карті Золотоношу: аж за Дніпром, німці туди не дійдуть, а місцевість, напевне, гарна, коли вже так гарно її назвали...

Наталия Ужаїй, сімнадцятирічна, на той час уже вчителювала:

— Дякувати долі, та наша подорож розпочалася влітку, канікули, інакше не змогла б своїх учнів кинути... Доїхали до Києва, вокзал дерев'яний, біженців звідусіль повно, земські гусари з білими погонами усіх переписують, видають на кожну дитину два карбованці та ще книжечку талонів на щомісячне пожертвування від держави та благодійників. Поки бігала за тією книжечкою, хтось з платформи поцупив клунок, де весь одяг наш. Прибули в Золотоношу, місто справді гарне, мальовничі пагорби, великий парк. Але на кожному подвір'ї втікачі з прифронтових земель, де влаштуємось?

Знайшли кінець кінцем притулок, мені час їхати на Волинь, до Вілії, де моя церковнопарафіяльна трикласна, та не можу маму з дітьми кинути, ще ж треба знайти, де малі будуть учитися. Головне, щоб вчилися хлопці, наш батько так хотів бачити освіченими своїх синів. І пішла я в незнайомому місті по кабінетах добувати для братів, а потім і для сестер місця за партами.

Кабінети, куди мені треба, моя фортеці, начальники в них пихаті, під дверима розцяцьковані барншні — секретарки. Як я перед ними виглядала!.. Плаття сама пошила з темної шерсті, прикрасила білим комірчиком, у тих модниць грайливі капелюшки, в мене біла панама. Так відрізнялась від місцевих заможних дівчат, що довго мене називали в Золотоноші Наталкою-біженкою.

Звичайно, мені дуже кортіло одягти й собі щось модне, гарне, дуже хотілося комусь подобатись, я ж зовсім молодою була і наче не зовсім незугарною. Та це бажання з'являлось хіба що уві сні. В реальному дні я пам'ятала одне: добитися маю, щоб діти не змарнували навчальний рік, маю вертатися до своєї школи, як зможу, допомагати влітку мамі.

І добилася, старші хлопці пішли до гімназії, а менші брати та Оксана з Тетяною — до школи. Досі не вірю, невже то я була, сама дівчисько, і переборола я той химерний час всі перешкоди!.. Досі не збагну, звідки прийшла тоді до мене гордість, з якою я носила своє єдине платтячко, свою панаму? Може, від свідомості, що сама пошила, сама заробила, і гордість народжувалась? Хтозна... На першу зарплату після повернення на Волинь я придбала матерію незабутнього кольору, точно такого, як кава з молоком. І з неї самотужки пошила ще й зимове пальто. Наступним літом їду я Золотоношу до мами, пальто, довге таке, з собою беру — показати мамі. Везу й грошей трохи для сім'ї.

Турботи, тривоги, невідомість... Шістнадцятий рік минає, передгроззя минає, а повітрі подих бурі. Саме тоді в золотоніському парку, уявіть, місцеві аматори грають «Ворогів» Горького! Робітники, службовці, студенти грали, мені ж здавалося — немає на світі кращих артистів! Як потраплю до Золотоноші, то мерщій до парку, на виставу. Російську та західноєвропейську класику грали російською мовою, українські п'єси — українською. Вкрай хотілося мені зіграти в драмі Тобілевича, в комедії Старицького... А вийшло, що запросили мене до трупи і роль дали в «Моралі пані Дульської», та ще й малесеньку, квартирантки. Я все одно не чула під собою землі: виступатиму в театрі! Водночас не хотіла хвилювати маму: може, не схвалить того? Тому не з'явилося поверхах на афішах прізвища «Ужаїй», натомість — «Алімова». Багато хто й досі вважає, ніби я собі красивий псевдонім вигадала, а те прізвище було справжнім. До Вілії тоді впритул підійшов фронт, в селі козаки стояли, козачий хорунжий, Ванечка Алімов квартирував у двох священиків, а ж у них обідала. Закохалась у красеня офіцера! Так мріяла про «взаємне кохання»! І от якось він завітав до мене, я сама, при школі жила, пригортає, і так цнотливо. А я обурилась, розгнівалась: хоче поцілувати?! Та що він про мене думає! І вигнала володаря своїх мрій з хати. Мабуть, потім жалкувала, коли взяла для сцени його прізвище. Отака була — і полохлива, й сміллва. Правда, правда! Навіть отримала подяку государя, її надрукували в газеті: за те, що працювала у фронтовій смузі, наражаючись на небезпеку, але не кинула школи.

Там, у Вілії, я зустріла революцію. Свято було в селі, приїхав з міста завідуючий школами, мав духовне звання, одягнений в урочисту бордову рясу і з червоним бантом, коротко пострижений. Молодий, очі сяють: «Дочекались, революции! Царя нема, свобода, народ собі цар! Дітей відтепер навчатимемо рідною українською мовою!» Доти українська мова в школі була під забороною.

«Революція, свобода!» Моя пісня, наче присяга моя власна ці слова в душі лунали. Такий був час, а усе краще вірилось, нездійсненного неначе не існувало, за те, щоб найсвітліші мрії справдились, ми всі готові віддати життя. Євген, старший з братів, і Михайло, другий після нього, що за партами сидять, а вже бачать себе в шинелях: «Будемо захищати революцію!»

Восени 1918-го я не змогла повернутися із Золотоноші у Вілію, бо навколо по всій

Полтавщині хазяйнували банди. Лишилась вчителювати в золотоніській школі, а класи до Панаса, до Тетянки приходила вести уроки. А Женя саме того року гімназію скінчив. Отримував диплом, сказали: «Обдарований, вийдуть з нього люди». І то була моя найвища радість.

Життя вирувало, нашим театром заопікувався Наркомос, з дощаного помосту в парку ми перейшли грати в кам'яницю, на сцену. Грали славетних — Шевченка, Гоголя, Гауптмана, грали й ще вчора нікому не відомих авторів. І все із піднесенням. У Золотоноші відкрились курси з вивчення української мови. Для вчителів... Так-так, і в серці України, на Полтавщині, тільки почала лунати по школах рідна мова. Ми, вчителі, студіювали її. Велику рахівницю, яку мені видали на курсах, мама зберегла. В двадцятому році, коли поверталися на Волинь, їхали вже не залізницею, на підводі — багато речей з собою не візьмеш у таку дорогу. Але рахівницю довезли. Назар, Панас, Таня вчилися по ній і вдома, в Любомлі.

Їхала мама з меншими, ми, старші, вже цілком були у владі нового життя. Женя ще гімназистом здружився з молодими робітниками, партійцями, в 1919-му і сам вступив до більшовицької партії, це вже в червоногвардійському загоні. Михайло, на два роки молодший, від нього не відставав: «Вивчуся на червоного командира». Подався до Петрограда. Я ж лишилась в Золотоноші — несила кинути і школу, і театр.

В ті роки Волинь відійшла до Польщі, опинилася наша сім'я по різні боки державного кордону. Взагалі так заплутано все у нас складалося: в батьківській хаті, в Любомлі, народилася тільки я, у всіх інших дітей в метриках запис: «Місце народження — Варшава». Хто знав, що згодом це послужить такою страшною провиною Жені та Назару, що через це загинуть мої брати — найстарший, менший...

Євген Порфирович уже прибрав зі столу посуд, стояв у задумі за кріслом Наталії Михайлівни. Заспокійливо поклав руку на плече дружині:

— То вже... Не треба зараз, Наталю, не треба...

Вона поглянула вдячно, лагідно заперечила:

— Добре, добре, не турбуйтеся, Женю. І доказала:

— Як не кинь, а людині все йде з родини, від батьків, дідів, прадідів. А найперша все ж мама. Не забути маминого терпіння і завзяття. Встигала з нічого часом усім нам їжу наготувати, і обмити усіх вісьмох, і обшити, і веселою завше бути, нас привчити, щоб не скиглили. В пошані вдома, скільки пам'ятаю себе, була праця. Мабуть, тому всі ми змалку позвикали в зусиллях досягати свого.

Після того ми так само часто зустрічалися з Наталією Михайлівною. Невблаганна хвороба в останні роки впритул підступила до неї, та вона лишалась Актрисою, незрадливо молодою на сцені, лишалась Людиною, яка не дозволила фізичним стражданням огорнути втомою душу. Люди, новини мистецтва так само гостро хвилювали її, а найгострішу вагу, хвилювання поглинали разючі зміни в суспільному житті, в державних справах.

Таким Михайло Ужвій пішов на фронти Великої Вітчизняної, де й загинув

Прийшов до Першотравня в 1985-му вітальний лист з Семипалатинська, від Тетяни Потапівни Братишко, в роки війни секретаря райкому партії, в якому Наталія Ужвій, Євген Пономаренко отримували партійні квитки. Наталія Михайлівна міркує вголос:

— Свято шаную звання комуніста. Та от, трапляється, чую: серед комуністів хабарник, злодій, анонімник. Невже в організації не помічали, як збочує на манівці товариш по партії? Виходить, і самі не відповідали званню, яке на себе взяли. Якби встигнути побачити, що з ганебним нарешті не будемо миритися...

Стишує голос:

— Порфирович почує, буде сердитись. Все тривожиться, що зайве хвилювання мені зашкодить. А я, мабуть, вже не зрозумію, коли досі не збагнула на своєму віку, що хвилювання бувають зайві...

Рік 1985-й... Наталія Михайлівна перехворіла тяжким запаленням легенів, лікарі попереджають: треба серйозно берегтися від нового захворювання, уникати найменшої простуди. Невдовзі приходжу на «Дядю Ваню», навіть у партері відчуваю, який різкий протяг на сцені. Актриса,— грала Наталія Ужвій Марію Василівну, матір Івана Войницького,— в легкому платті... Після вистави підтверджує: «Якось вийшло, за лаштунками не зачинили двері, справді, гуляв вітерець...» — «Чому ж хоча б хустку не накинули на плечі!» Не приховала здивування: «Хустку?! Літо, душно, і Войницька, вдова таємного радника, дозволить собі вийти до чаю в хустці? В подібному вигляді я б кроку не зробила на сцені...»

1934 рік. Корпусний комісар Євген Косьмина Ужвій. Через три роки він стане жертвою сталінщини

Показували її улюблене «Ретро» в Палаці культури звівбудівників. Наталія Михайлівна на прохання глядачів розповідала перед виставою про шлях рідного їй франківського театру, в трупі якого минуло для неї півстоліття. В ролі Рози була такою ж трепетною, зворушливою. Тільки вдома, коли довелось викликати лікаря, робити уколи, винувато зізналась, що «прихопило серце» на початку сценічної дії. «Припинити виставу, затягти антракт? Та ще перед такою аудиторією?»

Востаннє ми бачилися в дні Першотравня 1986-го. Про зустріч домовлялися заздалегідь, мали працювати над інтерв'ю для центральної газети, тема відповідальна — паростки перебудови, зусилля митців, роль театрального мистецтва в їхньому зміцненні. І хоч біда в Чорнобилі принесла сум'яття під київські дахи, актриса не змінила планів.

Як завжди, в квартирі на четвертому поверсі будинку давньої архітектури вже передпокій дарував відчуття затишку, усталеності. Господиня теж, як завжди, одягнена зі смаком, гарно причесана, з привітною усмішкою. Готували інтерв'ю неквапно, Наталія Михайлівна не просто відповідала на запитання, а сама з прискіпливістю адресувала їх собі, часові. Коли завершили роботу (тоді ж, у травні 1986-го, інтерв'ю було опубліковане в «Советской культуре» під назвою «Наріжні з добою») і я налагодилася прощатися, вона лагідно зупинила.

Пригадала, як кілька років тому франківці виступали перед енергетиками Чорнобильської АЕС, які захоплені були містом Прип'яттю, оптимістичним, піднесеним його настроєм. Згадала виставу «Здрастуй, Прип'ять» за п'єсою Олександра Левади, заключні слова Марфи Купрієнко, своєї героїні: «Будемо дивитися вперед і вперед!»

Зауважила, зітхнувши:

— Природно для людини сподіватися на краще, радісно передбачати майбутнє. Та як при цьому позбутися гірких згадок про втрати з минулого? В п'єсі подібних згадок чимало, пересторогою звучать...

Повторила сценку з вистави. Начальник будівництва атомної станції енергійно доводить місцевим жителькам, що атом їм тільки «на добро», що наука «все може, як дуже схоче». Марина з Мокриною незлобливі, проте не легковірні баби, вони перепитують:

— А не обдурите, га?

— А ваше слово, вибачайте, чого-небудь варте?

Навівши оте з інтонацією жартівливою, мовила з прикрістю:

— Коли б знати, що чекає попереду, може, зуміла б вчасно запобігти неповторному. Адже стільки чули слів, аж зашкарублих від нелюдськості, неправди, але ж не спростовували. Призвичаїлися...

Так, то була для мене остання зустріч з Наталією Михайлівною Ужвій. Трьох місяців не минуло після того — і в стінах театру імені Івана Франка Київ, Україна прощалися з «поетесою української сцени»...

Чуйний різець зумів віддати в бронзі неповторність образу актриси, тонке обличчя, ним викарбуване, поєднує мрійність, задуму, волю. Над погруддям на Байковому світиться золотава бронзова райдуга. Нема відвідувача цвинтаря, який би не зупинився перед промовистою композицією, щоб вдивитися в проникливі риси майстрині...

Я ж укотре вдивляюсь в них і в її домі.

Не поділяла Наталія Михайлівна прагнень Євгена Порфировича зберігати, упорядковувати все, пов'язане з її біографією, творчістю. Цілком щиро запитувала: «Кого зацікавить, кому знадобиться?» А він збирав, зберігав, і тепер, віддавши для того не маленький кабінет, а простору, повну світла кімнату, з любов'ю, з хистом літописця утворив у ній унікальну фотогалерею. Хатинка під стріхою в Любомлі (сто років тому поставлена), десятирічна Наталка в ясній зосередженості, юна сільська вчителька з очима, пройнятими вірою, чеканням добра... А від тих сходинок довгий, великий шлях. Наталія Ужвій у найславетніших своїх ролях, серед відомих, тепер легендарних діячів рідної культури.

Так, її часто називали щасливицею... Згадую про це вголос, коли остаточно зупинилась магнітофонна плівка. Євген Порфирович без коментаріїв відчиняє заповітну шафу, виймає стареньку теку. З'являються з неї документи, фотокартки.

...З-під козирка незвичайної, з подвійною червоною зіркою будьонівки дивиться прямо і наче кудись вдалину молодий військовий. Звання у нього аж ніяк не юнацьке: три ромби, одне з найвищих у Червоній Армії — звання корпусного комісара. Знімок, як зазначено на звороті, зроблений в 1934-му. Лише двадцять вісім осіб мали тоді в країні таке звання. Один з двадцяти восьми Євген Михайлович Косьмина-Ужвій. Женя...

Прізвище діда по матері, Павла Косьмини, який умів зводити найкращі в окрузі млини, найкраще заграти на своїй старенькій скрипці, Женя обрав за партійну кличку в підпіллі

КОПИЯ

ВОЕННАЯ КОЛЛЕГИЯ
ВЕРХОВНОГО СУДА
СОЮЗА ССР
28 марта 1957 г.
№ 4н-019667/56.
Москва, Воровского 13.

СПРАВКА.

Дело по обвинению КОСЬМИНА-УЖВИЙ Евгения Михайловича пересмотрено Военной коллегией Верховного Суда СССР 21 марта 1957 года.

Приговор Военной коллегии Верховного Суда СССР от 27 октября 1937 года в отношении КОСЬМИНА-УЖВИЙ Е.М. по вновь открывшимся обстоятельствам отменен и дело за отсутствием состава преступления прекращено.

КОСЬМИН-УЖВИЙ Е.М. реабилитирован посмертно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ СУДЕБНОГО СОСТАВА
ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ ВЕРХОВНОГО СУДА СССР /подпись/ Цырлинский.

перших революційних років. А потім так і залишилося подвійне прізвище на все життя.

— На таке коротке життя,— видихнув Євген Порфирович. Разом роздивляємося знімок. Фотокартка бездоганна за якістю, але важко сказати, що в трохи примружених очах: пересторога, сум, зневіра? Тільки передбачав або вже до кінця усвідомлював Євген свою близьку долю, трагедію армії, країни, народу?

В 1937-му, всупереч неспокою, породжуваному чутками, а то й незаперечними фактами, хотілося будь-що вірити в незрадливість ідеалів, у неодмінну перемогу борців за них, у те, що стійка боротьба — вже моральна перемога. Так, зокрема, твердив спектакль франківців «Дон Карлос». Поставлений в 1936 році Гнатом Юрою, оформлений чарівником пензля Анатолієм Петрицьким, він став неабияким явищем не тільки мистецького, а й політичного життя. Згадаймо ще раз, що то був за час. Точно скерована «батьком націй» авторитарна влада поволі притлумлювала народну свідомість, намагалась приспати сумління, спотворити світосприйняття. Ідилічних барв, пасторальних сюжетів чекали офіційні цінителі мистецтва від своїх підспівувачів. А тут бунтівна п'єса, очевидний перегук подій давніх з нинішніми тривожними. Тут відкритий, відважний двобій волелюбства з деспотизмом...

От у такій виставі дебютували на франківській сцені Наталія Ужвій і Євген Пономаренко. Їхні шляхи могли перетнутися десятиріччя тому — в Одесі. Там юнак, захоплений чарами театру, не пропускав жодної вистави в щойно утвореній Держдрамі, а молодій зірці, улюблениці одеситів, аплодував особливо палко. Незабаром Пономаренко і сам став артистом цієї трупи. Але Ужвій уже перейшла з неї до харківського «Березоля». Так і не наважився підійти, познайомитися, як то кажуть, без гриму...

В 1936 р. вони водночас отримали запрошення до Києва, зразу ж і пропозицію готувати провідні ролі в найближчій прем'єрі — драмі Шіллера. Вона — Єлизавета Валуа, королева. Він — дон Карлос, закоханий у неї волелюбний інфант, непримиренний ворог деспота короля. Відтоді їхня доля назавжди поєдналася з франківською сценою. І стала єдиною долею обох... Не на сцені, де доля героїв підвладна митцям, а в житті, влада якого над усіма нами непередбачувана. Та хіба це подружжя могло передбачити в своєму завтрашньому дні щось лихе? Адже мають усе: свій театр, рідну культуру, доброзичливих, обдарованих колег, вдячного глядача. У них є щастя взаємної любові, довіри. А квартиру ж їм надали яку! В мальовничому куточку міста, навпроти Ботанічного саду з його загадковими ярами, сонячними галявинами... Якщо чекали несподіванок, то тільки радісних!

Тож, побачивши літнього духмяного вечора щільно скручений папірець, невідомо ким встромлений у вхідні двері квартири, не мали сумніву: жарт друзів або вітання шанувальників сцени. Наталія Михайлівна, продовжуючи жваву розмову з чоловіком, розгорнула записку. Завмерла. Загрозливими здалися сутінки в передпокої, неслухняними руки, ноги. «Дорога Наточко! Зі мною велика неприємність, я затриманий органами НКВС. Особисто про мене не турбуйся. Одна тривога й турбота у мене про Галинку. Ти знаєш, яка вона слабка здоров'ям і як на ній це позначиться. От з цього приводу в мене велике прохання... Якщо ти отримала квартиру, візьми Галинку до себе на якийсь час, місяців на п'ять-шість... Напиши мені на адресу — Новосибірськ, Комуністична вулиця, № 69, УНКВС, слідчому Толмачову, для мене. Твій Женя».

Пливло, миготіло перед очима. Її Женя. Якийсь Толмачов, слідчий? Що розслідувати про Женю, про їхню гордість?! Та й хіба лише рідні пишаються ним? Скінчилась громадянська, надіслали до Москви, до Головпуру. Змінюється Сибірський військовий округ — він у Томську. Далі Ростов, знову відповідальна, напружена діяльність. І Женя затриманий? Неможливо! Одержавши так рано одне з вищих військових звань, він лишився скромним, відвертим, людяним.

Назар Ужвій — в'язень «дальніх таборів»

То за віщо?! Найпринциповіший більшовик, мужній командир. За віщо?!

Треба мерщій до Галі, в Ростов! Але ж є ще адреса: Новосибірськ, вулиця Комуністична. Звідти мають повідомити, пояснити оте дике непорозуміння! Наталія Михайлівна надсилає листа слідчому: «Заспокойте нас!» Привозить братову до Києва, напевне, там вже чекає відповідь, все з'ясується. Нічого нема з вулиці Комуністичної. Нічого не може розповісти і Галина. Женя поїхав у відрядження, подробиць, як завжди, ніяких, сказав лише — буде через кілька діб. Вони ще не минули...

Минули й тижні, й місяці. Вкотре перечитували звістку від Жені, чіткі рядки, твердий почерк, точність кожного слова. Написали в Новосибірськ нові листи,— звідти мовчання. Наталія Михайлівна надсилає запити до Ростова, до Москви, — марно. Разом з Галею поривається їхати на розшуки, їх застерігають досвідчені люди: необачливо, небезпечно. Галя тане, не допомагають жодні ліки, вмирає...

В театрі імені Івана Франка прем'єра — «Правда», присвячена двадцятиріччю Жовтня. Настрій на виставі піднесений ще й тому, що тут, у п'єсі Олександра Корнійчука, Ленін не просто з'являється на сцені, мов живий плакат, він людина жива, він говорить, діє. Леніна грає Амвросій Бучма, у Наталії Ужвій невеличка за обсягом роль — Наташі, дочки пітерського робітника Рижова. Але є у неї спільна сцена з Бучмою, актриса щоразу не може здолати в ній відчуття: перед нею насправді Ілліч! Разом з Наташею Наталія Ужвій беззастережно вірить у ленінську правду, а революцію лише вороги революції здатні зробити зле Жені!

Листи, листи... До ЦКВС, Наркомату оборони, прокуратури... «Де мій брат, корпусний комісар, комуніст-ленінець Косьмина-Ужвій? Що з ним?!» Запитання наче падають у прірву...

А в театрі праця, праця. Вперше на українській сцені франківці ставлять «Бориса Годунова» Пушкіна, «Останніх» Горького. В обох виставах Наталія Ужвій грає провідні ролі. Йде до кінця рік тридцять сьомий, схожий на жахіття. Може, привиділося? Може, в новому році все жахливе зникне, мов гнітючий сон?

В останні дні року, коли вони виходять з театру, вахтер кличе з віконця прохідної, подає складений аркушик. З одного боку на записці адреса: «Київ, У. Р. С. Р. Театр Франка, Ужвій Н. М.» Почерк Назара впізнала одразу — ще б пак, під її поглядом виводив перші літери. Ніколи не був такий поквапливий рідний почерк. І чому без конверта? Брат далеко, за Уралом, у нього має бути все гаразд. Скінчив інститут в Одесі, на Схід поїхав охоче, споруджує копальні для видобутку цінних металів. З ним Людмила, недавно побралися. Щось сталося? Що?

Цього разу Наталія Михайлівна не зразу розгортає записку. Але розгорнути треба, від лиха не сховаєшся, не втечеш. Невже нове лихо?

«Дорога Наташо, пишу тобі з тюрми...» Ні, ні! «Мене заарештували 23 вересня на службі...» Що ж ти робиш, доле!

«Цього ж дня заарештували ще п'ятьох, усі перебіжчики. Дорога Наташо, я до того збитий морально, ти уявити не можеш. В тюрмі розповідають, що коли перебіжчик, значить, ворог народу. Який ворог з мене? До кого звертатися, у кого допомоги просити? Я ж усю енергію віддавав роботі, працював по 14—15 годин, і раптом арешт. Може, Фаня в Польщі знов сидить, а я тут... Наташо, люба, що ж коїться, адже я в СРСР з 1923 року, ніде ні в чому поганому не замішаний, хіба можна всіх перебіжчиків вважати ворогами? Що коїться, що коїться? Скінчив робітфак, інститут, тільки-но почав оперятися — і така пляма. Ще мене жодного разу не викликали на допит, а поки що вже треба страждати, голодувати. Бідна Людочка не знає, що робити. Я ж ні в чому не винен, Наташо, ні на одну копійку. Чи дійде до тебе цей лист... Цілую. Назарій».

Чого можуть зажадати від Назара? Бідолашний, він писав нахапцем, потай, використовуючи кожну вільну місцинку на тому благенькому аркушику. Навіть збоку адреси приписав:

«Наташо, я ж пас корови у багатія Вінника, в селі Антипівці у Гната Палтохи... Якби дістати довідку...»

Милий, до всіх лагідний Назар, чому виправдовується, за віщо картає себе, господи!.. Тепер Наталія Михайлівна в листах-запитах пише про двох. З тим самим гнівом протестує, спростовує: «Мої брати чесні комуністи, чесні громадяни, вони ні в чому не завинили перед своїм народом!»

І вже йде 1938 рік. У франківців «Остання жертва» Островського, теж перше прочитання в українському сценічному мистецтві. Наталія Ужвій — Юлія Тугіна. Її попереду

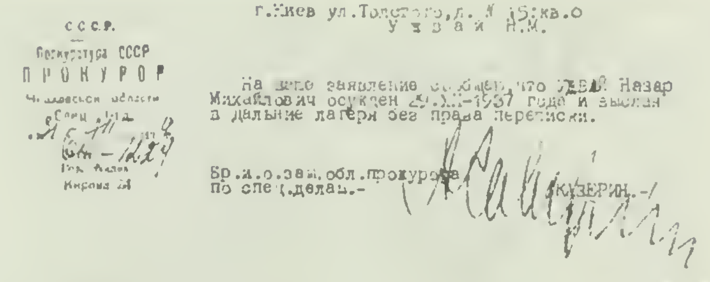

г. Киев ул. Толстого, д. № 15 кв. 6
У ж в а й Н.М.

СССР
Прокуратура СССР
ПРОКУРОР
Чкаловской области
Спец. отд.
31 XII 1939 г.
6ж – 1224
гор. Чкалов
Кирова 24

На ваше заявление сообщаю, что УЖВАЙ Назар Михайлович осужден 29.XII-1937 года и выслан в дальние лагеря без права переписки.

Вр. и. о. зам. обл. прокурора по спец. делам.- /КАВЕРИН.-/

ниці в цій ролі — славетні майстрині російської сцени М. Єрмолова, М. Савіна, А. Тарасова. Вона високо шанує всіх. Алла Костянтинівна Тарасова для української актриси дорогий особистий друг. Одначе Ужвій в прочитанні ролі йде власним, незвіданим шляхом. Її Тугіна потерпає від брехні, жорстокості, моральних тортур. Проте вона не жертва. Бо всім єством заперечує безневинні страждання, не погоджується страждати, прощати своїм мучителям теж.

...Поряд з фотокарткою корпусного комісара Євгена Косьмина-Ужвій на письмовому столі ще одна. Хоч це обличчя раніше не зустрічалося мені, впізнаю легко. Євген Порфирович підтверджує:

— Це Назар. Фото ми збільшили з малесенького. Хтось непомітно кинув до нашої поштової скриньки в конверті без адреси. Перед війною трапилось. А на рік раніше, взимку 1940-го, цілком офіційна звістка про Назара таки прийшла. Стільки років збігло, півстоліття, та не звикнути до думки, що отаке звалося документом, що приносили подібне звичайні листоноші...

Вузенька смужка жовтого паперу — не від часу пожовклий, якість його така. Надто багато розсилалося «документів», найдешевший папір для своїх повідомлень використовували майстри злочинних справ. Отже, все буденне. Зліва, як годиться, вручну відбито фіолетовий штамп: «Прокуратура СРСР. Прокурор Чкаловської області. Спецвідділ.
31.XII.1939 р.
6 ж – 1224.
М. Чкалов, Кірова, 24».

Справа – неповних три рядочки: «На вашу заяву повідомляю, що Ужвай Назар Михайлович засуджений 29.XII.1937 р. і засланий в дальні табори без права листування».

Якщо потребувало иноїсь уваги штампування подібних текстів, то хіба що при написанні одного слова: прізвища засудженого (сьогодні знаємо: вже страченого), та саме воно спотворене в документі: «УжвАй». А друкарка ж правильно написала, потім «чин», який підписом своїм підтвердив текст, переробив, перекривив. Бо хтось, зазначаючи згори дані адресата, Наталію Михайлівну вже перетворив на оту «УжвАй». От і все. Не з судовим вироком, а з чиєюсь недбалою помилкою, тільки з нею «звірили» текст. Який текст... Сам по собі — страта, кожне слово, кожна кома в ньому — той же постріл упритул.

І підпис: «Т. в. о. заступника обласного прокурора в спецсправах Каверін». Розчерк розгонистий, через увесь папірець, олівець таний переможно яскравий, що донині його синій колір не поблак — не віддав найменших вагань. А конверт?.. Такий малесенький, менше восьмушки канцелярського аркуша. І не загубився в далекій дорозі, дійшов, і за лічені дні. Ще один доказ: неодержані рідними жертв терору відповіді — відповіді невідправлені.

№ 1224. Мабуть, стомилися т. в. о. прокурора в спецсправах і його асистенти. Ще й 31 грудня, легко уявити, як вони поспішали,— до святкового столу, до дружин, діточок, батьків своїх. Чужим батькам, дітям, сестрам квапливо розсилали конверти. Щоб боргів не лишилося на новий рік...

І конверт з непоказного паперу. Недбала саморобка. Держзнаківських не вистачало? Мимоволі зазираю всередину: якісь риски просвічують на папері з другого боку. Ні, цього не описати, це треба взяти у власні руки, побачити на власні очі. На зворотному боці листка, що пішов на конверти, порозрізані і теж саморобні бланки. «Слідчий спецвідділу допитав ув'язненого» — далі рядок вільний, «слідчий знайшов, що ув'язнений учинив» — знову пропуск для «складу злочину», далі «слідчий ухвалив, що ув'язнений звинувачується» — найкоротше місце залишено для визначення людської долі. Кого мали втиснути в ті бланки, в ті графи? Канули в Лету...

Не спадало на думку Євгенові Порфировичу раніше роздивитися той конверт. І вираз «дальні табори без права листування» тоді, в тридцяті, сорокові роки, ще залишав надію. Фотокартка Назара надії вбивала. Назар ще не мав тридцяти, та людину на ній хіба назвеш молодою? Водночас і старою не можна назвати. У людини відібрано, стерто вік. Незабутня втома в куточках щільно стулених губ. Ці губи мов втратили здатність розкриватися. За втомою не покора, ні. Наклепу Назар не зведе — ось про що говорять вони Наталії Михайлівні. Очі відчужені, похмурі, в них годі шукати світла. Проте

й догідливості не угледиш в очах. Недбало пострижена голова, неголені, запалі щоки, темна куртка... Всі ознаки особистості намагалися в «дальніх таборах» стерти. Що ж, «фахівці» вміють зробити свою жертву зовсім безликою. Але дух Назара не скорився, кожна рисочка невпізнанного, але такого рідного обличчя засвідчує це. Менший брат уже не питає в розпачі: «Що коїться?!» Він знає. Це й вдарило сестру по серцю. Такий не зможе довго жити в'язнем. Такому й не дозволять жити. Скільки Назар житиме? Господи!..

І вкотре невідступне: за віщо? Тільки й вини, що «перебіжчик»? Що рвався з-під влади пілсудчиків до Країни Рад?..

1940-й, початок року. В театрі імені Франка побачила світло рампи вистава «Украдене щастя». Афіші прем'єри тепер — дорогоцінна реліквія, сама вистава вписана до золотого фонду української сцени. Безліч досліджень їй присвячено, безліч подробиць про підходи виконавців, зокрема Наталії Ужвій, до сценічних образів містять вони.

Безліч, крім однієї... На репетиції знову і знову повторювали сцену зустрічі Анни з Миколою, її коханим. Вважала, що втратила його навіки, неживою зробилася, дозволила віддати себе за нелюба. І ось моя блискавка вдарила, за мить змінила все навкруги. Микола йде назустріч. Звільнений з тюрми... Анні б розгорнути крила, вона: «Господи, пропала я!» Що в тому зойку? Жах перед помстою чоловіка за нещирість? Туга за всім, що марно загинуло?

Актриса думає, шукає. Вирішує, що зойку не буде. В собі тримає і щастя, і біду Анна. Та коли вже відкине кайдани, то крик народиться з шепоту! «Пропала я!..» Не буде тут ні жаху, ні туги. Рішучість прийшла до Анни. «Все віддам, не зупинюсь, здолаю несправедливість!» — ось що за її шепотом-криком.

В нічній тиші Наталія Михайлівна прислухається до борінь героїні, прислухається до себе. Майже не усвідомлюючи, прислухається до кроків під вікнами. Це вже стало для всіх звичкою, а для них з Євгеном Порфировичем поготів. Адже після одержання конверта, виготовленого із зловісних бланків, актриса ще настійливіше шукає Назара, не погоджується з тим, що жодного слова не одержала про Женю. Тобто, за висловом людей бувалих, привертає до себе недобру увагу.

...Нічні гості не були на вигляд недобрими. Не вдиралися до квартири — подзвонили коротко, обережно. Євген Порфирович відчинив одразу, хоч ніякого шуму на сходах не чув. Перший навіть руку приклав до блакитного кашкета: «Довелось потурбувати, перепрошуємо». Другий спитав гречно: «Тут мешкає Ужвій Наталія Михайлівна з чоловіком і сином?» Вже потому витягли ордер: «Обшук».

Шухляди, полиці оглядали методично, неквапно. Передивлялись по сторінках художні альбоми, зошити з ролями, книжки Михасика. До чого йде, чим скінчиться? Євген Порфирович мов ненароком глянув униз з вікна. Біля під'їзду вантажна машина. В таких людей инакше не забирали...

Нічні відвідувачі пішли перед світанням, забрали лантух книжок. Лишили тягар — відчуття невідворотності. Хто завадить їм з'явитися будь-якої іншої ночі, і вже не на вантажній машині?

Сильні натури в небезпеці помножують свою відвагу. Щораз відчайдушнішими стають зусилля сестри розшукати братів. Про Женю пише Ворошилову, наркому оборони. Швернику, першому секретареві ВЦРПС, пише про Назара. Галинки, дружини корпусного комісара, вже нема. Людмила, дружина молодого будівельника, давно побралася з іншим.

Дітей у братів не було. Але є батьки, вони чекають. Після возз'єднання, в 1939-му, зник поміж ними й синами державний кордон — виникла «державна таємниця». Грізна в полум'ї. Хіба в такий час не потрібні досвід політпрацівника Євгена Косьмини-Ужвія, полум'яність Ужвія Назара?

Із свідчень генерал-лейтенанта, професора, доктора історичних наук М. Павленка: «Розгром військово-наукових кадрів позбавив військо тих діячів, які опрацьовували військову теорію, узагальнювали історичний досвід, конструювали нову техніку. Особливо трагічні наслідки мали репресії в 1937—1938 роках». Є в таких свідченнях, частково опублікованих в журналі «Огонек» навесні 1989 року, рядки: «З 28 корпусних комісарів репресовані 25, з них загинуло 23».

Ні, війна не повернула ні Жені, ні Назара. Вона відібрала Михайла, який здійснив-таки свою хлоп'ячу мрію, став кадровим командиром. Починав війну з двома «кубиками», а вже заслужив «шпалу». Перемоги не побачив. Потрапив із своєю батареєю в оточення поблизу Львова, прийняв лиху смерть від бандерівців.

«Поки живу, сподіваюсь...» Настали п'ятдесяті роки, прийшла відлига, спалахнули надії. Адже повертаються з небуття тисячі людей. Прийде черга братів, прийде. Треба тільки протриматися ще трохи, не давати собі перепочинку, шукати, нагадувати, наполягати. І вона наполягає. Добивається до вищих інстанцій, твердить без утоми: «Мої брати не винні!» Ніколи не знала марнославства, тут доповнює своє прізвище рядком: «Народна артистка СРСР». Ворошилов тепер голова Президії Верховної Ради СРСР. Шверник очолив Комітет партійного контролю при ЦК КПРС. Хоч тепер знажать на її докази. Хоч тепер прийдуть відповіді.

Відповіді справді після відлиги надходять. Звідусіль, а написані наче однією рукою: «Гр-ці Ужвій Н. М. Ваша скарга надіслана...», «Гр-ці Ужвій Наталії Михайлівні. Вашу заяву передано...»

Що ж, зміни є. Чкаловська прокуратура зветься інакше — прокуратура Південноуральського військового округу. Нинішні бланки солідні, на клаптик жовтого паперу з конверта-саморобки не схожі. Апарат працює справно. Підполковник юстиції з довгим титулом: «ст. пом. військового прокурора ПУВО в спецсправах» (так і залишилося моторошне «спец», яке враз відокремлює людину від загалу, виставляє всім напоказ тавро на ній) повідомляє, що «справа, в якій був заарештований в 1937 році Ужвій Назар Михайлович, перевіряється», обіцяє про результати перевірки «повідомити додатково». Крапку юстиція не поспішає, радить ще «окремою заявою звернутися з цього ж питання до управління Комітету держбезпеки»

Місяці знову складаються в роки. «Перевірку закінчено, справу передано на розв'язання до Москви. Вас повідомить Головна військова прокуратура». Це від того ж підполковника. «Судову справу Ужвія П. М. надіслано до Військової колегії Верховного Суду СРСР на розгляд. Вам буде повідомлено...» — це з Головної військової прокуратури.

І надії зростають до радісного передчуття: от зараз, от-от! Батько не дочекався, помер. Мати живе, хоч би до неї трохи милосердя... В 1956-му Олені Іваліані Косьминій виповнилося вісімдесят п'ять.

Про старшого свого, Женю, мати дочекається-таки документа. З грифом «Військова колегія Верховного Суду СРСР» приходить «довідка»: «Справу по звинуваченню Косьмини-Ужвій Євгена Михайловича переглянуто. Вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 27 жовтня 1937 року щодо Косьмини-Ужвія Є. М. скасований у зв'язку з обставинами, що відкрилися заново, і справу через відсутність складу злочину припинено.

Косьмина-Ужвій Є. М. реабілітований посмертно».

На довідці дата — 28.III.1957 року. 19 років і 5 місяців, день у день, пролягло поміж убивством і воскресінням. Воскресінням імені. У такій ось довідці?!

Міністром оборони призначений маршал Жуков. «Звертаюсь до Вас, вельмишановний Георгію Костянтиновичу, з проханням поновити воїнську честь мого брата Косьмини-Ужвій Є. М., посмертно повернути йому воїнське звання, якого він не заслужив»,— пише народна артистка народному полководцю. Хоч і після вагань, все ж згадує в листі Галину — дружину Жені, батька старого, який не дочекався, матір, якій невдовзі дев'яносто: «Прошу заради них усіх, заради справедливості...»

Рішучості додає незабутнє: в сорок п'ятому році у визволеному від фашистів Берліні маршал Жуков і генерал Ейзенхауер, два командуючих союзними військами двох великих держав, разом дивились фільм «Райдуга», де вона, Наталія Ужвій, зіграла головну роль — народну месницю Олену Костюк, у якої війна відібрала все, навіть щойно народжену дитину. Біль, гнів, якими пройнята роль, глибоко схвилювали воєначальників. Актриса всього цього в листі не нагадала. Сподівалась, полководець згадає сам. Вірила, що лист потрапить до нього.

Відповідь з Міністерства оборони до неї не забарилась. Вперше за два десятиріччя розшуків до неї звернулися в цій відповіді як до рівної: «Тов. Ужвій». Далі чемний генерал-майор з управління кадрів отак написав:

«Повідомляю, що Косьмина-Ужвій наказом Міністра оборони від 29 квітня 1957 року виключений із списків Радянської Армії в зв'язку зі смертю».

От і все. Все. Виходить, існує ще більша безвихідь, ніж неблагозвучне «посмертно». «В зв'язку зі смертю»,— невблаганніше. І оте «виключений». Виключають порушників, чи не так? Що порушив Женя? Наталія Михайлівна з Євгеном Порфировичем клали поряд жовту паперову смужку з 1939-го, солідну на вигляд довідку з 1957-го. Вирок Назару, за два місяці до цього — вирок Жені. Невже в них бачили спільників? Намагалися зобразити їх спільниками? І менший брат загинув, бо мав старшого?

І ще п'ять років чекала мати, до свого останнього дня. Відлига п'ятдесятих, знаємо, не розтопила кригу до чистої води. Не прибули обіцяні повідомлення про долю Назара. Тільки й липилися на папірцях із обіцянками позначки Євгена Порфировича: «не повідомили», «не сповістили». Невтішно підсумував уже тепер, уже без Наталії Михайлівни:

— Вона так вірила!...

Тетяна Михайлівна, наймолодша в сім'ї Ужвіїв («мізинчик!»), приєдналась до нашої розмови. Зажурилась, дивлячись на фотокартки братів. Перевела погляд від них на панораму, що розгортається по стінах кімнати. Любомль, Вілія — Волинь, антони. Осміхнулася:

— Стоїть наша батьківська хата. Сто років стоїть. І живуть люди в ній. Шкода, чужі... — Усмішна стала сумною, все одно не втратила привабливості, якою була така красива старша сестра.

А вона сама, Наталія Михайлівна Ужвій, дивилась на нас з десятків портретів — з тієї ж панорами на стіні свого мешкання. Коли її героїні перебувають отак, поруч, з особливою очевидністю помічаєш, які різні вони і які схожі. Стеха і Раневська, Філумена Мартурано і Беатріче, Варка й Оксана Небаба, Кручиніна, Наталка Ковшик, Танкабіне... Вдачі у всіх неповторні, очі у кожної однаково промовисті, глибокі. Найглибші у самої актриси. Зупинишся перед героїнею з будь-якої вистави — вона, така жива, про минуле і про сучасне розмовляє з тобою.

Героїня власної долі...

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР

КВІТНЕВА ЛАСТІВКА ДЕНЬ ПОЧИНАЄ, А СОЛОВЕЙ КІНЧАЄ

Якщо березень весну лишень приводить у гості, то квітень її зустрічає як повноправну господиню: луки, узлісся, видолинки зодягаються у зелень, з'являються перші весняні квіточки. Обіч осель проклюовуються тендітними списами півники. Незважаючи на ще нерідкі морози, вони мужньо переносять випробування. Тому й казали в народі: «З'явилися біля оселі півники — весна присіла на призьбі».

Четвертий місяць року, як ви пам'ятаєте, в давнину на Україні йменувався березнем. Лише у XVI столітті в літературній мові з'явилося сучасне означення «квітень», яке остаточно закріпилося лише на початку нинішнього століття.

Тим часом у різних регіонах України користувалися діалектичними назвами. На західних областях в активному вжитку був «квітень», на Поліссі (до речі, ця назва дещо збереглася й до сьогодні) — «красець». Зустрічаються й інші — «лукавець» (на ознаку примхливої погоди), «снігогін», «дзюрчальник», «водолій» тощо.

Одначе найпершою давньоруською назвою, як засвідчують історичні джерела, був «цвєтень». Подібні паралелі є і в інших слов'янських народів: у болгар — «цветник», чехів і словенів — «квєтен», поляків — «квєцень», сербохорватів — «цвьотань». У білоруській мові закріпилася назва «красавік».

З приходом квітня значно побільшується турбот у хліборобів. «Минув марець,— нагадує відоме прислів'я,— готуй у поле ярець». Там, де земля підсохла, починали висівати ранні ярові. До таких у першу чергу належить ячмінь, який вимагає ранніх строків сівби. Це підтверджує мудре народне прислів'я: «Кинь мене у болото — виросту як золото, топчи мене у грязь — будеш як князь!»

У квітні починали виводити на пасовиська і домашніх тварин. У кожному селі були свої звичаї першого вигону корів на пашу. З дитинства мені запам'ятався наш поліський обряд. Мама тої днини встали рано. Наготувавши сніданок, ненька розбудили мене: «Вставай, синку, бо сьогодні тре припасти корівку!»

Поки я снідав, вони тим часом витягли зі скрині старенького рушничка, спеціально призначеного для цієї нагоди, зняли з покуття вербову, посвячену на водохреща галузку, та ще прихопили й ключа-одмикачку.

— Куди це ви зібралися? — взяли мене нетямки.

— Ось зараз побачиш...

Перед тим як вигнати корову, мама розіслали біля воріт рушничок і поклали на нього відмикачку.

— Виводь Лиску!

Залигавши, я повів корівку до воріт. Наблизившись до розстеленого рушничка, вона почала комизитися, але ненька, поцьвохуючи її вербовою галузкою, приповідали, наче дитину: «Іди-йди, манько, через рушничок, щоб не блудила і вчасно поверталася додому, щоб тебе не чіпали сіроманці».

— Ну, слава богові,— полегшено зітхнули мама і мовили до мене: — Так уже заведено, синку, якщо вперше виганяють корову на пашу, то треба перегнати через рушник і ключ, тоді тварина не відставатиме од чере й вовки її не зачіпатимуть. А теп візьми ось цю галузку і пильнуй, а вона не загубилась і не поламалася, бо то лиха ознака — корова одіб'ється від господарства.

Одівши на налигачах корів до толоки, ми порозв'язували ошийники. Широкий простір поля захопив нас, грали в гилку, квача, королівку, шандибачку...

Раптом наші забави зупинив наглий поклик зозулі. Ми тут же покинули гру, й кожен сягнув до кишені, щоб видлубати спеціально прибереженого мідяка.

Знали ж бо змалечку, коли вперше почуєш зозулю, то мусиш кинути копійку й проказати: «Зозуле, зозуле, закуй, скільки років я буду жити!»

Але, на наш подивок, рання птаха недовго лічила літа. Та ми й не дуже переживали. Тішило інше: відтепер, як вважалося, у наших кишенях водитимуться гроші...

У давніші часи, коли в господарствах було по кілька корів, для них наймали пастухів. Як правило, їм сплачували грішми чи натуральною оплатою. Якщо найм узгоджувався з випасуванням овець, то в кінці сезону — залежно од кількості голів — господар міг розплачуватись і ягнятами.

З організацією колгоспів, коли заборонялося мати у власному користуванні необмежену кількість поголів'я, ця традиція відпала. Натомість увійшло в повсякдення колективне відпасування — так звана череда. Кілька краян-сусідів (переважно це були вулиці, кутки чи присілки) організовували гурт і почергово відпасували товар. За кожну дорослу товарину потрібно було пасти один день, за нахмка — півдня; телята до уваги не бралися, а тому чередники за них не відповідали.

Переважно з квітнем пов'язане одне з найбільших християнських свят — великдень, або паска (остання назва походить од обрядового печива — паски, яка спеціально випікалася до цього дня). Я кажу переважно, бо великодневі дні не дотримуються певного числа — вони залежать від довготи м'ясниць, а тому можуть бути зміщені в часі. Проте переважно вони припадають на квітень. Скажімо, з 1983 по 2000 рік великдень лише тричі святкується в травні, решта ж у квітні. До речі, в цьому році його святкуватимуть 15-го.

Напередодні великодня відзначають вербну неділю. У цей день жінки, нарізавши вербових патичків, несли їх до церкви, щоб посвятити. Галузки зберігали як «помічні од недуг — грому». Вважалося, що ними можна «викликати у посуху дощ».

Для цієї мети брали лише червону вербу — надто пошановне на Україні дерево, оскільки воно найскорше розпукується і, отже, оповіщає про весну. Було за звичай: матері, принісши посвячену вербу, неодмінно «били» нею дітей, приказуючи:

> Не я б'ю — верба б'є,
> За тиждень великдень,
> Недалечко — красне яєчко.
> Будь здоров, як вода.
> Будь багат, як земля,
> І будь плодний, як лоза!

З цього приводу побутувало цікаве прислів'я: «Верба красна — б'є напрасно, верба біла — б'є за діло». Оскільки на вербну неділю ще нерідко наверталися морози, то казали: «Прийшов вербич — кожуха тербич», тобто змушує одягатися в теплий одяг.

Останній передвеликодневий четвер називається чистим. Господарі намагалися в цей день вичистити кабанців, огирів та бугайців, пасічники творили борті, тобто готували до сезону бджолині гнізда в дуплах дерев, жінки вранці виносили на подвір'я діжі, більш загартовані діти, якщо було тепло, починали купатися, щоб «тіло було чистим, не нападала короста й оминала трясця».

У суботу, напередодні великодня, жіноцтво готувало писанки та крашанки. Писанкарство на Україні мало поширення в усіх без винятку регіонах. Не було села, де б не займалися цим рукодільництвом. Кожна майстриня мала свої рецепти приготування рослинних барвників і оздоблення сюжетних малюнків. Це було нелегке, що вимагало неабиякого хисту і вміння, заняття. Тільки особливо майстрові дівчата й жінки могли оволодіти таким художнім мистецтвом.

Крім писанок, на великдень фарбували і крашанки. Вони мали однотонні кольори. Яйця опускали у відвар з цибулиного лушпиння чи інший природний барвник. Проміжним між писанками і крашанками вважалися мальованки — шкаралупу яйця розмальовували звичайними фарбами. Але вони не мали в народі особливого поширення і вважалися «дешевими підробками».

Виготовляли писанки переважно дівчата. У перший день великодня, зібравшись біля церкви або в центрі села, юнки дарували хлопцям свої вироби. За це парубки мусили на храмове свято (воно здебільшого випадало на осінь) причастити своїх коханих купленою медівкою — спеціально звареним медом (по-народному медовухою). Зібравшись усібно, парубки нерідко хвалькували один перед одним дарунками. Якщо хлопець мав образу на дівчину, то повертав писанку або ж привселюдно розбивав її...

В ці дні дівчата починали водити хороводи під супровід розлогих пісень. Власне, початок веснянок переважно збігався з паскою. Меншим дівчаткам уже дозволено грати в скакалки. Ці забавки тривали до того часу, доки не обсадяться городиною. Після цього матері забороняли «стрибати, бо городина не зійде або ж поб'є її грім чи злива». Очевидно, така засторога продиктована тим, що підлітки, пасучи гуси чи свині, могли не помітити, захопившись скакалками, як тварини забиралися в городину.

З особливим нетерпінням чекали

аеликодніх саят підлітки. Вонн заздалегідь готували собі моцоки — міцні яйця. Пофарбуааши, набиралн їх у кншені і, зібраашись у гурт, грали навбитки. Той, чиє яйце розіб'ється, мусна аіддати його переможцсаі.

Із аелнкоднем пов'язвно ще один обряд. Звпалений у суботу посаіт маа горіти а оселі цілу ніч. Удосаіта його гасили і аипосили з хати. Лише 14 вересия — на Семена — посаіт зноау аішали до стелі, де аін аиконуаав протягом осінньо-зимоаого сезону саою функцію

Перший по аеликодию четвер назнвався нявським або рахманським. В цей день намагалися нічого не робити. Старші люди, зібраашись у гурти, йшли до річки й пускали на воду шкаралупи од крашанок, «щоб доплнали аони до померлих і опоаістили, що був Великий день».

Наступний тиждень аідаодився для поминок за померлими. Його так і нвзивали — поминки, або поминальний тиждень. Кожна родина мвла зв саятий обов'язок прибрати надгробкн покійників і у аизначений день тижня одаідати родиною кладоаище. Нв могилках справляли поминальний обід, неапоквап згадуючи небіжчнків і залишаючи їм обрядоаі страаи — крашанки і цукерки.

На жаль, а останні десятиліття до великоднеаих помннок деякі офіційники почали стваитися упереджено. Не поодинокі аипадки, коли місцеаа алвда забороняла священикам робити аідпраау. Все заодилося до того, щоб день пам'яті аідзначати 9 травня. Але ця дата має інше значення — перемогу над фашизмом. Та й чи апраадано це з морального боку? Наруга над трвдицією — ознака бездухоаності кожного, хто зважився сплюжитн її. Ще більша проаина тих, з чиїх ауст звучали такі накази: «Від імені громадськості». Що б там було, але чимвло з того, що аитаорив протягом століть наш народ, має глибоке коріння традиції, які були і будуть духовним очищенням минулих і грядущих поколінь.

...Цвітень, красенець, водолій. Ці та інші назви поа'язані з полуднеаим місяцем весни. Але в нвроді є ще одна і не менш цікава наклнчка — лелечник. Ви, напеано, здогадалися: мова йде про найшаиованішого а нашого народу птаха — лелеку, який, долаючи далекі аідстані, приносить на саоїх крилах теплу весну. Недарма кажуть: «Прилетіа лелекв — весну приніс здалека» чи «Перелетіа я Десну — приніс вам весну!»

Саме в цей час до наших країа чи не а останню чергу поавртаються з аирію птахи із чорною ознакою. Проте їхні менші брати аже астигли обжнтися. Від того і народнлося народне мудрослів'я: «В каітні ластіака день почннає, а соловей кінчає».

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Хризант (Дарнив) (1.IV). Якщо тепла погода, то сприятиме врожаю. В цей день мають зійти останні сніги, а тому спостерігали: якщо вода стікає шумливо, то поаинні бути гврні трави, а коли тихо — на недорід.

Дросидв (4). Якщо утворилося коло доакіл сонця, буде добрий урожай.

Благоаіщення (7). Традиційно це найбільше весняне свято. Вважалося, що а цей день настає справжня весна («На благовіщення весна зиму поборолв»), а аідтак ретельно спостерігали погоду. В поасякденному побуті чимало таких завбачень.

Якщо в цей день зоасім не було хмар — на недорід.

На благоаіщення лежить на дахах сніг, то 1 і 6 травня він буде а полі.

Який день на благоаіщення, таким буде кінець місяця.

Благоаіщення холодне — ще буде 40 ранкоаих приморозкіа, небо безхмарне і яре сонце — літо грозове.

У цей день дощ — арожай на жито, мороз — на грнби, гроза — на тепле літо й урожай горіхіа.

Мотрони (9). Завершується приліт ранніх птахіа.

Марка (11). «Як на саятого Марка дощ іде, то й нв камені овес зійде».

Мар'я (14). Якщо на Мар'ю поаінь, то вродить густа трава; коли ж не прошумлять аесняні води, то літо буде холодне й дощове.

Микнтв Водопій (15). На Микиту лід побачиш — риби не влоаиш.

Федул (18). Трвдиційно до цього дня ще не аиставляли подаійних аікон, бо «До Федули ще можуть морози бути», а коли «Прийшов Федул — тепло роздуа». Цей день переважно буває сонячним або дощоаим.

Родіон (21). Зустріч Сонця з Місяцем. Якщо цього дня добра погода — буде погоже літо, а сльотааа — холодне й дощове. Якщо наступного дня погода не астановиться, то рік буде сухий.

Руфіа день (23). До цього часу мають розтанути асі дороги, а аідтак завершується найбільше бездоріжжя.

Василіа день (25). Весна землю парить.

Мартин (27). Якщо жаби на Мартина кричать, то після Мартина замоачать, бо похолодає.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ ДО РОКУ 1625

Сі заходи й приготування православних тривожили заздалегідь католицькі, а головно уніатські кола. Особливо непокоїло їх знеохочення до унії (з огляду на ті політичні трудноші і незгоди, які виходили з неї), що почало проникати в політичних колах польських вже на попередніх сеймах і росло далі, а свій вираз знайшло в голоснім листі сеньйора Великого князівства Литовського, Льва Сапеги, в його листі до Кунцевича, справді дуже роздражненім і різнім. Уніатські владики, і особливо митрополит Рутський, в незвичайно чорних фарбах малювали своє становище і перед королем, і папською курією, бажаючи її подвигнути до певних впливів на польське правительство. Папа вислав умисно нунція з кінцем 1622 року, щоб був присутнім на сеймі, і клав йому дуже на серце поспішатися, щоб захопити ще сейм і своїми впливами причинитися до оборони унії. І безпосередньо до короля, і до примаса писав він, просячи для митрополита і унії опіки й оборони проти ворогів унії, на яких так гірко скаржилися уніати. З свого боку вони постаралися нагострити правительствені кола на ті насильства, які терплять від православних і від козаків. Особливо була роздута пригода, що сталася восени того року в Києві: козаки на різдво богородиці зловили чотирьох уніатських монахів, що правили в катедрі св. Софії, завезли до Терехтемирова і тримали там. Митрополит Рутський підняв великий крик про се. Король і різні достойники писали в сій справі до козаків листи, аби їх увільнено, і за те навіть обіцяли сповнення всяких козацьких бажань на сеймі. Митрополит Иов постарався, що монахів випущено (одначе козаки притім обов'язали їх, щоб не сміли пробувати в Києві, ні Київщині і щоб у Києві ніхто явно не виконував обрядів уніатських). А тепер сей епізод використано разом з іншими давнішими історіями, щоб закид насильств і утисків з уніатської ієрархії перенести на православних.

Взагалі заносилося на рішучу битву унії з православ'ям, і з обох сторін владики поприїздили до Варшави, щоб бути на місці. «З усіх місць приїхали проводирі схизматиків, духовні і світські»,— писав з сейму Рутський.

Головну вагу надавали козаччині. Але на вдячність за її заслуги трудно було рахувати по тім, як поставився до козаків король по хотинській кампанії. Королівська інструкція не лишала в сім пункті ніяких ілюзій: вона трактувала козаків не як спасителів польської отчизни, а як небезпечного ворога спокою і згоди; просила подумати не над способами нагороди козацьких заслуг, а над способами приборкати сей небезпечний елемент.

І на сеймі справді, починаючи від вступної мови маршалка Якуба Собеського, учасника Хотинської війни, що в своїх записках так виносить високо заслуги й чесноти козацькі, але в сій вступній промові, вихваляючи польський тріумф над османом, не згадав і словом заслуги козацької, а не обминув зате козацької небезпеки — не зазвучало ні раз ноти вдячності за козацькі заслуги. Зате неустанно повторювалася справа приборкання козацтва, забезпечення від неї спокою і ладу держави. І козаки, стративши надію на вдячність польських хазяїв держави,— грозили. Грозили вже зимою 1621/1622 року по першій відправі на свої жадання. І з новою силою грозили тепер.

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1989, №№ 1—11, 1990, № 2

«Королю, сенату і послам земським заявляли козаки, прислані на сейм в посольстві, що як не будуть сповнені їхні жадання, то вони вчинять повстання і біди наброблять державі. Прислані на сейм листи біскупа київського, що вже вони 100 полковників вибрали і 100 тисяч козаків вписали до війська — число, страшне для держави; се потверджує і мій Саковський», — писав з сейму Рутський. Як чоловік, інтересований церковною справою, він під козацькими домаганнями розуміє тільки церковні — щоб уніатів скинено з урядів і віддано їх православним. Але між козацькими домаганнями були й інші, для козаччини незвичайно важні. Побільшення платні (і укрите під тим побільшення «законного» контингенту війська), замкнення Київського воєводства для жовнірських леж і фактичне перетворення в козацьку територію (право козаків мешкати скрізь і скрізь мати свої права і юрисдикцію) — от що містилося в них.

Король Жигимонт в своїм ультрамонтанськім завзятті був однаково не податний ні на мольби, ні на погрози, ні на пригадки його обіцянок, коли справа зачіпала інтереси святої католицької віри. Тим більше, що в даний момент козацькі погрози не були так страшні, як могли бути іншим часом. На політичних горизонтах було тихо, правительство польське не потребувало козацької служби, ані не лякалося дуже його повстання, маючи руки розв'язані і сподіваючися по сеймі покінчити з жовнірською конфедерацією і мати свобідне військо до розпорядимості. Та обставина, що козаки влазили в його церковну політику, хотіли робити в сій сфері пресію своїми воєнними силами, тільки неприязно мусила настроювати короля взагалі для козацьких домагань.

Але сенат і посольська палата не були так односторонньо настроєні для інтересів католицтва і не могли так стоїчно слухати погрози козацьких і шляхетських православних депутатів, що даний курс церковної політики може привести до домашньої війни. «Козацькі депутати дуже наставали на послів земських, представляючи різні небезпеки, які вийдуть, коли не будуть сповнені їхні прошення», і шляхта не лишалася глухою на їхні слова, особливо посли полудневих воєводств, що легко могли б зробитися ареною козацької жакерії або бути видані «на м'ясні ятки» татарам. В «екзорбітанціях» (реєстрі завважених непорядків), предложених королеві посольською палатою, поруч менше приємного для козаків запитання: «Чому козаків не приведено до порядку згідно з конституцією 1619 р. про наємне військо?» — поставлено було тож і сей запит: «Чому порушуються права людей грецької віри проти конституцій 1607 і 1620 рр. про грецьку віру?»

Запитання се, іншими словами, докоряло королеві, що він не іменує на православні бенефіції православних. Але король, скористувавшись з не дуже докладної стилізації, відповів на се питання «хитро», як каже Рутський. Людям грецької віри нема ніякої кривди від короля, казала ся відповідь; він не каже нікого змушувати чи силувати до унії, ані обмежувати когось в правах чи тіснити через релігію; згідно з законами і старими звичаями роздає він духовні бенефіції людям шляхетського стану грецької віри. «Навпаки, проти тих законів і давніх практик звичаїв необвичні люди плебейського стану, Борецький і Смотрицький та інші, зважилися без номінацій і відомості короля висвятитися на митрополію і владицтва при живих владиках від підозрілого чужоземця, турецького підданця, що не мав в тутешніх краях ніякої юрисдикції й на те тільки, видко, й післаний був, щоб бунтувати королівських підданих під час турецької війни. Се crimen laesae maiestatis, зневага гідності і власті королівської, Богом йому даної, бо в державі королівській ніхто не може бути архибіскупом, біскупом, митрополитом, владикою, інакше тільки той, хто буде іменований і визначений (podany) королем. А до того ще від них діються великі ексцеси і непорядки. В Києві чотирьох монахів, силоміць взявши від олтарів, в'язнено і мучено і тільки тепер недавно випущено; кілька літ перед тим, вхопивши, втопили київського офіціала, митрополичого заступника. В Мінську і по інших містах силоміць забирають церкви королівського надавання, б'ють і забивають священиків і монахів та інші великі насильства чинять. Таким чином, власне жалібники нарушають закони і права власті королівської, а від короля і уніатів ніякого нарушення їхніх прав нема і ніякої вини вони не виказали й виказати не можуть».

Була се, як бачимо, відправа по своїй безоглядності, по всім попереднім просто незрівнянна, і легко зрозуміти ентузіастичні слова Рутського, коли йому поданий

був від короля наперед нечерк сеї відповіді: «Дай Боже многі літа найяснішому! Сливе один він бореться за нас». Але настрій палати і сенату був такий, що такою безвідповоротною відправою не можна було обмежитись, і в кінці своєї відповіді король додає «щось»:

«Король, його м., бажає, щоб для заспокоєння сих різниць між людьми грецької віри духовні особи з обох сторін визначили час і місце і, там зібравшися за порозумінням без великої громади світських людей (дальших від сеї справи) в присутності визначених на те королівських комісарів помирнували й поговорили про обопільну тривну згоду. А коли б не могли прийти до згоди, то нехай би на будуче з обох сторін захоувався спокій, згідно з постановами 1607, 1609 і 1620 років, і одна сторона другій не чинила ніяких безправностей і кривд».

Сей проект православній стороні не міг подобатися анітрошки, бо ж їй хотілося не якогось компромісу з унією, в повного скасування унії. Але король хотів задокументувати перед сенаторськими та посольськими колами свою охоту щось зробити для полагодження сеї релігійної боротьби, яка встигла їм доїсти. А притім міг бути певним, що з предложених ним нарад православних з уніятами, без участі світської суспільності, а зате з участю і контролем королівських комісарів, унії ніякої шкоди не буде.

Дійсно, посольська палата і сенат аже забагато мали тих «утисків грецької віри» й хотіли якось заціпькяти ту справу. Рутський в листованих листах, правда, каже, що з сенату ніхто не помагав унії, король сам-один витягав її справу, а настрій земських послів був настільки непевний, «що доконче прийшлося ходити до земських послів і вияснити їм нашу справу, чого досі ми ніколи не робили». Але від сього настрою (і без того, мабуть, занадто песимістично представленого Рутським) двлено було до якогось співчуття. Хотіли тільки доконче якогось полагодження, компромісу, *modus vivendi*.

На королівську відповідь по релігійному питанню посольська палата заявила, що посли «ждуть і просять певного основного і дійсного заспокоєння грецької віри з обох сторін — для сього ми вже визначили з нашого кола депутатів до панів сенаторів». Не хотячи відкладати компромісу до обіцяного королем духовного собору, палата зараз хотіла власними способами попробувати привести до нього. Король не спротивився сьому, і так при кінці сейму зложена була комісія з дев'яти депутатів посольської палати і п'яти визначених королем сенаторів під проводом примаса Гембіцького; вона запросила владик уніатських і православних. Але православні, розуміється, холодно прийняли сю пробу компромісу, і дійсно, з сеї сеймової комісії не вийшло нічого. Православні виложили свої аргументи, пояснили прав, уніати на се предложили своє, і на тім стало. Комісія кінець кінцем нічого іншого не видумала, як від себе повторити пропозицію собору. Православні владики заявили, що собор не потрібний, бо ніяких диспутів релігійних бути не може, та й мусив би відбутися під проводом царгородського патріарха. З становища православних се було логічно, але сейму се могло здатися не чим іншим, як тільки прикрою упертістю. Потрібний був, по його гадці, компроміс, а він не міг обійтися без уступок обосторонніх.

Сейм кінець кінцем в справі релігійній обмежився постановою тимчасовою: всі звсуди і процеси в релігійній справі скасував, проголосив у сій справі спокій, в рішення її відложив до будучого сейму, «через інші державні справи» (таких властиво якраз не було). Так позбулася польська суспільність національної української справи. Ще більше підпорно поставилася вона супроти постулатів спеціально козацьких. Зріст козацьких сил і претензій грозив стану володіючих народу шляхетського. Вмішання козаків в церковну справу і їхні погрози робили кепський смак не тільки у короля, в й в сеймі. Сеньйор сенату, князь Збаразький, в своїй промові вказував потребу полагодити справу козацьку «не тільки супроти небезпеки турецької війни, котрої нічого нема тяжчого на світі, але і з огляду на наш власний домашній страх і неволю, яку терпіло від своїх власних хлопів, і грозить нам завсіди скора буря через справу релігійну і велику надутість тих людей». І заохочував сейм забратися до радикальних заходів. «Не гамувати, але визволитися нам треба від сеї біди».

Без сумніву, сей голос знаходив прихильний послух. Навіть православні депутати, що в справах національних (церковних) радо шукали підпори у козаків, на пункті боротьби з розростом козацьких сил і претензій були солідарні з по-

льським шляхетським громадянством. Проект Збаразького, щоб вислати від цілого сейму: від короля, сенату і посольської палати спеціальних делегатів і поставити козаччині ультиматум, був прийнятий сеймом. Козаки мали або капітулювати — розпустити військо до вказаного числа і все вказане число вивести на Запорожжя та присягти, що не будуть ходити на море і зачіпати турків, і зараз з королівським дворянином на Запорожжі зробити суд і управу над своєвільниками. В такім разі правительство вишле до козаків своїх комісарів і установить дальший порядок щодо реєстру і платні. Як ні, буде вислане на них військо, щоб їх знищити до останку. Се була тільки одна з трьох рад, які старий князь мав на приборкання козаччини; про інші не хотів розводитися публічно. Король також не схотів висловлювати у відповідь на запитання посольської палати своїх планів на приборкання козаччини. Правительство і суспільність, очевидно, зазялися на козаків і у відповідь на козацькі погрози бунтом носилися з гадками про криваву розправу на взір солоницької.

Число козаків хотіли попробувати звести до двох тисяч; але в секретній інструкції для комісарів maximum козацького війська означався на 6 тисяч, і платню їм годилися підвищити до 60 тисяч. Давня то була тактика — maximum уступок ховати в секреті і випробовувати податність противної сторони таким значно нижчим minimum!

До комісії визначено найперших магнатів в надії на їхній авторитет і на їхні полки. Збаразький клав натиск на те, щоб комісія з'являлася на Україні завчасу, «перше ніж лід почне падати», інакше буде запізно. І треба розложити на Україні військо; його число в секретній записці означене було на півчетверта тисячі, окрім козацьких хоругов.

Се була відповідь на козацькі жадання. Не попускати!

Як в справах загальнонаціональних, так і спеціальних козацьких інтересовані стали перед гладкою стіною католицько-шляхетського «non possumus».

Кампанія була програна. Тої ж ночі, як скінчився сейм, православні владики «рятували себе якнайспішнішою утечею», як пише Рутський.

Він, каже, знав наперед такий кінець на підставі зносин, які мав з королем і різними впливовими католиками. «Оскільки з початків можемо судити про кінець сейму, схизматики нічого не дістануть. Се вже вони почали дорозуміват, і кілька разів випустили крик розпуки і гніву, і казали се не тільки моїм священикам, але і мені самому сказав се Древинський: «Бачимо, що нічого ми не осягнемо проти вас, поки сей король живий, але під час безкоролів'я ми всіма силами піднімемося на вас». Ми посміялися з сього, бо ж справді тільки сміятися з сього. Королеві Бог дасть довге життя; зросте й наших число; не забракне і ласки престолу апостольського, що своїми впливами подвигне провідирів нашої держави; і те, що від Бога,— поміч його свята».

Натиск православних розбивався, як ми бачили, на пункті інтересів соціальних, класових: солідарні між собою в релігійно-національних справах союзники — шляхта і козаччина — стрічалися на сім соціальнім грунті як ворожі сторони.

І все-таки всечесніші отці сміялися завчасно, забуваючи французьке прислів'я: «Найліпше сміється той, хто сміється останній».

■

Досить легко йшло з ухвалами на козаків на сеймі; далеко тяжче пішло проводити ті хитроумні ухвали в життя.

Вислання ультиматуму, здається, рішено було кінець кінцем злучити з висилкою комісарів, щоб усі, відповідно до постави козаків, чи трактували, чи поступали з ними суворо», як делікатно висловлювалася тайна інструкція. Для сього комісари повинні були привести з собою готове військо і для того в комісію визначено найбагатших найсильніших магнатів.

Але минали місяці, а та комісія все не могла ніяк зібратися «почасти для морового повітря, почасти для неустанних тривог і частих інкурсій татарських — через них ані комісари не могли з'їхатися, ані пан гетьман не міг посунути війська в ту сторону». А король, коли, може, й пробував зробити якийсь вплив на козаччину через своїх послів абощо, то се не могло зробити ніякого враження по

попередкім. (Королівська інструкція на сеймики,— кінець 1623 року). В... згаданій інструкції король так описує свої заходи проти козацької своєволі: «Не занехаяв король через своїх комісарів і посланців затримувати в послушності тих людей, стерегти через приставів своїх берегів дніпрових, звідки ходять вони звичайно на море, палити і забирати човни, і платню, признану їм від Речі Посполитої, завчасу віддавати». Але се образ загальний, не з сього року спеціально, бо зараз потім додано: «Хоч сього року (платня) їм не віддано, за те, що пішли на море». — М. Г.).

Настрій козаччини, одначе, дуже грізним не був. І погрози на сеймі зробити повстання за невсповнення своїх домагань, хоч прийняті були досить серйозно, такими серйозними не були. І се давало досить несолідне свідчення козацьким лаянам і погрозам. Але статочніша частина козаччини, очевидно, далі старанно уникала конфлікту з Річчю Посполитою і звертала козацьку енергію в сторону найменшe небезпечну з сього становища. І сподівання якоїсь козацько-польської війни в обороні віри під впливом духовенства не справдилися поки що.

Може бути, мала тут своє значення і зміна гетьмана. Фіаско козацьких домагань на сеймі позбавило булави Оліфера Голуба. Але його місце заступив репрезентант тої ж «статочної» політики, Михайло Дорошенко (дід гетьмана Петра). Чоловік, безперечно, дуже здібний, вождь і політик авторитетний у своїх, він був поважаний і в польських колах і мав тут репутацію чоловіка, прихильного Речі Посполитій («Дорошенко, полковник доброї репутації у молодців за свою відвагу і королеві й Речі Посполитій завсіди зичливий», як рекомендував його в своїм щоденнику Хотинської війни Якуб Собеський). Він, безперечно, не був прихильником конфлікту і своїми впливами міг тільки лагодити напружені відносини, в яких козаччина стояла з правительством, особливо від останнього сейму. (Не бачу, одначе, в самім виборі Дорошенка симптому податності козаччини для правительства Дорошенком... — М. Г.). Подавав і правительству якісь надії в сім напрямі. (Натяк бачу в листі Збаразького. — М. Г.). Але напруження се, розуміється, не могло переломити, і сам Дорошенко не міг робити собі якихось ілюзій в сім напрямі.

На весну 1623 року козаки, як заповідали торік, вибралися походом на Чорне море. Похід був невеликий. Турецький флот тоді стояв у Кафі, зайнятий інтронізацією на ханстві Махмет-Гірея. Козацькі чайни з'явилися недалеко від безборонного Царгорода, нагнавши великого страху. Наспіх почали збройти галери на них, набираючи різну наволоч, яка займалася грабуванням передмість замість експедиції на козаків. Поки вони вибралися на море, козаків і слід згинув. (Донесення англійського посла... Збаразький мав звістки, що була се зовсім невелика експедиція: спочатку доносили йому про 22 чайни, потім тільки 13, «але хоч їх ходило тільки 13, але наробили такого, якби їх і більше було».— додає він. — М. Г.). Ледве вернувшися з сеї експедиції, козаки під кінець літа вибралися знову на море. «Лишивши одну здобич, пішли по другу». Сим разом турецькому флотові удалося зловити трохи козаків: він привіз в Царгород кілька живих бранців і кільканадцять козацьких голів та презентував їх новому султанові, а той казав положити сі голови перед собою в ряд, перед народом, і се дуже сподобалося туркам (донесення англійські... і лист Збаразького... — М. Г.). Збаразькому писали, що було в сім поході 30 чайок. Подробиць, зрештою, не маємо. Між сими двома морськими походами Дорошенко, що виїздив на Запорожжя,— здається, подаючи надії на якесь успокоєння своєволі,— вибрався походом на Перекоп. Мало се характер віддячення Орді за похід на Україну, вчинений під весну. Козаки забрали велику здобич, масу худоби.

Сі козацькі походи не принесли особливого клопоту правительству. Турецьке правительство прийняло пояснення польських послів, що сі походи були викликані татарським набігом, і тільки надалі ставило жадання, щоб козацьких нападів не було. Вони не перешкодили ратифікації трактатів, навпаки, змушували турків бажати спокою з Польщею, щоб не було більше тих козацьких наїздів. Натомість останній напад татар викликав в Польщі певні жалі за розрив з козаками, що тепер не вважали потрібним вислуговуватися Польщі.

В пізніших козацьких відповідях на обвинувачення польського правительства (по погромі 1625 року) старшина згадувала, що вона арештувала провідників весняного походу на море і відіслала їх до київського гроду — хотіла, мовляв, запобігти морським походам, але, як потім правительство не стало платити

умовлених грошей, «мусили вони самі за себе промишляти». За своєвільні походи на море правительство вважало вказаним укарати козацьке військо, не заплативши йому грошей. Нагода для скарбу приємна, але тактика сумнівної вартості. Напруження тільки збільшувалося, і козаччина тим менше вважала себе зв'язаною.

«Військо козацьке все страшенно хвилюється», — доносив Ю. Збаразький під осінь; «хочуть іти на волость, кажуть, що мають утиски у вірі; хочуть Дорошенка скинути, а Оліфера знову мати гетьманом».

Осінь принесла подію, яка ще більше загострила се напруження. 12 XI у Вітебську роз'ярена юрба вбила уніатського владику Кунцевича, найбільш войовничого репрезентанта унії, що своєю гострою, безоглядною боротьбою з православ'ям — забиранням церков, арештуванням духовних, всякими адміністраційними репресіями викликав незвичайне обурення в своїй єпархії і взагалі вважався найтяжчим гнобителем православної віри, так що викликав гіркі докори навіть такого вірного протектора унії, як литовський канцлер Лев Сапєга. Прихильні люди давно вже остерігали владику, що се може скінчитися зле для нього, але він свідомо легковажив остереження, навіть бажав собі такої «мученичої смерті», бувши людиною взагалі екзальтованою і фанатично відданою католицькій ідеї. Арештування ним одного православного священика у Вітебську згаданого дня (12/XI) викликало вуличне збіговисько, і натовп кинувся на владичу палату, і в сім нападі убито самого владику. Така нечувана пригода дала привід королеві вилити фіал ярості на православних. Вислана ним на місце судова комісія позасуджувала на смерть десятки людей; відібрано право самоуправи у м. Вітебська, заборонено на будуче дзвонити по міських церквах і т. ін. І по інших містах уніатська сторона скористалась з сеї нагоди до нового натиску на православних. Рутський розпочав новий процес з Віленським братством, обвинувативши його, між іншим, і в тім, що універсали перетримуваного братством Смотрицького привели до убивства Кунцевича. Смотрицький вважав за ліпше забратися не тільки з Вільна, а взагалі з держави і виїхав у подорож на Схід, а звідти вернувся вже уніатом. Митрополит Йов, характеризуючи пізніше становище православних, називав сей час особливо тяжким, «коли всі змовилися були зовсім винищити православний рід» (лист до Хр. Радзивілла 24 XII 1624 р. — М. Г.). Навіть в Києві уніатська партія насмілилася була до якихось агресивних виступів: запорозькі посланці згадували, що митрополит Йов скаржився козакам на ламання віри християнської, печатання церков і т. ін.

Сейм, визначений на лютий 1624 року, пройшов серед такого глухого напруження. Не чути нічого про козацькі петиції, депутації, ані про якісь спеціальні заходи православних. Не рушало сих справ спеціально і правительство. Обидві сторони стояли проти себе непримиренно, не знаходячи ніяких мостів, щоб піти одна до другої.

Поновлено попередню ухвалу щодо вислання комісарів; видано суворі кари на тих, хто б давав якусь поміч козакам або купував від них здобич. Рішено сповнити торішні ухвали щодо розложення війська на Україні для приборкання своєволі. Вказано державцям українських староств, «почавши від Бара аж до московських границь», що їхній абсентеїзм (тут в значенні самоусування від влади — Ред.) причиняється до зросту козацької своєволі, і заохочено їх, щоб з доходів своїх поставили трохи війська для скріплення державних сил, які будуть виведені на Україну. Справа релігійна, порушена наново шляхетськими екзорбітанціями, була відложена з усіма ними до дальшого сейму.

Увага козаччини була почасти відтягнена від сих справ тими цікавими комплікаціями, які почали виникати з поворотом на ханство нашого давнього знайомого Махмет-Гірея. Діставшися назад на ханство і спровадивши до себе свого брата Шагіна, він почав з ним в Криму розправу з давніми своїми ворогами і сим викликав скарги й нарікання перед султанським двором. Супроти свого зверхника султана брати також ставилися дуже непокірно, не виконували його розпоряджень — між іншим, не хотіли звільнятися будовою замків на долішнім Дніпрі, що їм султан доручав зробити разом з намісником Кафи для стримання козацьких походів на море. А на довершення всього прийшли до Царгорода вісті, що брати замишляють похід на саму Туреччину, хочуть взяти Адріанополь, щоб зігнути на трон султанський. Наслідком сього султанське правительство рішило Махмет

Гіреи aернути в давніше становище, а на ханство посадили назад Джанібек-Гірея, що був ханом перед тим. Але брати не мали заміру коритися волі хана і проти Порти звернулися за поміччю до козаків, яких так недавно ще лояльно, як пристоїть султанським васалам, доручали польському королеві знищити і чайки їм попалити.

Се мусило статися весною 1624 року, але приготовлялося, може, й значно скорше. 12 V французький посол у Царгороді доносив про козацький похід на Кафу, що міг мати характер першої експедиції в інтересах Махмет-Гірея. Правда, козаки оповідали пізніше королівським комісарам, що порозуміння у них не було і у війську Шагіна потім вони опинилися припадково. Казали, що занесла їх до Криму хвиля, коли вони з донцями пішли на море, а се сталося під час війни Махмет-Гірея з турками. Тоді Шагін-Гірей закликав їх на службу, і вони, бувши в біді, не маючи де подітися, радо на службу ту вступили, служили вірно, і з того вийшла пізніша приязнь їхня з Шагін-Гіреєм: по війні він з честю відправив їх на Запорожжя і з ними бранців християнських, які були в Криму.

(Трохи відмінно, хоч в тім же дусі оповідає сю історію наш анонімний кореспондент (осінь 1624 р.): Шагін-Гірей «под самую тую его з Турками у Кафу експедицыю самых неволников козаков семсот вызволеных маючи при собѣ, всю справу свою ратовалъ и знамените Турков поразивши, татарскіе орды подь свою юридыку побраль, и все товариство козацкое свободою даровавши, з добычею турецкою червоными по килкодесять кожного и на десяток по два бойволы з тѣлегами обдаровавши, до своєє землѣ за Пороги випровадити казаль. И теперь послы его за Порогами очекивают посланных до короля его милости: если ласкв его к. млти будет дати ему козаков на помоч, офѣрует ся и около Константинополя на лѣто помыслити, гдыж и с Персомъ юж взялъ лигу і оженил ся повинную перского взявши, и королеви пану нашаму добре собѣ тушити кажет а необлудной приязни и послугах своих, як сам его к. мст зезволити будет хотѣлъ. Зачим розумѣем жебы и комысыя ихъ задержати ся скажеть, єдно нам безмолствовати и житіе исправляти потреба». — М. Г.). Але ми сеї побожної історії не потребуємо брати дуже серйозно.

На літо, коли турецький флот під проводом капітан-баші (адмірала) Реджеб-баші рушив з Царгорода до Кафи, щоб скинути непослушних васалів, козацький флот, користаючись з сеї оказії, рушив під Царгород. Не зважаючи, що грізні поголоски про козацький похід навіть у побільшених розмірах завчасу ходили в Стамбулі, капітан-баша лишив столицю без всякої оборони, і козацькі чайки без всякої перешкоди з'явилися в Босфорі. Дня 9 липня нового стилю вдосвіта вони приплили туди в числі від 70 до 80 чайок, на кожній по 50 чоловік. Розкинувшись по обох берегах протоки, почали собі преспокійно палити і грабувати тутешні оселі. Спалили Буюк-дере, Ени-кіой на європейськім побережжі, Стенію на азійськім. Знищивши цілий ряд розкішних вілл і багатих осад протягом шести годин і забравши масу здобичі, коло 9-ї години відійшли собі на море. В Царгороді піднялася страшенна тривога. Султан виїхав сам над море і зайнявся обороною. Вислано туди військо кінне і піше: за браком галер позбирали які були човни, посадили на них всяку збиранину і вислали кілька сот таких човнів на козаків. Думали, що ті тікатимуть. Але козаки, побачивши сю імпровізовану армаду, стали посеред протоки, розложивши півколом свої чайки, й спокійно чекали атаки. Противний вітер не давав їм можності піти самим проти турків. Турки здалека дали огня. Козаки не відповіли ні одним стрілом і не рухалися з місця. Побачивши таку відвагу їхню, Халіль-баша, що проводив сим імпровізованим флотом, не насмілився ударити на козаків. Міркував, що якби атака не удалася і козаки його погромили, могли б ударити на сам Стамбул. І козаки, спокійно перестоявши собі до вечора перед очима стривоженої «столиці світу», без перешкоди забралися з своєю здобичею додому.

Два тижні пізніше приїхав знову їхній флот під Царгород ще в більших розмірах — було чайок щонайменше 150, і мали ззаду резерви, як оповідають царгородські свідки. Митрополит Йов, мабуть, про сю другу експедицію оповідає, що козаки, маючи 102 чайки, на дніпровім усті стріли турецький флот з 25 великими галерами і до 300 менших човнів, так званих ушкалів, що мають від 25 до 50 людей на собі; був то, очевидно, флот капітана-баші; кілька днів билися турки з козаками, силкуючись не пропустити, але козаки відгромили їх і пішли на

Царгород. Дальше оповідають кореспонденти царгородські. Козаки простояли при берегах Босфору три дні, мов насміхаючись з безсилля падишаха. Спалили Форос, кільна сіл. Грозили нападом на арсенал. І се наповнило страхом цілий Стамбул. Місто стерегли неустанні чати. Нарешті виврядили дві галери і коло 20 човнів та вислали їх на море стерегти козацького нападу. Козаки, постоявши там, відпливли собі з великою здобичею.

Стривожений диван послав спішних посланців до капітана-баші, щоб, нинувши кримські справи, спішно вертався до Царгорода; тим більше що кілька козаків, зловлених під час сього нападу, сказали, що вони роблять се в союзі і порозумінні з ханом: се наробило великої тривоги в Царгороді. Козацькі напади таким чином, крім власного добичництва, зробили також диверсію для своїх союзників Гіреїв. Може бути, що й мали таку ціль. (Про сі два морські походи найдокладніше в англійських донесеннях, про перший напад під 9/VII, про другий в депеші 24/VII; стався другий напад десь 20/VII, в донесениях французьких, а депеші з 21/VII оповідається про «вчорашній» напад... — М. Г.).

Заохочені сими успіхами, 16/VIII нового стилю козаки вибралися в третю експедицію на Царгород. Стільки великих експедицій в один сезон — се була річ нечувана. Сим разом було теж коло 150 чайок. Але противні вітри затримали їх під Очаковом більше як місяць; козаки спожили тут багато припасу, і кільнадесять чайок через те вернулися назад, але сто з лишком пішло таки; тільки про сей похід нічого не знаємо ближче. (Про сей третій похід — в листі Борецького... — М. Г.).

Інша частина козаків тим часом помагала Гіреям в Криму, де місія капітана-баші скінчилася також повним фіаско. Прибувши в Кафу, він вислав до Махмета і Шагіна листи, сповіщаючи про іменування нового хана, і жадав, щоб вони уступили з своїх урядів, але ті не послухали. По кількох тижнях дрібної війни Реджеб-баша, послухавши Джанібек-Гірея, з військом і арматою пустився в глибину краю на непокірних братів. Але на третій день походу вони побачили перед собою далеко більше військо Махмет-Гірея; був при нім також козацький полк (800 козаків, як кажуть турецькі джерела). Турки, щоб вийти ціло, рішили капітулювати і зректися своєї місії. Джанібек-Гірей, зачувши се, пустився тікати, поки цілий, до Кафи. Махметові татари, побачивши се, напали на турецьке військо і погромили. Татари й козаки взяли слідом Кафу. Реджеб-баша, утікши на кораблі, не бачив іншого виходу, щоб полагодити се все, як на свою руку потвердити на ханстві Махмета. Так і вчинив з ним. Махмет звернув гармату і бранців, і Реджеб вернувся як не пишний.

Але Махмет і Шагін розуміли, що така вимушена згода нічого не значить і Порта не подарує їм такого сміливого бунту. Тому, відгромивши турків, Шагін, що в сій історії являється головним актором, хотів забезпечити собі й на будуче поміч з України. Крім безпосередніх зносин з козаками, він звернувся також і до польського правительства, не стільки, очевидно, бажаючи від нього активної помочі, скільки того, щоб воно не ставило перепинок козакам в їхнім новім союзі з Кримом. Маємо цікавий лист Шагіна до короля Жигимонта з серпня того ж року (19/VII 1624 р.). Він в дуже ідилічнім тоні згадує давні добрі часи, коли Гіреї приятелювали з Ягайловичами: «Були ми собі братами і приятелями, ми вам, а ви нам також помагали завсіди, війська наші за предків наших ходили спільно і разом, люди наші до вас, а ваші до нас приїжджали, і ніхто не питав, куди або звідки йдемо; найменшій дитині або вдові убогій не було шкоди». Аж османи порізнили тих приятелів, напускаючи одних на других. Тепер османи стали спільним ворогом Криму і Польщі, і Шагін заохочує короля до спільної боротьби з сим ворогом. Просить помочі на турків, пороху і олова (бо сі припаси звичайно купувалися від турків, а тепер вони можуть перервати їх довіз), а найважніше — пустити до нього козаків. Кілька разів він се прошення про козаків повторює. В останній війні він, за його словами, мав тільки 300 козаків, а вони зробили йому велику прислугу. «Козаків дніпрових ваших... в товариство прийшло триста козаків. Дай Боже довге здоров'я сим трьом стам козаків, що до помочі і в товариство прийшли і, справуючися там, як бажало собі серце наше, нас заступали». «Дайте нам дніпрових козаків, а ми з ними легко собі дамо справу з турками». «Кажіть дніпровим козакам, аби до нас прийшли,— прагнемо їх мати не тому, що мало у нас було війська: маємо його, Богу дякувати, досить, але що у османів немало яничарів з рушницями, то і нам треба на рушниці рушничного війська».

Шагін просить прислати тисячу козаків зимою, а друге військо — по великодню; тільки аби козаки не займали татарських стад, що татари хочуть на зиму вигнати за Дніпро, бо козаки «до добичі жадні». А Шагін обіцяє за те затримати кримських і ногайських татар, «що й курки не буде взято з земель ваших». Хоче привернути старі границі з литовсько-польською державою: по Дніпро, Овечу Воду, ріку Бузун і до Дону; що за Дніпром і за тими ріками — нехай буде королеве. Шагін обіцяє королеві віддати Білгород, Тягиню, Кілію, вивести білгородську орду на кримську сторону.

В сих пропозиціях, поза східними гіперболами і похвалками, була вповні реальна основа: Шагін і Польща мали спільного ворога в мірзі Кантемірі, начальнику білгородської орди. Він головно непокоїв своїми нападами коронні землі (того року, одначе, йому не щастило, і Конецьпольський двічі погромив його, з початком року біля Сатани і літом під Мартиновим біля Галича). Він же був запеклим і небезпечним ворогом Шагіна, бо безпосередньо підлягав Порті. Зимою 1624/1625 р. Шагін необережно вибрався був на нього походом, але Кантемір сильно погромив його.

Польське правительство опинилося в досить трудній позиції. Не відважувалося нарушити згоди з Туреччиною, даючи поміч Шагінові, і не рішалося відкинути нейтральності. Натомість з козаками Шагін, ідучи походом на Кантеміра, по дорозі на Запорожжі уложив формальну згоду в Карайтебені дня 24/XII:

«Я, Шагін-Гірей, цар кримський, даємо сей наш присяжний лист козакам запорозьким: пану гетьману, осаулам, отаманам і всьому війську, освідчаємо сим листом нашим і присягами, що від мене і від людей наших держави Кримської ніяка кривда і шкода діятися не буде, а якби хто мав учинити якусь шкоду своєвільно, я їх з жонами, дітьми й свояками, суд учинивши, маю десятьох за одного видати. І від них (козаків) того ж вимагаю, аби так робилося. Поки від них не буде якоїсь шкоди, — я, поки жив, від вас не маю бути, на то присягаю Аллахові і пророкові нашому Магометові, — аби я від його полку був відлучений, якби інакше поступив. Поки не буде від них, не буде від вас ніякої злості, — на те даємо лист широкий присяжний п. гетьману, осаулам і всьому війську, аби ви всьому тому вірили, і на те даємо той лист наш широкий присяжний Богу і Пророкові. Якби неприятель якийсь з'явився у пана гетьмана, осавулів, отаманів і всього війська запорозького, я, Шагін-Гірей, як тільки мене оповістять, з усіма беями і мурзами маю їм помагати. А якби з'явився неприятель у мене, мають вони, за оповіщенням від мене, помагати мені згідно з присяжними листами». (Приїздив Шагін-Гірей на Запорожжя за тиждень перед різдвом, «съ запорозскими козаки перемирья взялъ же, что имъ межъ себе не воевати, и итти съ нимъ Шинъ Гирьемъ Турского земли воевати за одно», і пішов потім на білгородську орду. — М. Г.).

Так зачав сей перший нам звісний трактат козаччини з Ордою, попередник пізніших трактатів, що таку важну роль відіграли в історії нашого народу.

■

Сей союзний трактат з Ордою, як здавалося, давав нову опорну підставу козацькій політиці — становищу козаччини супроти Польщі. Правда, незабаром виявилася хиткість і непевність сього союзу перед польсько-козацьким конфліктом: сим грішили всі козацькі союзи з Ордою. Але поки що не можна було його оцінити відповідно до сього становища, і ся нова комбінація відкривала тим часом козаччині нові і рідкісні перспективи. В козацьких колах чулося незвичайне піднесення енергії й ініціативи. «Сам Христос відает, яким духом войско запорозское што часу в силу збирает ся, а як не слыхано было досьль так много човнов морских готовят и готовити збирают ся, иж и сами старинные дивуют ся, на што бы тую силу тыхъ лѣтъ повернути хочет, единож видно, же всѣ ку Чорному мору берут ся; толко бы Бог голову им дарoвал, мужа по серцу своему, певне бы снадне и врага креста Христова и христіанского покусити ся важили!» — пише київський кореспондент в жовтні 1624 року. І от в сей момент поруч такого цінного союзу з Кримом перед очима козаччини відкривалися ще нові і ширші політичні красанди.

Їх приніс з собою голосний авантюрист, претендент на турецького султана Олександр Яхія, загостивши під час тих переговорів з Шагіном на Запорожжі.

Се була цікава і загадноаа фігура. Про себе опоаідав аін, що буа сином покійного султана Магомета III (1566—1603), ануком султана Мурада. Мати його була не більше не менше як з цісарського роду Компенів; аона, грекиня, потайки трималася християнської аіри. Яхіа жив спочатну з батьном а Малій Азії; коли амер Мурад і Магомет поїхаа н Царгород займяти трон султанський (1595 р.), мати Яхії, замість аби тішитися блиснучими перспективами, які аідкриаалися перед нею, моалив, скористався з сеї нагоди, щоб викрастися з гарему і, втішши з сином а Македонію, аернулася до батьківської аіри і охрестила сина Яхію на православне з іменем Олександрв. Коли йому снінчилося 15 літ, а році 1604-у, аислала аона його на даір цісаря Рудольфа, і відтоді зачинається безконечна одіссея сього авантюриста. Тинявся аін по різних сторонах, представляючись законним спадкоємцем султанського престолу і шукаючи опіки у різних ворогів Туреччини, браа участь а різних замислах, протитурецьких заходах та старався причепитися до якоїсь політичної комбінації, яка б дала йому можність виплисти иаверх і зробити кар'єру. В Відні здибаася аін з тан званими лісовчиками, насмними аоаками з земель польських, що на службі цісаря Фердинанда аолочилися по різних сторонах середньоєвропейських, і аони иарадили йому звернутися до запорожців.

Один з лісовчиків, князь Масальський, взяася бути посередником і зачав аід митрополита Йова Борецького. Опоаів йому фантастичну історію сього «Олександра Отомануса», наслідника царства грецького і турецького, якого, мовляв, ченас увесь християнський саіт Туреччини, «множество много аоинства прааославныхъ Болгаръ, Сербовъ, Албанитоаъ и Грековъ», що присягли йому як законному цареві і ждуть його з аійсьном 130 тисяч. До номплету прааославного саіту ще треба було України й Московщини, щоб з ними розвалити магометанську Порту і на її місце заснуаати велике царство пряаославне.

Не знати, насільки митрополит Йов уаірна у те все і а ту можливість розвалити Порту, але плани Яхії організуаати якусь ноаліцію проти Туреччини з поміччю козаків, Московщини, Криму і різних аолодарів європейських, здавалися йому дуже аідпоаідними для даного часу. Він прийнаа до себе Яхію, і той аід 21 X 1624 року пробуааа з тиждень у митрополичім монастирі са. Михайла. Потім митрополит повіз його до козанів і, стрівши а дорозі свого довіреного чоловіка, попа Филипа, що аертва з Запорожжя, вислва його з Яхією до Крилова, а звідти з козанами поїхаа Яхія на Запорожжя. Тут розвинуа він саої плани перед козаччиною, яна заавила саою готовність помагати в його замірах здобувати царгородський трон. Рішено було, що козаків піде з ним на аійну 18 тисяч, а аін їм платитиме — кінним по 6 єфимнів на місяць, а пішим по 4, а нрім того, на військо дасть 30 (тисяч. — Ред.) золотих польських.

Зладили йому також rendez vous з Шагіном, що під той час приїздив на Запорожжя. Яхія, одначе, держаася з сим союзником на тонкій делікатності і, коли Шагін нликаа його до себе, не поїхав, кажучи, що козаки його не пускають; підозрюваа, що Шагін, зловивши його, може за добру заплату аидати турнам. І rendez vous у них аідбулося на делікатній дистанції, на двох боках Дніпра, і при Яхії козаки стояли з рушницями «а чотири круги». Одначе рішено було, що Шагін-Гірей з братом будуть Яхії помагати.

По сім Яхія послаа по гроші для аійська до Флоренції, а українські благоприятелі його стали роздумувати, як би заручитися поміччю ще з Москви. Тим часом як козаччина могла аабитися перспективами багатої платні, а київських митрополичих колах ся, аласне, сторона організації широкої православної ноаліції з участю московського царя мала особливу принадність з огляду на той залізний католицький перстень, що з такою невблаганною безоглядністю тіснив щодалі все тажче православну стихію українську (і білоруську з нею). Ще перед появою Яхії на київських горизонтах а київських митрополичих колах прийшли до рішення — шукати оперття в московськім правительстві а тім безвихіднім, як здаааося, становищі, а якім православна ієрархія, кажучи словами аладичих листів цареві,— «а маленькім кутку тиснулася на Україні, а землі Київській, під крилами христолюбивого воинстаа запорозьних козаків». (В листі Ісаї Копинського року 1622: «не имамы иъ кому прибѣгнути: царей и князей и бояръ благочестивыхъ не имамы — всѣ отступинцы отъ благочестивыѣ вѣры нашей: єдины Ляхи, вторыи униаты, третиі сынове еретичестиі. Отовсюду обстоятъ ны скорби и гонения

нв благочестие наше и церковь споискую восточную, матку нашу, хотяще ны ростерзати... И нигдѣ не имвмы отъ нихъ упокою, только всѣ мы благочестивы аъ маленькомъ кутну теснимося на Украіне въ землѣ Кіеаской, нолько ивсъ особ-святительсних бліагочестивыхъ, ноторыхъ посвятилъ на степень святительства асесвнтѣйшиі патріархъ єрусалимскиі куръ Ѳеофвиъ». В листі митрополита Иоав (1624 р.): «всячесни гоненіе на прввославныхъ, не хотящихъ послѣдоаати нечистотамъ нхъ, воздвигоша, наипаче же насъ, праяославныхъ епископовъ, отъ престолъ, отъ мѣстъ и отъ обителей нашихъ изгнаша и до кроае на святую правосллвную вѣру вьоружишв ся, олтари Господии оснаерниша, церкае праславные въ латинскую прелесть превратиша, и просто рещи — все силиѣ иоролеаскою державвою мечъ на правослваныхъ обострншв. Тѣмже мы, помняще реченное: укрийте ся въ мвлѣ, дондеже мимо идеть гнѣвъ, се здѣ крыющесь под криль христолюбнвого воинстаа чернаснихъ молодцовъ, аосхотѣхомъ посещати и велнкодержавное владычество...» — М. Г.).

Шукання мосновсьної опіни з причини (чи під покривкою) релігійних утисків мвло свою двиню трвдицію у Великім князівстві Литовськім, як знаємо. Такий манеар знищив був на початках XVI століття у польсько-литоасьного правительства всяні апетити до яної-небудь релігійної пресії на своїх прааослааних підданих трохи не на ціле століття. Тільки з упадком Моснаасьної держави з кінцем XVI століття воно насмілилося зноау. «Смутні часи» мосноаські зняли були асякий страх з польсько-католицьких ніл. Але Москва підіймвлася з занепаду, і у польсько-литовських політиків починала приходити тривожна думка, що, притиснені до останнього, прввославні можуть знову шукати помочі в Москві, і та зноау почне свої інтриги на релігійнім грунті. В згадуаанім листі Льва Сопєги до Кунцеавчв шеф литовської політики, аказуючи на неполітичність уніатських нвгінок на прааослввних, пригадує давні утрати, понесені через прввославну іреденту польсько-литовсьною державою. «Новгород Великий, Псков, Стародуб, Чернігів, Козельськ і багато інших замків відірвала від нас та унія, і тепер та унія багато причинилася до аідтручення народу московського аід норолеаичв» (Володислава). А з ноаим зростом мосновської сили неминуче виникала гроза нової прааославної іреденти в мосновський бік з нутра земель білоруських і українських.

З стаиовища православних владик і інших ревнителів національної і церковної ідеї, що аід польсько-католицьких нагінок збіглися а тім кіяаськім «кутку»,— шукати опіки і протекції, помочі і оборони в московських колах було напрямом вповні натуральним. Се було тан само погрвниччя, що стояло в стврій сфері московських династичних і політичних інтересів (поріаняти розмоаи московських політиків почвтну XVI ст. про Київ як отчину мосноаських царів). Перед московською смутою з київського «города» добрим оком можна було бачити мосновську границю. Вона аідсунулася за останні літа, але тепер, коли ся смута могла здаватися припадновим, скороминущим епізодом, можна було сподіаатися ноаих проявів москоаської екстенсивної сили. Незалежно аід них, з огляду на созвучність інтересів, українська людність, як ми бачили, і так не раз, ігноруючи політичні рубежі, орудувала силами обох «украин», польсько-литовської і московської. Плани Дмитра Вишневецького були найбільш блискучим виявом такої тактики, і українська козаччина, аід його часів почавши, не раз досить зручно вміла служити на обидаі сторони, черпаючи засоби по черзі або і заразом з обох скарбів: московського і польсько-литовського, та грала роль посереднього політичного фактора між обома державними організаціями. Останні зносини козаччини з московським правительством заісні нам зимою 1620 року. Поруч них аідомі посилки різних духовних осіб в московську столицю за «милостинею» на різні побожні церкоаі цілі. Так 1622 року посилав до царя плачливий лист Ісая Копинський, номінальний аладика перемиський, просячи жертв для своїх монастирів, заснованих ним в Лубенщині. Але, крім писаної грамоти, післані ним монахи мали усно сказати пограничним московським воєводам (путивльським), щоб вони написали цареві, чи позволить Ісаї з ченцями перейти за московську границю від польського гоніння. «Да и всѣ де, государь, прввославные нрестьяне и запорожскіе козаки, какъ имъ отъ Поляковъ утѣсненья будетъ, многія хотятъ ѣхать къ тебѣ государю»,— додаааля від себе аоєаоди на підстааі того, що оповідали їм Ісаїні посланці.

Літом 1624 року під аплиаом тодішнього загострення католицько-уніатських

натсків на православних з аналогічними заявами висилає свого посла безпосередньо до самого царя сам митрополит Иов. З того самого дня, коли писалися його грамоти до царя (24/VIII. 1624 р.), маємо лист самого ж митрополита до голови литовських протестантів, Криштофа Радзивілла, і він добре ілюструє явм той психологічний стан, в якім робили сей знаменний крок київські духовні кола. Просячи помочі литовського магната в найближчій сеймовій кампанії, митрополит так характеризував гірке становище православних: «Так нас стиснули з усіх боків, що гірше від зрадників і доказаних злочинців, гірш ніж від ворогів хреста і самих поган, терпить переслідування від вавілонської, кров'ю п'яної розпусниці наш народ вірний, панам своїм зичливий, народ невинний, народ старинний християнський. Що день і година, як віл обуха, чекаємо ми, небожата, засуду Астерового, за оскарженням Гамановим, з нашими святинями, священиками, людом, рицарством, шляхтою». А козаччина своїми своєвільними вибриками — морськими походами, вчиненими проти волі навіть своєї старшини, каже далі митрополит, ще загострює завзяття на православних влади, бо підозрівають їх в союзі з козаками. Перед магнатом, хоч і союзним, хотілося митрополитові очиститися з сього підозріння.

Того самого дня митрополит писав листи до царя, його батька патріарха і шефа московської дипломатії дяка Грамотіна, рекомендуючи їм свого посла, владику луцького Ісакія Бориcковича. В листах до них він і Ісакій описували гірке становище православних в Польщі й Литві, благали царя пам'ятати про сих своїх одновірців і не забувати своєю ласкою, та особливо просили допустити Ісакія до особистої аудієнції, яко «мужа во всѣмъ вѣрна и тайну царскую могуща сохранити». Допущений по сій рекомендації, по довгих московських процедурах до царя в січні 1625 року, Борисковнч дня 14 І старого стилю мав аудієнцію перед боярами, князем Черкаським і дяком Іваном Грамотіним, і їм переказав секретне доручення, дане йому митрополитом. На жаль, протоколу сеї аудієнції маємо тільки уривок («Пріѣздъ в Москву изъ Кіева Луцкого епископа Исакія, присланнаго от Кіевскаго митрополита Иова Борецкого с представленіемъ государю царю Михаилу Федоровичу и Патріарху Филарету Никитичу о принятіи Малороссіи и Запорожскихъ козаковъ в покровительство, и о прощеніи имъ вины противу его государя учиненной». — М. Г.), і в нім нема автентичного тексту митрополичої заяви. З відповідей бояр видко, що митрополит вказував на утиски православній вірі від поляків, на перспективу польського походу на Україну; висловлював побоювання, що козаки своїми силами неспроможні будуть відборонити Україну від польського війська, тому просив царя прийняти Україну й військо козацьке під свою руку, пробачивши козакам їхні давніші пустошення Московщини, та оборонити їх від поляків. Бояри, розпитавши ближче, переконалися, що тут ще нема нічого певного, рішеного,і так відповіли Борисковичу: «З листу (митрополита) і з твоїх слів видко, що у вас самих ся гадка не змінилася й рішучої умови між вами нема, і про козаків кажеш, що їх не буде стільки, аби вони самі могли стати проти поляків, а в своїх оповіданнях пояснив ти, що військо козацьке на весну збирається йти на турків морем,— отже, тепер сього діла царському величеству зачинати не можна, бо міцної постанови між вами нема, і козаки всі ідуть на море». Вини козаків «противъ царскаго величества и всего Россійскаго государства» пробачаються з тим, аби на будуче козаки «царскому величеству служили». «А як буде вам в будучності кривда у вірі від поляків, а у вас проти них буде міцна думка і постанова,— мав сказати на кінець дяк,— тоді дайте знати царському величеству і святійшому патріархові, а вони про те поміркують, як би православну віру і церкви божі і вас всіх бачити свобідними від еретиків».

Митрополиту Иову доручено переказати ласку царську і патріарше благословіння та передати ікону в срібній ризі й п'ять сороків соболів ціною в сто рублів; так само досить багаті дарунки дано самому Борисковичу і протосінкелу Памві (мабуть, Беринді), що був з ним і привіз патріарху чотири книги. Борискович, дякуючи за ласку, просив переказати царю і патріарху, що у них ся гадка міцна, всі вони царській ласці раді й хочуть бути під царською рукою; будуть умовлятися про се між собою, тільки бояться, якщо тим часом поляки на них раптово наступлять, то їм, крім царської ласки, нема де подітись: всі вони тоді — митрополит, владики і Військо Запорозьке — звернуться до царської ласки і поїдуть на царське ім'я (піддаватимуться цареві), то нехай цар їх пожалує, не

каже відганяти, бо їм, крім царя, нема нуди подітися». («И епископъ на государево и святѣйшаго патріарха на жалованье билъ челомъ а говорилъ что онъ государскую милость Иову митрополиту Кіевскому скажетъ, и образ и соболи довезет, да билъ челом чтоб его челобите до государя и до святѣйшаго патріярха донесли — что у них та мысль крѣпка, что они всѣ государской милости ради и под государскою рукою быть хотять, и о томъ совѣтоват меж собою будут, а нынѣ боятца того, любо на них Поляки наступят вскорѣ и им кромѣ государевой милости нѣгдѣ дѣтца: всѣ в то время — митрополит и епископи и войско Запорожское — прибѣгнутъ ко государской милости и поѣдут на государское имя и государю бы ихъ пожаловалъ, отринутъ не велѣлъ а имъ кромѣ государя дѣтца негдѣ. И бояринъ и думной діакъ говорили, что они о томъ государя и святѣйшаго патріарха извѣстятъ, а онъ бы нынѣшней государевъ указъ митрополиту сказалъ, а что у них учнет дѣлатца и они б о томъ государю вѣдомо учинили и государь смотря по дѣлу и мыслить о томъ будетъ». — М. Г.).

Така була ся перша пропозиція переходу України під царську зверхність — інтересна як перша рекогносцировка пізкіше довершеного перевороту. Що в тих пропозиціях, як вони ставилися московському правительству сим разом, щв дуже мало було конкретного, се мусили розуміти в самих митрополичих колах. Та перше ніж в інших українських колах ширити проект піддання під московську протекцію, переводити її в «міцну думку і поствпову» української суспількості, треба було знати, чи взагалі схильне московське правительство зайнятися ближче українською справою, а тоді думати, що можна робити з тою московською інтервенцією та на скільки можна ризикувати задля неї. Такий підклад сеї справи виникає з-поза козацьких прошень «жалованія» і монаших благань про «милостиню», що становлять властивий життєвий нерв сих зносин з Москвою і по перших удатних результатах 1622—1625 рр. починають прибирати все більші розміри. (Так на початку 1625 року поковна посольство Копинськкй, «дякуючк о вже і просячи о ще»; восени того року емігрував до Москви владика Курцевич і зістався тут, діставши єпархію; прийшов монах від владики львівського Тісаровського за милостинею; в 1626 році знов приходили монахи з лубенськнх монастирів Копинського і з Почаєва; в 1627 році з монастиря чигиринського, канівського і терехтемирівського; в 1628 році з манявського скиту і з вілекського монастиря і т. д. — М. Г.). Щоб вивідати добре московські гадки, треба було «задерти», зачепити на сім грукті московське правительство чимсь пікантнішим, ніж самі плачі митрополита і владик. І таку добру нагоду подавала поява Яхії з його фантастичними планами, незчисленними протекторами, таємничими союзами на Заході й Сході і т. ін.

В січні 1625 року митрополит Иов виїхав з Києва в сторони козацькі до Корсуня, відти до Терехтемирова. Притім, очевидно, мав вийти в ближче порозуміння з козацькою старшиною й зайнятися справою нового посольства до Москви в справі Яхії. Посольство се було вислане з Запорожжя дня 2, I старого стилю (зараз по виїзді Шагін-Гірея); воно складалося з запорозького посольства під проводом Івана Гирі, і з посланця Яхії якогось Марка Федоровича Македонянина, і козака Івашка Мартиновича. Митрополит Иов від себе дав їм рекомендаційні листи до путивльського воєводи і автобіографію Яхії, списану у нього, та доручав воєводі цілу сю справу. «Прочитавши сю повість, — писав він йому, — зміркуєш ти, що благодаттю божою наближається вже кінець нечестивого вавілонського Турецького царства, і коли ісповідники східного православ'я прийдуть до згоди, то й зараз буде тому початок. Молимо того у всесильної правиці Христової, щоб, розбивши тяжкі кайдани православних, дав церкві своїй і православному множеству єдиновірних Греків доступити бажаної, дорогої свободи. Просимо, щоб і ви з благочестивим царем вашим подали руку помочі єдиновірним братіям, аби й самі в день суду від вічної увільнилися неволі». Яхія в своїм листі до царя сповіщав, що на весну вибирається походом, морським і сухопутким, з козаками до Греції, а там чекають його болгари, серби, албанці й греки, що присягнули вже Яхії як своєму законному цареві, — се мав посвідчити в Москві той Яхіїв посол, «Марко Македонянин з землі Сербської». Сей Марко пояснив уско, що, крім сих присяжників, поміч Яхії обіцяв король іспанський: має дати йому 60 галер з воєнною залогою, а князь флорентійський прирік прислати 20 тисяч рушниць, гармат і всякої іншої армати, і інші землі обіцяли поміч людьми й грошима. Та Шагін-Гірей, як

сподіваються, прийде орди до 100 тисяч, і з тими всіми Яхія піде на весну на Царгород. У царя ж просить помочі людьми чи грошима — як цар зволить.

Московські політики не зістались індиферентні для таких широких і привабних, дарма що фантастичних планів. Посли Яхії були представлені цареві, хоч incognito: Яхієві посланці допущені були до царської руки при авдієнції запорозьких послів, після них, але без Яхії, то значить імення їх не були проголошені, як проголошувалися звичайно. Яхії вислано дарунки багаті (особливо як на тодішні роки, досить тісні для московського державного скарбу). Але активно вмішатися в сі Яхіїні й козацькі плани московське правительство не рішилося — боялося розриву з Польщею. Цар побажав «царевичу Олександру» всякого добра, щоб він свого батьківського царства доступив, але помагати йому цар не може, бо «царевич» в Литовській землі, у запорозьких черкас, підданих польського короля, а польський король цареві неприятель і не дозволив би війська послати через свою землю і навіть, будучи тепер в союзі з султаном, починив би ще якісь трудності царевичу; тому й грамоти царевичу цар не посилає, тільки усно шле йому привіт. Така була відповідь, дана послам Яхії дня 10 IV старого стилю. Вона зразом казала категорично, що і в козацьку справу взагалі московське правительство в сій хвилі не відважиться мішатися, щоб не привести до розриву з Польщею.

Широкі політичні перспективи, які почали були відкриватися перед козаччиною в 1624 році, підіймаючи дух і відвагу козацьких мас, мусили зарazом викликати великий рух серед них і боротьбу з напрямами більш умірковании, статочнішими, більш схильними оглядатися на задні. Сильно мусило кипіти між козаччиною того року, зимою 1624—1625 р., і дуже б інтересно було нам приглянутися внутрішнім козацьким відносинам — далеко інтереснійше, ніж, наприклад, відносинам польського правительства до козацтва. Та, на превеликий жаль, і з сього часу не маємо документів, які б глибше вводили нас у козацьке життя і відносини. І тільки часті зміни старшини свідчать нам про сильну боротьбу внутрішніх течій між козаччиною поруч того розмаху екстенсивної козацької енергії, який виявляється в тодішніх походах. Морські походи козацькі 1624 року, як записав Йов Борецький Криштофа Радзивілла, сталися проти волі старшини — ходили то новики (tyrones). Се можливо; митрополит може се писав не для політики тільки. І в зв'язку з сим може стояти й зміна гетьмана: восени гетьманом на Запорожжі був Каленик Андрієвич («Каленикъ Андреевъ» в московських записках, які своїм обов'язком вважають переробляти українські ймення на щиро московське копито); правдоподібно, се звісний уже нам «гетьман Каленик» з смоленської війни 1610 року. А в серпневім морськім поході ватажком був ще Грицько Чорний, пізніший гетьман з королівської руки (остаточнів, видно, потім). Каленика Андрієвича бачимо на гетьманстві від жовтня до січня 1625 року, потім не маємо звісток про гетьманів, аж з місяця червня маємо лист гетьманський, даний на Запорожжі, — був гетьманом знов Дорошенко. Потім на перший план виступає Пирський «що був у них гетьманом на Запорожжі», і Марко Жмайло, що виступає на чолі козацького війська в момент осінньої війни, щоб по капітуляції дати знову місце Дорошенку. Сі зміни і ціла ся боротьба не мали, одначе, особливо напруженого характеру, судячи з того, що всі сі особи — бувші й будучі гетьмани, від Оліфера Голуба почавши, в Жмайлом і Дорошенком скінчивши, — всі виступають на чолі козацького війська у війні його з Конєцпольським, як видатніші старшини. Отже, партії, так би сказати, опортуністична і радикальна, не стояли в якімсь різкім противенстві проти себе, і зміни осіб, мабуть, були виявом скорше трудних, складних обставин, ніж різкої, непримиренної боротьби двох політичних течій.

Зима 1624—1625 року пройшла у козаччини в укладанні широких воєнних планів на будучий рік. Похід Шагін-Гірея на Кантеміра, на Дунай, розпочатий з початком 1625 року, мав служити прелюдією. Шагін вів з собою претендента на молдавське воєводство, нібн Єремієвого сина, щоб посадити його з своєї руки. Потім мав наступити похід Яхії на Туреччину. Яхія збохочував іти зараз зимою, для того щоб ріки перейти по льоду до моря, а на весну йти морем і Дунаєм через волоську і мунтянську землю до своїх людей, що піддалися йому. Взяв він собі в службу

18 тисяч козаків, а окрім того, з власної охоти, як волонтери, чи що, записалися з ним іти козаки з городів: «з Переяслава, Канева й інших міст». Але козаки, мабуть, на обіцянку плати не здалися, й похід відложено, аж прийдуть до Яхії гроші з Флоренції: написав він про них до герцога тосканського, і мав той йому прислати 60 тисяч золотих. А тим часом вислано звісне нам посольство до московського царя, щоб заручитися його поміччю як не воєнною, то грошовою. Обіцяли також іти в похід з Яхією козаки донські. А на Запорожжі стояло тоді, зимою, 6 тисяч війська.

Нові політичні комбінації попробувала козацька старшина використати для того також, щоб ослабити напруження, яке вже від довшого часу грозило привести до гострого конфлікту з польським правительством. Союз з Шагін-Гіреєм козаччини і його заходи коло союзу з правительством польським, не відкинені польською стороною і поновлені Шагіном знову під час зимового побуту на Запорожжі, подавали козацькій старшині деяку надію на полагодження своїх відносин до правительства. Les amis de nos amis sont nos amis (друзі наших друзів — наші друзі. — фр.); не раз цитований нами київський лист, з огляду на пропозиції Шагіна, висловлював надію, що й до комісії на козаків тепер не прийде. Козаччина могла сподіватися, що кримська комбінація, даючи певний співзвучний зміст політиці козацькій і правительственій, ослабить напруження, і се дало козакам привід звернутися з меморіалом до скликаного тоді сейму.

Вже потім, як вислано було се козацьке посольство, прибув якийсь королівський дворянин з бувшим писарем військовим Вовком з якимись інструкціями. Без сумніву, стояли вони з зв'язку з тими кримсько-турецькими авантюрами, але змісту їх не знаємо. Правда, козацькі посли до Москви, що стрілися в дорозі з сим посольством, казали зі слів Вовка, що сі посли везли на Запорожжя «королівський наказ всім козакам — на весну йти на турецького (султана) землю воювати», «морем і сухопуттю». Але такої інструкції не могли вони мати: хіба, може, польське правительство з приводу пропозицій Шагіна давало якийсь натяк козакам, що їхня поміч Шагіну не була б противна намірам правительства, а козаки з того зробили далеко дальший вивід, що можна й на турка йти в такім разі.

Інструкція козацька на сейм нам звісна. Послами їхали Яцько Острянин, Ілляш Федорович і Дацько Гордієнко. Їм доручалося просити, «аби є. корол. милость з милостивое ласки своее, маючи на пам'яті заслуги войска своего Запорозкого, за тые шкоды, што тепер за смиреньемъ ордѣ поносимо и поносити мусимо, чимъ знаменитымъ войско з скарбу своего королевского контентовати што рокъ ухвалити рачылъ; чимъ бы уконтентовани охотни до далшихъ воволностей и рыцерскихъ дѣльностей серца не тратили, и вашем зваше ставати ся охотне могли». По-друге, «просити о причину, абы вѣру нашу рускую, ведлугъ старыхъ прав и волностей нашыхъ, и нашихъ духовныхъ старшихъ — митрополита Иова Борецкого и владыковъ при послушенствъ и благословенстве церкви всходнее въ покою захооати и листом своимъ ствердити и добрами церковными осмотрети велети рачилъ; а унитомъ, которые братю нашу мучатъ, больше мучыти и церквей преслѣдовати з милостивое ласки заказати и з церквей уступати розказати рачылъ». Нарешті третє — аби король зволив потвердити недавно перед тим вибраного на опорожнену архімандрію печерську Захарію Копистенського, «человѣка в животе чернеческомъ и в письме божомъ добре учоного». (Інструкція має тут підпис «Андрій Кривоблоцький, писар війська його королівської милості, печатка описана: хлоп з самопалом на рамені. — М. Г.). До послів сеймових (а так само, мабуть, і до сенаторів прихильних), висланий був з послами лист, де військо, повідомляючи про своє посольство, від себе ще просило їх підтримати військові домагання в обох справах — збільшення козацької платні і заспокоєння релігійної справи.

Як я вже згадував, правдоподібно, отсе власне «змирення» з кримською ордою, згадане во главі вела петицій, було й притокою до сього посольства — до нового зондування відносин з польським правительством. До сього долучено церковні справи вже потім. Митрополит Йов в листі своїм з Корсуня, 12 I 1625 р. старого стилю оповідає, що він розминувся з сим посольством, і, не знаючи, чи козаки згадали що про церковні справи, посилав за кільканадцять миль завертати послів, і, завернувши «штомъ на прудце розумѣлъ, оным написавши» та додавши кілька

Запорожці

бланків з своїм іменем, про потребу, висилав їх далі. Інструкція у вище наведеній формі вийшла вже, мабуть, з рук митрополита. На сейм, скликаний на початок 1625 року, перед тим в православних колах не покладено ніяких надій, не роблено ніяких важніших приготувань для заходів на нім (митрополит Иов зве його в згаданім листі «отчаянним от христолюбивих», а з одного листа з жовтня 1624 року, з духовних київських кіл, довідуємося, що всякі заходи на сій сесії рішено занехаяти «так приватне, як і сеймовне», «бо тож і скучило ся великое презорство ихъ»). Тому виступ козацької депутації був фактом досить несподіваним (що виник, мабуть, під моментальним враженням подій на Запорожжі в останніх днях 1624 року). А ми завдяки сій обставині дістаємо характеристичний для тих відносин образок, — як сміло і свобідно розпоряджається митрополит Иов між козаччиною — завертає посланців, на власну руку, без військового рішення дає їм інструкції на сейм. Дуже інтересні сі близькі відносини й великі впливи митрополита між тою козаччиною, яку в зносинах своїх з більш офіційними колами він за ліпше вважав описувати як щось дуже далеке від себе.

Сейм був дійсно безнадійний. Крім загальної ситуації, настрій для православних був зіпсований ще вістями, які наспіли про козацьку розправу з уніатами в Києві, вчинену саме в перших днях січня. Я вже наводив звістку запорозьких посланців про те, як жалівся митрополит Иов козакам на ворожі православним вчинки, допущені тодішнім війтом київським Федором Ходикою. «В пилипівку, писав від себе київський митрополит Иов Борецький на Запорожжя до гетьмана і війська, що поляки хотіли в Києві віру християнську ламати і церкви попечатали, замислом і покликом київського війта Федора Ходики та міщанина київського Созона. І гетьман запорозький для того прислав до Києва двох полковників, Якима Чигринця та Антона Лазоренка, й велів їм зібратися в київській околиці з тутешніми козаками та йти до Києва для охорони християнської віри». На закиди пізнішої комісії за київські вчинки козаки, не згадуючи про участь митрополита в сій справі, виправдувалися, що, бачачи, які кривди діються православним за унію на Білій Русі, на Волині і в Галичині, пильнували, аби щось подібного не почалося і у них, в Східній Україні. «Коли ми побачили, що за приводом того попа (Юзефовича, убитого в тих розрухах) війт тут зараз коло нас у Києві церкви печатає, доходи відбирає, здавна приналежні до парафії, обидні слова, противні добрій славі, важиться підносити на нашого митрополита київського і на нас самих, — то не тільки ми, а й чоловік найгіршої кондиції не витримав би». Інша заява, зложена по гарячих слідах, хоч і без всякого зв'язку з сею справою — і тим цінніша ще, пригадує нам ще одну обставину, яка тривожно настроювала київські кола й насторожувала їх на всяку чутку про замисли на православну церкву, на всякий симптом якихось наступлень на неї. Саме під Пилипів день умер архімандрит печерський Єлисей Плетенецький, і в православних колах боялися яких-небудь

атентантів на опорожнеку позкцію — найважнішу твердиню православної Ураїнк. Пішла поголоска, що король, помкпаючи акбраного на архімакдрію Захарію Копистексього, дав її князю Юрію Чорторийсьному, і йде аже аійсьно, аби силоміць його посадити на архімандрії (...з документа виходило б, що ноли під Київ рушили дві ротк жовнірів, викликавши підозріння, що вони йдуть силоміць забрати Печерсьний монастир,— козацьне аійсьно вже було в Києві, прислане перед тим. По-друге — посланці козацьні, що їхали через Київ, нічого не знають про печерську архімакдрію як причику київської історії, тільни Ходичині вчикки. Тан само говорять козаки і перед слідчою номісією. Рух жовнірів під Киїа міг послужкти безпосередньою причиною смерті Ходини. Але справа почалася тани за якусь запечатану церкву — мабуть, ту ж Воскресенську. — М. Г.). Серед таних тривожних обставин прийшли на Запорожжя вісті про небезпечні для православних заходи в Києві. Чи дійсно митрополит просто і безпосередньо удався до гетьмана, чк тільки з його імекем передавалкея отсі трквожні поголосни, се тяжно вгадати; могло бути і одне, і друге. В кожнім разі Запорозьке Військо прийняло справу до серця, і до Києва прибуа великий аідділ Запорозького Війська — «рыцерство с посроду себе нилна тисячей войска до Києва прислали».

Тоді в Києві почалася розправа з прихильниками і опінунами унії. Убито Івака Юзефоанча, священика церкви са. Василя (тепер Трьох Святктелів). Як бачили ми, при слідстві назввно його привідцею віктівських розпоряджень: ставши уніатом і діставши аід митрополита Рутського церкву са. Василя, що стояла на софійських грунтах, аік випросив собі потім у короля грамоту ка Воскресенську церкву ка Подолі, де буа священиком давніше, як буа іще правосла аним. Міщани, одначе, не хотіли йому дати сеї церкак. Мабуть, се й була та церкаа, запечатаив аійтом ка підстааі норолівсьного чи митрополичого (Рутсьного) рішенкя, що наробило халепи. Її розпечатано. Ходкну зловлено, і аідрубако йому голову, так само Юзефовичу. Якихось жовнірів, що показалися на Печерсьну, запідозрено, що се якісь соглядатаї від норолівсьного кандидата ка архімакдрію, і [їх] арештовано. Намісиина аоєводського зневажено. «Отнолѣ была аеликая тривога не тольно межи людомъ посполитым, але теж и межи шляхтою уросла».

Сей київсьний інцидент, що стаася саме на почвтку сеймової сесії (київські події сталися «після Водохрещ», а сейм розпочався 10/1 старого стилю), не міг не заквасити ще більше кастрій даірських і праантельствених кіл, тан дражливих до всяких мішань в церковні відносини. «Отчанникй» сейм пройшов без усяких позитканих результатія для церкоано-каціональної спраак — крім затаердження королем на печерській архімакдрії Копистексього, вкдакого під час сього сейму (дня 7 II). За словами православного «Синопсису», посольська палата, зайнята своєю боротьбою з королем, сама проскла «послія грецької вірк», абк релігійну справу відложилк до дальшого сейму, і так аона була відложека. Під кінець сейму (1/III нового стилю) мало у короля аудієнцію козацьке посольство. Зміст переговорів не знакий, але депутація по ковім виявi козацької саоєволі а Києві не могла нічого приємного почути. (Попередній, не прихильний для козаччини кастрій правительства віддає інструкція на сеймики... і листи до секвторів, як, наприклад, до Сопєги. — М. Г.). Могли то бутк тільки поаторення наназів, щоб козакп залишкли саоєаільство, вийшли з волості, занехаяли походи на море, розпустили аійсько — тоді буде мова про плату, а інакше норокке аійсько кастуиить ка них ни на ворогіа. Козаччина, стільки разів чувши про се все, і скм разом, розуміється, не мала охоти слухатися тих наказів.

Але її широкі плани тим часом упадали. Першою неприємністю було, що Шагін-Гіреїв похід ив Кантемира і Волощину, що мав розпочати ряд тих операцій проти Туреччинк, скікчився повним фіаско: Кантемир погромка Шагіка і розбиа ка пір'я під Бабадагом. Потім — гроші до Яхії все не приходилк з Флоренції та й ке пркходили, і з Москви посли його веркулкся без ясного реальнішого успіху. Кінець кінцем, замість проектоааного грандіозного походу на Царгород, зійшло ace на морську експедкцію, тільки, може, в трохк побільшених розмірах: царгородські джерела кажуть про 300—380 козацьких чайок, що аказувало б на дуже велике військо, 15—20 тисяч (так рахує його й французьний посол — 20 тисяч). На вість про сей похід ка море королівськкй даорянин, заісний кам Пачановський, аисланий буа на Запорожжя з наказами, щоб козаки стрималкся з усякимк походами проти турків, але дістав різку і високо характернсткчну аідповідь: козаки знають,

щокороль з цісарем турецьким через саого посла уложив згоду, але не козаки. (Про сю відповідь князь Збаразький мав звістку вже 20 VII нового стилю. Значить, міркую з того, Пачановський на Запорожжі був, мабуть, не пізніше середини червня нового стилю, а вислано його вавість про перший похід козаків на море. — М. Г.).

Звісний нам митрополичий повірник, піп Филип, оповідає, що Пачановський, крім того, передав королівський ультиматум: щоб козаки переаели самі виписку, інакше — як вони виписки не переведуть і походів не занедбають, то коронне військо піде на них. Каже, що сей ультиматум зробив сильне враження на козаків («козаки, почувши, злякались»; казали Пачановському, що пішлють до короля своїх старших з чолобиттям, але той заявив, що се до нічого не приведе — король свого рішення не перемінить. (Оповідання Филипа взагалі мають не в однім сліди антиціпації: наприклад, як він каже, що Пачановський казав козакам зменшити військо до 6 тисяч. Не потрібний також наказ козакам не ходити на кримського хана, що був союзником козаків. Се все каже нам не дуже покладатися на докладність Филипового оповідания, і воно ніяк не може іти в конкуренцію зі звісткою Збаразького. — М. Г.). Але з козацької відповіді, даної Пачановському, а звісної нам з польських правительственних сфер, видно навпаки, що козаки зовсім не показали охоти йти за бажаннями польського правительства. Хотіли поступати на власну руку, не оглядаючись на бажання польського правительства, коли воно перестало сповняти свій обов'язок — платити платню.

Про самі морські походи козацькі того року не маємо яповиі докладних відомостей. Морська кампанія виповнила собою цілу весну, і літо, і початок осені 1625 року і, очевидно, зложилася з трьох походів, як се виразно каже в своїй інструкції король, хоч в ходячих, звичайно, звістках все злипається в один похід. Князь Збаразький, пишучи про се у вересні, теж розбиває кампанію на кілька походів. Про перший похід не дає ніяких ближчих подробиць, тільки натякає, що він не був вдатний; потім «за другим разом, коли за Очаковом були, спочатку побили турків немало і чвйок їхніх напсували, гармат набрали, тільки потім, нерозсудно штурмуючи очаківський замок, стратили кільнанадцять сот своїх людей; і з-під Очакова відійшовши, хоч теж не щастило їм, бо їх і буря морська розкидала, і гарматою турецькою кілька човнів урвало,— все-таки місто Кілію спалили».

Правдоподібно,те, що оповідають царгородські депеші, належить до першого походу. Перші звістки про козацький флот до Царгорода прийшли ще в марті. Ходили поголоски, що вони підуть на Кафу за намовою татарського хана, але вони натомість з'явилися несподівано недалеко Босфору. Флот турецький мав наказ під проводом самого капітан-баші стати завчасу на сторожі між Варною і Царгородом, щоб заступити козакам дорогу (депеші французькі. — М. Г.), але поки він вибрався туди, поки постягав кораблі, поки упорався з повстанням яничарів на його кораблях,— пізно вже було. Козаки вже вийшли на море і з'явилися десь поблизу Царгорода, нагнавши великого страху, так що вся людність царгородська почала тікати куди видко. Але сим разом козаки йшли на схід, в околиці Трапезунда, й почали руйнувати тамошнє побережжя. Знищили 250 міст і містечок в сій околиці, тільки самого замку трапезундського взяти не могли; такі звістки прийшли до Царгорода в перших днях червня нового стилю, отже, сі козацькі подвиги належать до квітня-мая. Капітан-баша, що аж тепер зібрався в похід, не знав куди йому звернутися і кінець кінцем рішився чекати повороту козаків, як будуть вертатися, на устя Дніпра. Тут простояв він дуже довго, півтора місяця, як каже турецький хроніст, аж надійшов козацький флот. Стрів він його під Кара-Керменом, і тут, десь на початках липня нового стилю (міркую з того, що про се читаємо в депеші з 13 липня як про подію останніх днів. — М. Г.), сталася битва, описана самим капітан-башею в його реляціях, а за ними і в турецьких джерелах як розкішний тріумф турецької зброї над козаччиною, яка також, мовляв, доказувала чуда відваги, але таки була погромлена.

Зв словами сих реляцій, з турецького флоту, зложеного з 43 галер, тільки половина — 21 — брала в битві участь, бо решта повідставали через те, що вітру не було, а веслярі були потомлені. На одну турецьку галеру припадало майже по 20 чайок, на кожній було 50 збройних козаків з рушницями, а в турків тільки на дев'яти була добра яничарська залога. Було се тим небезпечніше, що при тиші на

морі й одна чайка може мірятися з галерою, а при добрім вітрі і двадцять їх мало, пояснює турецький автор. «Зачалася страшенна битва; мусульмани билися з несказанною відвагою і з останньою розпукою. Корабель капітан-баші був в останній біді і мало не став здобичею роз'юшеної наволочі. Сі злодії, пізнавши його по трьох ліхтарях, що прикрашали його задню стіну, як навіжені кинулися на нього з боків і спереду, бо ззаду його боронили гармати і густа ручна стрільба. Невважаючи на масу трупів своїх, двісті поганців вдиралося на корабель і звело на помості найгарячішу битву. Вся просторінь від переду корабля до щогли була так завалена трупами невірних, що перейти було не можна. Веслярі галери, всі з бранців козацьких, перестали працювати веслами і, певне, вдарили б разом з ворогами на мусульман, якби не були закуті наперед у кайдани. І так, коли інші кораблі думали, що адміральський корабель уже тоне, знищений козаками, якраз надлюдська відвага його геройської залоги здобувала найвищу побіду: скоро тільки увільнено поміст від тих злодіїв, дано постріл з одного і з другого боку, і масу чайок з обох сторін пожерла морська глибина. Галера намісника адміральського була теж в не меншій біді і з такою ж відвагою побідила своїх ворогів. Але багато інших кораблів вже ставало жертвою роз'ярених недовірків; уже мусульмани, бачачи неминучу погибель, припадали до землі, благаючи помочі у бога,— аж раптом ту страшну тишу, що лишала кожну галеру її долі, не дозволяючи їм помагати одна другій, сильний вітер, надлетівши, розвіяв щасливо. Надуваються вітрила, життя і надія вертаються до зневірених вояків, і за кілька хвиль множество перевернених і розбитих човнів наповняють море тисячами неприятельських трупів, а з 350 чайок ледве тридцять добігло до берега і горстка тих злодіїв рятує себе, тікаючи».

Так оповідає турецький хроніст. Але ближчі відомості значно зменшили обрис сеї побіди. Виявилося, що дійсно турецький флот був в превеликій біді, бо козаки взяли його на абордаж, і в тім саму адміральську галеру: порубали каюти, керма, і тільки сильний вітер, що знявся тоді, врятував турків, бо вода почала заливати чайки. Але втрати козаків зовсім були невеликі — кілька сот людей, і коли надвечір вітер трохи надстав, вони навіть гналися за турецьким флотом, що тікав від них. Капітан-баша послав до Царгорода, аби якнайскоріше вислали йому нові сили, і там зібрали все, що тільки могло носити зброю, й послали до нього. Але се не перешкодило йому, вернувшися восени з тими 270 козацькими бранцями, які впали в його руки, урядити тріумфальну процесію, до небес виносячи свою побіду й порівнюючи її з тріумфами Помпея і т. п. (Депеші французькі. — М. Г.).

Про дальші стадії морської кампанії не маємо докладніших відомостей понад те, що оповідає Збаразький. З них виходило б, що козацькі операції концентрувалися коло Очакова і дунайського устя. Громили турків, але і самі мали якусь нещасливу битву: піп Филип в своїх звістках згадує, що турки козаків «били в двох місцях та на морі потопили 22 або 23 чайки», і взагалі кампанія вважалася невдалою, то значить, її результати не дорівнювали її розмірам.

Морська війна протягнулася так, що зайшла осінь, і коли коронне військо рушило на козаків восени, козаків з походу ще не було. Се була одна з тих обставин, які відбилися на нещасливім кінці війни з поляками.

Далі буде

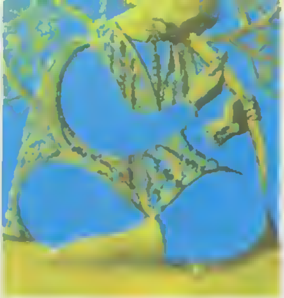

Богдан Турецький (Львів). Без назви

ПІВЕНЬ КРИКНУВ У ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ

Якщо в Марка Шагала образ півня (одного з найулюбленіших і постійних образів художника) завжди містив у собі полісемічність, то організатори I Міжнародного бієнале «Імпреза-89» в Івано-Франківську, які обрали зображення півня своєю емблемою, були однозначні — ентузіазм. Його їм справді знадобилося чимало. Художник Ігор Панчишин, один з тих, хто виніс підготовку на власному горбі, напередодні відкриття бієнале мрійливо сказав: «Хоч би завтра не було дощу, аби не зіпсував свята». Але вже того самого вечора, 30 жовтня, посіялася нудна мжичка — навіть стихія випробовувала ентузіазм відчайдушних франківців, які вперше в республіці (та, мабуть, і в країні) наважилися влаштувати міжнародне бієнале живопису, графіки, скульптури й асамбляжу. Такий от розмах — не менше! Однак витягли, і відкриття (хай і в приміщенні художнього музею через негоду) відбулося — живий півень, якого видобув з торбини художник Михайло Вітушинський, крикнув і, злітаючись щільного натовпу, шуснув десь поміж ноги — вперше на такому заході. Бракувало досвіду і самим організаторам: сценарію свята явно не вистачало впевненої руки режисера. Або хоч досвідченого порадника в особі такої установи, як Спілка художників України. Бракувало і, вживаючи сучасну термінологію, спонсора — чи то місцевої мерії, чи республіканського міністерства. Тільки ентузіазму було вдосталь. Того ентузіазму, який слід писати з великої літери Е, адже це він, зрештою, лежить в основі ейнштейнівської формули: $E = mc^2$.

Того вечора, напередодні відкриття бієнале, у виставочному залі місцевого відділення Спілки художників до пізньої ночі світилися вікна. Зал надали для експозиції в останню мить, і перехожі, котрі з цікавістю притулялися до шибки, бачили, як квапилися організатори вчасно розвісити графічні твори. А через дорогу з не меншим заповзяттям юрмився люд біля ювелірної крамниці «Рубін», і перші двадцятеро з довжелезного списку, складеного іншими ентузіастами, викликали чергувати під дверима цілісіньку ніч. Таки мав рацію В. Блейк, стверджуючи, що чим більший достаток, тим нижчий дух. І погляди «ентузіастів» з протилежного боку вулиці звернулися б до виставочного залу, якби... Контрасти часу.

Наступного дня, прямуючи на відкриття бієнале повз людний центр, я взяв трохи праворуч і опинився на площі, огорнутій заспокійливо-застійною тишею. Майже на цілий майдан простяглася приголомшлива будівля обкому партії та виконкому наче якась неприступна фортеця. До речі, зведена ця будівля на місці решток старовинного міського муру. Контрасти часу.

Саме їх мусить відчути й показати мистецтво. Тому я з нетерпінням чекав завершення церемонії відкриття, щоб розглянути представлені твори. (Всього на бієнале було надіслано близько 2,5 тис. робіт, виставлено — 715). Для відображення духу епохи не обов'язково створювати величезні історичні полотна. Можна скористатися і готовим набором кліше, вироблених сучасною міфологією. Скажімо, парадними портретами-близнюками політичних діячів, як це робить львів'янка Марта Барабах. У її портретах персонажі безликі, а то й безголові, однак навдивовиж знайомі, вкарбовані в нашу пам'ять незліченним повторюванням традиційних «обойм» на фасадах. Особливо цікавий портрет, виготовлений з плетення. Це і відсилання до народного лубка, й удале використання прагматичної техніки оп-арту. Зрештою, унаочнення популярної нині думки, що «модернізм і соцреалізм — це Рем і Ромул, вигодувані однією вовчицею» (В. Тупіцин, професор і мистецтвознавець з Нью-Йорка).

А втім, повернімось до церемонії відкриття. Журі, очолюване професором Еммануїлом Миськом зі Львова, оголосило переможців конкурсу, які отримали грошові премії. Щоправда, трохи урізані, бо організаторам бієнале довелося викручуватися з обмежених коштів. Свої нагороди встановили також Товариство української мови ім. Тараса Шевченка, Івано-Франківська крайова організація Народного руху України за перебудову, Українська асоціація захисту історичного середовища, агрофірма «Прут» і навіть польський художник, співголова журі Андрій Ментух (поїздка до Польської Республіки). Поважних установ, що опікуються культурою і на словах вболівають за неї, на жаль, і тут бракувало.

Та публіка вже жадібно розглядає експозицію, час і нам звернутися до неї. Французький філософ-просвітник Дені Дідро, розповідаючи про один з паризьких Салонів 60-х років XVIII ст., став перед проблемою: з чого краще почати, і вирішив: «Я розповім вам про картини, виставлені цього року в Салоні, дотримуючись того порядку, в якому вони перелічені в каталозі, що продається біля входу до Салону». Зрозуміло, що каталога на відкритті бієнале не було, і, зрозуміло, вини організаторів у цьому вже не краплинки. Оперативно наша поліграфія

протягом двох останніх десятиліть могла віддруковувати лише ті ура-закличні плакати, що сьогодні сприймаються як чистої води авангард. Що ж, у такому разі найліпше почати з обранців переможців (я з'ясував: конкурс проводився анонімно, під девізом; авторитети й симпатії ролі не відігравали).

Головна відзнака в категорії живопису дісталася Валерію Басанцю з Одеси. Його картини (скажімо, «Сад») виписано прозорими тремтливими мазками, наче рідким склом, розмішаним з білилами. Ніжні пейзажі немов огорнуті легким серпанком. Техніка досконала, одне, що насторожує,— повторюваність прийомів. Лише в другому залі (краєзнавчий музей) я побачив роботи Басанця, виконані в іншій манері, які справді з художнього боку трохи поступалися перед тремтливими краєвидами. З одного боку, організатори мали рацію, зосереджуючи в центральному залі все найкраще, з другого — художника варто представляти цілісно.

Особлива нагорода і перша премія в галузі живопису були присуджені посмертно. Це теж ознака нашого часу. Можна сперечатися, чи потрібне це запізніле визнання (Володимира Висоцького, Григора Тютюнника...), можна нарікати: схаменулися нарешті! — але записати на сторінках історії культури кращих її представників конче потрібно. Особливою нагородою відзначено Валентина Задорожнього з Києва. Фольклорні образи його творів підсвічені інтелектом. Загалом фольклорна тема як тема пам'яті була однією з центральних на бієнале. Це і «Марія» В. Гуменюка з Косова, де, як мені здалося, відчутний вплив пікассовських ліній, й іконописне «Тепло рідного краю» М. Демцю зі Львова, і картина «Без назви» львів'янина Б. Турецького — поетичне поєднання кольорів національної символіки в образі тужливого козака Мамая, і «Вечір тихої скорботи» М. Бабака з Черкас, де відчутний вплив І. Марчука. Тема пам'яті визначила і багато робіт в галузі графіки (справді міжнародному відділі бієнале, в якому були представлені всі 17 країн-учасниць). Якщо львів'янин В. Забейда в гравюрі «Траєкторія пам'яті» надає цій темі космічного звучання як одній зі сторінок «Книги буття», де людина врешті-решт обертається на безмовний камінь, то киянин В. Ілляшенко вдається в своєму «Шляху до храму» до приземленого трактування: величезну постать богині помсти Немезиди, що прикрашає дніпрові кручі в столиці, тягнуть геть за допомогою блоків.

Першої премії з живопису удостоєно також посмертно Людмилу Ястреб з Одеси. Її блискучі роботи в жанрі колористичної абстракції полонять диханням фарб, гармонійним поєднанням розпечених мазків. Така експресія кольорів притаманна взагалі одеському малярству, представленому на бієнале (В. Кабаченко, О. Бут, В. Цюпко, С. Савченко). Хоча, на відміну від картин Л. Ястреб, в інших одеситів яскравими, наче аж вологими кольорами дихають фігуративні композиції. Це відрізняє одеситів від львів'ян (С. Гая і М. Крицького),зокрема тих, що експонували свої роботи в Івано-Франківську. Тут вони притлумлені, абриси предметів набувають певної символіки, спро-

Людмила Ястреб (Одеса). Великий каскад

щення, сама композиція видається одномірною, як на полотнах словацького майстра М. Бязовського.

Варто виділити ще одну роботу — картину львів'янина Юрія Кока «Крамниця», виконану в стилі гіперреалізму. Не тому, що саме за цим напрямком передбачав майбутнє Сальвадор Далі, а тому, що гіперреалізм виразно відбиває сьогоднішню атмосферу. Утрировані, надфотографічно виписані деталі, обмежений простір картини зберігають якусь таємницю, сповнюють тривогою недомовленості.

У графіці головні нагороди поділили Куніто Нагаока з Японії, Михайло Вітушинський з Івано-Франківська та Опі Зоуні з Греції. Три абсолютно різні за стилем митці, але кожен по-своєму цікавий. Загадковий Нагаока з рембрандтівською технікою офорта і сучасними (чи позасучасними?) предметами композицій. Іронічний Вітушинський з гоголівською метафоричністю і модерно-розсудливий Зоуні, який вдало поєднує здобутки авангардних течій. Треба сказати, що графіка була найцікавішою на бієнале — широкий діапазон стилів, технік, поглядів.

Натомість скульптура (перша премія — Іван Микитюк, Львів) і асамбляж (перша премія — Мирослав Яремак, Івано-Франківськ) видалися блідими. Знайомі, багато разів бачені підходи, наслідування (хай підсвідоме, згоден, але ідеї літають у повітрі) інсталяцій західних майстрів 70-х років.

Я не зупиняюся тут на роботах зарубіжних художників (паралельно зробив це певною мірою на цьогомісячних сторінках «Всесвіту»). Що ж до представників інших республік, то були цікаві роботи і в живопису, і особливо в графіці — Р. Купрешвілі (Грузія), Г. Вяля (Білорусія), А. Абрамяна (Вірменія), Ю. Ноздріна (РРФСР). І все ж глядач чекав більшого. Але якщо кращих і найяскравіших зарубіжних і союзних художників у майбутньому може прихилити до бієнале лише престиж цього конкурсу, то виробляти його треба насамперед спираючись на республіканських митців. Проте і тут не було, як то кажуть, кворуму. Скажімо, зовсім не відгукнувся на бієнале київський авангард, який зміг себе зарекомендувати в країні та за кордоном, відмовчалася й «авангардна» Одеса, не озвався Схід

України. Гадаю, що івано-франківське бієнале, таке демократичне щодо жанрів, повинно прилучати представників усіх напрямків образотворчого мистецтва, а от часові рамки написання робіт, за справедливим зауваженням А. Ментуха, слід звузити — два-три останні роки.

Попереду в ініціаторів бієнале непочатий край роботи. Радує те, що вже в різних містах організовуються комітети опіки майбутньої «Імпрези-91», от-от побачить світ каталог, розпочнеться аукціон. Але півень уже крикнув в Івано-Франківську — ще не впевнено, лише пробуючи свій голос, та передчуваючи народження нового дня. І це передчуття — найцінніший висновок першого міжнародного бієнале.

ОЛЕКСАНДР БУЦЕНКО

Рішенням журі Першого Міжнародного бієнале «Імпреза-89» у складі: Еммануїл Мисько (Україна, Львів) — голова журі, Андрій Ментух (Польща, Гданськ) — співголова журі, Олександр Бородай (Україна, Київ), Віктор Маринюк (Україна, Одеса), Петро Гулин (Україна, Ужгород), Валентин Чука (Румунія, Патра-Немт), Олександр Стовбур (Україна, Одеса), Володимир Цюпко (Україна, Одеса) — дорадчий голос,— було визначено:

головну відзнаку й особливу нагороду розділити, призначивши її в категорії живопису і графіки окремо.

Визначено лауреатів.

Живопис:

— головна відзнака за оригінальне трактування класичної традиції у новітніх формах — 500 крб. — **Валерій Басанець** (Одеса);

— особлива нагорода за яскраве втілення національного в мистецтві — 500 крб. — **Валентин Задорожний** (Київ) (посмертно);

І премія — 500 крб. — **Людмила Ястреб** (Одеса) (посмертно);

— дипломи: **Володимир Пасивенко** (Київ), **Юрій Кох** (Львів), **Микола Малишко** (Київ), **Едуард Никаноров** (Івано-Франківськ), **Микола Дудченко** (Євпаторія), **Роман Купрейшвілі** (Тбілісі), **Єва Овчарек** (Польща, Варшава).

Графіка:

— головна відзнака за оригінальне трактування класичної традиції в новітніх формах — 500 крб. — **Куніто Нагаока** (Японія — Західний Берлін);

— особлива нагорода за яскраве втілення національного в мистецтві — 500 крб. — **Михайло Вітушинський** (Івано-Франківськ);

— І премія — 500 крб. — **Опі Зоуні** (Греція, Халандрі);

— дипломи: **Тарас Поліщ** (Харків), **Барбара Байсінгоф** (ФРН, Драйсх), **Ігор Подольчак** (Львів), **Олег Тищук** (Львів).

Скульптура:

— І премія — 500 крб. — **Іван Микитюк** (Львів).

Асамбляж:

— І премія — 500 крб. — **Мирослав Яремак** (Івано-Франківськ);

— диплом — **Олександра Крип'якевич** (Львів).

Нагороди громадськості:

від Товариства української мови ім. Тараса Шевченка — **Ганна Ющук** (Львів);

від Івано-Франківської крайової організації народного руху України за перебудову — **Ігор Павчишин** (Івано-Франківськ);

від Української асоціації захисту історичного середовища — **Сергій Савченко** (Одеса);

премія Андрія Ментуха **Володимир Рядько** (Київ);

від агрофірми «Прут» — **Григорій Гивтюк** (Кіровоград).

Дипломами ініціативної групи, оргкомітету бієнале і журі нагороджені — **Хусейн Ельгебалі** (Єгипет, Каїр), **Борис Гуцуляк** (Україна, Снятин), **Інгун Ейдаль** (Ісландія, Рейк'явік), **Марта Барабах** (Україна, Львів).

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художнє редагування ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічне редагування СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Витчызна» («Отчизна») № 4, 1990.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года

Издательство «Радянський письменник», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 19.01.90. Підписано до друку 12.03.90. ФБ 02577. Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,25 обл. вид. арк. Тираж 52693 прим. Зам. 028. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ 47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

В. Гуменюк (Косів). Марія